

journal of

e-ISSN 2757-7031

Erciyes Akademi

dergisi

Cilt/Issue 39

Sayı/Number 2

Haziran/June 2025

ERCIYES AKADEMİ

e-ISSN: 2757-7031

yıl / year: 2025

cilt / volume: 39

sayı / issue: 2

Uluslararası hakemli bilimsel dergi
An international peer-reviewed scientific journal

İletişim Adresi / Communication Address

Erciyes Üniversitesi

Nuri-Zekiye Has Enstitüler Binası

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Melikgazi / KAYSERİ

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/erciyesakademi>

erciyesakademi@erciyes.edu.tr

Dergi Sahibi / Owner

Prof. Dr. Fatih ALTUN (Erciyes Üniversitesi Rektörü)

Editör / Editor

Doç. Dr. Mehmet Halit AKIN (Erciyes Üniversitesi)

Editör Yardımcısı / Co-Editor

Arş. Gör. Mustafa YILMAZ (Erciyes Üniversitesi)

Editör Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Xavier RICHET (Sorbonne Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mahir NAKİP (Çankaya Üniversitesi)
Prof. Dr. Asım YAPICI (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet KAVAS (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin ÖZCAN (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Josef PABLONSKY (Prag Ekonomi Üniversitesi)
Prof. Dr. Zakir AVŞAR (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Şükrü ÇORUK (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Maktagül ORAZBEK (Avrasya Milli Üniversitesi)
Prof. Dr. Zorona NIKITOVİĆ (İşletme ve Girişimcilik Üniversitesi)
Prof. Dr. Şaban NAZLIOĞLU (Pamukkale Üniversitesi)
Doç. Dr. Ergenekon SAVRUN (Ufuk Üniversitesi)

Alan Editörleri / Field Editors

Doç. Dr. İfakat Banu AKÇEŞME (Erciyes Üniversitesi)
Doç. Dr. Remzi AYDIN (Erciyes Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Nilay AKGÜN AKAN (Erciyes Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül AKŞEHİRLİOĞLU (Erciyes Üniversitesi)
Doç. Dr. Galip ÖNER (Erciyes Üniversitesi)
Arş. Gör. Onur TOK (Erciyes Üniversitesi)
Arş. Gör. Cavidan YEMEZ (Erciyes Üniversitesi)
Arş. Gör. Deniz AY (Erciyes Üniversitesi)

Mizanpaj Editörleri / Layout Editors

Dr. Öğr. Üyesi Pembe ÜLKER (Erciyes Üniversitesi)
Arş. Gör. Erdal Kaan TOPRAKKALE (Erciyes Üniversitesi)

Yabancı Dil Editörleri / Language Editors

Fransızca - Prof. Dr. İlhan GÜLLÜ (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Almanca - Dr. Öğr. Üyesi Heiko SCHUSS (Abdullah Gül Üniversitesi)
Rusça - Öğr. Gör. Dr. Tamara TANASHEVA (Erciyes Üniversitesi)
İngilizce - Öğr. Gör. Göktaş YÜCEL (Erciyes Üniversitesi)

Danışma Kurulu /Advisory Board

Prof. Dr. Kurtuluş KARAMUSTAFA
Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Meltem Seba ÖZTURAN
Boğaziçi Üniversitesi
Prof. Dr. M. Xavier RICHET
Sorbonne Üniversitesi -Fransa
Prof. Dr. Alper ASLAN
Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Josef JABLONSKY
Prag Ekonomi Üniversitesi -Çekya
Prof. Dr. Feyzan GÖHER VURAL
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Recep ÖZKAN
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Arzu MEMMODOVA
Bakü Devlet Üniversitesi -Azerbaycan
Dr. Öğr. Üyesi Heiko SCHUSS
Abdullah Gül Üniversitesi
Dr. Elvira BOLAT
Bournemouth Üniversitesi -İngiltere

Prof. Dr. Şükrü AKDOĞAN
Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Arslan TOPAKKAYA
Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Eyyup YARAŞ
Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Hava SELÇUK
Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Serdar PİRTİNİ
Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Efzeleddin ESGER
Milli İlimler Akademisi -Azerbaycan
Doç. Dr. Leman SÜLEYMANOVA
Milli İlimler Akademisi -Azerbaycan
Doç. Dr. Burak GÖKBULUT
Yakındoğu Üniversitesi -KKTC
Doç. Dr. Filiz SÖNMEZ
Erciyes Üniversitesi
Dr. Muhammed Ali NASIR
Leeds Business School- İngiltere

Prof. Dr. Celaleddin ÇELİK
Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Hakan AYDIN
Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Nurekenova GULNARA
Milli Kızlar Pedagoji Üniversitesi -Kazakistan
Prof. Dr. Timur VURAL
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Maktagül ORAZBEK
Avrasya Milli Üniversitesi -Kazakistan
Doç. Dr. Zorona NIKITOVİĆ
İşletme ve Girişimcilik Fakültesi -Sırbistan
Doç. Dr. Vladimir RİSTANOVİĆ
İşletme ve Girişimcilik Fakültesi -Sırbistan
Doç. Dr. Cihat KÖKSAL
İstanbul Ticaret Üniversitesi
Dr. Ganna KHARLAMOVA
Kiev Üniversitesi -Ukrayna
Dr. Eduard Alexandru STOICA
Lucian Blaga Üniversitesi-Romanya
Dr. Öğr. Üyesi Tanık DOĞRU
Florida State Üniversitesi -ABD

EDİTÖR'DEN

Saygıdeğer okuyucularımız,

Erciyes Akademi Dergisi'nin 2025 yılının ikinci sayısı, kültürel miras, sosyal medya çalışmaları, sosyoloji, turist davranışı, örgütsel davranış, siyaset bilimi gibi farklı alanlardan çalışmalarla siz değerli okuyucularımızın dikkatine sunulmaktadır. Erciyes Akademi Dergisi, hakemlik süreçlerini titizlikle yürüten ve değerlendirme süreçlerini mümkün olduğunca hızlı yürütmeye çalışan uluslararası hakemli bir dergi niteliğindedir. Bu yönüyle Dergimizin bu sayısında yer alan makalelerin ilgili alanlara yönelik yaygın etki oluşturmalarını ve katkı sağlamasını bekliyoruz.

Yayına ve yayıncıya değer veren anlayışımız ve yayıncılık ilkelerine bağlı kalarak gönüllü olarak yürüttüğümüz çalışmalarımızda, yeni sayımızda yer alan makalelere yönelik değerlendirmeleri ile bizlere katkıda bulunan değerli hakemlerimiz başta olmak üzere bütün editör kuruluna ve siz kıymetli okuyucularımıza teşekkür ediyorum.

Destek ve katkılarınız ile yeni sayılarımızda buluşmak ümidiyle...

Doç. Dr. Mehmet Halit AKIN

Editör

Amaç ve Kapsam

Erciyes Akademi, sosyal bilimler alanında çalışma yapan bilim insanlarının bilgi, deneyim, değerlendirme, görüş ve önerilerini paylaştıkları bilimsel bir platform oluşturmayı ve bilimsel etik çerçevesinde sosyal bilimlerin her alanında literatüre özgün katkılar yapan makale, kitap kritiği, çeviri, derleme gibi bilimsel çalışmaları yayımlayarak sosyal bilimlerde bilgi birikimine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Erciyes Akademi sosyal bilimlerin her alanında (eğitim bilimleri, ilahiyat, iletişim bilimleri, coğrafya, tarih, dilbilim, psikoloji, antropoloji, felsefe, filoloji, müzikoloji, güzel sanatlar, sosyoloji, arkeoloji, ekonomi, uluslararası ilişkiler, sosyal hizmet, siyaset bilimi, uluslararası çalışmalar, iş yönetimi, uygulamalı ekonometri, uygulamalı istatistik, hukuk, kamu yönetimi, işletme, maliye, Türk dili ve edebiyatı, Türkçe öğretimi) bilimsel çalışmalara Türkçe, İngilizce, Almanca, Rusça ve Fransızca dillerinde yer veren uluslararası hakemli bir dergidir.

Erciyes Akademi 1987 yılından beri düzenli olarak yayımlanan, uluslararası alan indekslerinde taranan, hakemli, açık erişimli, elektronik bir dergidir. Mart, Haziran, Eylül ve Aralık aylarında olmak üzere üç ayda bir yayınlanır. Dergide yayımlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Aim and Scope

Erciyes Akademi aims to comprise a scientific platform for academics who desire to share their knowledge, notions, findings and researches with colleagues while contributing to the accumulation of knowledge in Social Sciences by publishing scientific studies such as articles, book critics, translations and reviews that make original contributions to the literature within the framework of scientific ethics.

The journal welcomes articles from all the fields of social sciences (Economics, Sociology, Political Science, Business, History, Turkish Language and Literature, Turkish Language Teaching, Philosophy, Geography, Educational Sciences, Law, Art History, Archeology, Communication Sciences, Linguistics, Music, Fine Arts, Tourism, International Relations, Finance, International Trade and Finance, Public Administration, Labor Economics, Theology, and other related fields) in Turkish, English, German, Russian and French.

Erciyes Akademi, first published in 1987, is an open-access, biannual (June and December) published and peer-reviewed scientific journal. All responsibility of the studies published belongs to the author(s)

TARANDIĞIMIZ İNDEKSLER / INDEXED BY

Başlangıç tarihi / Since

1.	<i>DOAJ (Directory of Open Access Journals)</i>	14.05.2020
2.	<i>Ebsco (Humanities International Index)</i>	30.01.2018
3.	<i>Sobiad</i>	01.01.2017
4.	<i>DRJI (Directory of Research Journals Indexing)</i>	04.08.2016
5.	<i>Index Copernicus</i>	30.05.2016
6.	<i>Index Islamicus</i>	16.05.2015

DERGİNİN TARİHÇESİ

Derginin Önceki Adı	ISSN	eISSN	Yıl
Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi	1300-1582	2148-8657	1987 - 2020

Yazım Kuralları

1.Dergimizde Türkçe, İngilizce, Almanca, Fransızca ve Rusça dillerinden herhangi birinde yazılmış makaleler yayımlanır. Makalelerde hem Türkçe hem İngilizce başlık bulunmalıdır. Başlıklar sonrasında en az 150, en çok 250 kelimedenden oluşan Türkçe ve İngilizce özet; en az 3 en fazla 5 adet "anahtar kavramlar" (keywords) bulunmalıdır. **Makale başlıkları 20 kelimeyi ve makalelerin tamamı ise tablo, şekil ve kaynakça dâhil olmak üzere toplam 30 sayfayı aşmamalıdır.**

2.Dergi'ye gönderilen **makalelerin içerisinde hiçbir yerde yazar(lar)ın kimlik bilgileri doğrudan veya dolaylı olarak geçmemelidir.** Çalışmanın tezden üretilmesi, proje destekli olması, kongrede sunulması gibi bilgiler -makale kabul edildiği takdirde- hakem süreci tamamlandıktan sonra editörlük tarafından eklenecektir. Makale başvurusu esnasında "Teşekkür" kısmında veya "Editöre Not" kısmında bu bilgilere yer verilebilir.

3.Değerlendirmek üzere gönderilen makaleler ön kontrol sürecinde yazım kurallarına uygunluk ve benzerlik kontrolünün ardından değerlendirilmek üzere 3 hakeme gönderilecektir. Makalelerin yayına kabul edilebilmeleri için en az 2 hakemin olumlu görüşü gereklidir.

4.İmla ve noktalama açısından, makalenin ya da konunun zorunlu olduğu durumlar dışında Türk Dil Kurumu imla kılavuzu esas alınmalıdır.

5. Kaynaklara yapılan atıflar, metnin içinde parantez içerisinde APA 7 referans sistemine göre yapılmalıdır. Metin içerisinde açıklanmak istenen kimi hususlarla ilgili açıklamalar sayfa altı dipnotu şeklinde belirtilebilir ve bu türden dipnotların sayısal olarak birbirini izlemesi gerekmektedir. Yazılarda sayfa numarası, üst bilgi ve alt bilgi gibi ayrıntılara yer verilmemelidir.

6. Makalelerdeki tablo, şekil ve denklemlere sıra numarası verilmeli, tablo ve şekillere ait kaynaklar tablonun hemen altına yazılmalıdır.

7.Yararlanılan kaynaklar sonucun devamında sola hizalanmış "**Kaynakça**" başlığı altında verilmelidir. Kaynakça biçim kurallarına ve metin içi atıf yöntemlerine dair örnekler en altta sıralanmıştır.

8.Gönderilen makaleler Microsoft WORD 2010 veya daha üst bir versiyonda yazılmalı ve aşağıdaki kurallara göre düzenlenmelidir:

Kenar Boşlukları	Üst ve Alt: 3 cm Sol ve Sağ: 2 cm
Yazıtipi	Palatino Linotype
Yazıtipi Boyutu	Özet: 10 Metin: 10,5
Satır Aralığı	1,08 cm
Paragraf Aralığı	Önce 0 sonra 8 nk
İlk satır girintisi	1 cm
Metin hizalaması	İki yana yaslı
Kaynakça	Asılı 1 cm girintili, tek satır aralığında, önce 3 sonra 3 nk

9. 2020 yılı itibariyle Dergimizde **APA (American Psychological Association) 7. Sürüm** referans sistemine geçilmiştir. Gönderilecek olan makalelerin APA 7. Sürüm temel kaynak gösterme kuralları dikkate alınarak düzenlenmiş olması gerekmektedir. APA haricinde referans sistemi kullanılan veya tam olarak APA sistemine göre düzenlenmemiş makaleler değerlendirme sürecine alınmadan yazara iade edilecektir.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

374-394	<i>Araştırma Makalesi / Research Article</i> SOSYAL MEDYADA TÜKETİM İLETİŞİMİ: INFLUENCERLARIN GÖSTERİŞÇİ TÜKETİM EĞİLİMLERİNİN İLETİŞİMSEL BOYUTU ÜZERİNE NİTEL BİR İNCELEME CONSUMPTION COMMUNICATION ON SOCIAL MEDIA: A QUALITATIVE STUDY ON THE COMMUNICATIVE DIMENSION OF INFLUENCERS' CONSPICUOUS CONSUMPTION TENDENCIES Demet Yalçın & Mustafa Koçer
395-424	<i>Araştırma Makalesi / Research Article</i> RİVAYETTEN BİHABER OLMANIN SAHÂBE VE TÂBÎİNDE HADİSE MUHÂLEFETİ DOĞURMASI CAUSING OF BEING IGNORANT OF THE NARRATION TO OPPOSITION TO THE HADITH AT THE SAHABA AND TÂBÎ'ÜN Ahmet Ökdem & Süleyman Doğanay
425-451	<i>Araştırma Makalesi / Research Article</i> KENDİNİ KURGULAMAK: CADILAR BELGESELİNDE DENEMECİ PRATİK, EDİMSELLİK, KATILMA VE KOLAJ ÜZERİNE EDITING ONESELF: ON ESSAYISTIC PRACTICES, PERFORMATIVITY, PARTICIPATION AND COLLAGE IN WITCHES Semra Civelek
452-467	<i>Araştırma Makalesi / Research Article</i> EARLY POTENTIAL TRACES OF ALGEBRA IN JĀBIR IBN ḤAYYĀN'S WRITINGS CÂBİR B. HAYYÂN'IN YAZILARINDA CEBİRİN ERKEN DÖNEM POTANSİYEL İZLERİ Ebrahim Al-khaffaf
468-498	<i>Araştırma Makalesi / Research Article</i> INVESTIGATION OF THE CONTINUITY OF URBAN MEMORY IN ANTAKYA THROUGH STREETS USING MAPS ANTAKYA'DA KENTSEL BELLEĞİN SÜREKLİLİĞİNİN SOKAKLAR ÜZERİNDEN HARİTALARLA İNCELENMESİ Canan Nalça Kıssaboylu & Yasemen Say Özer
499-523	<i>Araştırma Makalesi / Research Article</i> İMAM HATİP LİSESİ MESLEK DERSİ ÖĞRETMENLERİNİN ALTERNATİF ÖLÇME ARAÇLARINI KULLANMA DURUMLARI VE KARŞILAŞTIKLARI SORUNLAR THE USE OF ALTERNATIVE MEASUREMENT TOOLS BY IMAM HATIP HIGH SCHOOL VOCATIONAL COURSE TEACHERS AND THE PROBLEMS THEY FACE Gülden Demir & Süleyman Akyürek

524-542	<i>Araştırma Makalesi / Research Article</i> İŞ STRESİNİN ÇALIŞANLARIN NÖROPLASTİSİTESİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ THE EFFECT OF WORK STRESS ON NEUROPLASTICITY OF THE EMPLOYEES Meltem Nilüfer Önen
543-562	<i>Araştırma Makalesi / Research Article</i> BİR GÜNDELİK HAYAT SOSYOLOJİSİ ANALİZİ: "GASSAL" DİZİ FİLMİ ÖRNEĞİ EVERYDAY LIFE SOCIOLOGY ANALYSIS: THE EXAMPLE OF THE TV SERIES "GASSAL" Fatih Kaplan
563-580	<i>Araştırma Makalesi / Research Article</i> CONCEPTUAL ANALYSIS OF A TECHNOLOGY-BASED TOURISM PERSPECTIVE: HYBRID GAZE TEKNOLOJİ TABANLI TURİZM PERSPEKTİFİNİN KAVRAMSAL ANALİZİ: HİBRİT BAKIŞ Burak Atasoy & Oğuz Türkay
581-594	<i>Araştırma Makalesi / Research Article</i> 16. YÜZYIL TEZKİRELERİNDE ŞİDDET VE ŞİDDET İÇERİKLİ SÖYLEMLER VIOLENCE AND VIOLENT DISCOURSES IN 16TH CENTURY TAGS Sebahat Özenmiş Tuzalan & Sebahattin Samur
595-614	<i>Araştırma Makalesi / Research Article</i> JAPON ÇAĞDAŞ SANATINDA MEKÂN VE YER TEMALARINA "MA" KAVRAMIYLA BİR BAKIŞ AN OVERVIEW OF THE THEMES OF SPACE AND PLACE IN JAPANESE CONTEMPORARY ART THROUGH THE CONCEPT OF "MA" Mustafa Sevinç
615-637	<i>Araştırma Makalesi / Research Article</i> HAFIZANIN DIŞINA ÇIKMAK: HOLOKOSTUN İDEOLOJİKLEŞMESİ VE ARAÇSALLAŞTIRILMASI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME STEPPING OUT OF MEMORY: AN EVALUATION ON THE IDEOLOGIZATION AND INSTRUMENTALIZATION OF THE HOLOCAUST İsa ABİDOĞLU
638-645	<i>Araştırma Makalesi / Research Article</i> DİZME VE GEÇİRME KATEGORİSİ OYUNCAKLARI İÇİN KATEGORİK DETAYLANDIRMALAR CATEGORICAL DETAILS FOR THE STRINGING AND THREADING CATEGORY TOYS İlker USTA

HAKEM LİSTESİ / LIST OF REVIEWERS

Yıl/Year: 2025 Cilt/Volume: 39 Sayı/Issue: 2

Erciyes Akademi Dergisi Editörlüğü, Dergimizin bu sayısına katkıda bulunan ve aşağıda isimleri yer alan hakemlere teşekkürü bir borç bilir.

We gratefully acknowledge the contribution of the following reviewers who reviewed papers for this issue of our Journal.

Ahmet Turan Yüksel	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Ayça Çekiç Akyol	İnönü Üniversitesi
Ayşe Sibel Kedik	Hacettepe Üniversitesi
Cem Hakverdi	Alanya Üniversitesi
Cihan Oğuz	İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi
Deniz Gürgen Atalay	Bahçeşehir Üniversitesi
Duygu Özyılmaz Misican	Sinop Üniversitesi
Ebru Adıyaman	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Erdoğan Polat	Ardahan Üniversitesi
Esra Beyhan	Dokuz Eylül Üniversitesi
Feyzal Özkaban	Dokuz Eylül Üniversitesi
Fırat Çağrı Kırmızıgül	Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Gizem Çapar	İskenderun Teknik Üniversitesi
Halil Turgut Şahin	Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Hanife Neris Yüksel	Akdeniz Üniversitesi
Hasan Eryılmaz	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Hasan Önal Şeyhanlıoğlu	Batman Üniversitesi
Hikmet Yazıcı	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Hüdaî Ateş	Yozgat Bozok Üniversitesi
İrem Çoban	İstanbul Bilgi Üniversitesi
İrfan Sevinç	Hitit Üniversitesi
Kadriye Hocaoğlu Alagöz	Bursa Uludağ Üniversitesi
Mehmet Vural	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Mert Öner	Sakarya Üniversitesi
Murat Toksarı	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Murat Toprak	Siirt Üniversitesi
Murat Tutkun	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Mustafa Öncel	Kastamonu Üniversitesi
Nagehan Çağlayan	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Nazmiye Ülkü Pekkan	Tarsus Üniversitesi
Pınar Kısa Ovalı	Trakya Üniversitesi
Rabia Yıldırım	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Ramazan Çınar	Kırıkkale Üniversitesi

Ramazan Diler

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Reşat Arıca

Batman Üniversitesi

Şadiye Yaşar

Afyon Kocatepe Üniversitesi

Selda Özturan

Akdeniz Üniversitesi

Sema Korucu Güven

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Sümeysra Arıcan

Yalova Üniversitesi

Senem Nart

Bandırma Üniversitesi

Yavuz Unat

Kastamonu Üniversitesi

Zeynep POLAT

Ardahan Üniversitesi

SOSYAL MEDYADA TÜKETİM İLETİŞİMİ: INFLUENCERLARIN GÖSTERİŞÇİ TÜKETİM EĞİLİMLERİNİN İLETİŞİMSEL BOYUTU ÜZERİNE NİTEL BİR İNCELEME*

 Demet YALÇIN^a

 Mustafa KOÇER^b

Öz

Hayatın her alanında yer edinen internet ve uzantısı olan sosyal medya araçları, bireylerin hem iletişim hem de tüketim alışkanlıklarında köklü değişikliklere neden olmuştur. İnternet teknolojilerinin tüketim sürecine hızlı bir şekilde entegre olmasıyla iletişimin kendisi bu ağlar üzerinde tüketim alanı haline gelmiştir. İnsanların özellikle gösterişçi tüketim eğilimiyle gerçekleştirmiş oldukları paylaşımlar; statü, prestij göstergesi olarak algılanmakta farklı anlam, ileti ve göstergeleri ifade etmektedir. Çoğu influencerın sosyal medya hesaplarında gösterişçi tüketime dair yapmış olduğu paylaşımlar ise birçok sosyal medya kullanıcılarını bu yönde tüketim sergilemeye teşvik etmekte ve bu tüketim tarzının sosyal medya ortamlarında yaygınlaşmasına etki edebilmektedir. Bu bağlamda çalışma, influencerların Instagram üzerindeki gösterişçi tüketim eğilimlerini ve bu tüketim tarzının iletişimsel boyutunu saptamayı amaçlamaktadır. Yapılan çalışmalar incelendiğinde gösterişçi tüketimin iletişim sürecine etkisine ilişkin çalışmaların eksikliği fark edilmiş, bu çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmüştür. 9 influencer ile yarı yapılandırılmış form üzerinden görüşmeler gerçekleştirilmiş, görüşme MAXQDA veri analiz programında kodlanarak analiz edilmiştir. Influencerların gösterişçi tüketim algısına dair ana tema oluşturulmuş, 11 alt temada gösterişçi tüketim gerçekleştirme nedenlerine ulaşılmıştır. Influencerların gösterişçi tüketim eğilimlerinin iletişim kurma süreci değerlendirildiğinde mutluluğu paylaşma arzusu, satışı artırmak, prestij, paylaşım yaratma gibi gerekçelerle yapmış oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Influencer, Gösterişçi tüketim, İletişim, Sosyal medya.

* Bu makale, birinci yazarın ikinci yazar danışmanlığında yürüttüğü " Sosyal Medyada Gösterişçi Tüketim Eğilimleri, Tüketim Tarzları ve Influencer Algısının İncelenmesi " adlı doktora tezinden üretilmiştir.

^a Arş. Gör. Dr., Yalova Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Yeni Medya ve İletişim, demet.yalcin@yalova.edu.tr

^b Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım, mkacur@erciyes.edu.tr

Makale Geliş Tarihi: 21.10.2024, Makale Kabul Tarihi: 06.01.2025

CONSUMPTION COMMUNICATION ON SOCIAL MEDIA: A QUALITATIVE STUDY ON THE COMMUNICATIVE DIMENSION OF INFLUENCERS' CONSPICUOUS CONSUMPTION TENDENCIES

Abstract

The internet and its extension, social media tools, which have permeated every aspect of life, have caused radical changes in both communication and consumption habits. With the rapid integration of internet technologies into the consumption process, communication itself has become a domain of consumption on these networks. The content people share, especially with a tendency towards conspicuous consumption, is perceived as a status and prestige indicator, conveying different meanings, messages, and symbols. The posts of many influencers showcasing conspicuous consumption on their social media accounts encourage numerous users to adopt similar consumption patterns, potentially contributing to the spread of this consumption style in social media environments. In this context, the aim of this study is to determine the conspicuous consumption tendencies of influencers on Instagram and the communicative dimensions of this consumption style. A review of existing research revealed a lack of studies examining the impact of conspicuous consumption on the communication process, and it is believed that this study will contribute to filling this gap in the literature. Interviews were conducted with 9 influencers using a semi-structured format. The data were coded and analyzed using the MAXQDA software. A primary theme concerning the influencers' perception of conspicuous consumption was identified, along with 11 sub-themes explaining the reasons for conspicuous consumption. Upon evaluating the communication processes related to influencers' conspicuous consumption tendencies, it was found that these tendencies were motivated by factors such as the desire to share happiness, boost sales, enhance prestige, and generate content.

Keywords: Influencer, Conspicuous consumption, Communication, Social media.

Giriş

Tüketim, ilk olarak İngilizcede on dördüncü yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu kelime, erken Fransızca ve İngilizce kullanımlarında olumsuz çağrışımlar içermektedir. Tüketim o dönemde bir şeyi yok etmek, yakmak, buharlaştırmak veya boşa harcamak anlamına gelmektedir (Graeber, 2011 s. 491). Sözlük anlamı olarak bir şeyi kullanıp bitirmek, yok etmek olarak ifade edilen tüketim, süreç olarak ele alındığında belirli ihtiyaçları gidermek amacıyla bir ürün ya da hizmeti satın alarak kullanmak ya da yok etmek şeklinde tanımlanmaktadır (Odabaşı, 2013, s. 16). Başka bir ifade ile tüketim, mal ve hizmetlerin en sonunda insanlar tarafından nihai kullanıma sunulduğu süreçtir (Goodwin vd. 2008, s. 1). Bu tanımlardan yola çıkarak tüketim; belli ürün ve hizmetin ihtiyaçların giderilmesi amacıyla satın alınması, kullanılması, doyuma ulaştırılması süreci şeklinde ifade edilebilir.

Kapitalist ekonomik yapının ortaya çıkmasında temel bir etkiye sahip olan sanayi devrimiyle birlikte toplumların sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel ilgi alanları değişim yaşamış, içinde yaşanılan modern toplumda bu değişim en yüksek seviyeye erişmiştir. Temel ihtiyaç olarak konumlanan tüketim ve tüketim alışkanlıkları; günümüz toplumlarında günlük bir pratik, sosyal etkileşim, sermaye, kültürel bir uğraş, prestij, saygınlık, ayrıcalık ve yeni kimlik elde etmenin bir göstergesine dönüşmüştür. Tüketim, ihtiyaç kavramının ötesinde bu anlamları da karşılayan bir uğraş haline gelmiştir. Bu değişim sürecine küreselleşmenin dâhil olmasıyla ülkeler arası ekonomiler, kültürler, fikirler birbirleri ile etkileşime

girmiş ve uluslararası bir yakınlık sağlanmıştır. Küreselleşmeyle tüketim ve kimlik algısı, dünya üzerindeki farklı toplum ve ülkelerde benzer yaşam tarzlarının meydana gelmesine neden olmuştur. Böylece bireylere sunulan tüketim alışkanlıkları, benzer ilgi alanlarının ve benzer kimliklerin dünya geneline yayılmasına etki etmiştir (Bayhan, 2022, s. 48).

Geleneksel bağlamda tüketim; barınma, yeme, içme gibi temel ihtiyaçlar ekseninde konumlanmaktaydı. Eskinin kıtlık ve sınırlı kaynaklarından dolayı temel ihtiyaçlarına ulaşmakta zorluk çeken çoğu toplum, yaşamlarını devam ettirebilmek için tüketim gerçekleştirilmekteydi. Modernleşme girişimleri, sanayileşmenin gelişerek üretimi artırması, bu sürece makineleşmenin ve seri üretiminde dâhil olmasıyla temel ihtiyaçlarını karıştırayabilir hale gelen çoğu toplum, farklı tüketim arayışlarına yönelmiştir. Üretimin artması, görece ucuzlaması ve küreselleşmenin de etkisiyle tüketimin sınırlı doğası ortadan kalkmış, birçok farklı ülkelere ait ürün ve hizmetler tüketilebilir yakınlığa ulaşmıştır. Ticari yapılar da ürün ve hizmetlerini pazarlamak, ürün çeşitliliği içinde kendi ürünlerini ön plana çıkarmak ve satışı artırmak amacıyla farklı stratejiler deneme arayışına gitmiştir. Bu arayışın bir sonucu olarak tüketimin sadece ihtiyaç bağlamında ele alınmayacağı, somuttan ziyade soyut duygusal ihtiyaçlarında bu sürece dâhil edilebileceği fark edilmiş ve böylece tüketimin geleneksel doğası değişime uğramıştır. Bu sürece internet ve uzantısı olan sosyal medya araçlarının dâhil olması ve görünürlüğün artmasıyla tüketim; prestij, saygınlık gibi farklı soyut anlamları ifade eden bir gösteriş aracı haline gelmiştir. Bu değişim, insanlar arası iletişimin de doğasını etkileyerek sosyal medya ortamlarında tüketimi etkili bir gösterge-gösteriş ve ileti aracına dönüştürmüştür. İnsanlar, günlük faaliyetlerini diğer insanlar ile iletişime geçmeden sosyal medya hesaplarından içerik paylaşarak göstermektedir. İletişimin fiziki bağlayıcılığının ortadan kalkmasıyla insanlar arası dijital iletişim giderek yaygınlaşırken sosyal medyanın etkili bir pazarlama ve tüketim aracı olarak kullanımı artarak devam etmektedir. Sosyal medya araçlarının teknik alt yapısının ve ticari bağlamının artması, bu alandaki iletişimin tüketim iletişimine ve gösterişçi tüketime dönüşmesine etki etmektedir. Özellikle influencerların sosyal medya hesaplarında yapmış oldukları paylaşımlar ve gösterişçi yaşamları, gösterişçi tüketimin yaygınlaşmasında önemli bir etken olarak görülebilir. Bu bağlamda influencerların gösterişçi tüketim eğilimlerinin iletişimsel boyutu araştırılması gerekli bir alan olarak dikkat çekmektedir.

Literatürde sosyal medyada tüketim iletişimi ve bu sürece influencer etkisinin gösterişçi tüketim bağlamında ele alındığı kaynaklara rastlanmamıştır. Bu kavramları farklı açıdan ele alan genel bir literatür değerlendirmesine yer verilmiştir. Kadioğlu'nun (2014) yapmış olduğu çalışma, tüketim iletişimine genel bir perspektif sunmaktadır. Tüketici, tüketim olgusunun, marka, mekân, pazarlama ve iletişim bağlamında ele alındığı çalışma, teorik bir bakış açısı sunmaktadır. Güçdemir (2012), çalışmasında sanal ortamda iletişimi halkla ilişkiler bağlamında ele alarak iletişimin toplumsal olarak değişimi üzerinde dururken Yodi ve arkadaşları (2020), yapmış olduğu çalışmada influencer pazarlamanın, tüketici davranışı yoluyla satın alma kararlarına önemli katkı sağladığı bulgusuna ulaşmıştır. Ekşi, Cesur ve Yavuzylmaz'ın (2022) yapmış oldukları çalışmada ise sosyal medyadaki pazarlamanın gösterişçi tüketim üzerine etkisi ve bu etkiye influencer pazarlamanın ne ölçüde katkısının olduğu yapısal eşitlik modeli ile test edilmiştir. Analizler neticesinde algılanan sosyal medya pazarlama faaliyetlerinin gösterişçi tüketim üzerinde anlamlı, pozitif etkisinin olduğu ve bu etkide influencer pazarlamanın; çekicilik, uzmanlık, güvenilirlik boyutları ile aracı rol oynadığı, kısmi mediatör etki

gösterdiğine ulaşılmıştır. Ünlü ve Filan'ın 2021 yılında yapmış oldukları çalışmada beş Instagram influencerın fotoğrafı gösterişçi tüketim bağlamında göstergebilim yöntemiyle analiz edilmiştir. Analiz sonucunda influencerların gösterişçi tüketimde etkili bir rol oynadığı sonucuna ulaşılmış ve influencerların tüketicileri gösterişçi tüketime yönlendirdiği saptanmıştır.

Bu çalışma, influencer ve gösterişçi tüketim eğilimlerinin iletişimsel boyutunu ele almayı, sosyal medyada gösterişçi tüketim ve iletişim arasındaki ilişkiyi saptamayı amaçlamaktadır. Ayrıca sosyal medyada gösterişçi tüketim ve iletişim arasındaki ilişkinin geleceğine yönelik öngörude bulunmayı amaçlamaktadır.

A. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. Gösterişçi Tüketim

Gösterişçi tüketim kavramına ilk defa çalışmalarında yer veren Thorstein Veblen'dir. Veblen, gösterişçi tüketimi, zengin kesimin boş zamanlarında gerçekleştirmiş oldukları bir tüketim şekli olarak ele almış ve bu yaklaşımına 1899 yılında 'Aylak Sınıfın Kuramı' (The Theory of Leisure Class) adlı eserinde yer vermiştir (Sabuncuoğlu, 2015, s. 370). Koçak (2017, s. 81) gösterişçi tüketimi; bireyin yaşadığı toplumda bulunduğu statüsünü, sahip olduğu maddi gücünü ve var olan mevkisini gösterme işlevi olan, insanları kıskandırmaya yönelten, tüketim anlayışı olarak ele alırken Sabuncuoğlu (2015, s. 370), bireylerin tüketim davranışlarını çevresinde bulunan diğer insanlara gösteriş yapabilmek gayesiyle gerçekleştirmesi olarak tanımlamaktadır.

Tarihsel süreç içerisinde ekonomide meydana gelen gelişme ve değişimlerle birlikte ürün ve hizmet markalarının çeşitlenerek farklılaşma yoluna gitmesi, gösterişçi tüketim tarzının meydana gelmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Özellikle bazı markaların kalite kavramı üzerinden kendini ifade etmesi, bazı bireylerin belli markalara eğilim göstererek satın alma yoluna gitmesi ve bu sayede statü, prestij elde edeceği yönünde bir inanca sahip olması, bu çıkarımı doğrular niteliktedir. Böylece birey, mal ve hizmeti değil; marka ve imajı tüketmiş olmaktadır (Hız, 2009, s. 47). Markalar; tüketiciler için bir kimlik, bir başarı duygusu ve özdeşleşme yaratma hususunda yoğun bir çalışma içerisine girerek marka algılanış şeklinde büyük değişimlere neden olmuştur. Belirli marka boyut ve çağrışımlarının; tüketicileri onlara verdiği değere, artan pazar tanınırlığına ve ekonomik başarıya götürdüğü açıktır. Bir şirketin ekonomik üstünlüğü çoğunlukla marka adının gücüyle ilişkilendirilir. Bu güç; markaya kendini farklılaştırma, statü veya tüketimin daha fazla göze çarpması yeteneğini kazandırır. Bu durum, tüketicilerin statü ve gösterişçi tüketim eğilimlerinin bu tür özelliklere sahip tüketiciler ile statü kazandıran belirli ürün ve marka türleri arasında ilişkiler yaratılmasında önemlidir (O'Cass & McEwen, 2004, s. 27). Modernleşen dünya ile sadece statü kazanma ve işaret etme uygulamaları değil, aynı zamanda tüketimin doğası da değişmiştir. Gösteriş mantığı altında, çoğu zaman erişim rolünün aracılık ettiği tüketimin kullanımdan ziyade tanıtım ve teşhir meselesine dönüşmüş 'tüketimsiz tüketim' biçimleri sıklıkla görülür hale gelmiştir. Ayrıca tüketim, 'tüketim çemberi' olarak ifade edilebilecek döngüsel bir süreçte üretimle giderek iç içe geçmektedir. Bu döngüsel süreç boyunca tüketimin sergilenmesi, sosyal medya ortamlarında içerik yaratıcılarının öz markalarını beslemekte, influencerın

kişiliğinin tüketimini ilerletmekte ve erdemli bir döngü içinde sosyal statü kazanmayı amaçlayan üretken bir faaliyet olarak yeniden şekillenmektedir (Bainotti, 2024, s. 353).

Sosyal medya ortamlarında özellikle statü ve prestij elde etmek isteyen insanların gösterişçi bir şekilde yapmış olduğu paylaşımlar, birçok kullanıcıyı benzer içerikler üretme ve paylaşma noktasında teşvik etmektedir. Özellikle üst gelir sınıfına ait olan kişiler, fenomenler, ünlüler, influencerların sosyal medya ortamlarında sergilemiş olduğu gösterişçi yaşamları ve tüketimleri, diğer insanların bu yaşamları arzulamasına, özenmesine neden olmaktadır. Influencerların takipçileri üzerindeki etkisini fark eden ticari yapılar; influencerları reklam içeriklerinde kullanarak somut faydadan ziyade bireylerin soyut bağlamına vurgu yapmakta, bireyin tanımını ürün ve hizmet üzerinden ifade etmekte, bireysel mutluluğu diğer insanlar tarafından görünür olmak üzerine kurgulamaktadır. Bu yapılar, reklamlar aracılığıyla özendirici ve gösterişçi tüketim imgeleri üzerinden muhtemel müşterilerine seslenmeye devam etmektedir. Bu seslenişte bireylere; değerini, kalitesini, statü ve saygınlığını kendi öz benliğinden değil ürün ve hizmet üzerinden sunulan gösterişçi tüketimle gerçekleşeceği vadi verilmektedir.

2. Influencer Marketing

Influencer marketing kavramına geçmeden önce bu pazarlama şeklinin gelişmesinde temel faktör olan influencer kavramına değinmek yerinde olacaktır. İngilizcede kelime olarak etkilemenin karşılığı anlamına gelen influencer, Türkçede kanaat önderi olarak ifade edilmektedir. Influencerlar, sosyal medya ortamlarındaki hesaplarında takipçileri üzerinde güçlü etkisi bulunan sosyal medya veya blok kullanıcıları olarak tanımlanabilir (Mahmutoğlu vd. 2018, s. 4).

Teknolojinin gelişmesi ve internet kullanımının dünya genelinde yaygınlaşmasıyla sosyal medya platformlarının kullanıcı sayılarında büyük bir artış yaşanmıştır. Bu artış ile birlikte sosyal medya ortamlarında aktif olan influencerların takipçi sayıları yükselmiş ve influencerlar, bu ortamlarda etili bir güç haline gelmiştir. Influencerların takipçileri üzerindeki etki gücünün fark edilmesi, ticari yapıları harekete geçirmiş, influencerların pazarlama sürecine dahil edilmesiyle influencer marketing kavramı pazarlama tekniği olarak yerini almıştır.

Influencer marketing tekniğinin ortaya çıkmasında eWOM kavramının etkisi büyüktür. eWOM; bir ürün ya da şirkete dair muhtemel, mevcut veya eski müşteriler tarafından internet ağları aracılığıyla çok sayıda kişi ve kurumun kullanımına imkân veren olumlu ya da olumsuz açıklama şeklinde ifade edilebilir (Thurau vd, 2004, s. 39). eWOM, yorum ve paylaşımın mümkün olduğu tüm internet sitelerinde gerçekleştirilebilmektir. İlerleyen süreçte bu ortamları kullanarak takipçi sayısını yükselten, takipçilerinin düşünce ve tutumlarına etki edebilen influencer olarak ifade edilen kişiler ortaya çıkmaya başlamıştır. eWOM ortamında etki gücü giderek yükselen bu kişiler, etkili bir pazarlama tekniği olan influencer pazarlama kavramının da ortaya çıkmasını sağlamıştır (Erdoğan & Özcan, 2020, s. 3815). Influencer pazarlama tekniği; ürün ya da hizmetin Instagram, YouTube gibi sosyal medya platformları aracılığıyla ağızdan ağıza diğer kullanıcılar arasında yayılarak bu ürün ve hizmetin bilinirliğinin ve tanınırlığının yükselmesine etki etmesi şeklinde tanımlanabilir (Canöz vd, 2020, s. 74). Başka bir tanımda ise iletişimin sosyal medya kanallarında gerçekleştiği dijital ve ücretli bir ağızdan ağıza pazarlama biçimi

olarak ifade edilmektedir. Bu pazarlama tekniğinde influencer, markanın adına önemli bir rol üstlenmekte ve satın alma karar sürecinin bir parçası olarak işlev görmektedir (Bakker, 2018, s. 80).

İnternet ve teknolojiye yaşanan gelişmelerle birlikte ortaya çıkan ve giderek yaygın hale gelen influencer pazarlama, işletmeler tarafından ürün ve hizmetin tanıtımı, satışı için sıklıkla başvurulmuş bir pazarlama aracı haline gelmiştir. Ürün ya da hizmetin iletmek istediği mesajı; daha geniş kitlelere ulaştırmak, markanın bilinirliğini yükselterek kalıcı hale getirmek, sosyal medya ortamında etkin olan kişiler aracılığıyla etkileşimi artırmak, bu ortamlarda görünürlük kazanmak ve yer edinmek amacıyla influencer pazarlama tercih edilmektedir. Ayrıca satışı artırmak, potansiyel müşterileri çekmek ve müşteri sadakatini yükseltmek influencer pazarlamanın diğer avantajlarıdır (Gedik, 2020, s. 378).

Sosyal medyanın insanlar arasındaki yükselişi, ticari açıdan değerlendirildiğinde markaların tüketicilerle doğrudan ve doğal şekilde bağlantıya geçmesi için yeni bir yol oluşmuştur. Markaların hedef kitlesini kendisine çekmek ve marka stratejisi açısından sosyal medya ortamlarını kullanması zorunluluk haline almıştır. Sosyal medya ortamlarında marka tanıtımı gerçekleştiren influencerlar, büyük bir pazarlama alanı meydana getirerek halkla ilişkiler trendine ve pazarlama stratejisine dönüşmüştür. Halkla ilişkiler temelli ajanslar; sosyal medya influencerlarıyla gerçekleştirdikleri iş birlikleri ile marka tüketicilerinin ilgisini çekmek için müşteri ile ilişkilendirilmekte ve içerikler sunabilmektedir (Glucksman, 2017, s. 78). İçerik, uzmanlık, çekicilik, sosyal kimlik ve yaş gibi etkenler tüketicinin ürün ve hizmeti satın alma karar davranışında ve karar sürecinde etkili olabilmektedir. Bu bağlamda sosyal medya ortamında influencerlar, tüketicilerin satın alma kararlar davranışının her evresinde etkin bir rol oynamaktadır (Gashi, 2017, s. 68).

Influencer marketing etkin bir pazarlama tekniği olarak görülmekte ve ticari kuruluşlar tarafından yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Pazarlama ve reklam stratejileri geleneksel medyadan dijital ortama kayarken alışveriş sitelerinin influencerları pazarlama sürecine katmasıyla influencer marketingin etki alanı giderek genişlemiştir. Etki gücü yüksek olan influencerın tanıtımını yaptığı bir ürün ya da hizmet, çok hızlı bir şekilde satın alınabilmekte hatta ürün ya da hizmetin stokları kısa sürede tükenabilmektedir.

3. Sosyal Medyada Tüketim İletişimi

İnsanları coğrafi, zaman ve mekân bağlamında sınırlandıran ve kısıtlayan çoğu engel, teknolojinin gelişerek dijital çağa geçilmesi ile büyük oranda ortadan kalkmıştır. Bu dijital çağ ile insanlar arası iletişimin mekân ve zaman kısıtlaması ortadan kalkmış, insanlar arası iletişimin alanı uluslararası bir boyuta taşınmıştır. Bu gelişmeyle insanların iletişim alışkanlıkları değişime uğrarken eğilimleri dijital ortamlarda görünür olmuştur. Dijital çağ; ses, görüntü, video gibi içerik üretmeye imkân veren özellikleri ve gelişmeye devam eden yapısıyla geleneksel medyaya oranla iletilmek istenen mesajın daha hızlı ve daha kolay anlaşılmasını sağlamıştır (Güçdemir, 2012, s. 57). İnsanları zamana ve mekâna bağlayan iletişimsel davranışları, dijital çağ ile birlikte ortadan kalkarak sanal ortamlara taşınmıştır. İnsanlar, cep telefonları ile internet erişiminin olduğu her yerden istediği saatte, mekân sınırlaması olmadan dünyanın her yerinden insanlarla iletişim kurabilmektedir. Ayrıca insanları fiziki mekân ve zamana bağlı kılan; saç, makyaj, giyim eylemleri ve gidilen mekânda yeme içme gibi tüketim zorunlulukları ortadan kalkmıştır. Böylece insanlar, dijital çağ ile birlikte evlerinden mekân, zaman, emek, tüketim

bağlayıcılığından kurtularak internet ağlarının sunduğu imkânlarla iletişim kurma kolaylığına ulaşmıştır.

Sosyal medya ortamlarının giderek yaygınlaşmasıyla çoğu insanın görünür olma mücadelesi giderek artmıştır. Görünebilirlik; markaya aşina olma, olumlu bir tutum geliştirme, pazarlama iletişiminin duygusal ve bilişsel olmak üzere arzulanan neticenin ön koşuludur. İnsanlar, çevrelerine arkadaşlarına ya da ilişki kurmak istedikleri diğer insanlara görünmek amacıyla hareket ederken markalar ise potansiyel müşterilerine ve diğer markalara görünmek için bu mecralarda yoğun bir mücadele içerisine girmiştir (Varnalı, 2013, ss. 100-101). Teknolojinin gelişmesiyle sosyal medya, kullanıcılarına ve ticari yapılara görünür olabilmeleri için birçok kolaylık sunmuştur. İnsanlar, sosyal medya ortamları sayesinde günün her anı görünür olabilmekte ve diğer insanları hayatları hakkında haberdar edebilmektedir.

Modern çağın yenilik ekseninde hızlı değişimlerin yaşandığı bir dünyada görsel iletişim ile hem kişi hem de marka kimliği oluşturulmuş, ticari yapılarda bu sürece hızla uyum sağlama çabasına girmiştir. Ticari yapılar, ürün ve hizmetleri için ürettikleri mesajları kitlelere ulaştırabilmek ve tercih edilebilirliğini artırmak amacıyla görsel hafızada yer edinebilecek, dikkat çekebilecek yeni fenomenler meydana getirmiştir. Ticari yapılarca meydana getirilen bu fenomenler, teknolojinin sağladığı imkânlarla geniş kitlelere ulaşmakta, mesajın yoğunlukta olduğu bir iletişim bağı kurmakta ve kitleleri etkisi altına almaktadır. Marka yüzleri ve elçileri; logolar, web sayfaları üzerinden yapılan içerik paylaşımlarıyla, kampanyaları, çekilişleri ile sürekli veri akışının olduğu aktif bir yapıyı hayata geçirmektedir. Milyonlarca içeriğin üretildiği dijital ağlarda bu içerikleri görmemek neredeyse mümkün değildir. İnternet ağları üzerinden geniş kitlelere ulaşan içerikler; ikonlar, videolar, reklamlar ve çeşitli görseller aracılığıyla bireylerin algısını hızla etkilemekte ve yönlendirmektedir. İnternet ağları üzerinde paylaşılan milyonlarca veri, fenomen olma mücadelesinde görsel bilgi aktarım ürünlerine dönüşerek görme ve gösterme eğilimini artırmıştır (Baran, 2017, s. 162).

İnternetin uzantısı olan sosyal medya araçlarının görme ve gösterme özelliğini geliştirmeye devam ettiği yenilikleri, iletişimin doğasını gösterme ve görme üzerine konumlanan bir yapıya dönüştürdüğünü söylemek mümkündür. Sosyal medya üzerinde paylaşılan milyonlarca görsel veri akışının olması bu yaklaşımı doğrular niteliktedir. Önceleri fotoğraf karesine sığdırdığımız anılar, zamanla sosyal medya ortamlarına taşınmıştır. Uzun cümlelerle ifade edilen, yazıya dökülen duygu ve düşünceler günümüzde artık sosyal medya ortamlarının sunduğu yenilikler ile video, fotoğraf gibi görsel içeriklerle paylaşılmakta, iletişimin üretici içeriği olan iletinin anlamı bu görseller içerinden takipçilerinin algılayışına bırakılmaktadır. İnsanlar; nereye gittiği, ne yediği, neyi tercih ettiği gibi kendi hayatlarını ve benliklerini tanımlayan birçok parçalı bilgiyi, görsel iletişim yoluyla takipçileri ile paylaşmakta, bu parçalı bilgiler üzerinden kendi tanımlarını yapmakta, bu sayede görsel bir iletişim kurma eğilimi göstermektedir. Böylece iletişimin içeriği olan sözcükler, görseller ile üretilebilen bir yapıya dönüşmüştür. Bu görsellerin içeriğini ise çoğunlukla insanların tüketim alışkanlıkları oluşturmaktadır. İnsanlar, tüketime yüklenen anlamları görseller üzerinden sosyal medya ortamlarında paylaşarak iletişimin iletisini tüketimin iletisine dönüştürmekte, tükettikleri üzerinden iletişim kurarak kendi varlığını oluşturma çabası içerisine girebilmektedir.

Tüketim toplumunda bireyler, tükettikleri ile kendi varlıklarını gösterme eğilimindedir. Bu toplumda çoğu birey; tüketilen ürün ve hizmetleri, markaları diğer insanlara göstererek ilişki ve iletişim içerisine girmekte, bu tüketim şeklini diğer insanlarla iletişim kumanın işlevsel bir yolu olarak görmektedir. Liberal ekonomik sistemde çoğu birey, kimliklerini tükettikleri ürün ve hizmet üzerinden oluşturmakta, kendilerini bu ürün ve hizmetler üzerinden tanımlamaktadır. Örneğin, reklamların yönlendirici etkisinden dolayı tek taş yüzük, evlilik teklifi için gerekli bir sembol olarak algılanmaktadır. Tek taş ve buna benzer sembolik markalar ele alındığında bu sembollerin üretmiş olduğu anlamların toplumsal iletişim aracı olduğu söylenebilir. İnternet ise markaların sembolik anlam üretme, yayma ve satışı artırma amacıyla işlevsel bir şekilde kullandığı bir iletişim aracına dönüşmüştür (Eyice vd. 2014, s. 91).

Tüketim toplumu, kitle iletişim araçları aracılığıyla radikal boyutları esneterek tüm alanları egemenliği altına almış durumdadır. Küreselleşmeyle insan ilişkileri topluluk çevresinden küresel bir yapıya bürünmüş, toplum ve birey kavramı, dünya-birey kavramına doğru evrilmiştir. Tüketim alışkanlıkları ise yerellikten çıkarak evrensel bir boyut kazanmıştır. Bireyin kitlelere karşı duruşu değişime uğramış, birey; kitlelere karşı kendini kabul ettirme, kendi güdü ve arzularını benimsetme ve tatmin etmek için hareket etmeye başlamıştır. Birey bu isteklerini, kendi evreninden çıkarak mensup olmadığı evrene ait olma uğraşı içerisinde bu evrenin kimliğini inşa etmekte ve yeni alışkanlıklar edinmektedir (Bayhan, 2022, s. 44).

Bulunduğu toplumsal sınıftan bir üst sınıfa geçmek isteyen çoğu birey, bu üst sınıftaki insanların, yaşayış tarzlarını özellikle tüketim alışkanlıklarını benimsemektedir. Çoğu birey, bu sınıflar arası geçişte prestij, statü, ayrıcalık gibi göstergeler elde edebilme arzusundadır. Özellikle üst sınıfların sosyal medya aracılığıyla sunmuş oldukları gösterişçi tüketimleri, birçok bireyi bu yaşamları elde etme arzusuyla teşvik etmekte ve harekete geçirmektedir. Tüketim alışkanlıklarının insanlar arası statü geçişlerinde etkili bir gösterge haline geldiğini fark eden ticari yapılar, ürün ve hizmetin somut varlığını değil soyut olarak üretilen semboller, göstergeleri satar hale gelmiştir. Günümüzde bu sembolik iletler, sosyal medya araçları vasıtasıyla kitlelere yayılmış durumdadır. Bireyler, markaların üretmiş olduğu bu iletler aracılığıyla ürün ve hizmeti tükettiklerinde ne gibi tatmin yaşayacağı, diğer insanlar üzerinde nasıl bir algı oluşturacağı bilgisine sahiptir. Bu sayede çoğu birey, sözcüklere gerek duymadan tükettiklerini sosyal medya hesaplarından paylaşarak bu ürünler üzerinden iletişim kurabilmektedir.

B. AMAÇ VE YÖNTEM

Bu çalışma, Instagram üzerinde gösterişçi tüketim eğilimi sergileyen influencerların bu eğilimi gerçekleştirme nedenlerini araştırmayı ve bu tüketim tarzının iletişimsel ilişkisini saptamayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, araştırmaya katılan influencerların tecrübelerini ve duygusal tepkilerini daha iyi ve doğru anlamak için nitel araştırma yönteminin seçilmesi uygun görülmüştür. Bu yöntem; influencerların gösterişçi tüketimi nasıl algıladıklarının saptanmasına, gösterişçi tüketim ve iletişimsel bağlamda duygusal, düşünsel evrelerin anlamlandırılmasına, bu konular üzerindeki yeni ve farklı bakış açılarının ortaya çıkarılmasına katkı sağlayacaktır. Bu kapsamda Instagram'da gösterişçi tüketim eğilimi sergilemeyen influencerlar çalışma kapsamı dışında tutulmuştur. Çalışmada, 9 influencer ile yarı yapılandırılmış form üzerinden görüşme gerçekleştirilmiştir. Influencerlar ile görüşme yapılmadan önce,

bir influencer ve görüşme yöntemini akademik çalışmalarında sıklıkla kullanmış iki akademisyen olmak üzere toplamda üç kişinin görüşüne başvurulmuştur. Bu görüşlerde dikkate alınarak danışman eşliğinde görüşme formunda ekleme, çıkarma ve düzenleme yapılarak nihai şekli hazırlanmıştır. Görüşmenin amacı; araştırma konusunu deneklerin bakış açısı bağlamında değerlendirmek, deneklerin bu bakış açısını neden ve nasıl oluşturduklarını anlamaktır. Bu sebeple nitel görüşmelerin daha az yapılandırılmış, açık uçlu sorularla ve araştırmaya dair belli düşüncelerini saptamaya yönelik olması, araştırmanın amaca ulaşması için önemlidir (Gürbüz & Şahin, 2015, s. 396). Nitel teknikler; araştırmacıya diğer insanların kavramalarını paylaşmasına, insanların günlük yaşamlarını nasıl şekillendirip anlam yüklediğini araştırmasına imkân tanır. Nitel teknikler ayrıca araştırmacılara insanların hem kendilerine hem de diğer insanlara nasıl anlam yüklediklerini ve nasıl öğrendiklerini inceleme fırsatı sunar (Berg & Lune, 2015, s. 25).

Görüşme verilerinin elde edilmesi süreci, Nisan 2023'te başlatılmış ve Temmuz 2023'te bitmiştir. Görüşme verileri, Maxqda 2024 Analytics veri analiz programında kodlanarak analiz edilmiş ve bulgulara ulaşılmıştır.

1. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın evren ve örneklemi için Instagram'da aktif olan ve gösterişçi tüketim eğilimi gösteren 9 influencer seçilmiştir. Instagram'ın seçilme nedeni kullanıcılar tarafından yaygın olarak tercih edilmesi ve We Are Social 2023 verilerine göre Türkiye'de en çok kullanılan sosyal medya platformu olmasıdır. Yarı yapılandırılmış form üzerinden gerçekleştirilen görüşmede influencerlar, olasılıklı olmayan örneklem tekniğinde amaca yönelik örneklem ile seçilmiştir. Amaca yönelik örneklem, araştırmacının kendi kişisel gözlemlerinden hareketle araştırma soruları göz önünde bulundurularak belli uygunluk özellikleri taşıyan deneklerin seçilmesi olarak tanımlanmaktadır (Gürbüz & Şahin, 2015, s. 130). Veri toplama sürecinde ise kartopu örneklem uygulanmıştır. Kartopu örneklem, örneklem aşamalı olarak çekilmesidir. İlk aşamada örneklem, az sayıdadır ve araştırmacının yakın çevresinden ihtimali olmayan yöntemin özellikleri de dikkate alınarak seçilir. İkinci aşamada bu örnekleme dâhil olan denekler, kendi yakın çevrelerinden ikinci bir örneklem çekerken üçüncü, gerekirse dördüncü aşamada gruba dâhil denekler çekerek örneklemin bütünü oluşturur. Az denek ile başlayarak çoğalmasa ve bir kartopunun yuvarlanarak büyütülmesine benzemesi sebebiyle kartopu yöntemi olarak adlandırılmaktadır (Aziz, 2020, s. 53).

Bu çalışmada,

1. Influencerların gösterişçi tüketim eğilimlerini gerçekleştirme nedenlerini,
2. Influencerların gösterişçi tüketim eğilimlerinin iletişimsel boyutu araştırılmıştır.

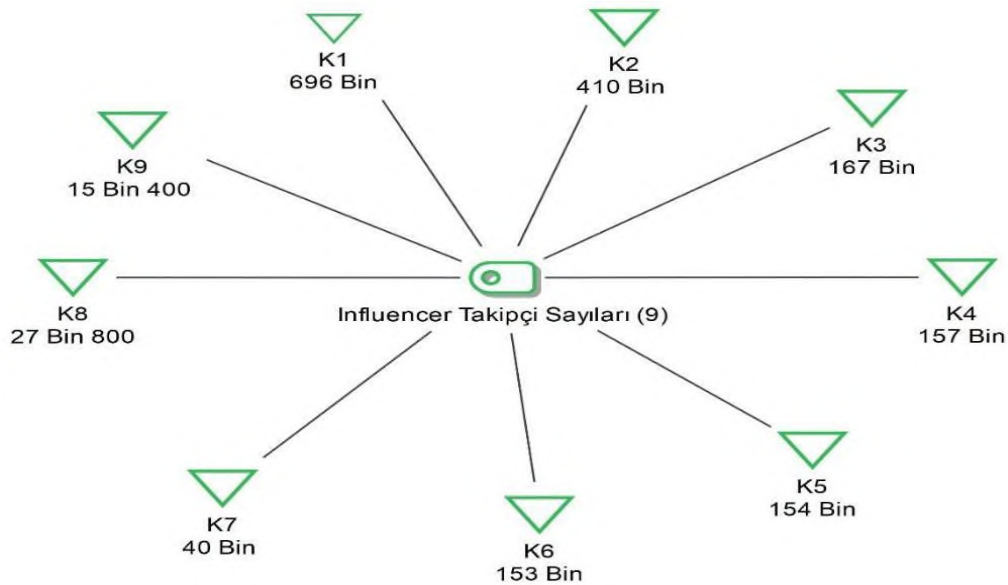
C. BULGULAR

1. Influencerların Demografik Özelliklerine İlişkin Bulgular

Tablo1. Influencerların Demografik Özellikleri

Katılımcı No	Yaş	Cinsiyet	Eğitim Durumu	Aylık Ortalama Kazanç	Sosyal Medya Kullanım Yılı
K1	32	Erkek	Lisans Mezunu	300 Bin TL	7
K2	21	Erkek	Lisans Öğrencisi	100 Bin TL	5
K3	31	Kadın	Lisans Mezunu	50 Bin TL	15
K4	38	Erkek	Yüksek Lisans Mezunu	100 Bin TL	16
K5	32	Kadın	Doktora Öğrencisi	70 Bin TL	5
K6	36	Erkek	Yüksek Lisans Mezunu	40 Bin TL	16
K7	24	Erkek	Lisans Mezunu	20 Bin TL	13
K8	24	Kadın	Lisans Mezunu	15 Bin TL	4
K9	41	Kadın	Lisans Mezunu	25 Bin TL	15

Tablo 1’de influencerların yaş, cinsiyet, eğitim durumları, aylık gelirleri, sosyal medya kullanım yıllarına dair bilgiler yer almaktadır. Influencerlar, takipçi sayılarına göre sıralanmış, influencerların bilgileri gizli tutularak K1, K2 şeklinde kodlanmıştır. 5 erkek, 4 kadın influencer ile yapılan görüşmede veriler ses kayıt cihazı kullanılarak kaydedilmiştir. Influencerlar ile yapılan görüşmeler metinlere tamamen aktarılmıştır. Influencerların beyanları, tırnak içinde, küçük punto ve olduğu şekliyle verilmiştir. Bu sayede araştırma sonuçlarının doğruluğuna, tarafsızlığına ve güvenilirliğine katkı sağlamak amaçlanmıştır.

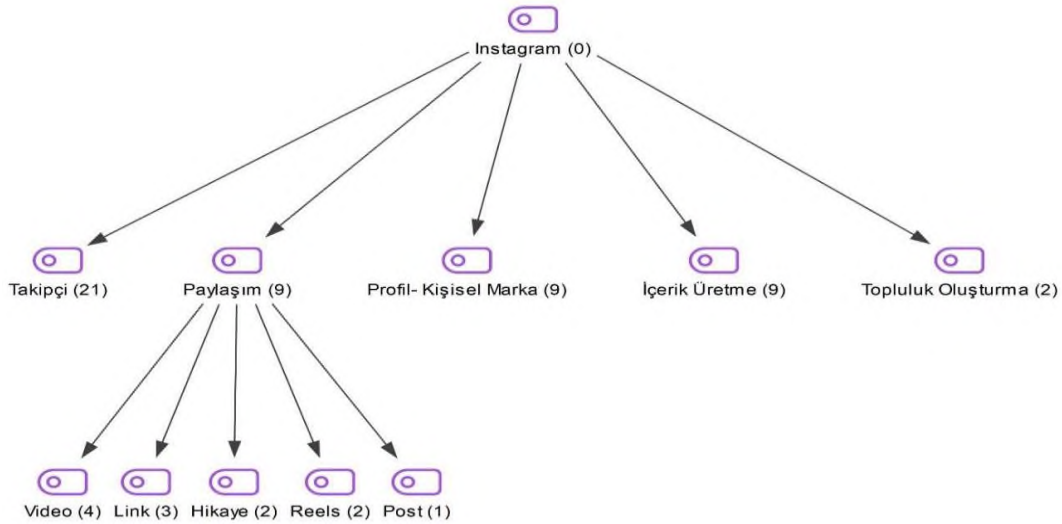
Şekil 1. Influencerların Instagram Takipçi Sayıları

Yukarıdaki şekil 1’de influencerların takipçi sayıları en yüksek olandan aza doğru K1, K2 şeklinde kodlanarak verilmiştir. Influencerların aylık geliri ve takipçi sayısı incelendiğinde takipçi sayıları yüksek olan influencerların aylık gelirlerinin de genel tabloda yüksek olduğu görülmüştür.

2. Geçerlik ve Güvenirlik Bulguları

Maxqda 2024 Analytics programı, görüşme verilerinin analizi sürecinde kullanılmıştır. Profesyonel bir kodlayıcı ile çalışma maliyetinin yüksekliği, alanda yetişmiş yeterli sayıdaki uzmana ulaşmanın zorluğu ve zaman kısıtlılığından dolayı güvenirliliğin sağlanması için araştırmacı tarafından ikinci bir kodlama daha gerçekleştirilmiştir. Aynı koşul ve farklı zaman diliminde gerçekleştirilen kodlamada bulgular birbiri ile uyumlu bulunmuştur. Bir uzman Maxqda eğitmeni ile kodlar yeniden karşılaştırılmış ve yapılan düzenlemeler neticesinde kodlamalar %80 oranında birbiri ile uyumlu bulunmuştur. Görüşme verilerinin ana teması ve alt temaları farklı renkler kullanılarak çalışma kolaylığı sağlanmıştır.

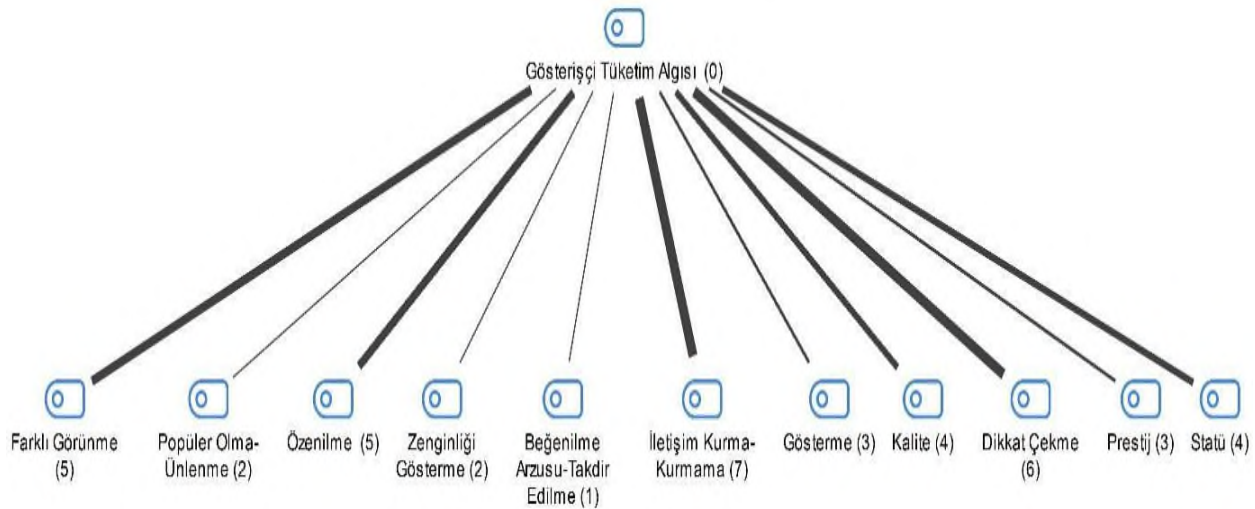
3. Influencerların Instagram Algısı

Şekil 2. Instagram Teması

62 kodlama yapılan Instagram temasının alt teması paylaşım (f=21), takipçi (f=21), profil-kişisel marka (f=9), içerik üretme (f=9), topluluk oluşturma (f=2)’dır Paylaşım temasının alt temaları video (f=4), link(f=3), hikâye ve reels (f=2) ve post (f=1)’dur. Paylaşım ve takipçi temaları en çok kodlanan temalardır.

4. Influencerların Gösterişçi Tüketim Eğilimleri

Influencerların çoğunluğunun Instagram üzerinde gösterişçi tüketim algısı “Dikkat Çekmek” alt teması üzerinde şekillendiği görülmüştür. K7, zengin ve lüks içerik paylaşımlarının daha çok dikkat çektiğini ifade etmiştir. K9, “...Hermes çanta alayım, onu tanıtayım ya da Vakko çantalarımı alayım. Fotoğraflara o çantayı sıkıştırıp iğreti yapmak istemiyorum ama benim de yapmışlığım var. Yapma amacım ise benim de Hermès çantam var demek. Ben de kaliteden anlıyorum demek. Amacım dikkat çekmek.” ifadesiyle K9, gösterişçi tüketimi belli niteliğini ispatlamak amacıyla gerçekleştirdiğini söylemiştir.

K4, gösterişçi tüketim tarzına ilişkin yanlış bir algının bulunduğunu belirtmektedir;

Lüks ürünler, daha çok dikkat çeker. Bu sosyal medya gerçeği ve ne yazık ki karşıdaki insanı başarılı bir insanmış gibi algılatıyor. Bu mecra da işini doğru yapıyor, çok iyi para kazanıyor, çok lüks bir hayat yaşıyor. Demek ki; başarılı diye bilinçsiz de olsa bir imaj çiziyor... (K4).

K5, paylaştığı lüks içerikleri dikkat çekme ve satış yapmak için gerçekleştirdiğini belirtmiştir. K2 de benzer şekilde gösterişçi tüketimi dikkat çekmek için gerçekleştirdiğini ifade etmiştir.

Influencerların gösterişçi tüketim eğilimi göstermelerine etki eden faktörlerden bir diğeri de “Farklı Görünme” alt temasıdır. K8, “...İnsanın giyimi ve duruşu, o insanı yansıtır. O yüzden ben hep marka alma ve marka olma peşindeyim. Farklı olmak ve farklı olduğu için özellikle tercih ediyorum.” ifadesiyle Instagram üzerindeki gösterişçi tüketim eğilimini farklılaşmak için yaptığını belirtmekle birlikte K8’in bu ifadesiyle snob etkisinde olduğu söylenebilir. Gösterişçi tüketim tarzının tercih edilme nedenlerinden biri olan snob etkisi; tüketicinin herkesten ayrıcalıklı, ayrı olma, farklı olma ve sürüden kendisini ayırması olarak tanımlanmaktadır (Leibenstein, 1950, s. 189).

K7, “...Ben gösterişi seven bir insan değilim ama influencer olduğum için farklılaşma ve gösteriş yapmam da gerekiyor...” ifadesiyle gösterişçi tüketim tarzı içeriklerin influencerlar için bir gereklilik olduğunu belirtmiştir. K7’nin farklılaşma üzerine gösterişçi tüketim sergilediğini belirtmesiyle K8 gibi snob etkisinde olduğu söylenebilir. Ayrıca K7’nin influencer olduğu için gösterişçi tüketim yaptığını belirtmesiyle influencer olan çoğunluğun benimsediği tüketim tarzını sergileyerek Bandwagon etkisine göre hareket ettiği de söylenebilir. Bandwagon etkisi, çoğunluğun satın aldığı ürün ve hizmetin satın alınması ve o çoğunluğun davranışı dikkate alınarak tavır alınması, sürü psikolojisi olarak ifade edilmektedir (Korkmaz & Dal, 2020, s. 90).

K3, hesabında lüks ürünleri paylaşmaktaki amacını “Hoşuma gittiği için paylaşıyorum. Diğerlerinden farklı oluyor. En son mesela bir çanta paylaştım üç kişi almış.” ifadesiyle belirtmiştir. K3’ün K8 ve K7 gibi snob etkisinde bir tutum sergilediği görülmektedir. K2’nin de “Lüks bir ürünü hesabımda paylaşmamdaki amaç, dikkat çekmek ve fark yaratmak.” ifadesiyle snob etkisinde gösterişçi tüketim gerçekleştirdiği söylenebilir.

K7, gösterişçi tüketime dair paylaşımların, takipçilerin tepki ve isteğiyle şekillenebileceğini ifade etmiştir;

... Zengin ve lüks içerik paylaştığımda yani bir mekân olur bir araba olur. Bu daha çok ilgi çekiyor çünkü herkesin orada takip etme sebebini atıyorum farklı gördüğü görmek istediği şeyleri görmek istiyor insanlar... O yüzden tabi bu tarz şeyleri paylaşmak sosyal medyada iyi etkileşim getiriyor. Hem influencerın para kazanması açısından hem de takipçi de mutlu oluyor. Kendini doyurmuş oluyor...(K7).

K7'nin bu ifadesiyle gösterişçi tüketime dair algının farklı görünme ile birlikte zenginliği göstermek için de yapılabileceği çıkarımına varılabilir.

K1, "...Ancak gösterişi abartan, saçma boyutlara taşıyan sosyal medya kullanıcıları elbette var. Oradaki detay ise şu: Bakın ben zenginim, siz değilsiniz demektir..." ifadesiyle Instagram'da gösterişçi tüketime dair paylaşımların zenginliği göstermek için gerçekleştirilebildiğini belirtmektedir.

Gösterişçi Tüketim Algısı temasından bir diğeri de "Popüler Olma-Ünlenme" alt temasıdır. K9, Instagram'da giyim, aksesuar, mekân vb. ile gösterişçi yaşam tarzını göstermesinin ünlenmesine etki ettiğini ifade etmektedir;

...Gençlerde ister istemez ne denir ona özenme, ilgi çekici olma yani ben sanki ünlüymüşüm gibi geliyor onlara. Yaşadığım yerden çoğu genç takip ediyor. Yani her işim kolaylaşıyor. Küçük çaplı bir starmışım gibi oluyor. Yaklaşımları değişiyor daha çok böyle özenle davranıyorlar (K9).

Gösterişçi Tüketim Algısı temalarından bir diğeri "Özenilme" alt temasıdır. K7, "Takipçilerine ürün satmak isteyen influencerların önce bu bağ kurmaları gerekiyor. Ya özenilen ya da sevilen biri olacak. Bu iki etken etkiliyor bence ürün satışını." ifadesiyle özenilmenin ürün ve hizmet satışında önemli bir etken olduğunun altını çizmektedir.

K6, gösterişçi tüketime dair Instagram üzerinde paylaşmış olduğu lüks araba içeriklerinin takipçileri üzerinde özendirici bir etkisinin olduğunu belirtmektedir. K1, "Gösterişçi tüketime dair paylaşımlarıma takipçilerim özeniyorlar. Tabi kıskançlık da yapan oluyor." K8 ve K3 de gösteriş içeren paylaşımlarına özenildiğini belirtmiştir.

Gösterişçi Tüketim Algısı temasının bir diğeri "Beğenilme Arzusu- Takdir Edilme" alt temasıdır. K9, beğenilmenin influencerları teşvik eden bir kavram olduğunu belirtmektedir;

"Beğenilmek çok hoşuma gidiyor ama yeteneğimin beğenilmesi. Bu bence bütün influencerları kamçılayan şey beğenilmek duygusu. Çünkü insanın varoluşundan beri hoşlandığı bir şey. Çocukluğumdan beri böyleydi. Facebook çıkmadan önce benim hayalimdi. Resmen ben Facebook'u hayal etmişim. Geçmişe çok bağlıyım. Fotoğrafa, resme çok önem veriyorum. Instagram kapanırsa hayatımda çok büyük bir boşluk olur... (K9).

Bir diğeri "Gösterme" alt temasıdır. K6, "...Ayrıca aldıklarımı başkalarına göstermeyi seviyorum..." ifadesiyle K9, gösterme eğiliminde olduğunu belirtmektedir. K8, "Hesabımda lüks ürünleri göstermek ve para kazanmak için paylaşıyorum. Ayrıca tanınırlığımı da artırmak istiyorum." ifadesiyle gösterişçi tüketime dair paylaşımlarını gösterme eğilimi ve satış için yaptığını belirtmektedir.

Gösterişçi Tüketim Algısı'nın alt temalarından biri olan "Kalite", gösterişçi tüketim eğilimine etki eden önemli bir faktördür. K7, gösterişçi tüketimde Kalite alt temasına ilişkin görüşlerini şöyle ifade etmektedir;

...Günümüzde en çok gösteriş sağlayan ürünler, spora kaydı biraz. Mesela dijital saatler. Ben dijital saat almam benim tarzıma uygun değil. Ben daha çok analog, klasik saat seven bir insanım ama tabi klasik saat alacağım zaman da lüksünü almak isterim. Onun sebebi de tabi bir statüdür. Kalite ve statü göstermektir (K7).

K7, ayrıca “Hesabımda lüks ürünleri paylaşma amacım takipçilerim açısından bir statü göstermek ve profilimde kalite göstermek...” ifadeleriyle gösterişçi tüketimin statü ve kaliteyi göstermek için yapılabildiğini belirtmektedir.

K6, “Lüks bir ürünü kaliteli olması ve beni heyecanlandırması nedeniyle satın alırım.” ifadesiyle kalitenin önemine vurgu yaparken K6’nın ayrıca hazzı bir tüketim eğiliminde olduğu görülmektedir.

K4, gösterişçi tüketim eğiliminin imaj ve statü göstergesi olarak kullanımına vurgu yapmaktadır;

...Lüks ürünleri görmek, başarılı bir insan profili çiziyor. Mesela bir insanın 50 milyon lira parası olsun banka hesabında. Bu insanın 10 milyonluk bir arabaya binip sosyal medyada gözükmesiyle, 1 milyonluk bir arabaya binip sosyal medyada gözükmesi arasında sosyal medya imajı ve başarı imajı açısından çok fark var. Bu sebeple 1 milyonu olan sosyal medyada 1 milyonluk arabaya binmeye çalışırken, 10 milyonu olan da 10 milyonluk arabaya binmeyi tercih eder, çünkü daha başarılı olmanın yolunu göstermek ne yazık ki böyle paradan geçiyor. O yüzden benim için değil ama genelde lüks ürün paylaşmanın genel amacının başarı algısını artırmak ve imaj yönetimi olduğunu düşünüyorum (K4).

Gösterişçi Tüketim Algısı’nın bir diğeri “Prestij” alt temasıdır. K7, “...Markalar açısından bir influencer için ne kadar kaliteli ve lüks bir markayla işbirliği yaparsan bu bir prestij göstergesi oluyor...” ifadesiyle gösterişçi tüketime dair paylaşımların influencer üzerinde olumlu bir etkisinin olduğunu belirtmektedir.

K9, lüks ürünleri alma ve hesabında paylaşma durumunu kalite kavramı üzerinden açıklamaktadır;

Kaliteli olduğu için lüks ürün tercih ediyorum. Kaliteli ise tüketiyorum. Artık insanların marka kavramı çok değişti. Marka demek, gelirin yüksek ve prestij demek. Sonradan görme diye nitelendirdiğimiz insanların aslında giyimden anlamadığı ama sırf marka olsun diye giyilen birçok ürün var. Mesela ben kendime yakışan şeyi alıyorum (K9).

K7, iletişim kurma konusuna dair fikirlerini belirtirken prestij kavramına da değinmiştir; “...İnsanların tükettikleriyle iletişim kurma durumuna üçüncü bir sebep sayarsak o da prestij diyebiliriz. Bakın şuraya gittim. Kendilerini bir prestij sınıfında göstermeye çalışıyorlar...”

K7, gösterişçi tüketim tarzına ilişkin cinsiyet bağlamında da algılanış farklılığının bulunabildiğini belirtmiştir;

Fazla gösteriş, rahatsızlık verebiliyor... Bunun cinsiyetle de çok bağlantısı var. Erkeğin çok gösteriş yapması, takipçileri erkek çoğunluktaysa rahatsız edebiliyor ama bir kadın gösteriş yaptığında takipçi profili kadinken özellikle o samimiyeti kurabildiyse, takipçileri ondan bu tarz içeriklerin beklentisindeyse o kadar rahatsız etmeyebiliyor, çünkü zaten takipçileri ondan bunu bekliyor... (K7).

5. Influencerların Gösterişçi Tüketim Eğilimlerinin İletişimsel Boyutu

Gösterişçi tüketim algısında yer alan “İletişim Kurma-Kurmama” alt temasında farklı bakış açıları bulunmaktadır. K3 ve K6, İletişim Kurma-Kurmama üzerine fikir belirtmemiştir. K8, iletişim kurma gerekçesini takipçileriyle paylaşım içinde olma isteğinden kaynaklandığını belirtmiştir.

K7, insanların mekâna ve zamana bağlı olan gösterişçi yaşamlarının sosyal medya ortamlarında gösterilmesini ve iletişimsel bir yapıya doğru bir dönüşüm yaşamasını normal bir süreç olarak değerlendirmektedir;

İnsanların tükettikleriyle iletişim kurma davranışının birçok farklı sebebi olabilir. Sosyal medya çıkmadan önce de aslında bu vardı. Sadece imkânlar daha azdı. Orada anlatılarak kuruluyordu. Sebeplerden biri Nasrettin Hoca'nın "ye kürküm ye" fıkrasının mantığı gibi. Yani gösteriş yapmayı seviyor insanlar. Kendini bir statüde göstermeyi seviyor. Burada yedim, buraya gittim bunu yaptım. Bu amaçla olabiliyor. Sadece bu amaçla da değil. Mesela, ben eskiden sosyal medyayı iş olarak yapmadan daha öncesinde daha çok paylaşım yapıyordum. Aslında bu tarz gezdiğim yerler, izlediğim dizi... Bir iletişim kurmak, paylaşım yaratma amaçlı beni tatmin ediyordu... (K7).

İnsanların göstererek iletişim kurması bence çok normal bir şey. Eskiden de insanlar paylaşmayı seviyordu. Bunun için gün ve sohbet ortamları düzenleniyordu... Ama tabii fotoğraf, video imkânları daha azdı... Günümüzde artık direk oradan gösterebiliyoruz ve paylaşabiliyoruz. Bence gayet normal bir durum buna evrilmiş olması (K7).

K1, Instagram üzerinde gösterişçi tüketime dair paylaşımları, mutluluğu paylaşmanın bir yolu olarak ele almaktadır;

İnsanların sosyal medyada giydikleri, yedikleri ve gezdikleri yerleri paylaşarak takipçilerine göstererek iletişim kurmaları aslında bu çok da art niyetli bir davranış değil. Tamamen içgüdüsel. Temelinde yatan şey, mutluluğu paylaşma arzusu. "Bakın ben mutlu oldum, sizinle paylaşayım" durumu. Çünkü mutlu olduğumuzda bunu birine anlatmazsak gerçekten o mutluluk hızla yok oluyor...(K1).

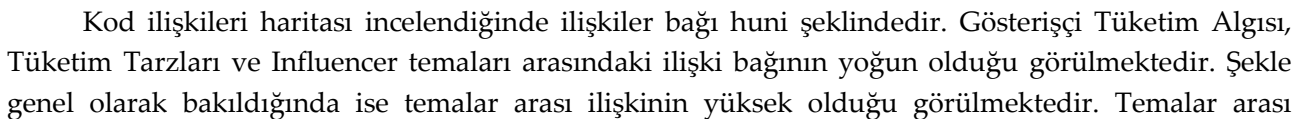
K9, "Instagram'da gezinme süresi fazladır. İletişim öyle bir hale geldi ki Instagram'ı olan bir kişiyi resimlerini görerek sanki onunla görüşüyormuş hissi veriyor. Ama Instagram'ı yoksa o kişi ölmüş gibi hissettiriyor..." ifadesiyle insanlar arası iletişimin sosyal medya ortamlarına kaymasını ve insanların varlıklarını bu ortamlarda göstermesi, sosyal ve fiziki bağlamının insanların varlığının bir ispatı olmadığını gösterir niteliktedir. İnsanların bu ortamlarda yapmış oldukları paylaşımlar, görsel bir iletişim sürecini başlatmakta ve diğer insanları haberdar etmektedir.

K5, iletişim kurma sürecini influencer açısından zorunluluk olarak belirtmektedir;

İnsanların tükettiklerini göstererek iletişim kurması; yani genel olarak düşüncem, influencer kendi hayatını gösterme odaklı. Kendi yaşam kalitesini artırmak için bunu yapma gerekliliği duyuyor. Daha fazla gezebilmek, daha rahat bu mecranın bir parçası olabilmek için, pazarlama strateji olarak kullanılan bir yol sadece. Yani bu sektörün zorunlu tarafı göstermek...(K5).

K2, "Gösterişçi tüketime dair yapılan paylaşımlar, bir iletişim aracı çünkü insanlar üzerinde algı bile oluşturabiliyorsun. İnsanların garip, absürt bulduğu bir şeyi insanlarda zamanla sıradanlaştırabiliyorsun. O kadar etkiliyorsun insanları." ifadesiyle influencerların takipçileri üzerinde etki gücünün yüksek olduğunu belirtmektedir.

K4, ise iletişim kurma alışkanlıklarının, tüketim alışkanlıkları ile bir bağının olmadığını belirtmektedir. "İnsanların tüketim alışkanlıkları değişiyor olabilir, ancak bence sosyal medyadan iletişim kurma şeklinde bir fark yok. En azından şahsi olarak ben bir fark görmüyorum."

ilişkilerde yoğun bir yakınlığın izlenmesi, Influencerlık ve Gösterişçi Tüketim Algısı arasında yakın bir ilişkinin bulunduğunu göstermektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Sosyal medya ortamlarının gelişerek kullanımının yaygın hale gelmesiyle insanların hem tüketim hem de iletişim alışkanlıkları değişime uğramıştır. İnsanlar, bu ortamlarda ilk olarak uzun yazılarla kendilerini ifade ederken sosyal medya araçlarının gelişmesiyle video ve fotoğrafların olduğu görsel iletişim paylaşımları yazınsal ifadelerin yerini almıştır. Öncesinde zamana ve mekâna bağlı olan gösterişçi tüketim eğilimleri, sosyal medya ortamlarının sunmuş olduğu imkânlarla zamansız ve mekânsız bir görünüm kazanarak günün her anı fotoğraf, video gibi içeriklerle gösterilebilir kolaylığa erişmiştir. Özellikle bu ortamlarda influencerların sosyal medya hesaplarından yapmış oldukları gösteriş içerikli paylaşımları, diğer insanları bu tür paylaşımlara ve tüketim tarzına özendirilmektedir. Bu çalışma, etki gücü yüksek olan influencerların takipçileri üzerindeki gösterişçi tüketim algısını ölçmek ve bu ortamlardaki tüketim-iletişim ilişkisinin geleceğini öngörmek adına önemlilik arz etmektedir.

Influencerların gösterişçi tüketim algılarını saptamak amacıyla Instagram’da gösterişçi tüketim içeriklerini neden paylaştıklarına dair soru yöneltilmiştir. Görüşme sonucunda gösterişçi tüketim algısına ilişkin bir ana tema ve 11 alt tema oluşturulmuştur. Influencerların gösterişçi tüketimi gerçekleştirme nedenleri; iletişim kurma-kurmama (f=7), farklı görünme (f=5), popüler olma-ünlenme (f=2), özenilme(f=5), zenginliği gösterme (f=2), beğenilme arzusu-takdir edilme (f=1), gösterme (f=3), kalite (f=4), dikkat çekme (f=6), prestij (f=3) ve statü (f=4)’dür. Alt temalar değerlendirildiğinde influencerların sosyal medya ortamında gösterişçi tüketimi daha çok farklı görünmek ve dikkat çekmek için gerçekleştirdikleri görülmüştür.

En çok kodlama alan “İletişim Kurma-Kurmama” alt temasında iletişimin gösterişçi tüketim aracılığıyla yapılmasının normal bir süreç olduğu (K7), bu iletişim şeklinin mutluluğu paylaşmanın (K1) bir aracı, hayat kaliteni artıran bir zorunluluk ve pazarlama bağlamında kullanılan bir yol (K5) olarak değerlendirildiği görülmüştür. Ayrıca paylaşılan içeriklerin diğer insanlarla iletişim kuruyormuş hissi uyandırdığı (K9), insanlar üzerinde algı oluşturarak absürt bir durumu normalleştirecek kadar etki gücünün yüksek olduğu (K2) saptanmıştır. Tüketim alışkanlıklarının iletişim kurma süreci ile bir bağlantısının olmadığı da (K4) ifade edilirken iki influencer (K3, K6) ise gösterişçi tüketim ve iletişim ilişkisi üzerine fikir belirtmemiştir.

Sosyal medya ortamları bağlamında influencer, gösterişçi tüketim ve tüketim iletişimi üzerine literatür incelendiğinde sosyal medyada tüketim iletişiminin marka kavramı açısından ele alındığı görülmektedir. Schivinski ve arkadaşları (2016) Polonya’da sosyal medya iletişiminin tüketicilerin marka algıları üzerindeki etkisini ölçmek için anket çalışması yapmıştır. Bu çalışma sonucunda kullanıcı tarafından oluşturulan sosyal medya iletişiminin hem marka değeri hem de marka tutumu üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu, şirket tarafından oluşturulan sosyal medya iletişiminin ise sadece marka tutumunu etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Rashid ve arkadaşlarının (2023) yapmış olduğu çalışmada sosyal medya, influencerların marka imajını, tüketici tutumunu ve satın alma niyetini olumlu yönde

etkilediği bulgusuna ulaşılmıştır. Vaitone'nin, 2024 yılında 427 tüketiciden veri toplayarak yapmış olduğu çalışmada ise influencerların öneminin güvenilirlikleri üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu ve bunun daha sonra bilişsel, duygusal ve davranışsal sürdürülebilir tüketim üzerinde de olumlu bir etkisinin olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Yapılan çalışmalar değerlendirildiğinde influencerların, sosyal medya ortamlarında gerçekleştirilen reklam ve pazarlama süreçlerinde etki düzeyinin yüksek olduğu görülmektedir. Bu bağlamda influencerların da etkisiyle Instagram'da iletişim sürecinin görsel iletişime ve tüketim iletişimine doğru bir değişim yaşadığı görülmektedir. Instagram'da çoğu insan, iletişim kurma ihtiyacı hissetmeden tükettiklerini görselleştirmekte, bu görsellere yüklediği ileti ve göstergeleri paylaşarak takipçilerini haberdar etmektedir. Çalışmada, influencerların gösterişçi tüketim eğilimlerinde birçok farklı faktörün (f=11) bulunduğu, influencerların takipçilerini etkilerken aynı zamanda takipçilerinin etkisi altında kalarak içerik üretebildiği bulgularına ulaşılmıştır. Sosyal medya ortamlarının giderek tüketime entegre olan doğasının influencerları belli gerekçelerle (Bandwagon ve Snob etkisi) gösterişçi tüketim eğilimine teşvik ettiği görülmüştür. Bu ortamlardaki iletişim sürecinde iletinin "sosyalleşme" olgusundan çıkarak tüketilebilir bir yapıya dönüşmesinin araştırılması, bu ortamların gelecekteki değişiminin ön görülmesi adına bu çalışmayı ayrıca önemli kılmaktadır. Tüketim iletişiminin bu ortamlarda önemli bir pazarlama faktörü haline gelmesi nedeniyle Influencerların bu ortamlarda takipçileri ile kurduğu iletişimin güvenilirliğine dikkat etmesi, influencer marketingin geleceği açısından bir öneri olarak sunulabilir. Temel bir ihtiyaç haline gelen sosyal medya ortamlarında tüketim ve iletişim ilişkisinin daha iyi anlaşılması adına tüketim iletişimi faktörünün sosyal medya kullanıcıları ve ticari kuruluşlar örneklemleri üzerinden tekrardan ele alınması, bu çalışma bağlamında başka bir öneri olarak sunulabilir. Böylece bu sürece dâhil olan diğer aktörlerin de etkisinin araştırılması, ele alınan konuların gelecekte yaşayabileceği değişimlerin bu aktörler bağlamında izlenmesini sağlayacaktır.

Etik Kurul İzni

Araştırmanın etik kurul izni Erciyes Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'nun 31.01.2023 tarihli 29 numaralı kararlı ile alınmıştır.

Katkı Oranı Beyanı (Zorunlu)

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan eder.

Çıkar Çatışması Beyanı (Zorunlu)

Makale yazarları aralarında herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Aziz, A. (2020). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri ve teknikleri*. Nobel Akademik Yayıncılık Yayın No:253.
- Bakker, D. (2018) Conceptualising influencer marketing. *Journal of Emerging Trends in Marketing and Management* – Vol I, No. 1. 79-87.
- Baran, H. (2017). Fenomen kavramının görsel iletişim tasarımı ve minimalizm bağlamında irdelenmesi. *Tykhe Sanat ve Tasarım Dergisi*, 2 (3) , 159-176.
- Bayhan, M. (2022). Tüketim toplumunda kimlik inşası. *19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 47-57. <https://doi.org/10.52835/19maysbd.1022911>.
- Bainotti, L. (2024). How conspicuousness becomes productive on social media *Marketing Theory*, 24 (2), 339-356. <https://doi.org/10.1177/14705931231202435>.
- Berg, B. L., & Lune, H. (2015). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Çev. Aydın, H.). Eğitim Kitabevi.
- Canöz, K., Gülmez, Ö. & Eroğlu, G. (2020). Pazarlamanın yükselen yıldızı influencer marketing: Influencer takipçilerinin satın alma davranışını belirlemeye yönelik bir araştırma, *Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi* 23 (1), 73-91.
- Ekşi, O., Cesur, Z. & Yavuzylmaz, O. (2022) Algılanan sosyal medya pazarlaması'nın gösterişçi tüketim üzerine etkisi'nde influencer pazarlamasının aracılık rolü. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (2), 70-82.
- Erdoğan, H. & Özcan, B. M. (2020). Influencer pazarlaması kullanımının tüketicilerin satın alma niyetine etkisi: Instagram influencerları üzerine bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12 (4), 3813-3827.
- Eyice, S., İlbasmış, S. & Pirtini, S. (2014). Sembolik tüketim davranışı ve sembolik tüketim ürünü olarak tek taş yüzük üzerine bir araştırma, *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 11 (42), .89-103.
- Gashi, L. (2017). Social media influencers – why we cannot ignore them. An exploratory study about how consumers perceive the influence of social media influencers during the different stages of the purchase decision process. *Bachelor of Science in Business Administration: International Business and Marketing*. Sweden.
- Gedik, Y. (2020). Sosyal medyada yükselen bir trend: Influencer pazarlama üzerine kavramsal bir değerlendirme. *Pamukkale Üniversitesi İşletme Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 362-385. <https://doi.org/10.47097/piar.825325>
- Goodwin, N., Nelson, J.,A., Ackerman, F. & Weisskopf, T. (2008) Consumption and the consumer society. *Global Development And Environment Institute*. Tufts University Medford, MA 02155 <http://ase.tufts.edu/gdae>.
- Graeber, D. (2011) Consumption. *current anthropology*. *LSE Research Online*. 52 (4). pp. 489-511. ISSN 0011-3204 DOI: 10.1086/660166
- Glucksman, M. (2017). The rise of social media influencer marketing on lifestyle branding: a case study of lucie fink. *Elon Journal of Undergraduate Research in Communications*, 8, p.77-88.
- Güçdemir, Y (2012). *Sanat ortamda iletişim*. Derin Yayınları Yayın No:179.

- Gürbüz, S. & Şahin, F. (2015). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri* (2. Baskı) Seçkin Yayıncılık Yayın No:134.
- Hız, G. (2009). *Gelişmekte olan ülkelerde gösterişçi tüketim: Türkiye ile ilgili bir araştırma (Muğla örneği)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kadioğlu, Z., K. (2014). *Tüketim iletişimi süreçler, algılar ve tüketici*. Pales Yayıncılık.
- Koçak, P., G. (2017). Gösterişçi tüketim üzerine teorik ve uygulamalı bir çalışma, Pamukkale Üniversitesi örneği. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31(43), 79-112.
- Korkmaz, İ. & Dal, N. E. (2020). Kıtık teorisi ve Bandwagon etkisi çerçevesinde covid-19 salgınının tüketici davranışı açısından incelenmesi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7 (11).
- Leibenstein, H. (1950). Bandwagon, Snob, and Veblen effects in the theory of consumers' demand. *The Quarterly Journal of Economics*, 64(2), 183-207.
- Mahmutoğlu, N., Tunal, D., Dönmezler, S. & Kayalar, S. (2018). *Influencer pazarlaması*. Mayıs 05, 2022 tarihinde <https://iabtr.org/UploadFiles/Reports/inluencer762018162344.pdf> adresinden alındı.
- O'Cass, A. & McEwen, H. (2004). Exploring consumer status and conspicuous consumption. *Journal of Consumer Behaviour*, 4 (1), 25-39. <https://doi.org/10.1002/cb.155>.
- Odabaşı, Y. (2013). *Tüketim kültürü*. Sistem Yayıncılık.
- Rashid, S., Warraich, U., A., Peerjan G., & Salman, F..(2023). Time is money: A conditional mediation analysis of ad value moderated by time spent on Youtube. *Market Forces*, 18(2), 139-162.
- Sabuncuoğlu, A. (2015) Sosyal medyanın bir gösteriş tüketimi mecrası olarak kullanımı, Özgür, A.,Z. ve İşman, A (Ed.) *İletişim Çalışmaları içinde* (s. 369-380). Sakarya Üniversitesi Yayını.
- Schivinski, B. & Dabrowski, D. (2016) The effect of social media communication on consumer perceptions of brands. *Journal of Marketing Communications* 22 (2), pp. 189-214. ISSN 1466-4445.
- Thurau, H. T., Gwinner, K. P., Walsh, G. & Gremler, D. D. (2004). Electronic word-of-mouth via consumer-opinion platforms: What motivates consumers to articulate themselves on the internet? Mayıs 05, 2022 tarihinde <https://www.researchgate.net/publication/227606375>
- Ünlü, S., & Filan, M. (2021). Veblen'in gösterişçi tüketim kavramı çerçevesinde sosyal medya: Instagram influencer'ları üzerine bir analiz. *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 6(12), 39-55.
- Varnalı, K. (2013). *Dijital tutulma, pazarlama iletişimi ve insan*. Mediacat kitapları.
- Vaitone-Vilkaite-, N. (2024) From likes to sustainability: How social media influencers are changing the way we consume. *Sustainability*, 16, 1393. <https://doi.org/10.3390/su16041393>.
- We Are Sosial (2023, Kasım, 08) Digital 2023: Turkey. <https://datareportal.com/reports/digital-2023-turkey>, <https://wearesocial.com/uk/blog/2023/01/the-changing-world-of-digital-in-2023/> adresinden alındı.
- Yodi, H. P., Widyastuti, S. & Noor, L. S. (2020). The effects of content and influencer marketing on purchasing decisions of fashion erigo company, *Dinasti International Journal of Economics, Finance & Accounting*, 1(2), 345-357.

RİVAYETTEN BİHABER OLMANIN SAHÂBE VE TÂBÎİNDE HADİSE MUHÂLEFETİ DOĞURMASI*

 Ahmet ÖKDEM^a

 Süleyman DOĞANAY

Öz

Bazı konulardaki merfû hadisler o konudaki sahâbe ve tâbîînden bazılarının fetvâları ve uygulamalarıyla karşılaştırıldığında aralarında ihtilaf olduğunu görülmektedir. Merfû hadis İslam teşrîinde bir delildir. Sahâbe ve tâbîînden bulundukları konumları ve nitelikleri itibarıyla merfû hadislerle uygun fetvâ vermeleri veya uygulamada bulunmaları beklenmektedir. Ancak birçok meselede bunun aksine bir durum görülmektedir. Bu ise tahlil edilmesi gereken bir meseledir. Bu çalışmada, sahâbe ve tâbîînin merfû hadislerle muhâlefet etmelerinde, merfû hadisten haberdar olmamalarının ne derece etkili olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunu gösteren sahâbe ve tâbîîle ilgili birçok örnek zikredilmiştir. Ancak bu noktada sahâbe ve tâbîînin hadis ve sünnete olan düşkünlüklerine rağmen bazı hadislerden haberdar olamamalarının nedenlerini açıklamak gerekecektir. Bu nedenlerden sahâbe ve tâbîîle ilgili olanlar ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Bu noktada sahâbenin her zaman Hz. Peygamber'in yanında bulunamaması, farklı coğrafyaya dağılmış olmaları, hadis rivâyetinde ihtiyat etmeleri, az rivâyetle yetinmeleri, ihtiyaca binaen rivayeti, bir sahâbînin hadisine rağbet edilmemesi veya, öğrenci bulamaması, bölgecilik, rihlelerin mevcut durumu ve ihtiyaca bağlı hadis tahammülü gibi sebepler üzerinde durulmuştur. Tâbîîle ilgili olarak, rihlelerin mevcut durumu, bölgecilik, çok rivâyete karşı olmaları, soruya binaen hadis rivâyeti, ihtiyaç sebebiyle hadis tahammülü konuları ele alınmıştır. Sonuç olarak dönemin imkanları, hadislerin vurûdu ve îrâdı, sahâbe ve tâbîînin hadis edâ ve tahammülündeki tutumu bazı hadislerin bazı sahâbe veya tâbîîne ulaşmamasına sebep olmuştur. Böylece, kendilerine ulaşmayan hadisten habersiz olarak başka delillerle istidlalde bulunmaları sebebiyle, hadise muhalif fetva ve uygulamalar sergileyebilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Sahâbe, Tâbîî, Muhâlefet, Hadisin ulaşmaması.

CAUSING OF BEING IGNORANT OF THE NARRATION TO OPPOSITION TO THE HADITH AT THE SAHABA AND TÂBÎ'ÜN

Abstract

When the marfu hadiths on some subjects are compared with the fatwas and practices of some of the sahaba and tâbî'ün on that subject, it is seen that there is a conflict between them. Marfu hadith is considered evidence

* Bu makale, birinci yazarın ikinci yazar danışmanlığında yürüttüğü "Sahâbe ve Tâbîînin Merfû Hadislere Muhâlefeti Problemi -Abdürrezzak'ın Musannef'i Özelinde-" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

^a Arş. Gör., Bilecik Şeyh Edebâli Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, ahmetilmedavet@gmail.com

^b Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, sdoganay@erciyes.edu.tr

Makale Geliş Tarihi: 20.11.2024, Makale Kabul Tarihi: 14.03.2025

in Islamic legislation. Sahaba and tâbi'ûn are expected to give fatwa in accordance with the marfu hadiths or to practise them accordingly, due to their position and qualifications. However, in many issues the opposite is the situation. This is an issue that needs to be analyzed. We have determined that one of the reasons why the sahaba and tâbi'ûn opposed marfu hadiths was that they were not aware of that marfu hadith. Many examples related the sahaba and the tâbi'ûn have been cited that demonstrate this. However, at this point, it will be necessary to explain the reasons why the sahaba and tâbi'ûn were not aware of some hadiths, although they gave importance to hadith and sunnah. The reasons related to the sahaba and the tâbi'ûn are examined under separate headings. At this point, reasons such as sahaba not always being with the Prophet, distribution to different geographies, being cautious in narrating hadiths, being content with narrating little, narrating based necessity, their hadiths not being in demand or not being able to find students, regionalism, the insufficiency of the journeys for hadiths and the tahammul of hadith based on need considered. Regarding the tâbi'ûn, issues such as the condition of journeys (rihle), regionalism, reluctance towards multiple narrations, narrating hadiths in response to questions and the tahammul of hadiths based on necessity have been discussed. As a result, the possibilities of the period, vurûd and îrâd of the hadiths and the attitude of on tahammul and edâ of hadith caused some hadiths not to reach some sahaba or tâbi'ûn. For this reason, they were able to exhibit fatwas and practices opposing the hadith, as they made inferences with other evidence, unaware of the hadith that had not reached them.

Keywords: Hadith, Sahaba, Tâbi'ûn, Opposition, Not to reach hadith.

Giriş

Çalışmamızın konusu sahâbe ve tâbi'ünden birinin herhangi bir hadisten habersiz olmasının ona muhâlefet etmesi ve onlardan birinin herhangi bir hadisten habersiz olmalarının muhtemel sebepleridir. Birtakım konulardaki merfû hadisler ile o konudaki bazı sahâbe ve tâbi'in fetvâları ve uygulamaları karşılaştırıldığında aralarında muhâlefet görülmektedir. Bu muhâlefetin sebeplerinden biri de o merfû hadisten habersiz olunmasıdır.

Sahâbe ve tâbi'inin hadise ve onu öğrenip öğretmeye verdikleri önem göz önünde bulundurulduğunda bazı hadislerden habersiz olmaları uzak görülebilir. Özellikle, bilinmeyen hadis fikhî bir konuda olduğunda, habersiz olan sahâbî ve tâbiî ilimde ileri gelen biri olduğunda ve sadece bir veya birkaç sahâbî ve tâbiî değil de onlardan bir topluluk o hadisten habersiz olduğunda bu durum daha da uzak görülebilir. Bu durumun anlaşılır hale gelmesi hadisten habersiz olmanın sebeplerini bilmekle sağlanabilir. Bundan dolayı bu çalışmada onların herhangi bir hadisten habersiz olmalarının muhtemel sebepleri ele alınacaktır.

Konumuzun yanlış anlaşılması için bazı kavramların açıklanması gerekir. Bunlardan biri muhâlefet kavramıdır. Bununla kastımız hadisle amel etmeme, hadisin muhtevasında bulunmayan bir hüküm verme, hadisten farklı bir uygulamada bulunma, zahire aykırılık gibi durumları içerecek şekilde hadisin zahirine mutabık olmamaktır. Çalışmamızda muhâlefet kavramına olumlu ya da olumsuz yargı bildiren bir anlam yüklenmemiştir. Yani bir sahâbî ve tâbi'inin muhâlefet ettiği söylendiğinde iyi ya da kötü, doğru ya da yanlış yaptıklarına dair bir yargıda bulunulmamaktadır. Bir diğer kavram merfû hadistir. Çalışmamızda merfû hadisler ile makbul olan merfû hadisler kastedilmektedir. Makbul

olmayan, güvenilir bulunmayan hadisler kapsam dışındadır. Ayrıca hadis ifadesiyle de aksini gösteren bir durum olmadıkça makbul merfû hadis kastedilmektedir.

Merfû hadisin İslam teşriinde bir kaynak olduğu ve sahâbe ve tâbiînin dindeki ve İslami ilimlerdeki konumları göz önüne alındığında onların dinin kaynaklarından olan merfû hadise muhâlefetleri önemli bir konudur. Hadise muhâlefet etmelerindeki sebeplerden birinin hadisten habersiz olmalarını bilmek, hem bu tür durumları çözümlemeye yardımcı olacak hem de sahâbe ve tâbiînin hadis karşısındaki konumlarını doğru tespit etmeyi sağlayacaktır.

Çalışmamız iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm “Kendilerine Ulaşmaması Sebebiyle Sahâbe ve Tâbiînin Hadise Muhâlefeti” adı altında incelenecektir. Burada onların birtakım hadislerle muhâlefet etmelerinin sebebinin o hadislerden habersiz olmaları örnekler üzerinden gösterilecektir. İkinci bölüm “Hadisin Sahâbe ve Tâbiîne Ulaşmamasının Muhtemel Sebepleri” adı altında incelenecektir. Bu başlık altında da bazı hadislerin onlardan bazılarına ulaşmamasının muhtemel sebeplerini ele alacağız. Bunlar sahâbe ve tâbiîlerin birtakım hadislerden habersiz olmalarının makul görülmesini ve anlaşılmasını sağlayacak olan tarihi arka planı gösterecektir. İkinci bölümde zikredilecek muhtemel sebepler sahâbe ile ilgili olanlar ve tâbiîn ile ilgili olanlar olmak üzere iki başlık altında incelenecektir.

Burada konumuzla ilgili yapılmış iki çalışmadan bahsetmek uygun olacaktır. Bunlardan biri Ataullah Şahyar tarafından hazırlanan “*Tedvin ve Öncesi Süreçlerde Müçtehidin Bazı Hadislere Muttali Olamaması Üzerine*” (Şahyar, 2023) adlı makaledir. Bu çalışma bazı sahâbe ve tâbiînin bazı hadislerden haberdar olmamasına değinse de daha çok müçtehit fıkıh imamları üzerine yoğunlaşmıştır. Bizim çalışmamızda ise sahâbe ve tâbiîn özelinde ele alınmıştır. Ayrıca hadislerin ulaşmama sebeplerine dair zikrettiklerimiz açısından da çalışmamız bu makaleden farklıdır. Diğer çalışma ise Abdülkerîm en-Nemle tarafından hazırlanan “*Muhâlefetü’s-Sahâbî li’l-Hadîsi’n-Nebeviyyi’s-Şerîf*” (Nemle, 1999) adlı çalışmadır. Bu çalışma temelde bir sahâbînin bir hadisle amel etmemesinin, o hadisle amel etmemek için bir gerekçe olup olamayacağını incelemektedir. Bu meseleyi değerlendirirken hadisin ulaşmamış olması ihtimalini de göz önünde bulundurmuş ve değinmiştir. Ancak hadisten habersiz olmanın sebeplerini ele almamıştır. Ayrıca konuyu sahâbeyle sınırlandırmıştır. Bunlardan dolayı da çalışmamızdan farklılık göstermektedir.

A. KENDİLERİNE ULAŞMAMASI SEBEBİYLE SAHÂBE VE TÂBİİNİN HADİSE MUHÂLEFETİ

Sahâbenin ve tâbiînin merfû hadise muhâlif fetvâ vermelerinin veya uygulamada bulunmalarının sebeplerinden biri muhâlefet ettikleri hadisten habersiz olmalarıdır. Onlar habersiz olmalarından dolayı ilgili hadisle amel edememişler; hüküm vermeleri gerektiğinde ise başka bir delile dayanarak hüküm vermişler veya amel edebilmişlerdir. Muhâlif hükümlerinin bir kısmından, henüz amel edemeden hadisten haberdar olup vazgeçmişler; bazısından kısa bir süre amel edip sonra hadise ulaşp dönmüşler; bir kısmıyla uzun süre amel ettikten sonra ancak haberdar olabilmişler; birtakım muhâlif hükümlerini ise kendilerinden sonrakilere aktarmışlar öyle ki kaynaklarımızda bir sahâbî veya tâbiîn görüşü olarak zikredilmeye devam etmiştir. Bazı muhâlefetlerinden, hadisten haberdar olduklarında dönmüşlerse de

bunlarda da işin başında hadisten habersiz olmalarından dolayı muhâlefet ettikleri bir gerçektir. Bundan dolayı bu tür örnekler de konuya uygundur. Öyle ki bu tür örneklerde hadisten haberdar olduklarında muhâlif hükümlerinden dönmeleri, muhâlefet sebebinin hadisten habersiz olmaları olduğunu daha kesin bir şekilde göstermektedir. Sahâbe ve tâbiîn neslinde hadise muhâlefete ilişkin bol miktarda örneğe rastlamak mümkündür.

1. Hz. Ömer'in (ö. 23/644) hata ile öldürülen kişi için ödenen diyetin sadece maktûlun asabesine¹ verileceğine hükmetmesi merfû hadisten habersiz olduğunun örneklerinden biridir. O, hata ile öldürülen kimse için verilen diyeti sadece maktûlun asabesinin alacağı görüşündeydi. Çünkü bir kimse hata ile birini öldürse diyeti ödeyecek olan da suçlu tarafın asabesiydi. Fakat bedevî kabilelere zekat memuru olarak gönderilen Dahhâk b. Süfyân (ö. 11/632 [?]) Hz. Peygamber'in bir mektupta, hata ile öldürülen Eşyem ed-Dıbâbî (ö. ?) için ödenen diyetten eşine de pay verilmesini emrettiğini Hz. Ömer'e bildirince, Hz. Ömer önceki görüşünü terk edip, bu mektupta bildirilene göre fetvâ vermiştir (Abdürrezzak, 2000, s. 9/398; Sifil, 2006, s. 68). Bu rivâyete göre hata ile öldürülen kimse için verilecek diyetten eşine pay verileceğine dair hadis Hz. Ömer'e ulaşmamıştır. Bundan dolayı hata ile öldürülenin diyetinin kime verileceğinin hükmünü, hata ile öldürenin diyetini kimin vereceğine kıyas ederek belirlemiştir. Bu hadisten Ömer'in daha önce haberdar olmamasının sebebi, Hz. Peygamber'in bunu bir mektupla sadece bedevî kabilelerinde zekât memuru olan Dahhâk'a bildirmesi olabilir. Zira hadisin vüruduna sebep olan Eşyem'in hata ile öldürülmesi olayı Dahhâk'ın gittiği kabilelerden birinde gerçekleşmiştir.

2. Aralarında anlaşma olan bir devlete karşı anlaşmanın süresinin bitmemesine rağmen savaş planları yapan Hz. Muaviye'nin (ö. 60/680) merfû hadise muhâlefeti, hadisten bihaber olmanın örnekleri arasında zikredilebilir. O, Müslümanlarla anlaşması olan bir devlete, anlaşma süresi dolmadan önce saldırı planları yapıyor ve ordularını o devletin sınırına yerleştiriyordu. Böylece stratejik avantaj elde ediyordu. O, bunun bir hıyanet ve anlaşma ihlali olduğunu bildiren hadisi öğrenene kadar böyle davranmaya devam etti. Ancak hadis kendisine bildirildiğinde bu uygulamasından vazgeçti. Nitekim şöyle rivâyet edilmiştir: "Hz. Muâviye ve Rûm arasında anlaşma vardı. Muâviye daha anlaşma bitmeden, anlaşma biter bitmez hemen savaşılabilecek şekilde onların ülkelerine yaklaşıyordu. Bir gün at üzerinde bir adam geldi. 'Allahü Ekber! Allahü Ekber! Anlaşmaya vefâ gösterin hıyanet etmeyin.' diyordu. Birde baktılar ki o adam Amr b. Anbese (ö.?). Muâviye ona birini gönderip, neden böyle dediğini sordurttu. Amr b. Anbese 'Ben Resûlullah'ın 'Kendisiyle bir topluluk arasında anlaşma olan kimse süresi bitene kadar onu bozmasın veya onlara karşı eşit bir şekilde saldırсын.' dediğini duydum.' dedi. Bunun üzerine Muâviye geri döndü." (Ahmed b. Hanbel, 2001, s. 32/181; Ebû Dâvûd, 2009, s. 4/388). Bu rivâyete göre Muâviye'nin önceki uygulaması hadisten habersiz olmasından kaynaklanmaktadır. Zira Amr b. Anbese hadisi Muâviye'ye rivâyet edince, o bu uygulamasının hadise muhâlif olduğu kanaatine varmış ve bununla amel etmekten vazgeçmiştir.

3. Sa'd İbn İbrâhîm (ö. 125/742), Rabîa İbn Ebî Abdurrahmân'ın (ö. 136/753 [?]) görüşüne uyararak bir adam aleyhine hüküm vermiştir. Tebeu't-tâbiünden İbn Ebî Zî'b (ö. 159/776) ona, verdiği hükmün hilâfına hadis rivâyet etmiştir. Sa'd, Rabîa'ya "Bu İbn Ebî Zî'b bana göre sika biridir. Senin görüşünün

¹ Asabe: İslâm hukukunda miras bırakana doğrudan veya erkek vasıtasıyla bağlı bulunan mirasçılar için kullanılan fıkıh terimi. Bkz: (Karaman, 1991, ss. 452-453).

aksine hadis rivâyet etti.” deyince, Rabîa “Ben ictihâd ettim. Sen de hükmünü verdin.” demiştir. Bunun üzerine Sa’d “Yazık! Sa’d’ın hükmünü uygulayıp Resûlullah’ın hükmünü reddedeceğim öyle mi! Bilakis Resûlullah’ın hükmünü uygulayıp, Sa’d’ın hükmünü reddedeceğim.” diyerek hükmün yazılı olduğu kağıdı parçalamış ve hadise göre hüküm vermiştir (Şâfiî, 1938, s. 450). Burada Sa’d’ın Rabîa’nın görüşüne uyarak hükmettiği zamanda İbn Ebî Zi’b’in rivâyet ettiği hadisten haberdar olmadığı bundan dolayı da hadise muhâlif hüküm verdiği görülmektedir.

4. Tâbiinden Amr b. Müslim (ö. 121-130/738-747) zilhicce ayının ilk on gününde Kurban Bayramı’na az bir vakit kala arkadaşlarıyla beraber hamama gidip yıkanmış ve tıraş olmuştur. Oradaki bazı kişiler Saîd b. el-Müseyyeb’in (ö. 94/713) zilhicce ayının ilk on gününde tıraş olmayı kerih gördüğünü söyleyince Amr b. Müslim, neden bunu kerih gördüğünü sormak için Saîd b. el-Müseyyeb’e gitmiştir. Saîd b. el-Müseyyeb bu uygulamanın kerih olduğunu ifade eden ama zamanla unutulup, terk edilen bir sünnetin olduğunu söyleyip, Ümmü Seleme’nin (ö. 62/681) rivâyetini nakletmiştir (Müslim, 1955, s. 3/1566; Onuk, 2019, s. 106). Söz konusu hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Zilhiccenin on gününe girildiğinde sizden birinin kurbanlık hayvanı varsa ve kurban kesmeyi istiyorsa kendisinin hiçbir kılını koparmasın, hiçbir tırnağını kesmesin.” (Müslim, 1955, s. 3/1565). Amr b. Müslim zilhicce ayının ilk on gününde tıraş olarak hadise muhalif bir davranışta bulunmuştur ancak onun hadise muhâlefet etme sebebi bu hükümden ve hükmü bildiren hadisten haberdar olmamasıdır. Zira Saîd b. el-Müseyyeb bunu bildiren bir sünnetin olup daha sonra unutulup terk edildiğini söylerken muhtemelen, bu sünnetle önceden daha yaygın bir şekilde amel edildiğini ancak zamanla sadece bazı kişiler tarafından devam ettirildiğini kastetmektedir.

5. Bazen de nâsih hadis ulaşmadığından dolayı mensuh hadisle amel edilmeye devam edilmiş ve böylece nâsihe muhâlefet edilebilmiştir. Nitekim Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) şöyle demiştir: “Ömer (ö. 23/644) yasaklayana kadar bizler bir avuç hurma ve un karşılığında Hz. Peygamber, Ebû Bekir (ö. 13/634) ve Ömer döneminde mut’a yapardık.” (Müslim, 1955, s. 2/1023). Bu rivâyete göre mut’a nikahı yasaklanmasına rağmen Ebû Bekir ve Ömer dönemlerinde sahâbeden bazıları, mut’a uygulamasına devam etmişlerdir. Çünkü Câbir’in “biz” ifadesinden onun Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminde mut’a nikahının yapılmasını sahâbeden bir gruba nispet ettiği anlaşılmaktadır. Ancak daha sonra Hz. Ömer mut’anın haramlığını herkese duyurarak bu uygulamaya son vermiştir. Nevevî (ö. 676/1277), Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde mut’a nikahı yapanlara nesh bilgisinin ulaşmadığını söylemektedir (Nevevî, 1392, s. 9/183). Burada mut’a nikahı gibi bir meselede haramlık hükmünün bazı sahâbîlere ulaşmadığını söylemek ilk bakışta zor görülebilir. Fakat mut’a nikahının ebedi bir şekilde haram kılındığı zamandan Hz. Ömer’in haramlığını herkese bildirdiği zamana kadar olan süreye baktığımızda onların bu hükümden habersiz olmalarına imkân verecek bir dönem olduğunu görürüz. Zira mut’anın ebedi bir şekilde haramlığı Vedâ haccında gerçekleşmiş olup (Hâzîmî, 1359, s. 176), Vedâ haccından Resûlullah’ın vefatına kadar üç ay süre geçmiştir. Hz. Ebû Bekir dönemi ise kısa sürmüş ve gündemde daha çok ridde ve iç karışıklıklar gibi siyasi meseleler olmuştur. Daha sonra Hz. Ömer, hilâfeti döneminde mut’anın helal olduğunu söyleyen birileri olduğu haberini alınca, mut’anın kesin bir şekilde haram olduğunu bildirmiştir.

6. Bazen de sahâbe ve tâbiîn, ruhsat bildiren rivâyet kendilerine ulaşmadığı için azimet bildiren rivâyetle amel etmeye devam etmişlerdir. Bu durumda ruhsat bildiren rivâyete muhâlif hüküm vermiş olmaktadır. Nitekim Şeddâd b. Evs (ö. 58/678), Ebû Zer'i (ö. 32/653) ruhsat bildiren hadisleri bilmeyip azimet bildiren hadislerle amel etmeye devam ettiği için eleştirmiştir (Muhammed, 2004, s. 162). Şeddâd b. Evs şöyle demiştir: "Ebû Zer azîmet bildiren bir hadisi Resûlullah'tan işitir sonra kavmine giderdi. Daha sonra Hz. Peygamber o konuda ruhsat bildiren hadisini îrâd eder fakat Ebû Zer ruhsat ifade eden hadisi işitmezdi. Bundan dolayı azimet hükmüne bağlı kalırdı." (Ahmed b. Hanbel, 2001, s. 28/361). Bu rivâyete göre Ebû Zer, bazı konulardaki azimet ifade eden hükümleri kendi kavmine öğretmiş, ancak kendisine ulaşmadığı için o meselelerdeki ruhsat hükümleri câiz görmemiştir. O topluluğun uygulamaya devam etmesiyle azimet olan hadis/hüküm yerleşik bir amel haline gelebilmektedir. Yine tâbiünden bazı râviler de ruhsat verildiğini bilmeden Ebû Zer'in azimet ifade eden bir rivâyetini nakledebilmektedirler. Böylece başlangıçta, hakkındaki ruhsat bilinmeden azimet hüküm o konuda nihâî hüküm kabul edilip yerleşik amel haline de gelebilmektedir. İleride ruhsat hükümle karşılaştıklarında da hadisler arası tearuz durumu meydana gelebilecektir.

7. İbn Ömer'in (ö. 73/693) naklettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Ümmüveledin² efendisi yaşadığı müddetçe ondan istifâde eder. Efendisi ölünce, o hür olur." (Hâzîmî, 1359, s. 16). Buna göre ümmüveledin satışı efendisinin hayatında da ölümünden sonra da yasaktır. Ancak sahâbeden bazısı ümmüveledin satışının yasaklığını bildiren hadise muhalefet etmişlerdir. Nitekim Ebû Sâid el-Hudrî (ö. 74/693-94), sahâbîlerin Hz. Peygamber döneminde ümmüveledleri sattığını söylemiştir (Hâzîmî, 1359, s. 16). Câbir b. Abdullah, Hz. Ebû Bekir döneminde de ümmüveledleri sattıklarını fakat daha sonra Ömer'in, hilafeti devrinde bu satışı yasakladığını söylemiştir (Ebû Dâvûd, 2009, s. 6/88). İbnü'l-Cevzî (ö. 656/1258), ümmüveledin satılacağını söyleyen Ebû Saîd el-Hudrî ve diğer sahâbenin, ümmüveledin satışını yasaklayan hadisten habersiz kalmış olabileceklerini söylemiştir. Habersiz olmalarının sebebinin Hz. Peygamberin ümmüveled satışını vefatına az bir süre kala yasaklaması olabileceğini ileri sürmüştür (İbnü'l-Cevzî, 1994, s. 2/397). Hâzîmî (ö. 584/1188) de ümmüveledin satımın yasaklığını bildiren hadise muhalefet eden Ebû Saîd el-Hudrî ve diğer sahâbenin satış yasağını bildiren hadisi işitmemiş olabileceklerini söylemiştir (Hâzîmî, 1359, s. 16). Hz. Ömer'in, hilâfeti döneminde bu yasaklığı bildiren hadisle amel etmesi İbnü'l-Cevzî ve Hâzîmî'nin yorumunu güçlendirmektedir.

8. Mahled İbn Hufâf (ö. ?) şöyle demiştir: "Bir köle satın alıp onu çalıştırdım. Sonra onda bir kusur görünce tâbiî Ömer İbn Abdülaziz'e (ö. 101/720) gidip satıcıyı dava ettim. Köleyi iade edip ücreti geri almama ve kullandığının ücretini de satıcıya vermeme hükmetti. Ben de (tâbiî) Urve İbnü'z-Zübeyr'e (ö. 94/713) gidip olanları anlattım. Urve 'Sen ona Aîşe'nin (ö. 58/678) 'Peygamber 'Tazmin sorumluluk karşılığındadır.' dedi.' diye bildirdiğini haber et.' dedi. Ben de hemen Ömer'in yanına gidip bu hadisi haber verdim. Ömer 'Ben ancak hakkı kastetmiştim. Ancak sen bana Resulullah'ın sünneti olan bir şeyi haber ettin. Ömer'in hükmünü reddedip, Resulullah'ın sünnetini uyguluyorum' dedi." (Şâfiî, 1938, ss. 448-449). Bu rivâyette görüldüğü üzere Mahled, Ömer b. Abdülaziz'in kullanım ücretini satıcıya iade etmesine itiraz edip, bunu Urve'ye bildirmiştir. Urve ise bu hükmü "Tazmin sorumluluk karşılığındadır." hadisine muhalif bulmuştur. Bu hadise göre bir şeyin menfaati o şeyden sorumlu olan

² Efendisi tarafından hamile bırakılan câriyeye "ümmüveled" denir. Bkz: (Aktan, 2001, s. 21/361-362)

kimseye aittir. Köle, iade edilmeden önce Mahled'in sorumluluğunda olduğu için onun menfaati de Mahled'e ait olacaktır. Bu yüzden köleyi iade ederken kullanım ücretini satıcıya vermez. Ömer b. Abdülaziz ise bu hadisen habersiz olduğu için ona muhâlefet etmiştir. Çünkü hadisi işitince muhalif hükmünden dönmüştür.

9. Tâbiî Yahyâ İbn Saîd el-Ensârî (ö. 143/760) şöyle demiştir: "Tâbiî Rabîa İbn Ebî Abdurrahmân'a (ö. 136/753 [?]) 'Trablus ahalisi içerisinde Hayr İbn Nuaym (ö. 136/753) hayvanlarda selef akdinin câiz olmayacağına dâir hüküm veriyormuş. Sen de Hayr İbn Nuaym ile aynı mecliste oturuyormuşsun. Hayr İbn Nuaym'ın, bu hükmü senin görüşüne dayanarak verdiğini zannediyorum.' dedim. Bunun üzerine Rabîa 'Abdullah İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53) bu hükmü verirdi.' dedi. Bunun üzerine Yahyâ İbn Saîd 'Bizim bu konuda İbn Me'sûd'a ne ihtiyacımız var! İbn Mes'ûd bizden ilim öğreniyor biz ise ondan öğrenmiyorduk. (Ravi, Yahyâ'nın bununla Medîne ehlini kastettiğini söyledi.) İbn Mes'ûd kendi beldesinde -Kûfe'de- birtakım şeylerle fetvâ veriyordu. Medîne'ye geldiğinde buradaki fetvâyı, verdiği fetvadan başka buluyordu ve buradaki fetvaya dönüyordu." (Beyhakî, 2011, s. 1/348). Şâfî'nin bildirdiğine göre canlılarda selefi câiz görenler bu konuda Ebû Râfî'in (ö. 40/660 [?]) rivâyet ettiği "Peygamber bir adama selef akdiyle bir küçük deve sattı." (Ahmed b. Hanbel, 2001, s. 45/161). hadisini delil olarak almışlardır (Hattâbî, 1988, s. 2/1110). İbn Mes'ûd bu habere muhâlefet etmiştir. Yahyâ b. Saîd el-Ensârî'ye (ö. 143/760) göre Onun muhalefet etmesinin sebebi bu hadisten habersiz olmasıdır. Yahyâ'ya göre İbn Mes'ûd'un habersiz olması sebebiyle hadise muhalefet etmesi bununla sınırlı değildir. Ona göre, İbn Mes'ûd birçok konuda Medîne'de bilinen hadisleri bilmediği için Kûfe'de re'yiyle fetvâ vermiş fakat daha sonra Medîne'ye gelip ilgili konudaki hadisi öğrenince önceki hükmünden dönmüştür. Bundan dolayı Yahyâ, hadisten haberdar olmama ihtimalinden dolayı İbn Mes'ûd'un fetvâsına güvenmemektedir. Beyhakî (ö. 458/1066) bu konuda şöyle demiştir: "Yahyâ İbn Saîd'in zikrettiği şey İbn Mes'ûd'un aynı cinste ziyadeli olarak sarf akdine ve henüz cimânın olmadığı hanımını boşadığında, hanımının annesiyle evlenmeye cevâz verip sonra Medîne'ye gidip Ömer ve diğer alimleriyle görüştüktan sonra bu cevazlardan dönmesi konusunda açıktır. Yine İbn Mes'ûd'a mushaflarda muavvizeteynin yazılı olması, rûkûda tatbîkin neshedilmesi, imamın arkasında iki adamın durmasının sünnet oluşu gibi "Sünen" kitabında zikrettiğimiz başka şeyler gizli kalmıştır. Diğer bütün belde fakihleri bütün bu meselelerde Medîne ehlinin bu konulardaki fetvâ ve bilgisini almıştır." (Beyhakî, 2017, s. 1/348-351). Beyhaki (ö. 458/1066) de bu sözleriyle İbn Mes'ûd'un zikredilen örnekteki hadise muhâlefetinin sebebinin hadisten habersiz olması olduğu fikrini desteklemiştir. Ayrıca Beyhakî bu ifadeleriyle zikrettiği meseleler gibi birçok konuda İbn Mes'ûd'un hadisten habersiz olmasından dolayı muhalif hüküm verdiğini de söylemiştir.

10. Mahmûd b. Rabî'nin (ö. 99/718) naklettiğine göre Yezîd b. Muâviye'nin (ö. 64/683) komutanlık ettiği ve Ebû Eyyûb'un (ö. 49/669) da vefât ettiği gazvede, o, içlerinde Ebû Eyyûb'un da bulunduğu bir topluluğa Resulullah'ın "Allah, 'Allah'tan başka ilah yoktur.' deyip bununla kendi rızasını isteyen kimseyi cehenneme haram kıldı." dediğini rivâyet edince Ebû Eyyûb el-Ensârî, bunu inkâr edip "Ben asla Resulullah'ın senin dediğini söylediğini zannetmiyorum." demiştir (Buhârî, 1993, s. 1/396). Mahmûd b. Rabî söz konusu hadisi Ebû Eyyûb'a vefat ettiği gazvede rivâyet ettiğini söylemiştir. O, Yezîd b. Muâviye'nin komutanlığında 674-678 yılları arasında İstanbul kuşatması esnasında vefat etmiştir. Bu durumda hadisi Mahmûd b. Rabî'den bu tarihlerde işitmiştir. Resulullah'ın bu hadisi en geç ihtimalle

632 de söylemiş olduğu varsayılsa bile bu hadis Resulullah'tan vârid olduktan en erken 42 yıl sonra Ebû Eyyûb'a ulaştığı anlaşılır. Bu durum, bazı sahâbilerin bazı hadislerden uzun süre habersiz kaldığını göstermektedir.

11. Tâbiî Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Mekkelilerin arâyâ satışı hakkındaki merfû hadislerden habersiz olduklarını söylemiştir. Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) ise, Mekkelilerin arâyâ satışına dair hadisleri daha sonra Atâ b. Ebî Rebâh vasıtasıyla Câbir b. Abdullah'dan (ö. 78/697) öğrendiklerini söylemiştir (Ahmed b. Hanbel, 2010, s. 2/366). Görüldüğü gibi arâyâ satışı ile ilgili rivâyetler uzun bir süre Mekke'ye ulaşmamıştır. Bundan dolayı da tâbiî Atâ b. Ebî Rebâh, Câbir'den alıp Mekkelilere rivâyet eden kadar Mekke'deki sahâbe ve tâbiîn bu hadislerden habersiz kalmışlardır.

12. Hz. Peygamber namaza sükûnetle gitmeyi emretmiş, koşarak aceleci ve telaşlı bir şekilde gidilmesini yasaklamıştır. Peygamber "Namaz için nidâ edilince sükûnet içinde yürüyerek gidiniz. Yetiştığınız kısmı kılınız. Kaçırdığınız kısmı kaza ediniz." buyurmuştur. Bu rivâyetin başka bir tarikinde "koşarak değil yürüyerek gidiniz" ifadesi, diğer başka bir tarikinde ise "namaza gelen vakâr ve sükûnet içinde gelsin" ifadesi yer almaktadır (Abdürrezzak, 2000, s. 2/287).

Sahâbe ve tâbiînden bazıları namaza koşarak giderek bu merfû hadislerle muhâlefet etmişlerdir. Nitekim Seleme b. Küheyl (ö. 121) şunu nakletmiştir: "İbn Mes'ûd namaza koşarak gidince kendisine bunun sebebi soruldu. İbn Mes'ûd 'Kendisi için koşmamı en çok hak eden şey namaz değil mi?' dedi." Nâfi'nin (ö. 117/735) naklettiğine göre İbn Ömer (ö. 73/693), Bakî mezarlığındaiken kamet getirildiğini işitince hızlıca yürüyerek mescide gitmiştir. Nehâî (ö. 96/714) de, Esved b. Yezîd'in (ö. 75/694) namaza hızlıca gittiğini bildirmiştir (Abdürrezzak, 2000, s. 2/289-290). Saîd b. el-Cübeyr (ö. 94/713 [?]) de namaza hızlıca gitmiştir (İbn Ebî Şeybe, 2010, s. 5/84). Görüldüğü gibi sahâbeden İbn Mes'ûd ve İbn Ömer; tâbiînden Saîd b. el-Cübeyr ve Esved b. Yezîd namaza giderken sükunete zarar veren şeyleri ve koşmayı yasaklayan hadislerle muhalefet etmişlerdir.

İbn Rüşd (ö. 595/1198) ilk asırda, kâmet getirilince herhangi bir rekati kaçırmaktan korkmayarak sükûnetle mi gerekir yoksa ilk rekata yetişmek için namaza hızlı gitmek mi gerekir şeklinde bir ihtilafın olduğunu söylemiştir. O, namaza koşarak gidip bu hadislerle muhâlefet edenlerin muhâlefet sebebi olarak hadislerin onlara ulaşmaması ihtimalini zikretmiştir (İbn Rüşd, 2004, s. 1/159).

13. Hz. Peygamber Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ için yolculuğa çıkılacağını söylemiştir. Nitekim Ebû Hüreyre'nin bildirdiğine göre Resûlullah "Mescid-i Haram, benim bu mescidim ve Mescid-i Aksâ olmak üzere üç mescid için yola çıkılır." buyurmuştur. Büsra b. Ebî Büsra ise Resûlullah'dan "Binek hayvanları üç mescid için kullanılır." lafzıyla hadisi rivâyet etmiş ve bu rivâyetle bu üç mescidi saymıştır (Abdürrezzak, 2000, s. 5/132-133).

Sahâbe ve tâbiînden bazıları bu hadislerle muhâlefet etmişlerdir. Nitekim Huzeyfe b. el-Yemân (ö. 36/656) "Benimle Beytü'l-Makdis arasında bir fersah olmuş olsaydı bile ona gitmezdim." demiştir. Ebû Zer (ö. 32/653) de "Kızıl kum üzerinde namaz kılmak bana Beytü'l-Makdis'te namaz kılmaktan daha sevimli gelir." demiştir (İbn Ebî Şeybe, 2010, s. 5/118). Onların bu sözleri Beytü'l-Makdis'e gitmekle ilgili hadislerle muhaliftir. Hanbelî muhaddis İbn Müflih (ö. 763/1362) Huzeyfe ve Ebû Zer'nin Mescid-i Aksâ hakkında böyle söylemelerinin bu konudaki hadislerden habersiz olmalarından dolayı olabileceğini

söylemektedir (İbn Müflih, t.y., s. 3/429). İbn Cüreyc (ö. 150/767) de, Atâ b. Ebî Rebâh'ın önceleri Mescid-i Aksâ'yı kendilerine yolculuk yapılacak mescitler arasında kabul etmediğini daha sonra ise onu da onlardan kabul ettiğini söylemiştir (Abdürrezzak, 2000, s. 3/132). Belki de o daha önce üç mescide yolculuk yapılacağı hadisinden veya Mescid-i Aksâ'nın da onlar arasında yer aldığından habersizdi. Sonra hadisten haberi olunca önceki görüşünden dönmüştür. Ebû Hüreyre'nin (ö. 58/678) de bu hadise habersiz olma sebebiyle muhâlefet etmiş olma ihtimali vardır. Nitekim o eşeğiyle Tûr'a gidip döndükten sonra Büsra b. Ebî Büsra ile karşılaşmıştır. Büsra, Ebû Hüreyre'nin Tûr'a gitmesini yanlış bulup ona "Eğer sen gitmeden önce sana ulaşıydım sen gitmezdin. Çünkü ben Resulullah'ın 'Eşek ancak üç mescide gitmek için kullanılır: Mescid-i Harâm, benim şu mescidim ve Beytü'l-Makdis.' dediğini duydum." demiştir (Ahmed b. Hanbel, 2001, s. 39/267). Büsra b. Ebî Büsra'nın ona "Eğer sen gitmeden önce sana ulaşıydım sen gitmezdin." dedikten sonra hadisi nakletmesi onun hadisten habersiz olduğu kanaatinde olduğunu göstermektedir.

14. Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Akîl b. Ebî Tâlib'den (ö. 60/680) şunu nakletmiştir: "Akîl, Cuşm oğullarından bir kadınla evlenince, kendisine 'Sana huzur ve bol çocuk dileriz.'³ denildi. Bunun üzerine Akîl 'Böyle demeyin, çünkü Resûlullah böyle demeyi yasakladı ve 'Allah sana, bunu hayırlı ve mübârek eylesin' deyiniz' buyurdu." (Abdürrezzak, 2000, s. 6/189).

Kâdı Şüreyh (ö. 80/699 [?]), Resulullah'ın nehyettiği sözle evlilik tebrikinde bulunmuştur. Adî b. Ertât (ö. 102/720) şunu nakletmiştir: "Şüreyh'e gelip 'Bir kadınla evlendim.' deyince Şüreyh 'Sana huzur ve bol çocuk dilerim.' dedi." (Abdürrezzak, 2000, s. 6/189). İbn Hacer (ö. 852/1449) göre Kâdı Şüreyh'in 'Sana huzur ve bol çocuk dilerim.' demesinin sebebi bunu yasaklayan hadisten habersiz olmasıdır (İbn Hacer, 1380, s. 9/222).

15. Hz. Peygamber mezarları düzenli olarak ziyaret etmiş ve ümmetini de ziyaret etmeye teşvik etmiştir. Nitekim Abdullah b. Büreyde (ö. 115/707) Resûlullah'ın şöyle buyurduğunu nakletmiştir: "Mezarları ziyaret etmenizi yasaklamıştım. Artık ziyaret edebilirsiniz. Çünkü bu size ahireti hatırlatır." İbn Ebî Müleyke (ö. 117/735) de Resûlullah'ın şunu dediğini rivâyet etmiştir: "Ölülerinizin yanına gidip onlara selam verin ve onlara dua edin. Çünkü onlarda sizin için ibret vardır." Hz. Âişe (ö. 58/678), gece yarısı Resûlullah'ın Bakî' mezarlığına gittiğini ve orada üç defa ellerini kaldırıp uzunca kıyamda durduğunu söylemiştir. Hz. Fatıma'nın (ö. 11/632) her cuma günü Hz. Hamza'nın (ö. 3/625) mezarını ziyaret ettiği nakledilmiştir. İbn Mes'ûd, bir gün Resûlullah ile birlikte kabristana gittiklerini, Resûlullah'ın bir mezarın yanı başında ağlayıp "Beni yanında gördüğünüz mezar Amine binti Vehb'in mezarıdır. Onu ziyaret için Rabbimden izin istedim ve Rabbim bana izin verdi..." dediğini nakletmiştir. Ayrıca Resûlullah'ın şehitlerin mezarlarını her sene başında ziyaret ettiği rivâyet edilmiştir (Abdürrezzak, 2000, s. 3/569-573). Bütün bunlar kabir ziyaretinin caiz ve tavsiye edilen bir amel olduğunu gösterir.

Tâbiinden bazıları bu hadislerle muhâlefet etmişlerdir. Nitekim İbn Sîrîn (ö. 110/729) mezarları ziyaret etmeyi kerih görmüştür (İbn Ebî Şeybe, 2010, s. 7/141). Nehaî (ö. 96/714) "Mezarları ziyaret etmeyi

³ بالرفاء و البنين

kerih görürlerdi.” demiştir. Şa’bî (ö. 104/722) “Eğer Resûlullah mezarları ziyaret etmeyi yasaklamış olmasaydı kızımın mezarını ziyaret ederim.” demiştir. Katâde’nin (ö. 117/735) nakline göre Resûlullah “Mezarları ziyaret eden bizden değildir.” buyurmuştur (Abdürrezzak, 2000, s. 3/569). Görüldüğü gibi Şa’bî ve Katâde bu konuda muhtelif başka bir merfû rivâyete dayanmışlardır. Ayrıca kabir ziyaretini nehyeden “Kabirleri çokça ziyaret eden kadınlara lanet edildi.” (Beyhakî, 2011, s. 7/522-523) ve “Kim kabirleri ziyaret ederse bizden değildir.” (Abdürrezzak, 2000, s. 3/569) merfû hadisleri de rivâyet edilmiştir.

İbn Hacer’e göre mezar ziyaretini mutlak olarak kerih gören İbn Sîrîn, İbrâhîm en-Nehaî ve Şa’bî kabir ziyaretini yasaklayan hadisleri nesheden ve kabir ziyaretine izin veren rivâyetlerden habersizdirler. Bundan dolayı da kabir ziyaretine karşı çıkmışlardır. Ayrıca o, sonraki dönemde kabir ziyaretinin caiz olduğu üzerinde ittifak olduğunu zikretmiştir (İbn Hacer, 1380, s. 3/148). İbn Hacer tâbiîn sonrası mezar ziyaretinin caiz olması üzerine oluşan ittifaktan da hareketle, yasaklayan rivâyetleri nesheden hadislerin onlara ulaşmamış olabileceğine kanaat etmiştir. İbn Battâl (ö. 449/1057) da İbn Sîrîn, Nehaî ve Şa’bî gibi kabir ziyaretini kerih gören kimselerin, kabir ziyaretinden nehyeden bazı hadislere dayandıklarını ve bu yasaklığı neshedip kabir ziyaretine izin veren hadislerden habersiz olmuş olabileceklerini söylemiştir (İbn Battal, 2003, s. 3/269). Nâsih haberden habersiz olduklarından dolayı nâsih hadise muhalefet ederek mensûhla amel etmişlerdir. Onların kabir ziyaretiyle ilgili görüşleri bu şekilde kaynaklara geçmiştir.

16. Birtakım merfû hadise göre atlar zekata tâbi değildir. Nitekim Ebû Hüreyre Resûlullah’ın şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “Müslümana, kölesinde ve atında zekat yoktur.” Hz. Ali (ö. 40/661), Hz. Peygamber’in “Ey Ali! Atlar ve kölelerden zekat almadığımı bilmiyor musun!” dediğini söylemiştir. Abdullah b. Hasan (ö. 145/762) da “Resûlullah atlardan zekat olarak bir şeyler alınmasını yasakladı.” demiştir (Abdürrezzak, 2000, s. 4/33-34). Atâ b. Ebî Rebâh ve İbn Şihâb (ö. 124/742) atların zekatı hakkındaki merfû hadislerden habersizlerdir. Atâ, atların zekatı konusunda kendisine herhangi bir hadis ulaşmadığını söylemiştir. İbn Şihâb ise “Resûlullah’ın atların zekatı hakkında herhangi bir hüküm verdiğini bilmiyorum.” demiştir (Abdürrezzak, 2000, s. 4/34-35).

17. Merfû hadislere göre bir kişi başkasıyla ortak olduğu bir köledeki hissesini azat edebilir. Nitekim İbn Ömer’in naklettiğine göre Resûlullah şöyle buyurmuştur: “Kişi ortağı olduğu bir köledeki payını azat ettiği zaman, şayet kölenin bedeli kadar malı bulunuyorsa kalan kısmı da ortağına ödeyip köleyi azat eder.” Ebû Hüreyre de bu hadisi “Şayet kalan kısmı ödeyecek kadar malı yoksa bu yönde ödemeyi tamamlamak için kölenin de çalışması istenir.” ziyadesiyle rivâyet etmiştir (Abdürrezzak, 2000, s. 9/150-151).

Rabîa b. Ebî Abdurrahmân (ö. 136/753 [?]) da fakir olsun zengin olsun kişinin ortak olduğu köledeki hissesini azat ettiğinde bu azadın batıl olacağını görüşündedir. İbn Abdülber (ö. 463/1071), Rabîa’nın ancak bu hadisten habersiz olması durumunda bu görüşte olacağını; bundan dolayı hadisin ona ulaşmamış olabileceğini söylemiştir (İbn Abdülber, 1387, s. 14/284, 2000, s. 7/316).

18. Resulullah bazı şeyler içerisinde sıra yapılmasını yasaklamıştır. Kabak, içi ziftlenmiş testiler, içi oyulmuş kütük, içi yeşile boyanmış testiler bunlardandır. Nitekim Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) şöyle

demıştır: “Resûlullah kabak ve içi ziftlenmiş testiler içerisinde sıra yapmayı yasakladı.” Ebû Hüreyre (ö. 58/678) ve İbn Abbâs (ö. 68/687-88) şöyle demıştır: “Resûlullah kabak, içi oyulmuş kütük, içi ziftlenmiş kap ve içi yeşile boyanmış testiler içinde sıra yapmayı yasakladı.” Abdullah b. Ebî Evfâ (ö. 86/705) “Resûlullah’ın yeşil testiler içerisinde sıra yapılmasını yasakladığını işittim.” demıştır. Ebû Saîd el-Hudrî’nin (ö. 74/693-94) bildirdiği uzun bir rivâyetin sonunda Resûlullah şöyle buyurmuştur: “Kabak içinde ve içi yeşile boyanmış testiler içinde yapılan şıradan içmeyin. Ağzı bağlanabilen kaplar içinde yapılan şıradan içebilirsiniz.” İbn Ömer (ö. 73/693) şöyle demıştır: “Resûlullah’ın testi, içi ziftleniş kaplar ve kabak içinde sıra yapımını yasakladığını işittim.” Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) şöyle demıştır: “Resûlullah testi, içi ziftlenmiş kaplar ve içi oyulmuş kütük içerisinde sıra yapımını yasakladı.” İkrime (ö. 105/723) şöyle demıştır: “Resûlullah akrabalarından birinin yanına girince bir çocuk için küçük testi içinde sıra yaptıklarını gördü. İçindeki içeceği döktükten sonra testiyi kırdı.” (Abdürrezzak, 2000, s. 9/199-202; Tahâvî, 1995, s. 4/223-227).

Bu hadislerdeki hükmün neshedilmesinden dolayı birçok sahâbe ve tâbiînin bu kaplarda sıra yaptıkları ve yapılan şıraları içtikleri söylenmiştir. (Aynî, 2008, s. 16/153; İbn Abdülber, 2000, s. 8/16-17; İbn Battal, 2003, s. 6/55-56; Tahâvî, 1995, s. 4/227). Nitekim İbn Cüreyc (ö. 150/767) şöyle demıştır: “Atâ’ya (ö. 114/732) ‘İbn Abbâs’ın (ö. 68/687-88) sıra yaptığı tulumun içi ziftli miydi?’ diye sorulunca ‘Evet’ karşılığını verdi. Oysa öylesi tulumlar İbn Abbâs zamanında yoktu. Daha önceleri içi deriyle kaplanmış küçük tulumlar içinden içerlerdi. İbn Abbâs’tan sonraları Haccâc (ö. 95/714) zamanında içi ziftli olan tulumlar çıkarıldı.” (Abdürrezzak, 2000, s. 9/202). Şakîk b. Seleme (ö. 82/701) şöyle demıştır: “İbn Mes’ûd (ö. 32/652-53) bana yeşil testi içinde yapılmış şıradan içirdi.” Hz. Âişe (ö. 58/678) kendisine küçük testi de yapılan sıra konusu sorulunca “İçebilirsin ama sarhoşluk verici olanı içme.” demıştır. Nehâî “İbn Mes’ûd, Üsâme (ö. 54/674) ve Ebû Mes’ûd testi içinde yapılan şıradan içtiler.” demıştır (Abdürrezzak, 2000, s. 9/207-208; İbn Ebî Şeybe, 2010, s. 13/282-283). Zikredilen kaplarda sıra yapma yasaklığını nesheden birtakım rivâyetler zikredilmiştir. Nitekim Resulullah şöyle buyurmuştur: “Ben sizi testilerde nebîz yapmaktan nehyetmişim. Artık her kapta nebîz yapınız. Her sarhoş ediciden uzak durunuz.” Abdullah b. Amr b. el-Âs (ö. 65/684-85) şöyle demıştır: “Resulullah kapları yasakladı. Ona herkesin deri kap bulamadığı söylenince ziftlenmemiş testilere izin verdi.” (Abdürrezzak, 2000, s. 9/207-208).⁴ Hammâd b. Ebî Süleymân (ö. 120/738) ve Rabîa b. Ebî Abdurrahmân “Enes b. Mâlik’in yanına girince yeşil testide nebîzini gördüm.” demişlerdir. Halbuki Enes b. Mâlik bu kaplarda sıra yapılmasının yasaklayan hadislerden birinin râvisidir. Tahâvî’ye (ö. 321/933) göre Enes’in kendi rivâyetine aykırı amel etmesi, yasaklayıcı rivâyetlerin mensuh olduğuna delildir (Tahâvî, 1995, s. 4/229).

Konumuz açısından dikkat çekici olan ise İbn Ömer, Ebû Saîd el-Hudrî, İbn Abbâs ve tâbiî İkrime el-Berberî’nin (ö. 105/723) bu kaplarda sıra yapmanın haramlığının devam ettiği yönünde hüküm vermeleridir (Abdürrezzak, 2000, s. 9/202-207). Bu noktada İbn Hacer’in (ö. 852/1449) bu meseleyle ilgili görüşü önem arzeder. İbn Hacer içkinin mübah olduğu zamanlar henüz yakinken bu kaplarda nebîz yapılması yasaklandığını ama içkinin haram olduğu yaygınlaşınca sarhoşluk veren şeyleri terk etmek şartıyla her kapta nebîz yapılmasına izin verildiğini söylemiştir. Ona göre bu kaplarda nebîz

⁴ Nesheden rivayetler için bkz: (Tahâvî, 1995, s. 4/227-229); (İbn Ebî Şeybe, 2010, s. 13/279-281)

yapılmasının yasak olduğunu devam ettiren bazı sahâbe ve tâbiüne nâsih hadisler ulaşmamıştır (İbn Hacer, 1380, s. 10/58).

Yukarıdaki geçtiği üzere diyetten maktulün eşine pay verileceği örneğinde ukubât (ceza hukuku), düşmanla yapılan anlaşma bitmeden orduları savaşmak üzere düşman sınırına yerleştirmemek örneğinde siyer (uluslararası hukuk/savaş hukuku), kurban kesmek isteyen tıraş olmasının mekruhluğu örneğinde udhiyye (kurban), mut'a nikahının haramlığı, henüz cimânın olmadığı hanımını boşadığında hanımının annesiyle evlenmenin caiz olmaması ve evlenenleri "Sana huzur ve bol çocuk dileriz." diyerek teprik etmenin yasaklanması örneklerinde münakehat (evlilik/aile hukuku), ümmüveledin satımının yasaklığı ve "Tazmin sorumluluk karşılığındadır." hadisi örneklerinde buyû' (alışveriş), hayvanlarda selef akdinin câiz olacağı örneğinde selem akdi, aynı cinsten ziyadeli olarak sarf akdinin caiz olmadığı örneğinde sarf akdi, mushaflarda muavvizeteynin yazılı olması örneğinde mushaf tertîb ve muhtevası, rûkûda tatbîkin neshedilmesi ve namaza hızlıca gitmeyi yasaklayan hadis örneklerinde namaz, imamın arkasında iki adamın durmasının sünnet oluşu örneğinde cemaatle namaz, "Allah, 'Allah'tan başka ilah yoktur.' deyip bununla kendi rızasını isteyen kimseyi cehenneme haram kıldı." hadisinde itikad, arâyâ satışı, kendilerine yolculuk yapılacak mescitler, mezar ziyaretinin cevazı, atların zekatı örneğinde zekat, köledeki hissenin azat edilmesinin caiz olduğu örneğinde azat etme ve içi ziftlenmiş testiler (müzeffet) içerisinde sıra yapmanın yasaklığının neshedilmesi örneğinde haram olan kaplar konularında bazı hadislerin ulaşmadığı görülmektedir. Bu örnekler, ahkam konularında bazı hadislerin sahâbe ve tâbiüne ulaşmadığını delillendirebilmek açısından önemlidir. Yine bazı konularda azimet ifade eden hadislerin ulaşip ruhsat bildiren hadislerin ulaşmadığı; mensûh hadislerin ulaşip nâsih hadislerin ulaşmadığı görülmüştür. Hatta Şeddâd b. Evs'in yukarıdaki ifadesinden anlaşıldığına göre Ebû Zer çok defa bir konuda azimet bildiren hadisi öğrenip kavmine haber vermiş ama o konuda daha sonra Hz. Peygamber'in bildirdiği ruhsat hadisinden habersiz davranmıştır. Zikredilen örneklerde Yahyâ İbn Saîd el-Ensârî, Süfyân b. Uyeyne, Beyhakî, İbn Rüşd, Hanbelî muhaddis İbn Müflih, İbn Hacer, İbn Battâl ve İbn Abdülber sahâbe ve tâbiünden bazılarının bazı hadislerden habersiz olduklarını ve bundan dolayı muhalefet ettiklerine hükmetmişlerdir. Ayrıca Atâ b. Ebî Rebâh ve İbn Şihâb bizzat kendileri atların zekatı konusundaki hadislerden habersiz olduklarını söylemişlerdir. Zikredilen örneklerde kendisine ulaşmaması sebebiyle hadise muhâlefet edenlere bakıldığında sahâbeden Hz. Ömer, Hz. Muâviye ve onunla beraber ordusunda bulunan bazı sahâbîler, mut'a konusunda Câbir b. Abdullah'ın ifadesinde görüldüğü üzere sahâbeden bazıları, Ebû Zer, İbn Mes'ûd, Ebû Eyyûb el-Ensârî, İbn Ömer, Huzeyfe b. el-Yemân, Ebû Hüreyre, ümmüveledin satışı konusunda Ebû Saîd el-Hudrî ve genel olarak sahâbe, arâyâ satışı konusunda Mekkeliler; tâbiünden Sa'd İbn İbrâhîm, Rabîa İbn Ebî Abdurrahmân, Amr b. Müslim, Ömer b. Abdülaziz, Hayr İbn Nuaym, Esved b. Yezîd, Atâ b. Ebî Rebâh, Kâdî Şureyh, İbn Sîrîn, Nehaî, Şa'bî ve İbn Şihâb görülmektedir. Bu kimseler gerek ilimlerinin büyüklükleri gerekse içlerinden bazısının, Hz. Ömer ve Hz. Muaviye'de olduğu üzere halifelik gibi konumda olmaları sebebiyle genellikle hadislerden haberdar olmamaları düşünülmeyebilir. Ancak o dönemki şartlar içerisinde onların bazı hadislerden habersiz olmaları makul görülebilir.

B. HADİSİN SAHÂBE VE TÂBİİNE ULAŞMAMASININ SEBEPLERİ

Bu başlık altında zikredilecek olan sebepler birtakım hadislerin bazı sahâbe ve tâbiîne ulaşmamasında, rivâyetinin gecikmesinde veya yavaşlamasında etkili olan neden, tutum ve düşünceleri konu edinmektedir. Bunlar, onların birtakım hadislerden habersiz kalmalarını anlaşılır kılacak olan, hadis öğrenim ve öğretimiyle ve toplumsal, kişisel ve ilmî durumla ilgili arka planı göstermektedir. Bir başka ifadeyle, hadislerin ulaşmaması olgusunun, ortaya çıktığı zemine dair fikir verme amacındadır. Bu zemini anlamak, ilme ve hadise düşkün olmalarına rağmen sahâbe ve tâbiînin ahkâmla veya dinin diğer alanlarıyla ilgili bazı hadislerden neden habersiz olduklarının anlaşılmasını sağlayacaktır.

Hadislerin ulaşmamasının birtakım genel sebeplerinden bahsetsek bile muayyen bir hadisten habersiz olmak söz konusu olduğunda, herhangi bir sahâbî veya tâbiînin ondan habersiz olmasının kesin bir sebebini söylemek her zaman mümkün olmayabilir. Ancak bu zikredilecek genel sebeplerden bir veya birkaçının direkt ya da dolaylı olarak etkisi olabilir.

Burada zikredeceğimiz sebeplerden bir kısmı başka açılardan hadis öğrenim ve öğretimine olumlu katkı sunmuş olabilir; bazıları o gün için yapılması doğru görülen davranışlar olabilir; birtakımı o dönem için bir eksiklik sayılmayabilir veya o dönemin şartları içerisinde aksinin olması söz konusu olmayan doğal bir durum olabilir. Sahâbe, tâbiîn veya onların dönemlerine dair zikredeceğimiz bu sebeplerle onlara herhangi bir hata ve kusurda nisbet edilmemektedir. Aksine bazı açılardan onlar için olumlu bile sayılabilirler. Ancak bütün bunlarla birlikte bu sebepler sahâbe ve tâbiîn döneminde hadislerin rivâyetlerini geciktirmiş ve hadislerin onlardan birine ulaşmasının aleyhine bir durum olabilmıştır.

Bu sebepler sahâbe ile ilgili olanlar ve tâbiîn ile ilgili olanlar olmak üzere iki başlıkta incelenecektir.

1. Sahâbe İle İlgili Olan Sebepler

Birtakım hadislerin sahâbeden bazılarına ulaşmamasının sebepleri hadis rivâyetinde ihtiyat etmeleri, rivayete ehil öğrenci bulamama, rağbet görmeme ve kendisine ihtiyaç duyulmaması, hadis meclislerinde sadece soruya binaen hadis rivayeti, hadis meclislerinin sadece hadis rivâyetine munhasır olmaması, ihtiyaca binaen hadis rivayeti, hadis rivâyetine yönelik rihlelerin sınırlı sayıda olması, kendi bölgelerindeki hadis bilgisiyle yetinmeleri, Hz. Peygamber'in yanında her zaman bulunmama, sahâbenin farklı coğrafyaya dağılmış olması ve bölgecilik olarak tespit edildi. Bu sebeplere bakıldığında bunların temelde sahâbenin hadis rivâyetindeki tutumu, dönemin ihtiyaçları ve hadislerin vurûd keyfiyetine dayandığı görülmektedir. Her hadis her bir sahâbinin haberdar olabileceği şekilde Hz. Peygamber'den vârid olmuş değildir. Bunun yanında, sahâbeden her biri farklı düzeyde hadis birikimine sahiptir. Bunun sonucunda, bir hadisten bazıları haberdar iken, bazıları haberdar olmamıştır. Onlar çeşitli sebeplerle farklı bölgelere dağıldıklarında hadisler de kendileriyle birlikte farklı bölgelere dağılmışlardır. Bu noktada onların hadis rivâyetlerinde ihtiyat etmeleri, ihtiyaca binaen hadis rivâyet tavrını ve hadis meclislerinde sadece soruya binaen rivâyet tavrını benimsemeleri hadislerin yayılmasının aynı bölge içerisinde bile yavaşlamasına neden olmuştur. Bunların yanı sıra hadis rivâyetine yönelik rihlelerin sınırlı sayıda olması ve bölgeler arası taassub olarak ifade edebileceğimiz bölgecilik de hadislerin bölgeler arası nakli aleyhine bir durum oluşturmıştır.

1.1. Hadis Rivâyetinde İhtiyat Etmeleri

Bilindiği gibi birçok sahâbî hadis rivayetinde ihtiyatlı davranmış, hadis rivâyetinin sorumluluk getiren bir iş olduğu bilinciyle hareket ederek, Hz. Peygamber'e yanlış bir şey isnat etmekten çekinmişlerdir. Onlar bu ihtiyatları sebebiyle fazla hadis rivâyet etmeye mesafeli durmuşlar ve bu ihtiyatlı tavırları hadislerin tahriften korunmasına katkı sağlamakla birlikte hadis rivâyetinin yavaşlamasının etkenlerinden biri olmuştur. Kaynaklardaki rivayetlerden onların bu ihtiyatlı tavırları açıkça görülmektedir. Nitekim İmran b. Husayn (ö. 52/672) şöyle demiştir: "Vallahi, istesem iki gün art arda Hz. Peygamber'den hadis rivayet edebilirim. Fakat Hz. Peygamber'in ashâbından bazıları hadisleri benim gibi işittikleri ve olaylara şahit oldukları halde rivâyet ettikleri hadisler onların dediği gibi değildir. İşte ben de onlar gibi hata yapmaktan korkuyorum. Bu durum beni hadis rivâyetinden alıkoyan şeydir. Yalnız sana şunu söyleyeyim: Onlar hataya düşüyorlardı ama kasıtları yoktu." (Ahmed b. Hanbel, 2001, s. 33/212). Onlar, aynı sebeple kendilerine hadis rivâyet etmelerini isteyen kimselere de rivâyet nakletmekten kaçınmışlardır. Nitekim Zeyd b. Erkâm (ö. 68/688) kendisinden hadis rivâyet etmesini isteyenlere "Yaşlanıp unuttuk. Resûlullah'tan hadis rivâyet etmek büyük bir iştir." (İbn Mâce, 2009, s. 1/18) diyerek hadis rivâyet etmenin mesuliyetinden çekindiğini ifade etmektedir. Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) de hadis rivâyet etmesini isteyenlere şöyle demiştir: "Eğer hata etmekten korkmasaydım size Resûlullah'tan duyduğum bazı şeyleri naklederdim. Fakat (benim bu şekilde davranmam) Resûlullah'ın 'Kim benim adıma bilerek yalan söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın.' demesinden dolayıdır." (Dârimî, 2000, s. 1/305).

Hadis rivâyetinde ihtiyat eden sahâbeden biri olan İbn Ömer hakkında Şa'bî (ö. 104/722) "Onunla bir buçuk veya iki yıl birlikte bulundum ama keler hadisinin dışında herhangi bir hadis rivâyet etmedi." demiştir (Ahmed b. Hanbel, 2001, s. 9/400). Mücâhid (ö. 103/721) ise İbn Ömer ile beraber Medîne'ye yolculuk yaptığını fakat İbn Ömer'in tek bir hadis bile rivâyet etmediğini söylemektedir (Ahmed b. Hanbel, 2001, s. 8/204). Rebîa b. Ebî Abdurrahmân'ın bildirdiğine göre Talha b. Ubeydullah kendisiyle uzun süre beraber bulunan Rebîa b. Hüdeyr'e (ö. 93, 104, 154/ 711, 722, 770 [?]) sadece bir hadis nakletmiştir (Ahmed b. Hanbel, 2001, s. 3/10). Görüldüğü gibi İbn Ömer ve Talhâ b. Ubeydullah kendileriyle uzun süre bulunan kimselere dahi bir tane hadis rivâyet etmişler ya da hiç rivâyet etmemişlerdir.

1.2. Rivayete Ehil Öğrenci Bulamama, Rağbet Görmeme ve Kendisine İhtiyaç Duyulmaması

Sahâbeden bazıları hadis rivâyet etmek istese de hadis rivâyetine ehil öğrenci bulamadıkları zamanlar olmuştur. Onların öğrenci bulamamaları kendilerindeki rivâyetlerin yayılması aleyhine bir durum oluşturmuştur. Nitekim Abdullah b. Amr'a bir adam "Sen 'kıyamet şu şu vakte kadar kopacak' mı diyordun?" diye sorunca "Sizlere hiçbir şey rivâyet etmemeye azmettim." demiştir (Ahmed b. Hanbel, 2001, s. 11/113). Muhtemelen Abdullah b. Amr hadis rivâyet ettiği kimselerin, onun rivâyet ettiği bazı şeyleri yanlış anlamaları veya hatalı zabt etmelerinden dolayı onlara bu şekilde karşılık vermiştir.

Bazı sahâbîler de hadislerine rağbet edilmemesi sebebiyle rivâyet edememişlerdir. Rağbetin olmamasının sebebi ise, rivayette başka alternatiflerin varlığıdır. Nitekim sahâbî Hişam b. Âmir (ö. ?) komşularına şöyle demiştir: "Sizler Hz. Peygamber'le benim kadar birlikte bulunmamış ve hadislerini

benden daha iyi bilmeyen kimselerin yanına gidiyorsunuz.” (Ahmed b. Hanbel, 2001, s. 26/185). Bu söze göre onun bulunduğu bölgede başka sahâbiler de vardır. Hişâm’a göre kendisinin Resûlullah’la beraberliği ve hadis bilgisi onlarınkinden daha çoktur. Kendisi de hadis rivâyet etmek istediğinden böyle bir serzenişte bulunmaktadır. Ancak orada bulunan diğer sahâbîlere rağbet edildiği için kendisinden hadis alınmamaktadır. Bu durum onun rivâyetlerinin çok fazla bilinmemesine yol açmıştır. Bazı sahâbiler de kendilerine ihtiyaç duyulmaması sebebiyle hadis rivâyet etmemişlerdir. Hasan-ı Basrî’nin şu ifadesi bu durumu gösterir: “Bedir’de bulunmuş yetmiş sahâbîye ulaştım. Onlar köşelerine çekilmiş insanlara ilim öğretmekle meşgul olmuyorlardı. Çünkü onlara ihtiyaç duyulmuyordu.” (Şeybânî, 1980, s. 69). Görüldüğü gibi Bedir ashâbından olan yetmiş sahâbî kendilerine ihtiyaç duyulmaması sebebiyle talebeleri olmayıp, ilim öğretememişlerdir.

1.3. Hadis Meclislerinde Sadece Soruya Binaen Hadis Rivayeti

Hadis meclislerinde sadece soruya binaen hadis rivayeti sahâbe dönemi bilgi aktarımının önemli bir şeklidir. Bu yöntem, yarı sistematik hadis rivâyeti içinde değerlendirilmiştir. (Kuzudişli, 2020, s. 43). Böyle bir tavrı benimseyenler ilim meclislerinde sadece kendisine soru sorulduğu zaman hadis rivâyetinde bulunmuşlar; soru sorulmadıkça hadis rivâyet etmemişlerdir. Soruya karşılık hadis rivâyetinin bazı açılardan faydaları⁵ olsa bile söz konusu tavrı, soru sorulmadığı zaman ve soru sorulmayan konularda hadis rivâyet edilmemesi sonucunu doğurmuştur. Bu ise doğal olarak hadislerin yayılmasını geciktirmiştir. Nitekim, Ebû Seleme b. Abdurrahmân şöyle anlatmaktadır: “Ben (Hz.) Âişe’ye ‘Urve b. Zübeyr her istediği zaman senin yanına girebildiği için ilimde bizi geride bıraktı.’ dedim. Bunun üzerine (Hz.) Âişe ‘Sen de benden ilim öğrenmek istediğin zaman perde arkasına oturup istediğini bana sor.’ dedi.” (İbn Sa’d, 1968, s. 8/211). Görüldüğü gibi Ebû Seleme, Hz. Âişe’nin yanına giremeyip soru sormadığı için ondan hadis alamamaktadır. Bundan dolayı da Urve’nin Hz. Âişe’den aldığı hadisleri bilmemektedir. Hz. Âişe’nin Ebû Seleme’ye “Sen de benden ilim öğrenmek istediğinde perde arkasına oturup bana istediğini sor.” ifadesi Hz. Âişe’nin soru sorulmasına binâen hadis rivâyet etme tavrını benimsediğini göstermektedir.

Bir başka örnekte Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?]) şöyle demiştir: “Çoğu zaman İbn Abbâs’ın yanına giderdim de hiç kimse ona bir şey sormadığı için tek bir hadis bile yazmadan geri dönerdim.” (İbn Sa’d, 1968, s. 6/257). Bu durum İbn Abbâs’ın, meclisinde soru sorulmadığı zaman hadis rivâyet etmediğini göstermektedir. Bundan dolayı onun hadis rivâyet etmesine sebep olacak hiçbir soru sorulmadığı nice zamanlar Saîd b. Cübeyr, İbn Abbâs’ın meclisinden tek bir hadis alamadan dönmüştür. Ebû Husayn (ö. 127/744) da, Saîd b. Cübeyr’e “İbn Abbâs’tan rivâyet ettiğin her şeyi ona sorarak mı aldın?” deyince, o “Hayır. Bazen oturur ve kalkıncaya kadar hiç konuşmazdım. Siz konuşurdunuz ben ezberlerdim.” demiştir (İbn Sa’d, 1968, s. 6/257). Ebû Husayn’ın Saîd b. Cübeyr’e İbn Abbâs’tan rivâyet ettiği her şeyi ondan soru yoluyla alıp almadığını sorması, İbn Abbâs’ın soruya bağlı hadis rivâyet tavrında olduğunu göstermektedir. Abdullah b. Ebî Hüzeyl’in (ö. ?) “Kûfeliler bazı soruların olduğu bir listeyi İbn Abbâs’a

⁵ Soruya karşılık bir hadisin rivâyet edilmesi, muhatabın zihninin verilen cevaba daha iyi yönelmesini sağlayacağından zihinde kalıcılığı daha sağlam bir şekilde sağlayabilir. Nakledilen hadisler için böyle bir faydası olsa da soru sorulmadığı zaman hadis rivâyet etmeme tavrı, soru sorulmadığı zaman ve soru sorulmayan konularda hadis rivâyet edilmemesine sebep olmuştur. Bu ise hadislerin rivâyet edilmesi aleyhine bir durumdur.

sormam için bana verdiler. İbn Abbâs'ın yanına gittiğimde ben sormadan önce listemdeki bütün sorular soruldu." (İbn Sa'd, 1968, s. 6/116) sözü de İbn Abbâs'ın meclisinde ilim alışverişinin soruya dayalı olduğunu göstermektedir. Huzeyfe b. el-Yemân'ın (ö. 36/656) da "Ey insanlar bana sorsanıza." dediği rivâyet edilmiştir (Ahmed b. Hanbel, 2001, s. 38/426). Bu söz Huzeyfe'nin sorulara dayalı ilim öğretme tavrı içerisinde olduğunu göstermektedir. Aksi halde insanlara ilim öğretmek ve hadis rivâyet etmek için soru sormalarını istemesi gerekmezdi.

Örneklerde de görüldüğü gibi bazı sahâbe ilim meclisleri kurmuş olsalar bile bu meclislerde hadisleri sadece rivâyetini gerektiren bir soru neticesinde nakletmişlerdir. Onlar ise bu soruları daha çok öğrenmeye istedikleri meseleler hakkında sormuşlardır. Bu durum, böyle bir mecliste soru sorulması gibi nakledilmesini gerektiren bir durum olmadıkça bazı hadislerin rivâyet edilmemesine ya da hakkında soru soruluncaya kadar rivâyetinin gecikmesine yol açmıştır.

1.4. Hadis Meclislerinin Rivâyete Munhasır Olmaması

Sahâbe döneminde birtakım ilim meclisleri olsa bile hadis rivâyetine münhasır değildir. Bu meclislerde hadis rivâyeti dışında şiir, ferâiz, neseb, fetvâ, tıp, meğâzî, tarih gibi alanlara dair bilgiler verilmiştir. Nitekim Urve "(Hz.) Âişe ile beraber bulundum. Âyeti, sünneti, ferâizi, şiiri, dava hükümlerini, tıbbî ve nesebi ondan daha iyi bilen birini görmedim." demiştir (Zehebî, 1975, s. 2/183). Buna göre (Hz.) Âişe'nin meclisleri hadis rivâyetine özel meclisler olmadığı gibi dini ilimler dışındaki konulara da yer verilmiştir. Tâbi Ubeydullah b. Abdullah (ö. 98/716), İbn Abbâs'ın fıkıh, hadis ve dava hükümleri bilgisinin büyüklüğü zikrettikten sonra şöyle demiştir: "Biz İbn Abbâs'ın yanında otururduk. Bazen bütün bu vakit boyunca ya şiir ya megazi ya da neseb hakkında konuşurdu." (Zehebî, 1975, s. 3/350). Buna göre İbn Abbâs da meclisinde hadis dışındaki ilimlere yer vermektedir. Hatta bazı günler sadece bu tür ilimlere yer verip hadis rivâyet etmemektedir.

Onların hadis rivâyetine mahsûs meclisler kurmaması, hatta İbn Abbâs'ta görüldüğü gibi bazı günler tüm vakit boyunca diğer ilimlerden bahsettiği için hadis rivâyet etmemesi hadislerin yayılmasını geciktirmiştir. Meclislere dair zikredilen bu durum o dönem için normal görülecek olsa bile özellikle hadis rivâyeti için özel meclislerin kurulduğu zamanlarla kıyaslandığında bu durumun hadislerin yayılması aleyhindeki konumu daha iyi anlaşılacaktır.

1.5. İhtiyaca Binaen Hadis Rivâyeti

Her sahâbî hadis rivâyeti için meclisler oluşturmamış, bazıları sadece ihtiyaca binaen hadis rivâyet etme tavrını benimsemiştir. Böyle bir tavırda hadis rivâyeti için bir sebep gereklidir. Hadis rivâyetini gerektiren bu sebepler sebebü îrâdü'l-hadis diye adlandırılmıştır (Kuzudişli, 2020, s. 25). Bu yöntem daha önce bahsettiğimiz, meclislerde sadece soruya bağlı hadis rivâyetinden farklı olup hadis rivâyeti için pratik bir ihtiyacı gerektirir.⁶ Bu tavır sahâbe döneminde yaygın olup, o devirde hadis rivâyetinin önemli

⁶ Sistemli hadis rivâyetinin olmadığı tedvin öncesi hadis rivâyet şekilleri "yarı sistemli hadis rivâyeti" ve "ihtiyaca binâen hadis rivâyeti" olmak üzere ikiye ayrılır. Hadis meclislerinde rivâyeti ancak soru sorulduğunda yapma tavrı da "yarı sistemli hadis rivâyeti" kapsamındadır. Kuzudişli iki rivâyet şekli arasındaki farkı şöyle belirtmiştir: "'Yarı sistemli hadis rivâyeti' ile 'İhtiyaç anında hadis rivâyeti' arasındaki en önemli fark, ilkinde hadis rivâyeti için halkalar kurulup hadis nakledilmesi ya da hadislerin naklini gerektiren harici bir sebep olmasa da sahâbîlerin rivâyette bulunması gibi

kısmı böyle gerçekleşmiştir (Kuzudişli, 2020, s. 31). Bu durum, rivâyet sebebi olmayan hadislerin rivâyet edilmemesine yol açmıştır. Böylece özellikle muhteva olarak kendisine çok ihtiyaç duyulmayan hadisler ancak muhtevasına dair çağrışımlar olduğunda rivâyet edilebilmiştir (İnan, 2021, s. 243). Sonuçta birtakım hadislerin tedavüle girmesini geciktirerek hadislerin ulaşma süresini uzatmıştır. Bunu benimseyenler kendilerinde olduğu halde rivâyeti için herhangi bir ihtiyaç olmayan hadisleri rivâyet etmemişlerdir.

Sahâbeden olan İbnü'l-Hanzaliyye (ö. ?) de bu tavrı benimseyenlerdendir. Bîşr et-Tağlebî (ö.?) şöyle demiştir: “Dimeşk'te İbnü'l-Hanzaliyye denilen yalnız yaşayan ve neredeyse hiç kimseyle konuşmayan bir adam vardı. O sadece namaz kılmak için insanların arasına katılırdı. Namaz bittiği zaman tesbih, tehlîl, tekbir getirdikten sonra ailesinin yanına dönerdi. Biz Ebû'd-Derdâ'nın (ö. 32/652 [?]) yanındayken bir gün bizim yanımıza uğradı. Ebû'd-Derdâ ona 'Bize fayda verecek sana ise zarar vermeyecek bir şey söyle dedi...' O da şöyle rivâyet etti..." (Ahmed b. Hanbel, 2001, s. 29/163). Rivâyetin devamında İbnü'l-Hanzaliyye'nin Ebû'd-Derdâ'nın isteğini kabul ederek hadis rivâyet ettiği ve Ebû'd-Derdâ'nın başka günlerde ondan yine hadis rivâyet etmesini isteyip onun da hadis rivâyet ettiği zikredilmektedir (Ahmed b. Hanbel, 2001, s. 29/158-168). Görüldüğü gibi Bîşr et-Tağlebî, Ebû'd-Derdâ'nın istemesi üzerine hadis rivayet etmiştir. O konuşmaktan uzak duran hadis rivâyetinde bulunmayan biridir. Ebû'd-Derdâ'nın her defasında “sana zararı olmayacak şekilde” demesi Bîşr'in hadis rivâyetinde ihtiyat sahibi olup sorumluluğundan dolayı hadis rivâyetinden kaçındığını gösterir. Bundan dolayı sadece kendisinden istendiği zaman hadis rivâyet etmiştir.

Bu tavır bazı hadislerin Hz. Peygamber'den duyulduktan çok uzun bir süre sonra rivâyet edilmesine de sebep olmuştur. Örneğin Seleme b. Ekva' (ö. 74/693) Resûlullah'tan aldığı bir hadisi ancak uzun yıllar sonra ortaya çıkan bir sebep yüzünden rivâyet etmiştir. O, Hz. Osmân şehit edildikten sonra Medine'yi terk edip Rebeze'ye yerleşmiş ancak vefat etmeden birkaç gece önce Medîne'ye gelmişti. Haccâc'ın (ö. 95/714) yanına gidip Haccâc ona “Topukların üzere geri dönüp vatanına giderek hicretinden irtidât ettin, bedevî oldun.” deyince Seleme “Hayır hicretimden irtidât etmedim. Fakat Resûlullah bana badiyeye yerleşmem için izin verdi.” demiştir (Buhârî, 1993, s. 6/2597). Buna göre Seleme Resûlullah'ın izin verme hadisini ancak rivâyet etmeye ihtiyaç duyduğu bir durumda, vefat yılı olan hicrî 74 yılında rivâyet etmiştir.

Görüldüğü gibi bazı sahâbe ihtiyaca binâen hadis rivâyetini benimseyip pratik bir ihtiyaç olmadıkça hadis rivâyet etmekten sakınmışlardır. Bu durumun arkasında hadis rivâyetinin mesuliyetinin farkında olmaları, ibadet ve cihatla meşguliyet, rivâyette hata etmekten korkmaları ve daha bilgili olanların rivâyet etmesini bekleme gibi sebepler olabilmektedir. Bu tavır özellikle sadece bir

nispeten sistemli hadis rivâyetini çağrıştıran hususlardır. Öte yandan bir halkada herhangi bir olay olmaksızın ilmî soruların peşpeşe sorulması ve bu sorulara sahâbilerin çoğu kere hadis naklederek cevap vermesi de yarı sistemli hadis rivâyetinin ayırt edici özelliklerinden biridir..” Bkz: (Kuzudişli, 2020, s. 43). Burada İhtiyaca binâen hadis rivâyetin kapsamında olan pratik bir ihtiyacı karşılamak için sorulan soruya cevap vermek için hadis rivâyet etmek, yarı sistemli hadis rivâyetinin kapsamında olan “hadis meclislerinde hadis rivâyetini ancak soruya bağlı olarak gerçekleştirmek”ten farklıdır. “Yarı sistemli hadis rivâyeti” hakkında geniş bilgi için bkz: (Kuzudişli, 2020, ss. 43-88). “İhtiyaca binâen hadis rivâyeti” hakkında geniş bilgi için bkz: (Kuzudişli, 2020, ss. 89-192).

sahâbîde bulunan hadislerin, rivâyetine ihtiyaç duyulana kadar sadece kendisinde kalıp tedâvüle girmemesine ve başkalarının habersiz kalmasına yol açmıştır.

1.6. Hadis Rivayetine Yönelik Rihlelerin Sınırlı Sayıda Olması

Hadislerin yazılı bir halde toplu olarak bulunmadığı bir zamanda sahâbenin farklı coğrafyalarda olması, farklı bölgelerdeki hadisleri almak için rihleyi zorunlu kılıyordu (Erdem, 2022, s. 105; Koçyiğit, 2014, ss. 97-100). Bir kimsenin kendi bölgesinde olmayan veya başka bir bölgenin teferrüt ettiği bir hadisi elde edebilmesinin tek yolu oraya rihle yapmasıydı (Erdem, 2022, ss. 74-75). Ayrıca o bölgelerde yaşayan râviler de bu rihleler sayesinde kendilerine rihle yapanların hadislerini elde edebiliyordu.

Sahâbe dönemi rihleleri incelendiğinde Hz. Ebû Bekir ve Ömer döneminde hadis alma amaçlı rihle yapıldığına dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır (Erdem, 2022, s. 130)⁷. Bu dönemden sonraki dönemde ise hadis alma amaçlı Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin ve Câbir b. Abdullah'ın yaptığı iki rihle haricinde kaynaklarda hiçbir rihleye dair bilgi yoktur. Ebû Eyyûb el-Ensârî bildiği bir hadisi Ukbe b. Âmir vasıtasıyla da almak için Mısır'a rihle yapmıştır. O, daha önceden bildiği tek hadisi dinledikten sonra Medîne'ye dönmüştür (Ahmed b. Hanbel, 2001, s. 28/656). Câbir b. Abdullah da bir aracı ile sahâbî Abdullah b. Üneys'ten (ö. 54/674) kendisine ulaşan kısasla ilgili bir hadisi bizzat ondan dinlemek için Şam'a rihle yapmıştır (Ahmed b. Hanbel, 2001, s. 25/431-432). Görüldüğü gibi bu iki sahâbî bilmedikleri yeni bir hadis için değil, bildikleri bir hadis için rihle yapmışlardır. Ayrıca bu iki sahâbî bu rihlelerinde dinlemek amaçlı gittikleri birer hadis dışında başka herhangi bir hadis almamışlardır. Bu duruma muvafık olarak Hatîb el-Bağdâdî de kitabında sahâbe döneminde yapılan hadis amaçlı rihleleri zikrettiği bölümü "tek hadis için rihle yapan sahâbîler" başlığıyla isimlendirerek o dönem rihlelerinin tek bir hadis alma amaçlı olma özelliğini belirtmiştir (Hatîb el-Bağdâdî, 1395, s. 109). Ayrıca Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin rihlesini bildiren rivâyette açıkça gözüktüğü gibi o, Ukbe b. Âmir dışında başka bir sahâbîden de hadis almamıştır.

Yukarıda görüldüğü gibi sahâbe döneminde rihlenin çok az ve bildikleri tek bir hadisten emin olma amacıyla yapılmış olması -her ne kadar o dönem için normal ve doğal bir durum olsa bile-, onların bilmeyip başka bölgelerde bilinen hadislerle ulaşmada rihlenin işlevsel olmaması ile sonuçlanmıştır. Bu durum özellikle bölgeler arası hadis alışverişi aleyhine bir durum olmuştur.

1.7. Kendi Bölgelerindeki Hadis Bilgisiyle Yetinmeleri

Sahâbe döneminde hadislerin ulaşmamasına sebep olan bir başka husus, kendi bölgelerindeki hadis bilgisiyle yetinmeleridir. Çünkü sahâbe bulundukları bölgede kendisindeki hadis bilgisiyle bölgenin ilim ihtiyacını çoğunlukla karşılayabiliyordu (Tatlı, 2023, s. 441). İbn Hazm bu durumu şu ifadeleriyle tespit etmiştir: "Şehirlere atanan idareciler bir mesele ile karşılaştıklarında oradaki sahâbîlere o konuda Resûlullah'tan hadis bilip bilmediklerini soruyorlar, bilmiyorlarsa ictihad ediyorlardı. Fakat o konuda başka bir şehirde başka bir sahâbînin yanında bir hadis bulunabiliyordu. Mısırlılarda bulunmayan hadis Medîne'de, Şam'da bulunmayan hadis Mısır'da, Basra'da bulunmayan hadis Şam'da,

⁷ Burada kastettiğimiz rihleler hadis amaçlı rihlelerdir. Yoksa hac amacıyla Mekke'ye gelmesi, birtakım devlet işleri için Medîne'ye gelmesi veya başka sebeplerle başka şehirlere yolculuk yapılması kastedilmemektedir.

Kûfe’de bulunmayan hadis Basra’da, Medîne’de bulunmayan hadis Kûfe’de bulunabiliyordu.” (İbn Hazm, t.y., s. 2/126-128). İbn Hazm’ın ifadesinde görüldüğü gibi onlar kendi şehirlerindeki sahâbede hadis varsa ona göre hüküm veriyorlardı. Eğer kendi şehirlerindeki sahâbede hadis yoksa genellikle başka şehirlerdeki hadisleri araştırma yoluna gitmeyip ictihad ediyorlardı. Kendi bölgelerinin soru ve sorunlarına genel olarak kendilerinde bulunan hadislerle cevap ve çözüm bulmaları kendileriyle yetinme düşüncesine sevk etmiştir. Kendileriyle yetinme düşüncesinden dolayı başka bölgelerdeki hadisleri araştırma ihtiyacı hissetmemişlerdir. Her bir bölgenin, kendisindeki sahâbede bulunan hadislerle yetinmesinin sebebi muhtemelen, toplumsal değişimin yeni soruları ve sorunları doğuracak kadar hızlı gerçekleşmemesidir. Böylece bu yeni sorunlara çözüm için hadis arama ihtiyacı da fazla olmamıştır. Başka bir ifadeyle bilmedikleri hadislerle ulaşmaya sevk edecek derecede sorunları ve soruları oluşturacak toplumsal bir değişim olmamıştır.

Nihayetinde, kendileriyle yetinme düşüncesi, başka bölgelerin hadislerinin araştırılmaması sonucunu doğurmuştur. Bu durum ise bölgeler arası hadis alışverişi aleyhine olmuş ve bazı hadislerin diğer bölgelerde bilinmesini geciktirmiştir.

1.8. Hz. Peygamber’in Yanında Her Zaman Bulunmama

Sahâbeden bazılarının bildiği hadisleri diğer bazılarının bilmeyip hadis bilgilerinin farklılaşmasının ve bazılarının bazı hadislerden haberdar olmamasının sebeplerinden biri her zaman Resûlullah’ın yanında bulunmayıp, her söylediği hadisi duyamamalarıdır. Sahâbenin her zaman Hz. Peygamber’in yanında bulunmamasının sebepleri olarak ticâret, çobanlık ve ziraatla meşguliyet, başka bir şehirde ya da seferde bulunmak, yaş küçüklüğü, İslam’a geç girmek, Resûlullah’la az bir zaman beraber olmak ve özellikle aile hayatı konularında aileden olmamak gibi durumlar zikredilebilir (Şahyar, 2010, s. 3).

Talhâ b. Ubeydullah’ın birtakım hadisleri bilmemesiyle ilgili sözleri bu bağlamda zikredilebilir. Mâlik İbn Ebî Âmir (ö. 74/693) şöyle rivâyet etmiştir: “Bir adam Talha b. Ubeydullah’a gelip ‘Ey Ebû Muhammed şu Yemenli -Ebû Hüreyre- hakkında ne dersin? O, Resûlullah’ın hadislerini sizden daha mı iyi biliyor? Sizden işitmediğimiz hadisleri ondan işitiyoruz. Yoksa o Resûlullah’a onun demediği şeyleri mi isnâd ediyor?’ dedi. Bunun üzerine Talha ‘Onun Resûlullah’tan bizim işitmediğimiz şeyleri işitmesine gelince, o hiçbir şeye sahip olmayan yoksul biriydi. Resûlullah’ın misafiriydi ve eli Resûlullah’ın eliyle beraberdi. Biz ise evleri, zenginlikleri olan kimselerdik. Resûlullah’ın yanına ancak gündüzün iki ucunda gidebiliyorduk. Şüphem yok ki Ebû Hüreyre, bizim Resûlullah’tan işitmediklerimizi işitti. Kendisinde azıcık hayır bulunan hiçbir kimsenin Resûlullah’a onun demediği şeyleri isnad edeceğini düşünmüyorum.’ dedi.” (Tirmizî, 1996, s. 6/154). Görüldüğü gibi Ebû Hüreyre’nin diğer sahâbelerin rivâyet etmediği hadisleri rivâyet etmesi -ismi zikredilmeyen adamın ifadelerinde gözüktüğü gibi- birileri tarafından şüpheli bir durum olarak görülmüştür. Hatta Ebû Hüreyre’nin hadis uydurma ihtimali bile gündeme getirilmiştir. Buna karşılık olarak Talha b. Ubeydullah kendisinin ve diğer sahâbenin Ebû Hüreyre’nin bildiği birtakım hadisleri bilmemesinin normal bir durum olduğunu söylemiştir. Çünkü onlar ilgilenmesi gereken varlıklara sahip kimseler olup tarlalar, hayvanlar, ticaret malları gibi şeylerle meşgul oluyorlardı. Bundan dolayı sürekli Resûlullah’ın yanında bulunamıyor, her hadisi bizzat O’ndan duyamayabiliyorlardı. Tam da bu sebeple Hz. Ömer, Ebû Mûsâ el-Eş’arî’nin (ö. 42/662-63) izin istemekle

ilgili hadisi hakkında “Çarşılarda alışveriş yapmak beni bu hadisi öğrenmekten engelledi.” demiştir (İbn Hazm, t.y., s. 2/126-128). Hz. Ömer bu ifadesiyle ticaretin bazı hadislerden habersiz olmalarına sebep olduğunu açıkça beyan etmektedir.

1.9. Sahâbenin Farklı Bölgelere Dağılmış Olması

Hadislerin sahâbe ve tâbiînün bazısına ulaşmamasına zemin hazırlayan durumlardan biri sahâbenin farklı coğrafyaya dağılmış olmasıdır. Sahâbe valilik, zekat amilliği, kadılık, beytümâl sorumlusu, emniyet görevi, çarşı sorumluluğu, zabıtalık gibi idâri görevler, fetih hareketleri, irşâd ve tebliğ, iskan politikası, fitneden uzak durma ve ekonomik nedenler sebebiyle İslam coğrafyasının farklı bölgelerine dağılmıştır (Alpkıray, 2005, ss. 10-27). Sahâbenin gidip yerleştikleri coğrafyaya bakıldığında Arabistan, Irak, Şam, Kuzey Afrika, İran, Cezîre, Endülüs, İrminiyye, Horasan, Azerbaycan, Anadolu, Çin, Akdeniz Adaları ve Hind bölgelerini içerisine alan geniş bir coğrafyaya yayıldıkları görülmektedir (Alpkıray, 2005, ss. 36-154). Konumuz açısından ise hadis rivâyet eden sahâbenin bulunduğu coğrafya daha önemlidir. Hadis kitaplarında rivâyetleri bulunup yerleşim yerleri tespit edilen sahâbenin yerleşim yerine göre sayısı ve rivâyette bulunan toplam sahâbeye oranı şu şekildedir: Medine 173 sahâbî %27,7; Basra 88 sahâbî %14,2; Kûfe 113 sahâbî %18,1; Mekke 47 sahâbî %7,5; Şam 62 sahâbî %10; Humus 22 sahâbî %3,5; Mısır 37 sahâbî %6; diğer 81 sahâbî %13. (Özkul, 2018, s. 236)

Onların farklı bölgelere dağılmış olması, bildikleri hadislerin de gittikleri bölgelere dağılmasına sebep olmuştur. Bu da hadislerin İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde dağınık halde bulunması anlamına gelmektedir. Bu durum bir bölgedeki sahâbenin hadislerinin başka bir bölgeye ulaşması aleyhine bir durum oluşturmuştur. Özellikle bir hadis sadece tek bir sahâbî tarafından biliniyorsa bu durumda o hadisin sadece onun bulunduğu bölgede teferrüt etmesine yol açabilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber hayattayken sahâbenin farklı coğrafyaya gitmesi, o esnâda vârid olan hadislerden habersiz olmaları sonucunu da doğuruyordu.

1.10. Bölgecilik

Bölgecilik ile kastımız bir bölge alimlerinin, kendi bölgesinin râvi ve rivâyetlerini başka bölgelerinkinden üstün tutması ve başka bölgelerin râvilerine ve rivâyetlerine genel olarak güvenmemeleridir. Bunu belde cerhi olarak da adlandırabiliriz. Bölgeler arası rekâbet ve asabiyet, siyasi tutum, önyargı ve mezhepçilik bölgeciliğin başlıca sebepleridir (Akgün, 2019, ss. 203-216). Sahâbe döneminde bölgecilik hadislerin ulaşmamasında etkili durumlardan biridir. Bir bölgenin alimlerinin, diğer bölgelerin râvilerine ve rivâyetlerine güvenmemesi ve onlardan rivayet almaması, başka bölgelerdeki hadislerin bilinmemesine ve yerel hadis-sünnet bilgisinin oluşmasına neden olmuştur (Akgün, 2019, s. 203). Böylece bu durum, bölgecilik yapan ile kendisine karşı bölgecilik yapılan beldeler arasındaki hadis alışverişini olumsuz yönde etkilemiştir. Zira bir kişi bir beldeye karşı bölgeci bir tavır sergilediğinde o bölgedeki râvilerden hadis almak istemediği gibi onlara hadis rivâyet etmekten de kaçınabilmiştir.

Sahâbe içerisinde özellikle Iraklılara karşı bölgecilik ifade eden sözler karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Hz. Âişe “Ey Iraklılar! Şamlılar sizden daha hayırlıdır. Şamlılara Resûlullah’ın ashâbından çok kimseler gitti ve onlar bize bizim bildiğimiz hadisleri rivâyet ediyorlar. Size ise Resûlullah’ın ashâbından

az kimseler gitti ama siz bildiğimiz ve bilmediğimiz hadisler rivâyet ediyorsunuz.” demiştir (Beyhakî, 2017, s. 1/354). Görüldüğü gibi Hz. Âişe, Medîne’de bilinmeyen pek çok hadisi rivâyet etmeleri sebebiyle Iraklıları eleştirmiştir. Şam’a Irak’tan daha fazla sahâbî gittiği halde onlar -genel olarak- Medînelilerin bilmediği hadisler rivâyet etmemişlerdir. Bu durum Hz. Âişe’nin Iraklıların rivâyetleri konusunda şüpheyi düşmesine sebep olmuştur. Burada Hz. Âişe’nin sadece Iraklıların rivayetlerine olan mesafeli yaklaşımını değil aynı zamanda kendi bölgesi olan Medîne’yi diğer bölgelerden üstün tuttuğunu da görmekteyiz. Zira Hz. Âişe diğer bölgelerin hadis konusundaki tutumunu değerlendirirken Medîne’yi kriter olarak almıştır. Ayrıca yine kendi ifadesine göre Hz. Âişe Medîne’de bilinmeyen hadislerin başka bir bölgede yaygın olarak bilinmesini olağan bulmayıp güvensizlik sebebi saymıştır. Bu konuya başka bir örnek vermek gerekirse, Sa’d İbn Ebî Vakkâs’ın kızı şöyle demiştir: “Bir gün Sa’d İbn Ebî Vakkâs’a bir şey sorulunca o konudaki hadisi gizledi. Ona neden böyle yaptığı sorulunca ‘Ben size hadis rivâyet etmeyi sevmiyorum. Çünkü siz, size rivâyet edilen bir hadisi yüz hadis yapıyorsunuz.’ dedi.” (Beyhakî, 2017, s. 1/352). Burada Sa’d’a soru soranlar muhtemelen bazı Iraklılardır. Siz diyerek kastettiği ise genel olarak Iraklılardır.⁸ Anlaşıyor ki Sa’d b. Ebî Vakkâs, Irak bölgesinde hadis uydurmacılığının çok olması sebebiyle Iraklılara karşı tavır almıştır. Belki kendisinden hadis isteyen o kişiler hadis uyduran kimseler değillerdir ancak Iraklılara karşı olan güvensizliği sebebiyle onlara da rivâyet nakletmek istememiştir.

Bu konuda verilebilecek pek çok örnekten birine göre Abdülmelik İbn Üheyî'l-Ka'kâ İbn Şevr (ö. ?) şöyle demiştir: “Hacca gittim. Orada İbn Ömer’i görünce ona bazı şeyleri sordum. Beni engelleyip kovdu. Hac ibadetlerini yerine getirince ‘Ona gidip selam vereceğim.’ dedim. Ona gidip selam verip ‘Uzak bir mesafeden geldim. Sana soru sormak istedim, sen beni men edip kovdun.’ dedim. Bunun üzerine İbn Ömer ‘Ey Iraklılar! Siz bizim söylemediğimiz şeyleri bize rivâyet ediyorsunuz.’ dedi.” (Beyhakî, 2017, s. 1/352-353). Görüldüğü gibi İbn Ömer de Iraklıların sahâbe adına hadis uydurmaları sebebiyle Iraklı olan kimselere karşı mesafeli davranmış ve onlara hadis rivâyet etmek istememiştir.

Bazen de bir bölgeye isnat edilen fık ve zulüm de onlara karşı bölgeciliğe yol açabilmiştir. Nitekim İbn Ebî Nu'm (ö. 101/719-720) şöyle demiştir: “Ben İbn Ömer’in yanında oturuyordum. Bir adam gelip sivrisineğin kanı hakkında sordu. İbn Ömer ‘Sen kimsin?’ diye sordu. Adam ‘Iraklılardanım.’ deyince İbn Ömer ‘Şuna bakın, bana sivrisineğin kanını soruyor. Halbuki Resûullah’ın torununu katlettiler. Ben Resûlullah’ın ‘O ikisi benim dünyadaki iki güzel kokulu çiçeğimdir.’ dediğini duydum.’ dedi.” (Beyhakî, 2017, s. 1/353). Burada görüldüğü gibi İbn Ömer’in Iraklılara karşı olumsuz tavrının bir sebebi de onların Hz. Hüseyin’e karşı yaptıkları zulümdür.

Sahâbenin bölgecilik yaptıkları bölgelerle hadis alışverişini tamamen kestiği söylenemezse de onlara karşı daha çekingen, tedbirli, ihtiyatlı ve seçici oldukları söylenebilir. Bu ise bölgecilik yapılanlarla karşılıklı hadis alışverişini yavaşlatmış ve azaltmıştır.

Sonuç olarak, sahâbeden bazısına hadislerin ulaşmasını engelleyen sebeplere bakıldığında da bu sebeplerin hadislerin bir bölge içerisinde ve bölgeler arası yayılmasını geciktirdiği görülmektedir. Öncelikle sahâbenin hadis bilgisinin farklı olması ve farklı şehirlere dağılmış olmaları İslam dünyasında

⁸ Beyhakî, Sa’d İbn Ebî Vakkâs’la ilgili bu rivâyeti “Iraklıların Rivâyetinden Sakınanlar” başlığı altında zikretmiştir. Bkz: (Beyhakî, 2017, s. 1/343)

hadislerin farklı şehirlerde bilinmesine yol açmıştır. Sahâbenin rivâyet konusundaki ihtiyatı, az rivâyet etmesi, ihtiyaca binaen hadis rivâyeti, hadis meclislerinde sadece soruya binaen hadis rivâyeti gibi tercihleri kendilerindeki birçok hadisin uzun bir süre sonrasında rivâyet edilmesine veya hiç rivâyet edilmemesine yol açmıştır. Böylece bir şehirdeki bir sahâbînin bildiği bir hadisten aynı şehirdeki başka bir sahâbî habersiz kalabilmiştir. Hadislerin bir bölgeden başka bir bölgeye intikalinin önünde de çeşitli engeller olmuştur. Bunlardan biri bölgeciliktir. Bölgecilik sebebiyle bazı şehirlerdeki râviler diğer bazı şehirlerin râvi ve rivâyetlerine güvenmemiş, önem vermemiş ve onlardan uzak durmuşlardır. Bölgeler arası hadis alışverişi aleyhine olan bir başka durum da râvilerin bir araya gelip birbirlerine hadis aktarımını sağlayacak olan rihlelerin sınırlı sayıda olmasıdır. Ayrıca toplumsal değişimin getirdiği yeni sorun ve sorunların fazla olmamasından dolayı bunlara çözüm olabilecek hadisleri araştırmaya da sevk etmiyordu. Bölgeler arası hadis alışverişindeki bu durum hadis bilgisinde bölgeselliğe de sebep olmuştur. Böylece yerel hadis ve sünnet bilgileri oluşmuş, bir şehirde yaygın olarak bilinen bir hadis, başka bir şehirde uzun süre bilinmeyebilmiştir.

2. Tâbiîn İle İlgili Olan Sebepler

Hadisin bazı tâbiîne ulaşmamasının sebeplerine genel olarak bakıldığında bölgecilik, az hadis rivâyetinin benimsenmesi, hadis rivâyetine yönelik rihlelerin sınırlı sayıda olması, hadis meclislerinde sadece soruya binaen hadis rivâyeti, ihtiyaca binaen hadis tahammülü gibi sebeplere dayandığı söylenebilir. Bu tespit edilen sebepler genel sebepler olmakla birlikte, bunların dışında bazı tâbiîn özelinde sebepler de olabilmektedir. Bundan dolayı o dönemin özelliğinden kaynaklı olmayan, her dönemde var olabilecek kişiye özel bazı sebepleri zikretmediğimizi de eklemek gerekmektedir. Bu noktada, sahâbe ile ilgili zikrettiğimiz sebeplerden bazısını, sahâbeye münhasır olduğu için bu başlık altında zikretmedik. Örneğin Hz. Peygamber'in yanında her zaman bulunmama ve sahâbenin farklı coğrafyaya dağılmış olması sahâbeye münhasırdır. Bazı sebeplerin etkisi de zamanla azalmıştır. Meselâ bu dönemde sahâbe döneminin aksine hadis rivâyetine münhasır meclisler olabilmiştir. İslam coğrafyasındaki değişimlerin sonucu yeni meseleler ve sorular artmış, bunların cevabını bulabilmek için de hadise olan ihtiyaç artmıştır. Tâbiîn döneminde gerçekleşen hadislerin tedvini de bazı durumların kaybolması ya da etkisinin azalmasına yol açmıştır. Bütün bunlardan dolayı tâbiîn ile ilgili hadislerin ulaşmama sebepleri, daha etkili olduğunu düşünülen maddeler altında incelendi.

2.1. Bölgecilik

Tâbiîn döneminde de bölgeciliğin⁹, bölgeler arası hadis alışverişine engel olmaya devam ettiği söylenebilir. Bölgeler arası rekâbet ve asabiyet, siyasi tutum, önyargı ve mezhepçilik bölgeciliğin başlıca sebepleridir (Akgün, 2019, ss. 203-216).¹⁰ Bir kısım tâbiî bazı bölgelerin hadislerine güvenilmeyeceğini

| 416 | ⁹ Sahâbe ile ilgili hadisin ulaşmama sebepleri zikredilirken "Bölgecilik" alt başlığı altında bu konuya detaylıca yer verilmiştir.

¹⁰ Örneğin Kahraman'ın, Kûfe'ye karşı bölgecilik yapılması hakkında şu tespitlerini şu şekilde özetleyebiliriz: "Diğer şehirlerin Kûfe'ye karşı bölgeci bir tutum takınmalarının sebeplerinden biri Kûfe'nin hadis uydurma faaliyetlerini başlatan Şiâ'ya ev sahipliği yapmasıdır. Kûfe'nin haricî, şîî, mürciî, mutezili düşünce sahiplerine ev sahipliği yapması; islâmî konularda muhâlif fikirler öne sürmesi de bu sebeplerdendir. Hadis uydurmacılığının çok yaygın olması da bu şehrin râvi ve rivâyetlerine güvensizliğe sebep olmuştur. Hatta hadis uydurma faaliyetleri konusunda darb-ı mesel

söyleyip tenkit etmiştir. Bir tâbiû bölgecilik sebebiyle başka bir bölgenin râvisinin hadisini almadığı gibi başka bir bölgenin râvisine de hadis rivâyet etmekten kaçınabilmiştir. Tâbiîn döneminde de aynı şekilde bilhassa Irak bölgesine karşı mesafeli tavrın devam ettiğini görmekteyiz. Nitekim Zührî (ö. 124/742) “İraklılar tarafından rivâyet edilen bir hadis işittiğinde onu reddet sonra tekrar reddet.” demiştir (Beyhakî, 2017, s. 1/354). Tâvus b. Keysân da (ö. 106/725) “Sana Iraklı biri yüz hadis rivâyet ettiğinde doksan dokuz tanesini at.” demiştir (Beyhakî, 2017, s. 1/354). Hişâm b. Urve (ö. 146/763) “Ey Züheyr! Iraklı biri sana bin hadis rivâyet ettiğinde dokuz yüz doksan tanesini at. Geriye kalanlardan da şüphe et.” demiştir (Beyhakî, 2017, s. 1/354). Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere bir kısım tâbiîn Irak bölgesinden gelen rivâyetlere karşı genel bir güvensizlik içerisindeydiler. İmam Mâlik de Medînelilerin, Iraklıların hadisini almadıklarını şu sözleriyle açıkça ifade etmektedir: “Bizim (Medîneliler) evvelimiz sizin (Kufeliler) evvelinizden almadı. Alkame, Esved ve Mesrûk (ö. 63/683 [?]) Medîne’ye gelirlerdi de bizden hiçbir kimse onlardan hadis almazdı. İşte bunun gibi bizden sonrakiler de sizden sonrakilerden hadis almaz.” (Ahmed b. Hanbel, 2001, s. 1/294). İmam Mâlik’in bu sözü bölgeciliğin Mâlik’in döneminde de devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca bu, Medînelilerin kendi rivâyetlerini üstün gördüğünü de delil teşkil etmektedir. Burada dikkati çeken bir diğer nokta da Alkame, Esved ve Mesrûk gibi sika ve fakih oluşlarıyla bilinen kimselere karşı bile bölgecilik tavrının gösterilmesidir. Zira onlar Medîne’ye geldiği halde onların rivâyetlerinin alınmadığı zikredilmektedir. Zührî de kendisine bir hadisin Kûfeli birinden alındığı söylenince hadisin ifsad edildiğini düşünmektedir. Zira Nu’mân b. Râşid (ö. 131-140/748-758) şöyle demiştir: “Zührî’yi mecdûr hadisini rivâyet ederken işittim. Ona ‘Sana bu hadisi kim rivâyet etti?’ diye sordum. O ‘Bana bu hadisi sen rivâyet ettin. Sen kimden işittin?’ dedi. Ben ‘Kûfeli bir adamdan işittim.’ dedim. Zührî ‘Hadisi ifsâd ettin. Kûfelilerin hadisinde şüphe ve çok ağır kusur vardır.’ dedi.” (Beyhakî, 2017, s. 1/355). Zührî’nin ifadesinde gözüktüğü gibi o Kûfeli biri tarafından alındığını öğrenince hadisin bozulduğunu söylemiştir. Bunun sebebi de Kûfelilerin hadislerinde çokça şüphe ve kusur bulunduğunu düşünmesidir. Bu durum onun Kûfelilere karşı açıkça olumsuz bir tavır aldığını göstermektedir. Bölgecilikten dolayı Râbia b. Ebî Abdurrahmân Iraklılara hadis rivâyet etmekten kaçınmıştır. Nitekim İmam Mâlik şöyle demiştir: “Rabîa b. Ebî Abdurrahmân Irak’a gitmeye karar verince bana ‘Eğer onlara bir hadis rivâyet ettiğimi ya da bir fetvâ verdiğimi duyarsan beni adamdan sayma.’ dedi. O Irak’a gittiğinde dediği gibi dönene kadar evinde kalıp onların yanına çıkmadı. Onlara herhangi bir şey de rivâyet etmedi.” (Fesevî, 1974, s. 1/670). Buna göre Rabîa, Irak’a gittiği halde onlara rivâyet etmemek için evinde kalmayı tercih etmiştir.

2.2. Rivayette İhtiyat veya Az Hadis Rivayeti

Tâbiînin bazısında, ilim meclislerinde hadis rivâyet ettiklerinde az rivâyet etme tavrını benimsedikleri görülmektedir (Tatlı, 2023, s. 234). Nitekim, Şa’bî “İlk salihler çok hadis rivâyet etmeyi hoş görmezdi.” (Zehebî, 1975, s. 4/312-313) demiştir. Hâlid el-Hazzâ (ö. 141/758) ise bu konuda şöyle

haline gelmiştir. Hadis münekkitleri tarafından yalancı olarak nitelenen Kûfeli râviler Bağdat, Hicaz, Mısır gibi ilim merkezlerini ziyaret etmişler ve ziyaret ettikleri bölge alimleri tarafından tanınmışlardır. Bu Kûfeli râvilerin diğer bölgelerde yalancılıkları ile tanınması Kûfe’ye karşı olumsuz bir tutum sergilemelerine sebep olmuştur. Kûfe’ye karşı takınılan bu olumsuz tavrın bir başka sebebi de Ehl-i rey olarak anılan oluşuma ev sahipliği yapmasıdır. Çünkü Ehl-i hadis, Ehl-i rey ile çatışyordu.” (Kahraman, 2006, ss. 88-101).

demıştır: “Ebû Kılâbe (ö. 104/722) bize üç hadis rivâyet ettiğinde, çok rivâyet ettim, derdi.” (Yahyâ İbn Maîn, 1979, s. 4/348). Tâvus “Eğer İkrime (ö. 105/723) Allah’tan korkup hadis rivâyetinden el çekse (az rivâyet etse) ona gelmek için yolculuklar yapıldı.” demıştır (İbn Adî, 1997, s. 6/469). Tâvus’un bu ifadesi az hadis rivâyet etmenin, bir hocanın tercih edilmesinde olumlu bir etkisi olduğunu göstermektedir. Zira Tâvus, İkrime’nin az hadis rivâyet etmesi durumunda ona rağbet edileceğini belirtmiştir. Yukarıdaki Şâbi’nin “ilk salihler” ifadesinden büyük tâbiîn; Ebû Kılâbe’nin tavrı ve Tâvus’un ifadesinden de orta yaştaki tâbiînde bu tavrın var olduğu görülmektedir.

Onların bir mecliste az hadis rivâyet etmeyi benimsemesi hadislerin nispeten daha yavaş bir şekilde yayılmasına sebep olmuştur. Zira hoca az hadis rivâyet etmeyi benimsediğinden dolayı, bir talebe bir mecliste uzun süre bulunsa bile az hadis elde edebilmiştir.

2.3. Hadis Rivayetine Yönelik Rihlelerin Sınırlı Sayıda Olması

Tâbiîn döneminin başlarında hadis almaya yönelik rihleler sınırlıdır (Akgün, 2019, s. 38). Mekke, Şam, Basra, Kûfe gibi ilimde otorite sahibi sahâbenin olduğu şehirlerdeki tâbiîn çoğunlukla o sahâbenin hadisleriyle yetinmiştir (Akgün, 2019, s. 37). Zamanla rihleler artsa bile bu dönemde yapılan rihleler bir şehirdeki birçok hocadan veya çokça hadis alma amaçlı rihleler değil, genellikle tek hadis için yapılan rihlelerdir (Hatîb el-Bağdâdî, 1395, ss. 127-166)¹¹. Tâbiîn rihleleri fazla sayıda şehre yapılan ve farklı şehirlerin rivâyetlerini toplamayı amaçlayan rihleler değildir. Râmhürmüzî de bu durumu tespit edip tâbiînin yaptığı rihleleri, tek beldeye rihle yapanları zikrettiği başlıklar altında anlatmıştır. O birçok beldeye yapılan rihleleri ve farklı beldelerin rivâyetlerini toplayanları zikrettiği bölümde tebe-i tâbiînden başlamış, tâbiînden hiçbir kimseyi bu bölümde zikretmemiştir (Râmhürmüzî, 1984, ss. 229-233).

Tâbiîn hadisleri toplamak için değil, çözümünü aradıkları veya merak ettikleri meseleleri öğrenmek amacıyla rihle yaptıkları için gittikleri yerlerde birkaç hocadan hadis almakla yetinebilmişlerdir. Nitekim Yahyâ İbn Ebî Kesîr (ö. 129/747), Medîne’ye ilim için rihle yapıp Ebû Seleme b. Abdurrahmân’dan (ö. 94/712-13) hadis almış (İbn Ebî Hâtim, 1952, s. 9/142) olsa da Medîne’de sadece tek bir hocadan hadis almakla yetinmiş ve kendi beldesinin hocalarından hadis almakla öne çıkmamıştır (Tatlı, 2023, s. 446). Meymûn b. Mihrân (ö. 117/735) Medîne’ye gelip en fakih alimin kim olduğunu araştırmış, en fakih alimin Saîd b. el-Müseyyeb olduğu bildirilince onun yanına gidip ona bazı sorular sormuştur (İbn Hibbân, 1988, s. 5/417-418; İbn Sa’d, 1968, s. 2/379). Tâbiînden Katâde (ö. 117/735) de fikhî sorularını sormak için Saîd b. el-Müseyyeb’in yanına Medîne’ye rihle yapmıştır (Mizzî, 1980, s. 23:506). İbn Sîrîn (ö. 110/729) ise Kûfe’ye Abide es-Selmânî (ö. 72/691) ve Kâdî Şüreyh’ten (ö. 80/699 [?]) fikhî ve fetva öğrenmek için rihle yapmıştır (Mizzî, 1980, s. 25:349). Onların rihle yapma amaçlarına bakıldığında, rihle yaptıkları şehirdeki bütün hocaların rivâyetlerini elde etme amaçları olmadıklarını görülmektedir. Zira onlar rihle yaptıkları beldelerde birkaç hocadan hadis almakla yetinmişlerdir. Ayrıca yapılan bazı rihlelerde temel amacın hadis almak değil, fikhî ve fetvâ öğrenmek olduğu da görülmektedir. Örneğin tâbiî Katâde (ö. 117/735) Saîd b. el-Müseyyeb’in yanına Medîne’ye fikhî soruları için rihle yapmıştır. (Mizzî,

¹¹ Bu tür rihle örnekleri için bkz: (Hatîb el-Bağdâdî, 1395, ss. 127-166)

1980, s. 23/506) İbn Sîrîn (ö. 110/729) ise Kâdı Şüreyh (ö. 80/699 [?]) ve Abide es-Selmânî'den (ö. 72/691) fetva ve fıkıh öğrenmek için Kûfe'ye rihle yapmıştır (Mizzî, 1980, s. 25/349).

Rihlelerin tek şehre yapılması, tek bir hocanın hadislerini almak için yapılması, hadis tahammülü amacına hasredilmemesi vb. durumlar sadece hadis öğrenme amacıyla olan, sistematik bir rihle ameliyesinin eksikliğini göstermektedir. Bütün bunlar tâbiîn döneminde hadislere ulaşabilmeyi ve bu hadislerin yayılmasını geciktirmiş, özellikle bölgeler arası hadis alışverişinin aleyhine olmuştur.¹²

2.4. Hadis Meclislerinde Sadece Soruya Binaen Hadis Rivayeti

Tâbiîn dönemi ilim meclislerindeki hadis rivâyetinde benimsenen tavırlardan biri soru sorulmasına bağlı olarak gerçekleşen hadis rivâyetleridir. Bu durum yarı sistematik hadis rivâyeti olarak adlandırılmıştır (Kuzudişli, 2020, s. 43). Tâbiînden rivâyet edilen çokça hadisin “seeltü” (سألت/sordum) ifadesiyle başlaması da rivâyetlerin soru üzerine gerçekleştiğini göstermektedir (Akgün, 2019, s. 36). Tâbiînden bazılarının kendilerine soru sorulmadıkça hadis rivâyet etmeme tavrını benimsediklerine (Tatlı, 2023, s. 234) delil olarak pek çok rivayet gösterilebilir. Örneğin Zührî, Saîd b. el-Müseyyeb'in meclisine oturduklarında talebelerin saygıdan dolayı Saîd'e hadis sormadıklarını, ancak meclise gelen başkalarının soru sorması üzerine Saîd b. el-Müseyyeb'in hadis naklettiğini ve böylece hadis öğrendiğini söylemiştir (Mizzî, 1980, s. 26/437). İbrâhîm en-Nehâî de kendisine soru sorulmadığı müddetçe hadis rivâyet etmemeyi, susmayı tercih etmiştir (İbn Sa'd, 1968, s. 6/271-272; 2/275). Tâbiî Ebû'l-Âliye er-Riyâhî (ö. 90/709) de ilgi odağı olmayı ve çok soru sorulmasını istemediği için meclisine üç-dört kişi oturunca kalkıp gitmeyi tercih etmiştir (Ebû Nuaym el-İsfahânî, 1974, s. 2/217). Onun bu tutumu ilmini aktaracak öğrencilere sahip olmamasına da sebep olmuştur (Tatlı, 2023, s. 243).

¹² Gerek tâbiîn dönemi gerekse de sahâbe dönemi rihlelerinin sınırlılığı, tâbiîn sonrasındaki sistemli rihlenin durumuyla karşılaştırıldığında daha iyi anlaşılacaktır. Sistemli rihle hakkında şu alıntılar bu konuda bilgi sağlayacaktır: “Rihle; rivayetlerin doğruluğunu tespit etmek, ihtilaflı bir meseleyi aydınlatmak, âlî isnada ulaşmak, hadis toplamak, nadir rivayetleri araştırmak, hadis âlimleriyle görüşüp müzakere etmek, belirli bir hocaya ulaşmak; metin, sened ve ricalle yahut muhtelif hadis ilimlerine dair bilgi elde etmek, rivayet tariklerini çoğaltmak, rivayetleri/eserleri müellifinden ya da yetkili ravilerinden dinlemek veya bu kişilerden okuyarak rivayet hakkı kazanmak, ayrıca müktesebatını aktarmak suretiyle hadis öğretiminde bulunmak için yapılan seyahatlerdir.” Bkz: (Erdem, 2022, s. 70); “Sistemli bir rihle için şu şartları sıralayabiliriz: (a) Öğrencinin kendi beldesindeki hocaların ardından başka şehirlerdeki hocalardan istifade için yolculuğa çıkması. (b) Yolculuk yapılan şehirdeki sadece bir hocadan hadis öğrenmeyi o şehirdeki öne çıkan hocalardan hadis toplama amacı taşıması. (c) Birden fazla hocanın sadece bir iki hadisiyle yetinilmeyip olabildiğince fazla hadis toplamaya gayret etmesi. (d) Yolcuğun hadis toplama amacının öne çıkması ve bunun hac, ticaret gibi farklı amaçların gerisinde kalmaması. Burada kastedilen, hac veya ticaret için yapılan yolculuklarda bir vesileyle ilim öğrenmenin sistemli rihle sayılmamasıdır. Zira bu dönemki yolculukların çoğu hac veya ticaret kervanlarıyla gerçekleştiği için her iki unsur, ilim yolculuklarının ayrılmaz bir parçasıdır. Bundan dolayı sistemli rihlelerde, ilim öğrenmenin hac ve ticaretin gerisinde kalmaması beklenmektedir. Örneğin sahabe döneminde yapılan yolculuklar ağırlıklı olarak muayyen bir hadis elde etmek için gerçekleştirildiği için sistemli rihle sayılmazken, doğup büyüdüğü Bağdat'taki hocalarından hadis öğrendikten sonra takriben hicri 185-200 yılları arasında birçok şehre giderek çok sayıda hadis toplayan Ahmed b. Hanbel'in yolculukları, sistemli rihlenin bütün unsurlarını taşımaktadır.” Bkz: (Tatlı, 2023, s. 429).

Bu tavrı benimseyenlerin soru sorulmadığı sürece hadis rivâyet etmemeleri, peş peşe çokça hadis rivâyetini engelleyerek hadislerin yayılmaları aleyhine bir durum oluşturmuştur. Bu durumun önemli sonuçlarından bir diğeri ise soru sorulmayan konularda hadis rivâyetinin gerçekleşmemesidir.

2.5. İhtiyaca Binaen Hadis Tahammülü

Tâbiîn döneminde hadis talebinde görülen tavırlardan biri ihtiyaca binaen hadis tahammülüdür. İhtiyaca göre hadis tahammülü, tâbiînin sadece pratikte öğrenmeye ihtiyaç duyduğu konularda hadis almalarını ifade eder. Bu tavır, ihtiyacı karşılayacak kadar hocayla yetinmeye sebep olmuştur. Bu tavrı benimseyen tâbiî aynı şehirde birçok hoca olsa bile sadece bir tanesinden hadis almakla yetinebilmiştir. Bu durum hadislerin yayılmasını geciktirmiştir. İbn Sa'd (ö. 230/845) bu durumu *Tabakât* adlı eserinde aynı bölgedeki tâbiîni tabakalara ayırırken yaptığı başlıklandırmada göstermektedir. Örneğin o eserindeki bir başlığa “Ömer b. Hattâb ve Abdullah İbn Mes'ûd'dan naklettiği halde Ali b. Ebî Tâlib'den rivâyette bulunmayanlar” derken (İbn Sa'd, 1968, s. 6/117), bir diğer başlığında “Ömer b. Hattâb'tan rivâyet edip Ali b. Ebî Tâlib ve İbn Mes'ûd'tan rivâyet etmeyenler” (İbn Sa'd, 1968, s. 6/131) diyerek bu duruma işaret etmektedir. Görüldüğü gibi tâbiînden bazıları Hz. Ömer'in ve İbn Mes'ûd'un rivâyetiyle yetinip Hz. Ali'den rivâyette bulunmamışlardır. Tâbiînden bazıları ise Ömer b. Hattâb'ın rivâyetiyle yetinmiş, ilimde üstünlüklerine rağmen İbn Mes'ûd'dan ve Hz. Ali'den rivâyette bulunmamıştır. Sâlim b. Abdullah'ın, Ebû Hüreyre ile aynı şehirde yaşamasına rağmen ondan az sayıda hadis nakletmesi (Ahmed b. Hanbel, 2001, s. 12/511; 13/257; 15/28; 16/459) de bu durumun örneklerindendir.¹³ Sâlim b. Abdullah'ın Ebû Hüreyre'den hadis alması, hoca-talebe ilişkisinin bir sonucu olmayıp çoğu kez bir olaya bağlı olarak gerçekleşmiştir (Polat, 2024, s. 75). Ebû Ubeyde b. Huzeife b. Yemân (ö. 130/748) bir adamın şöyle dediğini nakletmiştir: “Ben Adî b. Hâtîm'in (ö. 67/686) olayını herkese soruyordum fakat o yanı başımda olduğu halde ona sormuyordum.” Görüldüğü gibi bu durum pratikte ihtiyaç duyulmayan konulardaki hadisleri almamaya yol açtığı gibi, bir hadis bazı râviler vasıtasıyla alındığında ayrıca olayın şahidi olan sahâbîden alınmamasına da sebep olmuştur.

Sonuç

Sahâbe ve tâbiînden bazılarının bazı fetvâ ve uygulamalarına baktığımızda bazı hadislerle muhâlefet ettikleri görülmektedir. Bunun sebeplerinden biri muhâlefet ettikleri hadislerden habersiz olmalarıdır. . Bir sahâbî veya bir tâbiî, ilmî olarak ne kadar yetkin olursa olsun bazı hadislerden habersiz olması mümkündür. Bu sebeple, onların ilme olan düşkünlükleri ve dindeki konumları gibi özellikleri ön planda tutularak, hadislerin onlara ulaşmamış olması ihtimali uzak görülmemelidir. Çünkü sahâbe ve tâbiîn dönemlerindeki ilmî yapı, hadis coğrafyası, sahâbe coğrafyası, rivâyetin durumu ile ilgili hususiyetler, onların bazı hadislerden habersiz olabilmesine gerekçe oluşturmuştur. Bu sebebin varlığı

¹³ Polat, Sâlim'in Ebû Hüreyre'den rivâyetlerinin sayısı hakkında şöyle demiştir: “Salim b. Abdullah'ın Ebû Hüreyre'den aldığı hadisler incelenecek olursa, kaynaklarda toplam 24 rivâyetinin bulunduğu ancak bu 24 rivâyetin aslında 8 farklı konuda vârid olan rivâyetlerin mükerrerleri olduğu görülecektir. Rivâyetler kaynaklarına göre değerlendirildiğinde ise bu 24 rivâyetin 18'inin merfû olduğu, geri kalan 6 rivâyetten 5'inin, Ebû Hüreyre'nin Hz. Ömer'den naklettiği mevkuf rivâyetler olduğu, birinin de Ebû Hüreyre'ye ait mevkûf bir rivâyet olduğu sonucuna ulaşılmıştır.” bkz: (Polat, 2024, s. 75)

göz önünde bulundurulmazsa onların muayyen bir hadise muhâlefet etme sebebi doğru tespit edilemeyecektir.

Bu çalışmada, sahâbe ve tâbiînin bazı hadislerden haberdar olamamalarının birçok sebebi olabileceği zikredilmiştir. Öncelikle sahâbenin hepsi hadisleri Resûlullah'tan almakta aynı seviyede değildir. Onların her zaman Resûlullah'la beraber olamamaları, sahâbenin hadis bilgisinin birbirlerinden farklı olmasını oluşturan unsurlardan biridir. Eğer sahâbî, Resûlullah'tan almadığı hadisleri daha sonra başka birinden işitmediyse o hadisten tamamen habersiz kalmıştır. Zira Hz. Peygamber döneminden sonra sahâbenin çeşitli görevler sebebiyle farklı bölgelere dağılması, onlarda bulunan hadislerin de farklı bölgelere gitmesi sonucunu doğurmuştur. Bu durum, bazı hadisleri sadece bazı sahâbenin bildiği göz önüne alındığında birtakım hadislerin sadece belirli bölge ya da bölgelerde bulunmasına diğer bölgelerin habersiz olmasına yol açmıştır. Bu ise bölgesel hadis bilgisinin oluşmasına sebep olmuştur. O dönemde toplumsal değişimin, cevap bekleyen meselelerin doğmasına yol açacak kadar hızlı olmaması sebebiyle başka bölgelerin hadislerine çok fazla ihtiyaç duyulmamıştır. Bu durum hadislerin rivâyet edilmelerini yavaşlatmış ve başka bölgelerin hadislerini alma gayretinin ortaya çıkmasını geciktirmiştir. Bu dönemde hadis amaçlı rihle faaliyetlerinin gelişmemiş olması da bölgeler arası hadis alışverişinin az olmasına sebep olmuştur. Yine bu dönemde siyasi, sosyal, mezhepsel nedenler ve bilhassa kavmiyetçilik gibi sebeplerle bölgelerin birbirlerine karşı mesafeli durdukları da görülmektedir. Bu durum da bazı bölgelerin râvilerinin, diğer bazı bölge râvilerine hadis rivâyet etmekten kaçınmasına ya da onlardan hadis almak istememesine sebep olabilmektedir. Bazı sahâbîlerin hadis rivâyet edecek öğrenci bulamaması, kendisine rağbet edilmemesi veya kendisine ihtiyaç duyulmaması sebebiyle rivâyetlerini başkalarına aktaramamış olması da o dönemde hadislerin yaygınlaşmasını engelleyen sebeplerden biridir. Sahâbe döneminde hadis rivâyetine tahsis edilen ilim meclislerinin henüz mevcut olmaması, kurulan meclislerde bazen hadis rivâyetine hiç yer verilmemesi de hadis rivâyetinin yavaş olmasına sebep olmuştur. Bunların yanı sıra sahâbeden bir kısmında görülen hadis rivâyetinde ihtiyatlı davranmak, az hadisle yetinmek, yalnızca sorulan bir soruya binâen ya da ortaya çıkan bir ihtiyaç sebebiyle hadis rivâyet etmek gibi durumlar da aynı belde içerisinde dahi hadis rivâyetlerinin yavaş olmasına yol açmıştır. Onların bu tavırları benimsemesi onlarla beraber olan tâbiînin de onlardan hadis alımını geciktirmiş veya bazı hadisleri alamamalarına sebep olmuştur.

Tâbiîn döneminde de devam eden bölgecilik, tâbiînin farklı bölgelerin râvilerine karşı olumsuz bir tutum sergilemelerine sebep olmuştur. Bunun neticesinde tâbiînden bazıları, farklı bölgelerdeki râvilerden hadis almaya mesafeli durdukları gibi onlara hadis rivâyet etmekten de kaçınmıştır. Ayrıca, özellikle tedvine kadar olan zaman diliminde hadis tahammülü amacıyla yapılan rihlelerin az olması da hadis alışverişini yavaşlatmıştır. Tâbiînin bir kısmının sahâbe gibi az hadis rivâyetini benimsemesi ve pratik bir ihtiyaç olmadıkça hadis nakletmekten kaçınması hem bir mecliste az sayıda hadisin rivâyet edilmesi sonucunun hem de hakkında soru sorulmayan veya gündemde olmayan konulardaki hadislerin yayılmaya imkân bulamamasına sebep olmuştur. Ayrıca bazı tâbiînde görülen ihtiyaç amaçlı hadis alma tavırları ihtiyacın olmadığı hadislerin talep edilmemesine sebep olmuştur.

Sonuç olarak zikrettiğimiz birçok sebepten dolayı bazı sahâbî ya da tâbiûler, birtakım merfû hadislerden habersiz kalabilmişlerdir. Bu sebeple kendi uygulamaları ya da verdikleri fetvalar, o

konudaki merfû hadise zaman zaman muhalif olabilmektedir. Bu muhâlefetin nedeni olarak zikredilen maddelerin çokluğu, sahâbe ya da tâbiînin merfû bir hadise muhâlif olan fetvâ ya da uygulamalarının sebebi olarak “o konudaki merfû hadisten haberdar olmamaları” ihtimalinin azımsanmayacak ölçüde olduğunu göstermektedir.

Etik Kurul İzni

Bu makale için etik kurul izni gerekmemektedir.

Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan eder.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makale yazarları aralarında herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür Beyanı

Makaleyi önemli ölçüde geliştiren yorumları için Editör ve iki anonim hakeme teşekkür ederiz. Bu çalışma Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından SDK-2021-11298 nolu proje kapsamında desteklenmiştir.

Kaynakça

- Abdürrezzak, E. B. A. b. H. b. N. (2000). *el-Musannef*. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Ahmed b. Hanbel, E. A. A. b. M. b. H. (2001). *el-Müsned*. Müessesetü'r-Risâle.
- Ahmed b. Hanbel, E. A. A. b. M. b. H. (2010). *İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*. Dâru'l-Hânî.
- Akgün, H. (2019). *Hadis rivâyet coğrafyası*. İfav.
- Aktan, H. (2001). İstîlâd. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 23, ss. 361-362). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Alpkıray, A. (2005). *Sahâbenin yerleşim ve vefat yerleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aynî, E. M. S. B. M. b. A. b. M. b. A. (2008). *Nühabü'l-efkâr fî tenkîhi mebânî'l-ahbâr fî şerhi meânî'l-âsâr*. Vizâratü Umûmî'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye.
- Beyhakî, E. B. A. b. el-H. b. A. (2011). *es-Sünenü'l-kübrâ*. Merkezü Hicr Li'l-Buhûs Ve'd-Dirâsâtî'l-Arabiyyeti Ve'l-islâmiyyeti.
- Beyhakî, E. B. A. b. el-H. b. A. (2017). *el-Medhal ile's-süneni'l-kübrâ*. Dâru'l-Yüsr.
- Buhârî, E. A. M. b. İ. b. İ. (1993). *el-Câmi 'u's-sahîh*. Dâru İbn Kesîr.
- Dârimî, E. M. A. b. A. b. (2000). *el-Müsned*. Dâru'l-Müğnî.
- Ebû Dâvûd, S. b. el-E. b. İ. (2009). *Sünenü ebî Dâvûd*. Dâru'l-Risâleti'l-Âlemiyye.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, A. b. A. b. İ. (1974). *Hilyetü'l-evliyâ*. Matbaatü's-Saade.
- Erdem, E. (2022). *Hadis tarihinde ilim yolculukları: rihleler* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Fesevî, E. Y. Y. b. S. b. C. (1974). *el-Ma'rife ve't-târîh*. Matbaatü'l-İrşâd.
- Hatîb el-Bağdâdî, E. B. A. b. A. b. S. (1395). *er-Rihle fî talebi'l-hadîs*. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Hattâbî, E. S. H. b. M. b. İ. b. H. el-Büstî. (1988). *A'lâmü'l-hadis* (1-4). Câmiatü Ümmî'l-Kurâ.
- Hâzîmî, E. B. Z. M. b. M. b. O. b. H. (1359). *el-İ'tibâr fî beyâni'n-nâsih ve'l-mensûh mine'l-âsâr*. Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye.
- İbn Abdülber, E. Ö. C. Y. b. A. b. M. (1387). *et-Temhîd limâ fî'l-muvaţta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. Vizâratü Umûmî'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye.
- İbn Abdülber, E. Ö. C. Y. b. A. b. M. (2000). *el-İstizkârü'l-câmi ' li-mezâhibi fuḳahâ' i'l-emşâr ve 'ulemâ' i'l-aḳtâr fîmâ tezâmmenehü'l-muvaţta' min me'ânî'r-re'y ve'l-âşâr*. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Adî, E. A. A. b. A. b. A. (1997). *el-Kâmil fî du'afâ' i'r-ricâl*. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Battal, E.-H. A. b. H. b. A. (2003). *Şerhu sahîhi'l-Buhârî*. Mektebetü'r-Rüşd.
- İbn Ebî Hâtim, E. M. A. b. M. b. İ. (1952). *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Dâru İhyâi'd-Türâsî'l-Arabî.
- İbn Ebî Şeybe, E. B. A. b. M. b. E. Ş. İ. (2010). *el-Musannef fî'l-eḥâdîs ve'l-âşâr*. Dâru'l-Kunûzî'l-İşbîliyye.
- İbn Hacer, E.-F. Ş. A. b. A. b. M. (1380). *Fethu'l-bâri şerhu sahîhi'l-Buhârî*. el-Mektebetü's-Selefiyye.
- İbn Hazm, E. M. A. b. A. b. S. (t.y.). *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. Dâru'l-Âfâkî'l-Cedideti.
- İbn Hibbân, E. H. M. b. H. b. A. (1988). *Târîhu's-sahâbeti'l-lezîne ruviye anhumü'l-ahbâr*. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Mâce, E. A. M. b. Y. M. (2009). *Sünenü ibn Mâce*. Dâru'l-Risâleti'l-Âlemiyye.

- İbn Müflih, E. A. Ş. M. b. M. (t.y.). *el-Âdâbu's-şer'iyye*. Âlemü'l-Kütüb.
- İbn Rüşd, E.-V. M. b. A. b. M. (2004). *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. Dâru'l-Hadis.
- İbn Sa'd, E. A. M. b. S. b. M. (1968). *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Dâru Sâdır.
- İbnü'l-Cevzî, E.-F. C. A. b. A. b. M. (1994). *et-Tahkîkû fî ehâdisi'l-hilâf*. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İnan, S. (2021). *Hicri birinci yüzyılda hadis kitâbeti* (Yayımlanmamış doktora tezi). İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karaman, H. (1991). Asabe. TDV İslâm Ansiklopedisi, 452-453. TDV Yayınları.
- Kahraman, H. (2006). Sosyal değişim sürecinde Kûfe hadisçiliği. *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)*, 6(2), 87-115.
- Koçyiğit, T. (2014). *Hadis tarihi*. TDV Yayınları.
- Kuzudişli, B. (2020). *Hadis rivayetinde bağlam sebebü irâdü'l-hadis*. Klasik Yayınları.
- Mizzî, E.-H. C. Y. b. A. b. Y. (1980). *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'î'r-ricâl*. Müessesetü'r-Risâle.
- Muhammed, M. A. (2004). *Menhecü's-sahâbe fî't-tercih*. Dâru'l-Marife.
- Müslim, E.-H. M. b. el-H. b. M. (1955). *el-Câmiu's-sahîh*. Dâru İhyâi'd-Türâsi'l-Arabî.
- Nemle, A. İ. A. İ. M. (1999). *Muhâlefetü's-sahâbî li'l-hadîsi'n-nebeviyyi's-şerîf*. Mektebetü'r-Rüşd.
- Nevevî, E. Z. Y. b. Ş. b. M. (1392). *el-Minhâc fî şerhi sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. Dâru İhyâi'd-Türâsi'l-Arabî.
- Onuk, S. (2019). *Fukahâ-i seb'a ve islam hukuk tarihindeki yeri* (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkul, A. (2018). *Sahâbîlerin hadis rivayet sayılarını etkileyen faktörlerin analizi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Polat, Z. (2024). *Sâlim b. Abdullah ve hadis ilmindeki yeri*. İlâhiyât Yayınları.
- Râmhürmüzî, E. M. İ. H. el-H. b. A. b. H. (1984). *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*. Dâru'l-Fikr.
- Sifil, E. (2006). *Hz. Ömer'in sünnet anlayışı* (Yayımlanmamış doktora tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şâfiî, E. A. M. b. İ. b. A. (1938). *er-Risâle*. Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî
- Şahyar, A. E. (2010). Sahâbenin tâbiûndan hadis rivayeti. *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 8(1), 125-144.
- Şahyar, A. (2023). Tedvin ve öncesi süreçlerde müctehidin bazı hadislere muttali olamaması üzerine. *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 22(2), 207-231.
- Şeybânî, E. A. M. b. el-H. b. F. (1980). *Kesb*. Matbaatü Abdülhâdî Harsûnî.
- Tahâvî, A. b. M. b. S. (1995). *Şerhu meânî'l-âsâr*. Âlemü'l-Kütüb.
- Tatlı, M. (2023). *Tâbiîn döneminde hadis rivayeti*. TDV Yayınları.
- Tirmizî, E. İ. M. b. İ. b. S. (1996). *Sünenü't-Tirmizî*. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Yahyâ İbn Maîn, E. Z. b. A. (1979). *Târîh*. Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî Ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî.
- Zehebî, E. A. Ş. M. b. A. b. O. (1975). *Siyeri a'lâmü'n-nübelâ*. Müessesetü'r-Risâle.

KENDİNİ KURGULAMAK: CADILAR BELGESELİNDE DENEMECİ PRATİK, EDİMSELLİK, KATILMA VE KOLAJ ÜZERİNE

 Semra CİVELEK^a

Öz

Cadılar (Witches, 2024) belgeselinde Elizabeth Sankey, hem kendi deneyiminin hem de kendisiyle benzer deneyime sahip olan doğum sonrası depresyon ve psikoz yaşayan çeşitli kadınların deneyimlerinin paylaşıldığı bir platform yaratır. Film temelde, yönetmenin kişisel deneyimiyle yüzleşme ediminin ve bu deneyimi aktarmanın aracı haline gelir. Benzer deneyimi yaşayan diğer kadınlarla aynı zeminde buluşmanın, yaşanan deneyimin ortak ve farklı yönlerini ve nasıl bir duygu edimine yol açtığını müzakere edebilmenin imkânı, yönetmenin belgeselde yer alan toplumsal oyunculardan biri haline gelmesiyle gerçekleşir. Yönetmenin anlatı içerisindeki performansı salt toplumsal oyuncu olarak varlığını kapsamaz; yönetmen kurgusal yeniden canlandırmanın olduğu kısımlarda kurgusal bir karakter-oyuncu haline de gelir. Cadılığın ve yanı sıra psikolojik sorunlar yaşayan çeşitli kadın karakterlerin temsil edildiği çok sayıda filminden alınan kesitlerden yola çıkılarak kolaj yöntemiyle oluşturulan kısımlar, hem buluntu filmin montaj türlerinden biri olan kolajın kullanımını içermesi açısından hem arşivsel bir pratiğe işaret etmesi açısından hem de tüm bu unsurların deneme filme işaret edecek biçimde yönetmenin öznel görüşlerini ve deneyimini aktarmasına olanak sağlayan mesafesiz ve kişisel bir dış ses eşliğinde düzenlenmesi açısından dikkate değerdir. Yönetmen, kolaj yöntemiyle yeniden düzenlediği çeşitli film kesitlerinin işaret ettiği temsiller ile hem kendi hem de diğer kadınların psikoz deneyimleri arasında ilişki kurarak, bu temsilleri bağlamından koparır ve kendi deneyimi için bir ifade aracı haline getirerek bir tür kendine mal etme eylemi gerçekleştirir. Deneme film pratiği içerisinde de dahil edilebilecek olan *Cadılar* belgeselinin anlatısal ve biçimsel unsurları betimleyici bir analize tabi tutulur. Bu minvalde *Cadılar*, belgesel anlatısında edimsel ve katılımcı biçimin, kolaj ve kendine mal etme yöntemleri ile kurduğu yenileyici ilişkiye dair verimli bir alan sunar.

Anahtar Kelimeler: Edimsel biçim, Katılımcı biçim, Kolaj, Kendine mal etme, Deneme film.

EDITING ONESELF: ON ESSAYISTIC PRACTICES, PERFORMATIVITY, PARTICIPATION AND COLLAGE IN WITCHES

Abstract

In *Witches* (2024), Elizabeth Sankey creates a platform that facilitates the sharing of her own personal experiences and those of other women who have experienced postpartum depression and psychosis. The film serves as a medium for the director to confront her own experiences and convey them to the audience. By becoming one of the other social actors in the documentary, the director realizes the potential for meeting with other women who share similar experiences and exploring the emotional impact of their lived experiences.

^a Arş. Gör. Dr., Erciyes Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Radyo, Televizyon ve Sinema, semracivelek@erciyes.edu.tr

Makale Geliş Tarihi: 18.01.2025, Makale Kabul Tarihi: 14.03.2025

The director's performance within the narrative extends beyond her presence as a social actor; she also assumes the role of a fictional character-actor in the sequences where the fictional reenactment takes place. The sections created using the collage method, based on sections taken from numerous fictional films in which witchcraft and various female characters experiencing psychological problems are represented, are noteworthy both in terms of indicating an archival practice and in terms of being arranged with a subjective and personal voice-over that allows the director to convey his subjective views and experience in a way that points to an essay film. By establishing a connection between the representations indicated by the relevant fictional film sections and both her own and other women's psychotic experiences, the director disconnects these representations from their context and appropriates them. The narrative and formal elements of the *Witches*, which can also be included in the practice of experimental film, are subjected to a descriptive analysis. In this regard, *Witches* can be considered a productive field for the renewal of the relationship between the performative and participatory modes with collage and appropriation in documentary narrative.

Keywords: Performative mode, Participatory mode, Collage, Appropriation, Essay film.

Giriş

Belgeseli salt hakikatin nesnel saptayıcısı olarak ele alan kısıtlayıcı ve geleneksel yaklaşımın aksine belgesel sinema; birbirinden farklı film yapım usullerini önceleyen çeşitli biçemlerin ve anlatım yöntemlerinin bir araya gelebildiği, toplumsal oyuncunun (ya da öznenin) ve yönetmenin konumlarının dinamik şekilde değişebildiği, farklılıkları ve karşıtlıkları da içerisinde barındırabilen zengin bir havuz kavramdır. Bu havuz kavramın barındırdığı çeşitliliğin ve zenginliğin temelinde belgesel anlatısının varlığı ve belgeselin de bir sanat formu olması yatar. Belgesel filmin, bilimin ve belge saptayıcılığının değil daha çok sanatın alanında yer alması, onun temsil ve yorumlamayla olan ilişkisini öne çıkarır. Bill Nichols (2016) belgesel film yapımcılarının bir bilimin değil, bir sanatın ustaları olduğunu belirtir. Doğrudan bir belge olarak işlev görmeyen¹, gerçeği olduğu gibi yansıtmakla ilgilenmeyen belgesel, yansıtmaya değil yaratım ve sinematografik düşünümle ilgilidir (Çal, 2018).

Çoğunlukla salt kurgusal filmleri nitelemek için yanlış şekilde kullanılan anlatı kavramı, temel unsurları açısından, belgesel film için de geçerli bir kavramdır. Çeşitli olayların ve olayların içerisinde yer aldığı zaman ve mekânın, genellikle bir karakterin öncülüğünde² neden-sonuç ilişkisi içerisinde

¹ Çal (2021), belgeselin işlevinin belgelemek olmadığını ancak belgelenen materyalin kendisini işlemek olduğunu belirtir. Bu belgeleme işleminin (*process*) kendisinden muaf bir belge nesnesinin varlığı söz konusu değildir; dolayısıyla belgeleme işlemini yapan bir bakış açısının varlığı da hesaba katıldığında belgeleme işleminin şeyleştirme (*reification*) olduğu söylenebilir.

² Belgesel film içerisinde yer alan kişilerin, diğer deyişle toplumsal oyuncuların (*social actor*) ya da öznelere (*subject*), ele alınan meselenin aktarımında anlatı içerisinde merkezi haline geldiği belgesellerde toplumsal oyuncu, kurgusal filmlerde anlatsal işlev açısından öne çıkan "karakter" ile benzer bir yükü paylaşır ve benzer bir işlevi yerine getirir. Ancak çoğu klasik anlatı yapısına sahip kurmaca filmde olduğunun aksine belgesel film kişiyi, toplumsal oyuncu ya da özne olarak içermeyebilir. Daha çok şiirsel biçimin (*poetic mode*) baskın olduğu belgesellerde, görüntü uzamında yer alan kişiler, birer figür olmaktan öteye geçemez. Örneğin şiirsel biçimin erken dönem örneklerinden olan Joris Ivens'in *Köprü* (The Bridge, 1928) filminde görüntü uzamında yer alan kişiler, anlatsal işlev açısından en iyi ihtimalle köprünün üzerinden geçen arabalar ya da yakın plan ray görüntüleri kadar yer edinirler. Devasa köprünün kendisi bir karakter, özne haline gelmiştir; esas olan ritmin ve temponun üzerine düşünerek filmsel anlatımın kendine has malzemesi üzerine çalışmaktır. *Berlin: Bir*

yapılandırılması şeklinde tarif edilebilecek bilindik anlatı kavrayışının (Bal, 2009) genel hatlarıyla belgesel anlatısı için de geçerli olduğu söylenebilir. Bu çok yüzeysel anlatı kavrayışının belgesel ve kurgusal filmde iki farklı şeye işaret etmesinin sebebi, anlatının temelini oluşturan gerçekliğin kurgusal filmde tümüyle hayali bir evreni; tarihsel dünyayı kurgusal bir alegori haline getiren yönetmenin tümüyle zihninde ürettiği hayali bir evreni esas almasıyken belgesel filmde bu gerçekliğin, yaşadığımız bu dünyayı, yaşanmış (*actual*) deneyimi ve bu deneyimin gerçek sahibi olan, kurgusal olmayan kişileri esas almasıdır³ (Nichols, 2017). Kurgusal olmayan kişilerin gerçekliğini ve deneyimini ele alması sınırlaması dışında başka hiçbir sınırlamaya tabi olmayan belgesel anlatısı, bu temel sınırlamadan kopmadan, filmsel anlatımın olanaklarını sınırsızca kullanabilir.

Filmsel anlatımın olanaklarının belgesel anlatısı temelinde araştırılmasını içeren bu çaba gerçekliği farklı usullerle ele almayı mümkün kılan çeşitli belgesel biçimleri (*mode*) ile ilişkilidir. Belgeselde biçim; hem kamera ve ışık çalışması gibi stilistik unsurları hem ritim ve tempoyla ilişkili olan anlatı hattını/yapısını hem de bunlarla ilintili olarak yönetmenin meselesi ve toplumsal oyuncusuyla olan ilişkisinin boyutlarını, buna bağlı olarak meselenin ve toplumsal oyuncunun izleyici ile kurduğu ilişkinin boyutlarını ve yönetmenin varlığının anlatı içerisinde ne şekilde konumlandırıldığını kapsar. Açıklayıcı,

Kentin Senfonisi (Berlin: Symphony of Metropolis, Walter Ruttmann, 1927) filminin de içerisinde yer aldığı erken dönem kent senfonisi filmlerinde çoğunlukla bu eğilim gözlemlenebilir. Şiirsel biçimin daha geç örneklerinden olan *Qatsi Üçlemesi* (Qatsi Trilogy, Godfrey Reggio, 1982&1988&2002) için de benzer bir çıkarım yapılabilir. Erken dönem şiirsel biçim örneklerine göre çağa ve topluma dair açık bir derdi olan bu üçlemeye de kişiler binalarla, bulutlarla, seri üretim bandının üzerinde yer alan ürünlerle ya da trafik ışıklarıyla aynı anlatsal işleve sahiptir; kişiler, ses uzamındaki besteye eşlik eden yaratıcı ritmik görsel düzenlemenin unsurlarından biri olarak yer alır.

³ Nichols (1991) *Representing Reality: Issues and Concepts in Documentary* isimli çalışmasında kurgusal filmlerin kültürü yansıtıcı yönüne vurgu yapar. Kurgusal filmlerin toplumun ve kültürün aynası olduğuna dair bu vurgu, belgesel filmleri de dışarıda bırakmaz. Belgesel ya da kurgusal, fark etmeksizin tüm filmler, bağlı bulunulan toplumun ve kültürün; kültüre bağlı olarak inşa edilen gerçekliğin birer yansıtıcısıdır. Bu minvalde belgesel filmin kurgusal filmde farkı belirgin bir ciddiyet söylemi (*discourse of sobriety*) taşımasıdır ve bu yönü onun hayal ürünü karakter ve olaylara mesafelenmesini sağlar. Belgeselin belirgin bir ciddiyet söylemi taşıması gerektiğine dair beklenti Nichols'a göre kurgusal filmlerin gerçeklikle olan ilişkisine dair kafa karışıklığına sebep olur. Kafa karışıklığının sebebi ise çeşitli toplumsal sorunları konu edinen çok sayıda kurgusal filmin, belki de bir belgesel filmde olduğu kadar, yurttaşlık bilinci ve toplumsal sorumluluk amacı ile yapılmış olması ve belirgin bir ciddiyet söylemini barındırıyor olmasıdır. Dolayısıyla belgeselin gerçeklikle ilişkisini tanımlarken ve kurmacadan farkını belirtirken vurgulanan bu ciddiyet söylemi esasen ilgili farklılık ya da benzeşmeye dair verimli bir yol sunmaz. Belgesel film en temelde anlatıdır; kurgusal filmde olduğu gibi belgesel filmde de karakterlerin algı ve değerleri ön plana çıkabilir, dahası belgesel filmin gerçekliği tarihsel dünyanın, değişebilen, dönüşebilen ve inşa edilen tarihsel dünyanın kendisine bağlıdır. Sabit bir alanı işgal etmeyen belgesel kavram ve uygulaması, tartışma ve değişimin alanı olarak ontolojik bir kesinliği ve nesnelliği garantilemez; belgesel filmin gerçeklikle ve kurgusal filmle olan ilişkisine dair bu dinamik hat film yapımcısı, metnin kendisi ve izleyicinin bakış açısından ele alındığında kendini belli eder. Alper Kırklar (2003), Umberto Eco'dan esinle yazarın, okurun ve metnin niyetinin belgesel filmleri anlamlandırmada önemli olduğunu vurgular. O'na göre pek çoğumuzun belgesel ve kurgusal filmler arasında keskin bir sınır çizmesi, belgeselin mutlak bilginin aktarıcısı ve nesnelliğin garantileyicisi olduğuna dair yanlış beklenti ve varsayım, özellikle yönetmenin ve izleyicinin niyetinin göz ardı edilmesiyle bağlantılıdır. Belgesel, nesnel bilginin aktarıcısı olma görevinden bağımsız olarak ele alınmalıdır; belgesel film yönetmeni, kurmaca film yönetmeninin yaptığına benzer şekilde yaratma, değiştirme, yeniden üretme, yorumlama ve öykünmeyle ilişkili olarak bilgi aktarır. Ros vd. (2018) kurgusal filmlere benzer şekilde belgesel filmlerin çerçevelenmesi ve anlamlandırılmasının da film yapımcısı ve izleyici arasında paylaşılan bir dizi sözleşmeye dayalı olduğunu vurgulayarak belgesel film izleyicisinin filmi izlerken biçimsel-metinsel, bağlamsal-metin ötesi ve gerçek dünyaya yapılan referans düzeyi olmak üzere üç temel düzeyde çerçeveleme yaptığını belirtir.

dönüşlü, şiirsel, katılımcı, gözlemci ve edimsel olmak üzere altı belgesel biçeminden söz eden Nichols'a (2017) göre aynı belgesel film içerisinde birden fazla biçem kullanılsa da çoğunlukla filmde öne çıkan ve baskın olan tek bir biçem vardır. Nichols, biçem kavramıyla yakından ilişkili olan, biçem kavramını da kapsayan, temelde yönetmenin bakış açısını ifade eden ses (*voice*) kavrayışından söz eder. İzleyici ile (bağlı olarak mesele ve toplumsal oyuncu ile) kurulan ilişkinin boyutlarına işaret eden ses, seslenme yani hitap etme biçimlerini de kapsar. Doğrudan ve dolaylı olarak iki seslenme türünden söz eden Nichols (2017), bu iki seslenme türünün cisimleşmiş ve cisimleşmemiş versiyonlarının olduğunu belirtir.

Her an her yerde olabilen, aktardığı bilginin doğruluğundan şüphe edilmeyen ve anlatının tüm unsurlarının bu bilginin aktarılması etrafında örgütlendiği cisimleşmemiş, güvenilir, mesafeli, nesnel ve çoğunlukla kendinden emin bir erkek sesinin varlığını barındıran Tanrının Sesi (*God's voice*) kullanımının öne çıktığı klasik belgesel anlatısında, çoğunlukla doğrudan cisimleşmemiş seslenmenin kullanıldığı söylenebilir. Ancak doğrudan seslenmenin cisimleşmemiş versiyonu yalnızca Tanrı'nın sesi kullanımının işaret edilen ilgili unsurlarıyla sınırlı değildir. Başka bir deyişle belgeselde doğrudan seslenme nesnel, mesafeli, kendinden emin erkek dış-ses kullanımı ile sınırlı değildir; kadın dış-sesin mesafesiz, oldukça kişisel bir tavırla, meseleye ilişkin görüşlerini, çıkarımlarını, duygularını ve deneyimlerini aktardığı doğrudan seslenmenin yer aldığı çok sayıda belgesel film de mevcuttur.

Çalışma kapsamında ele alınan *Cadılar* filminde yönetmen Sankey, doğrudan seslenmenin cisimleşmiş ve cisimleşmemiş versiyonlarını, kişisel duygu ve deneyimini aktarmanın oldukça mesafesiz bir aracı olarak kullanır. Bu yönüyle deneme filmin (*essay film*) içerisine de dâhil edilebilecek *Cadılar*'da yönetmen film aracını, kişisel duygu ve deneyiminin aktarımında bir performans alanı haline getirerek edimsel biçemin alternatif kullanımının tartışılmasını olanaklı kılar. Aynı zamanda yönetmenin toplumsal oyunculardan biri haline geldiği ve diğer toplumsal oyuncularla iletişim kurduğu katılımcı biçemi de içeren *Cadılar*, katılmanın edimsellikle ilişkilendirme yollarına işaret eder. Kişisel ifade, duygu ve deneyim; benzer deneyimi yaşayan kadın öznelerin deneyimleri ile ilintilenerek kişisel olanın toplumsal ve politik olan ile ilişkisine işaret eder. Dahası, kadınlık ve cadılığa dair çeşitli kurgusal filmlerde üretilen temsilleri içeren kesitler, buluntu filmin montaj türlerinden olan kolaj aracılığıyla, yönetmenin kişisel duygu ve deneyimi ile ilişkilendirilerek bağlamından koparılır ve bu temsiller (temsilleri barındıran kesitler) yönetmenin kişisel duygu ve deneyimini aktarmak üzere kendine mal ettiği unsurlar haline gelir.

Bu minvalde çalışma kapsamında öncelikle belgesel film ile olan ilişkisi bağlamında deneme filmi oluşturan unsurlar ele alınmaktadır. Belgesel filmde doğrudan seslenme biçiminin içerdiği ifade olanakları, daha genel bir ses kavrayışı içerisinde, denemeci unsurlarla olan bağlantısı kapsamında tartışılmaktadır. Katılımcı ve edimsel biçemin, ses kavrayışıyla olan ilişkisi bağlamında, belgeseli performatif bir eyleme dönüştürme biçimlerine değinilmektedir. Yönetmenin öznelliğinin dışavurum araçlarından biri haline gelen kurgusal film kesitleri aracılığıyla yapılan düzenleme, kolaj aracılığıyla kendine mal etmenin ve özenli bir arşivoloji çalışmasının örneğini sunmaktadır. Kuramsal açıdan ele alınan bu odakların belgesel anlatısının ifade olanaklarını ne şekilde geliştirdiği ve dönüştürdüğü, son kısımda, *Cadılar* filmi özelinde analiz edilmektedir. Bu doğrultuda *Cadılar* filmi, hem kendine mal etmenin yaratıcı arşiv çalışması ile ilişkisinin çok yönlü olanaklarını öne çıkarması açısından hem de

belgeselde ses ve performans kavramlarının denemeci unsurlarla ilişkisini yenileyici bir bakışla ele alması açısından öne çıkmaktadır. İşaret edilen izlekler çalışmanın ayrıksı yönünü ve önemini oluşturmaktadır.

A. BELGESEL FİLM VE DENEME FİLMİN İLİŞKİLENME BİÇİMLERİ ÜZERİNE

Temsil ve yorumlamanın alanında bir sanat formu olarak yer alan belgesel anlatısının gerçekliğe çok çeşitli yaklaşımının temelinde, film yapımcısının -kaynağı belli olan ya da olmayan- varlığı yer alır. Toplanan her imajın, çekimler bütünü, bitmiş her filmin arkasında imajı, çekimler bütünü ve filmi hayal eden bir zihin, bakış açısı yer alır. Belgeseli gerçek olay (*real event*) ile bu olayın temsili arasındaki sürekli bir müzakere olarak ele alan Stella Bruzzi (2010), ikisi arasındaki diyalektik ilişkinin belgesel film yapımcılığının omurgası olduğunu belirtir. Belgesel filmin nihai amacının, gerçeklik ve temsil arasındaki ayrımı görünmez kılmak için, gerçeği olabildiğince otantik şekilde temsil etmenin en kusursuz yolunu bulmak olduğunu sürekli olarak vurgulayan teorik ortodoksluğa karşı çıkan Bruzzi (2010), bu amacın tartışmalı olduğunu belirtir. Kameranın ve film yapımcısının varlığı ve müdahalesinin otantik temsilin önünde bir engel oluşturduğu ve nesnelliği kesintiye uğrattığı gerekçesiyle belgesel filmin gerçeğe ulaşma ve onu aslına sadık şekilde aktarmada “başarısız” olduğu varsayımı Bruzzi’ye (2010) göre hatalı bir varsayımdır. Bir belgesel film asla gerçek dünyanın kendisi olamaz; dolayısıyla bir belgeseli oluşturan şey, film yapımcısının ve kameranın varlığının gerçekliği dönüştürmesi sonucu ortaya çıkan gerçekliktir. Dolayısıyla belgesel filmin gerçekliğini, çekim anında ortaya çıkan performatif eylemler oluşturur.

Essay Film Üzerine Tezler’de Hasan Cem Çal (2021), belgeselin yorumlayıcılığının kurgusallıkla (*fictional*) ilişkili olmadığını belirtir. Bir kurgu gibi görelili olmayan belgesel, daha çok deneme (*essay*) gibi perspektiftir. Belgeselin bu açıdan denemesel (*essayistic*) olduğunu vurgulayan Çal’a göre kurgu, gerçekliği bir diğer gerçeklikle değiş tokuş ederken deneme, gerçekliği deneyimlendiği şekliyle kavrar.

Kamerasıyla imajı gören, imaja dokunan ve doğru biçim elde edilene kadar imajlar, kelimeler ve sesler arasında çeşitli çağrışımlar yapmaya çalışan film yapımcısının deneyiminin esas olduğu deneme film, belgesel film ile ilişkili olan ancak klasik belgesel filmin olgusalılığından ve nesnel tutumundan ve kurmacanın dramatik inşasından bağımsız olan, çoğunlukla kurgusal olmayan filmlerden oluşan heterojen bir grubu ifade eder (Sourdis & De Lucas, 2019). *How the Essay Film Thinks* isimli metninde Laura Rascaroli (2017), denemeci (*essayistic*) olarak adlandırılan film yapımcılığı örneklerinin en azından 1930’lardan beri mevcut olduğunu ancak özellikle 1950’lerde Fransa’da film yapımcıları ve entelektüeller tarafından yapılan çığır açıcı, düşünümsel çalışmaların⁴ deneme filmini o zamandan beri önemli bir kurgusal olmayan dal haline getirdiğini belirtir. Catherine Russell (2018), deneme filmin, deneysel ve belgesel film pratiğinin bir birleşimini içerdiğini ve genellikle öznel olan bir hitap biçimi olduğunu vurgular,

⁴ Rascaroli (2017), bu çığır açan çalışmaları şu şekilde sıralar: Jean- Isidore Isou’nun *Venom and Eternity* (1951) filmi, George Franju’nun *Hôtel des Invalides* (1952) filmi, Alain Resnais’nün *All The World’s Memory* (1956), *Statues also Die* (1953) ve *Night and Fog* (1955) filmleri, Chris Marker’ın *Sunday in Peking* (1956) ve *Letter from Siberia* (1957) filmleri, Agnès Varda’nın *Diary of a Pregnant Woman* (1958) filmi, Jean Cocteau’nun *Testament of Orpheus* (1959) filmi ve Guy Debord’un *On the Passage of a Few Persons through a Rather Brief Unity of Time* (1959) filmidir.

Alter & Corrigan'a (2017) göre sinematik temsilin erken dönem örneklerinde bile deneme filmin tanımlayıcı kimi özellikleri ortaya çıkmaya başlar. Gerçek ve kurgunun iç içe geçmesi, kişisel ve öznel bakış açısının ön plana çıkarılması, kamusal öznellik (*public subjectivity*) denilen yönelimin varlığı, işitsel ve görsel söylemler arasındaki dramatik gerilim ve izleyici ile diyalojik karşılaşmalar deneme filmin tanımlayıcı kimi özelliklerini oluşturur.

Yazınsal bir tür olarak denemenin edebiyat teorisi ve felsefe alanıyla ilişkisini ele alan metinlerden esinle, denemenin bir film biçimi (*film form*) olarak ortaya çıkışını imleyen metinlerin başında Hans Richter'in metni gelir. Hans Richter (2017) *A New Type of Documentary Film* isimli metninde; belgeseli nesnel belge saptayıcısı olarak gören anlayışın ve film yapım pratiğinin -Richter'in işaret ettiği şekliyle saf belgeselin (*pure documentary*)- bir sanat formu olarak belgesel film yaklaşımından uzak olduğunu belirtir. Salt kayıt altına almaya değil, gerekli olan her türlü yolla, belgesel malzemeden yola çıkarak bir fikri yeniden üretme, görülemeyeni görünür kılma, dolayısıyla hayali (*imaginary*) kavramları da görselleştirme gibi görevler Richter'a göre saf belgeselin yerine getiremediği görevlerdir. Etkileşime geçilen mesele/malzemeden yola çıkılarak yeniden üretilen fikirler, yeniden üretilen olgular (*fact*) ve hatta yeniden üretilen sahnelerin, fikri anlaşılır kılmaya yarayan argümanlar dizisinin araçları olarak kullanıldığı bir form için deneme kavramını uygun bulan Richter, deneme filmin temelde, düşünceleri ekranda görselleştirmekle ilişkili olduğunu belirtir. Deneme film, saf belgeselin aksine, oldukça geniş bir ifade araçları rezervuarına sahiptir; salt olguların nesnel betimlemesi ya da olayların kronolojik düzende aktarılmasının çok ötesinde deneme film yapımcısı, çeşitli mecralardan malzeme toplayabilir, zaman ve uzamda özgürce hareket edebilir, nesnel temsilden fantastik alegoriye ve sahnelemeye kadar geniş bir alan içerisinde dolanabilir. Deneme film yapımcısının tüm bu çeşitlilikten yararlanabilmesini gerekçelendiren temel nokta, yönetmenin düşüncesinin ve duygusunun görünür kılınmasıdır. Dolayısıyla Richter için zengin ifade araçlarının kullanımını içeren deneme film, belgesel filmin yeni bir türü olarak değerlendirilir.

Alexandre Astruc (2010) *Yeni Avangardın Doğuşu: Kamera-Kalem (Le Camera-stylo)* isimli metninde salt gösteri olarak sinemanın ötesinde, düşünceyi ifade eden bir sinemanın gerekliliğinden söz eder. Fikirlerin doğrudan filme yazılmasının mümkün hale geldiği bir form hayal eden Astruc, bir yazarın kalemi ile yazmasına benzer bir şekilde bir film yapımcısının da kamerası ile yazdığını belirtir; 1920'lerin gerçeküstü, soyut ve stilize avangart filmlerinin dışında bu tarz bireysel bir film yapım biçimi Astruc'a göre sinemada yeni bir eğilimdir. Astruc bu metninde deneme (*essay*) kavramını kullanmaz ancak film yapımcısının fikirlerinin doğrudan filme yazılmasına yönelik yaptığı vurgu deneme film için de kuramsal bir altlık oluşturur. *The Future of Cinema* isimli metninde ise Astruc (2017), film yapımı ve deneme formu arasında doğrudan ilişki kurar. Sinemayı -ve de belgesel filmi- fotoğrafik kaydın, haber filmlerinin, salt gösteriye dayanan kurmaca filmlerin dışında, roman ve resmin ifade edebildiğine benzer şekilde, insan düşüncesini ifade eden ve öne çıkaran bir araç olarak düşünmenin gerekliliğine vurgu yapan Astruc (2017) filmin, film yapımcısının kişisel meselelerinin üzerine yazıldığı bir aygıt olarak ele alınması gerekliliğine işaret eder. Sinema ancak film yapımcısı filmsel aygıt aracılığıyla "ben" diyebildiğinde, kamera nihayet kalemin yerini aldığı, film fotoğrafik diktatörlük ve gerçekliğin sadık temsiline koptuğunda bir geleceğe sahip olabilir. Bunun sağlanabilmesinin yolu ise haber filmlerinin ve kurgusal filmlerin dilinin terkedilip denemenin dilinin öne çıkarılmasıdır. Astruc denemenin dilinin,

film yapımcısı ve eser arasındaki uçurumu yok ettiğini belirtir. Sinemanın ilgilenmesi gereken temel sorun, fotoğrafik tasvir ve gerçekliğin aslına sadık olarak sahnelenmesiyle ilgili olmamalıdır; sinemanın asıl sorunu, film yapımcısının dünya görüşünün aracı haline gelen bir biçim ve teknik üzerine düşünmek ve bu tekniği geliştirmektir. Her teknik seçim bir dünya görüşüyle ilişkilidir ve sinema sanatı tam da bu tekniklerin seçiminde yatar.

Astruc, ilgili metinlerinde deneme film ile belgesel film arasında bir ilişki kurmaz çünkü onun denemeci olarak işaretlediği film yapım anlayışı, salt belgesel film yapımıyla değil tüm bir filmsel üretim alanı ve pratiğiyle ilgilidir. Astruc, o dönemde Fransız sinemasında -özellikle kurgusal filmlerde- var olan genel eğilime karşı film yapımcısının kişisel düşüncesinin ön plana çıktığı ve tekniğin bunun ifadesi için örgütlendiği denemeci bir yaklaşım önermiştir. Richter ise Astruc'ın aksine, deneme film ile belgesel film arasında doğrudan bir ilişki kurar; deneme filmi belgesel filmin yeni bir türü/tipi olarak değerlendirir ancak bu değerlendirme Richter'ın belgesel filme ilişkin değerlendirmesinin sınırlılıklarına da işaret eder. Richter'ın, deneme filmin anlatım olanakları açısından gelişkin yönlerini sıralarken deneme filmle karşılaştırdığı belgesel film yapım anlayışı; temelde gerçekliğin aslına sadık belgelenmesini içeren, nesnel bir tonun hâkim olduğu haber filmine benzer konvansiyonel belgesel film yapım yöntemine işaret eden saf belgeseldir. Dolayısıyla Richter'ın analizi, belgesel film yapımının -konvansiyonel olsa da tek film yapım yöntemi olmayan- çok sınırlı bir pratiği ile meşgul olur. Dahası, deneme filme ilişkin kavrayışı da belirsizdir; deneme filmi belgeselin bir türü/tipi olarak ele alsa da deneme filmi kurgusal olandan ayıran sınırlara dair bir çerçeve çizmemiştir.

Andre Bazin (2017), *Bazin On Marker* isimli metninde deneme filme dair görüşlerini Chris Marker'ın *Letter from Siberia* (1958) filmi ile sınırlandırmasına rağmen, bir film yapım yöntemi olarak denemenin barındırdığı potansiyellere dair nispeten daha doyurucu bir tartışma yürütmüş olur. Marker'ın metin ve imaj arasındaki ilişkiyi kökten değiştirdiğini, kelime ve imaj arasında diyalektik bir ilişki kurduğunu ve imajı farklı entelektüel bağlamlara yerleştirerek diyalektik bir işlem gerçekleştirdiğini belirten Bazin (2017), *Letter from Siberia* filminin önceki belgesel filmlerde görülen hiçbir şeye benzemediğini belirtir. Jean Vigo'nun belgesel bakış açısı (*a documentary point of view*) kavrayışından yola çıkarak *Letter from Siberia* filmini, film tarafından belgelenen bir deneme olarak tanımlayan Bazin, buradaki deneme kavramının edebiyattaki denemeye işaret ettiğini yani hem tarihi hem de politik, aynı zamanda bir şair -yaratıcı- tarafından yazılmış bir deneme olduğunu özellikle vurgular. Marker'ın filminde, birincil malzemenin zekâ, ikincil malzemenin zekânın ifade aracı olarak işleyen dil, üçüncül malzemenin ise imaj olduğunu belirten Bazin, imajın ancak sözel zekâyâ (*verbal intelligence*) atıfla var olduğunu vurgular. Dolayısıyla çekimler arasında kurulan ilişkiye - neden-sonuç ilişkisine - bağlı olarak işleyen geleneksel montajın aksine Marker, yeni bir montaj türünü, yatay (*horizontal*) montajı dener. Yatay montajda, belirli bir görüntü kendisinden önce gelen veya sonra gelecek olana atıfta bulunmaz, bunun yerine bir şekilde söylenen şeye yanal olarak (*laterally*) atıfta bulunur. Söylenen ve duyulan şeyin merkezi ve temel olduğu yatay montajda, montajın yönü gözden kulağa değil, kulaktan göze doğru işler⁵. Dahası Marker, deneme filmini oluştururken salt o anın tanığı olan

⁵ Carl Plantinga (2018) *Characterization and Character Engagement in the Documentary* isimli metninde belgesel anlatısında söylenen ve duyulananın merkeziliğine dair zihin açıcı bir vurgu yapar. O'na göre belgesel hem gösterir hem anlatır ancak

yerinde çekilmiş belgesel görüntülerden yararlanmaz yanı sıra düşüncesinin ifadesi olabilecek - fotoğraftan gravüre ve animasyona dek- her türlü filmsel materyali kullanır.

Bazin'in denemeyi, Vigo'nun belgesel bakış açısı kavramıyla ilişkilendirerek, deneme filmde temel unsurun düşünce ve bunun sözel ifadesi olduğunu belirtmesi, öncelikli olarak imaja değil sözel zekâyâ (*verbal intelligence*) işaret etmesi onu, deneme filme ilişkin daha verimli bir tartışma alanı açan Phillip Lopate ile yakınlaştırır. Deneme filmin kapsamına ve belgesel filmle olan ilişkisine dair daha net bir çerçeve çizen Lopate'nin yaklaşımı, çalışma kapsamında ele alınan *Cadılar* filminin deneme film ile olan ilişkisinin boyutlarını, hangi yönlerden denemeci bir tavrı benimsediğini -ya da benimsemediğini- sorgulamada, oldukça verimli bir alan sunar.

Lopate (2017) *In Search Of The Centaur: The Essay-Film* isimli metninde, Astruc'ın kamera-kalem (*camera-stylo*) yaklaşımının, deneme film açısından belirsizlikleri içerdiğini belirtir. Stan Brakhage'den Miklos Jancso'ya ve Andrei Tarkovsky'e dek, birbirinden farklı ve çok çeşitli film yapım yöntemlerinin deneme film kapsamında değerlendirilmesinin, deneme filme dair kafa karışıklığının göstergesi olduğuna işaret eden Lopate, özellikle kendini yansıtanın öne çıktığı filmlerin denemeci (*essayistic*) üslupla karıştırıldığını ancak her kendini yansıtan filmin denemeci olarak kabul edilemeyeceğini belirtir. Deneme Lopate'ye göre denemecinin kendi düşüncesi hakkında düşünmesi ve soru sorması sürecini içerir. Burada özellikle işaret edilen nokta, ille de sorun-çözüm yapısına işaret etmesi gerekmeyen bir çerçeveden ve kurumsal olmayan bir bakış açısından denemecinin, kendi düşünce dünyası içerisinde yaptığı araştırmanın öne çıkarılmasıdır.

Bir deneme filmin temelde beş niteliği barındırdığını belirten Lopate'ye göre ilk nitelik, deneme filmin sözcüklere sahip olmasıdır. Konuşma, altyazı ya da ara başlıktan oluşan bir metin (*text*) deneme filmin temel unsurudur; bir düşünceyi ne denli yaratıcı ya da güçlü olursa olsun salt imajlar aracılığıyla ileten filmler, deneme film içerisine dâhil edilemez⁶. İkinci nitelik, metnin tek bir sesi (*voice*) temsil

belgesel filmin öncelikle gösterilenlere dayanan görsel bir araç olduğu iddiası yanıltıcıdır ve tüm belgesel filmler için geçerli değildir. Belgesel filmler görsel olduğu kadar işitsel olarak da iletişim kurarlar. Dahası belgesel filmler anlatının ve retoriğin yapılanmasında merkezi olarak dış-ses anlatımı, ara yazı, diyalog gibi sözlü söylem (*verbal discourse*) araçlarını kullanırlar. Dolayısıyla aynı anda birden fazla ve farklı bilgi kanalını birleştiren eklektik ve karmaşık bir iletişim ortamına işaret eden belgesel film, filmsel iletişimin modaliteler arası doğasını (*cross-modal nature*) açığa çıkarır. Timothy Corrigan (2011) ise özel olarak deneme filmlerin ses ile olan ilişkisine dikkat çeker; açık ya da örtük şekilde, bir ses ya da (yazılı) metin aracılığıyla deneme filmlerde ortaya çıkan şey, sözlü bir kayıt ve bu sözlü kayda direnen ve onu rahatsız eden görsel bir hat arasındaki denemeci gerilimdir. Sözel ifadenin kullanımı aynı zamanda film yapımcısının sesi ve gerçek/bedensel varlığı aracılığıyla öznelliğini ifade etmesinin önemli bir aracı haline gelir. Sözel (ve ona eşlik eden görsel) ifade, yönetmenin içsel benliğinin dış dünyaya eklemlenmesine imkân tanıyan denemesel dışavuruma (*essayistic expressivity*) işaret eder.

⁶ Lopate'nin aksine David Oscar Harvey (2012), ses merkezli (*vococentric*) olan deneme filmlerinin varlığını kabul eder ancak deneme filmi ses merkezli olmayan (*non-vococentric*) bir formda ele almanın olanaklılığını da tartışmaya açar. Ses merkezlilik kavramındaki ses, fiziksel bir sese işaret eder. Harvey ise ses kavramını fiziksel sesin ötesinde, filmi oluşturan tüm unsurların yönetmenin öznelliğini ve düşünme biçimini ifade edecek şekilde -yönetmenin bakış açısı ve dünya görüşünü ifade edecek şekilde- ele alır. Bir ifade aracı olarak ses, bir filmin tüm algısal unsurlarını kapsayarak, fiziksel sestten ve dilsel kayıttan ziyade sinematik bir sese işaret eder. Russell (2018) da Harvey'e benzer şekilde dış-ses anlatımını deneme filmin gerekli bir bileşeni olarak görmez; O'na göre anlam genellikle müzikal ipuçları ve görüntülerin dinamikleri aracılığıyla yaratılabilir.

etmesidir. Burada sesin tekliliğine yapılan vurgu esasen sesin/seslerin, tek bir bakış açısına işaret edecek şekilde organize edilmesidir. Salt alıntılanmış metinlerden oluşan bir kolaj Lopate'ye göre deneme değildir; kolajın denemeci bir eğilim taşıması için çeşitli alıntı ve referansların birleşik bir bakış açısından sunulması gerekir. Üçüncü unsur, metnin bir sorun/mesele hakkında mantıklı bir söylem dizisi oluşturma girişimini temsil etmesi; dördüncü unsur ise mantıklı bir söylem dizisi oluşturan metnin bilgidan daha fazlasını iletmesi, güçlü ve kişisel bir bakış açısına sahip olmasıdır. Tanrı'nın sesini kullanan konvansiyonel belgesel seslendirmesi bu nedenle denemeci bir özellik barındırmaz. Deneme filmi oluşturan beşinci ve son nitelik ise, metnin dilinin ilkel ve özensiz bir üslupla değil, ilgi çekici ve özenli bir üslupla yazılmış olmasıdır.

İşaret edilen beş özellikten de anlaşıldığı üzere Lopate (2017), deneme filmin kapsamını metin ekseninde ele alır; metnin biçimi ve anlatıdaki konumuna dair olan bu nitelikler imajın önüne geçer. Sesin merkezi konumda olduğu deneme filmlerinde filmin retoriği ve anlatının çerçevesi seslendirmenin mantığı ve doğası tarafından inşa edilir. Ancak deneme filmdeki ses merkezlilik, film yapımcısının -ya da anlatıcının- öznelliğinin tüm izlerini silerek nesnelliği öne çıkaran Tanrı'nın sesi seslendirmesinin kullanıldığı klasik belgesellerdeki aksine film yapımcısının ya da anlatıcının öznelliğinin öne çıkarıldığı bir ses merkezliktir. Film aracının temelde, her şeyden önce görüntünün kendisiyle ilgili bir araç olması, deneme film söz konusu olduğunda bir süreliğine askıya alınır çünkü imajların yaratıcı düzenlenmesinin tek başına bir filmi deneme film yapmaya yetmediği; deneme filmde daha önemli olanın imaj değil metin olduğu söylenebilir. Lopate'ye göre bu, hareketli görüntünün ve imajın filmsel anlatımdaki önemini yadsımak değildir; yalnızca deneme filmi, ona çok benzeyen ancak deneme film olmayan filmlerden ayırmanın bir yöntemidir. Denemenin biçimsel düzenlemeden tümüyle muaf "serbest" bir anlatım formu olmadığını, sanıldığı aksine sesler ve söylemler kakofoni olmadığını, film yapımcısının düşüncesini belirgin şekilde ifadesinin bir aracı olduğunu ve bununla ilişkili olarak da çeşitli otobiyografik unsurların deneme film için büyük bir potansiyel barındırdığını belirten Lopate, modernist sanat filmlerinin ve deneysel filmlerin barındırdığı modernist estetiğin, tam olarak deneme film estetiği ile ilişkilendirilemeyeceğini belirtir. Parçalanmanın, merkezsizliğin, yabancılaşmanın ve kopukluğun tüm bir anlatı hattına yayıldığı modernist anlatıdan farklı olarak deneme film anlatısı, parçalanma ve kopukluğu barındırır ancak parçalar ve kopukluklar kişisel bir metnin ve sesin gücüyle yeniden bütünlenir.

Bu kişisel metin ve ses çoğunlukla birinci şahıs anlatıcısı (*first-person narrator*) barındırır. "Ben" in konuşması, denemesel söylemin (*essayistic discourse*) varlığına işaret eder. Lopate, "ben" anlatıcısının varlığının, kendisiyle röportaj yapılan toplumsal oyuncunun devreye girmesiyle tehlikeye girdiğini belirtir. Ben anlatıcısının varlığının ve sesinin, toplumsal oyuncunun doğrudan cisimleşmiş seslenmesi aracılığıyla ortadan kalkması filmin denemeci doğasına zarar verir. Film yapımcısının kişisel görüşlerini sekteye uğratabilme potansiyeline sahip olan röportaj kullanımını Lopate, *Bir Yaz Güncesi* (Chronicle of a Summer, Jean Rouch ve Edgar Morin 1961) ve *Güzel Mayıs* (The Lovely Month of May, Chris Marker ve Pierre Lhomme 1963) filmleri üzerinden örneklendirir. İki film de yoğun röportaj kullanımı nedeniyle deneme filmin kapsamından uzaklaşarak belgesel film kapsamına dâhil olmuşlardır. Lopate (2017) bu anlamda belgesel filmi ve deneme filmi birbirinden ayırır; çok sayıda filmin deneme olarak başlayıp belgesel olarak bittiğini söyler. Röportajı yoğun şekilde kullanan bir filmin deneme olarak başlayıp

deneme olarak bitebilmesi için film yapımcısının bu röportajları kendi kişisel düşüncesi ve deneyimini ifade etmede bir araç olarak kullanması, okları yeniden kendi tarafına döndürmesi gerekir. Böylelikle Lopate, deneme film ile kimi denemeci unsurlara sahip olan belgesel film arasında ayırım yapmış olur ve mevcut film külliyyatından yola çıkarak -ve en iyi deneme film örneklerinin henüz yapılmamış olduğunu vurgulayarak- üç ayrı deneme film yapım yöntemi olduğunu belirtir. İlk yöntem film yapımcısının yazdığı ya da kendine mal ettiği metne eşlik eden görseller bulmasını içerir. İmajlar ve seslendirilen metin (*spoken text*) birbirleriyle karşıt hatta çelişkili olabilir. İkinci yöntem denemeci Chris Marker'ın yaklaşımına işaret eder; film yapımcısı daha önce başkası tarafından çekilmiş görüntüleri kendi bakış açısına göre yeniden çekebilir ya da derleyebilir ve ardından bu görüntüler üzerine düşünen bir metin yazabilir. Üçüncü yöntem ise film yapımcısının yapım süreci içerisinde çekim yaparak görüntü topladığı ve ilgili metni yazdığı ve anlatının ihtiyaçlarına göre yeniden çekim yapıp metni geliştirmeye de devam ettiği, sürecin kendine bağlı olarak gelişen bir yöntemdir.

B. BELGESEL FİLMDE DOĞRUDAN SESLENME, KATILMA VE EDİMSELLİK

Harvey (2012), Fransa'da ortaya çıkan, Chris Marker, Alain Resnais, Agnès Varda ve zaman zaman Georges Franju'nun içerisinde yer aldığı küçük ancak etkili bir film yapımcılığı hareketi olan Sol Yaka Grubu (*Left Bank Cinema*) içerisinde üretilen estetik açıdan cesur, politik olarak angaje ve güçlü bir kişisel ifadeye sahip belgesel filmlerin, deneme filmin teorileştirilmesinde önemli bir yere sahip olduğunu söyler. İlgili yönetmenlerin özellikle kurgusal olmayan filmlerinin barındırdığı yeniliklere dair bir tartışma, hem belgesel filmi biçimler açısından tartışan metinlerde hem de deneme filmi odağına alan metinlerde karşımıza çıkar. Her biri birbirinden çok farklı çalışmalar yapmış olmasına rağmen bu yönetmenlerin kurgusal olmayan filmlerinin işaret ettiği ilk öne çıkan yön, güçlü kişisel ifadenin mesafesiz bir dış-ses aracılığıyla aktarılması; Bazin'in işaret ettiği gibi sözel zekânın kulaktan göze doğru hareket eden bir montaj türünü üretmesidir. Dahası, ilgili yönetmenlerin kurgusal olmayan çalışmaları; yönetmenin -ve de anlatıcının- varlığı ve konumuna, duygusu ve deneyimine dair, toplumsal oyuncu/özne ve izleyici ile kurdukları ilişkinin boyutlarına dair ve bunlarla ilişkili olarak filmsel temsile dair yenileyici öneriler sunar. Dolayısıyla bu önerilerin; belgesel sesin biçimlerine -özellikle doğrudan seslenmeye-, yönetmenin anlatıya dâhil olarak katılımını içeren -ve de toplumsal oyuncu ile ilişkilendirme biçimlerine işaret eden- katılımcı biçime ve filmi, yönetmenin duygusal ve deneyimsel performansının alanı haline getiren edimsel biçime ilişkin tartışmaları öne çıkardığı söylenebilir.

Belgesel sesin biçimlerine dair en net önerilerden biri Nichols'ın (2017) yaptığı sınıflandırmadır. Ancak sınıflandırmaya geçmeden önce belgeselde "ses" kavramının kapsamına değinmek gerekir. Harvey, ses merkezli olmayan (*non-vococentric*) bir deneme film önerirken sese dair kavrayışını özellikle Nichols'ın (2016) belgesel filmde sese ilişkin yaklaşımından yola çıkarak oluşturur. En temelde Nichols'ın belgesel sestən söz ederken sadece fiziksel sese işaret etmediği, ses kavramını sözlük anlamının dışında ele aldığı, belgeselde sesin kapsamını genişlettiği belirtilebilir. Belgeselde sesin, belgeselin bakış açısının ve mantığının bize nasıl aktarıldığı melesiyle ilişkili olduğunu belirten Nichols (2017), ses ve film üslubu arasında oldukça yoğun bir ilişki kurar. Yönetmenin gerçek tarihsel dünyaya dair görüşlerini görsel-işitsel olarak ifade etme çabasının ürünü olan ses, yönetmenin filmde yer alan toplumsal oyuncular/öznel ve filmin meselesi ile ilişkilendirilmesinden kaynaklanır. Yönetmenin meselesi hakkında

nasıl konuştuğunun, onunla nasıl ilişkilendiğinin ve dolayısıyla izleyici ile filmin meselesi arasındaki ilişkiye nasıl baktığının ölçütü olarak ses; yönetmenin dünya ile filmin meselesi ile kurduğu bağa işaret eder. Nichols, belgeselin ayırt edici özelliğinin bir film tarafından çağrılmayla, film tarafından hitap edilmeye yani filmin izleyici ile etkileşime girmesiyle ve paylaştığımız dünya hakkında konuşmasıyla ilişkili olduğunu söyler. Dar anlamıyla teknik sinematografik unsurlara işaret eden stil (*style*) kavramından daha fazlası olan belgeselin sesi (*the voice of documentary*), tarihsel dünyayı belirli bir bakış açısından şekillendirir ve izleyiciye hitap eder. Belgeselin sesi, sesler ve imajlar aracılığıyla bizimle – izleyiciyle- konuşmaya çalışan bir başkasının -film yapımcısının- varlığını kabul etmemiz için, tüm sinematik araçları kullanarak bizi çağırır, bize hitap eder. Dolayısıyla belgeselde ses meselesi yalnızca sözcüğün ilk anlamıyla ele alınamaz.

Belgesel film tarihi boyunca farklı özellikler sergileyen ses, Nichols’a (2016) göre beş dönemde ele alınabilir. İlk dönem sessiz sinema dönemidir; bu dönemde çoğunlukla ara yazılarla ve kompozisyon, kurgu gibi sözsüz araçlarla izleyiciye hitap edilir. İkinci dönem, sesin gelmesiyle birlikte, izleyiciyi bir durum ya da sorun hakkında yönlendiren mesafeli, nesnel, görülmeyen ancak duyulan Tanrı’nın sesi yorumunu yoğun şekilde kullanan belgesellerle başlar ancak bununla sınırlı değildir. Anlatıcının dış-ses yorumunun devreye sokulan birçok farklı araçtan yalnızca biri olarak kullanıldığı filmlerin de yer aldığı bu dönem, özellikle yaratıcı ritmik kurgunun öne çıktığı, devamlılık kurgusunun çeşitli şekillerde sınandığı, filmsel anlatımın olanaklılığının araştırıldığı filmleri de kapsar. Özellikle 1920’lerin sonu ve 1930’lu yıllarda belgesel film yapımında tarihsel avangardın da etkisiyle daha deneysel denebilecek çeşitli filmler de üretilir. Üçüncü dönemde belgeselin sesi kökten değişir. Bu değişimin ana sebebi film teknolojisi alanında yaşanan değişimlerdir. 1960’lı yılların başında taşınabilir kameraların ve ses kayıt cihazlarının gelişmesiyle birlikte film yapımcısının hareket alanı da artar; yaşanan bu dönüşüm, yönetmenin meseleyle ve toplumsal oyuncu ile ilişkilene biçimlerinde de çeşitlenmelere yol açar. Önceki iki döneme göre köklü şekilde değişen yalnızca belgeselin sesi değil aynı zamanda kurgulama stilidir. Ses artık film yapımcısının görüntüleri düzenleme, yorum ve müzik ekleme sürecinden çok, filme çekme anında başkalarıyla -toplumsal oyuncularla- karşılaşma biçimlerine işaret eder. Filmin çekildiği an, daha önceki yaklaşımlarda nadiren vurgulanan bir şekilde meselenin kalbi haline gelir. Toplumsal oyuncunun sesinin belirgin bir düzenlemeye tabi tutulmadığı, yönetmen ve toplumsal oyuncunun karşılaşmasını içeren, kontrolün film yapımcısından çok toplumsal oyuncuda olduğu, o anda gerçekleşen eylemin aktarıldığı bu üçüncü dönemde özellikle toplumsal oyuncu ile doğrudan karşılaşma anının öne çıkması, karşılaşma etiğiyle ilgili soruları ortaya çıkarır. Bu dönem yalnızca, film yapımcısının varlığını belli ederek anlatı içerisine dâhil olduğu, toplumsal oyuncu ile aynı zeminde bulunduğu ve katılım gösterdiği belgesel filmleri içermez; yanı sıra toplumsal oyuncuların deneyim ve karşılaşmalarının sürekliliğini olabildiğince az müdahaleyle gözlemleyerek aktarabilmenin yolu olarak zamansal ve mekânsal sürekliliğin “olduğu haliyle” verilmeye çalışıldığı, yönetmenin duvardaki bir sinek gibi davrandığı filmleri de içerir. Nichols’ın 1960’lı yılların belgesel yönelimine dair bu tarifi, gerçek-sinema (*cinema-verite*) ve doğrudan sinemaya (*direct-cinema*) işaret eder. Dördüncü dönem, 1960’lı yılların yöneliminin aksine 1930’lu yılların avangarttan etkilenen film yapım mantığının izlerini taşır. Üçüncü dönemde -1960’lı yıllarda- işaret edilen eğilimin, belgeselin avangart ile yakınlaştığı 1930’lu yılların eğilimine karşı olduğunu belirten Nichols’a göre, özellikle kurgusal yeniden canlandırmaların

(*fictional reenactments*) öne çıktığı 1980'li yıllarda filmsele anlatımın kendine has araçlarının yaratıcı bir çabayla şekillendirildiği belgeseller ortaya çıkar. Kurgusal hikâye anlatımı ile ilişkilennmelerin öne çıktığı bu dönemde *docudrama* ve *docufiction* gibi melez formların, özel efektlerin, animasyonların sıklıkla kullanıldığını belirten Nichols, belgeselin sesinde meydana gelen bu dönüşümün esasen yönetmenin kişisel bakış açısının/sesinin daha net ve yoğun şekilde varlık göstermesiyle ilgili olduğunu belirtir. Özellikle 1960'lı yıllarda öne çıkan gözlemci biçimde -doğrudan sinemada-, kendi varlığını gizleyerek hayaletvari bir konumda olan film yapımcısının aksine bu dördüncü dönemde öne çıkan şey, film yapımcısının kendi kişisel belleğine, deneyimine ve deneyimine dair geliştirdiği duyguya yönelerek kendi hikâyesini aktarması ve izleyiciyi de bu hikâyeye ortak etmek için gerekli olan her türlü yola başvurmasıdır. Dolayısıyla bu dönem film yapımcısının kendi duygu ve deneyiminin bir tür performansını gerçekleştirdiği filmleri de kapsar. 1980'li yıllarda belgeselin sesinde meydana gelen bu çeşitlenme, günümüz belgesel film yapımına işaret eden beşinci dönemi de etkiler. Dijital olanakların devreye girdiği bu dönemde belgesel filmin, gerçekliğin otantik temsili olduğu/olması gerektiğine dair kökensel iddialardan yoğun şekilde şüphe duyulur. Nichols çağdaş belgesel sesinin; zaman ve mekân katmanlarının iç içe geçtiği, aşağıdan yukarı tarih anlatısının öne çıktığı, duygusal katılımı önceleyen, performans ve benlik sunumu aracılığıyla sosyal ve ruhsal gerçekliğin giderek daha karmaşık bir şekilde ele alındığı bir yönelime işaret ettiğini belirtir.

Dolayısıyla Nichols'ın *Belgesel Sinemaya Giriş* (2017) isimli metninde işaret ettiği belgesel biçimleri (*mode*) aslında ses kavrayışının içerisinde yer alır. Açıklayıcı (*expository*), şiirsel (*poetic*), gözlemci (*observational*), katılımcı (*participatory*), dönüşlü (*reflexive*) ve edimsel (*performative*) olmak üzere altıya ayrılan belgesel biçimleri, yönetmenin dünyayı algılama biçimiyle ilişkili olarak farklı film yapım usullerine işaret eder. Her bir biçem ayrı film yapım usulünü ve dolayısıyla gerçeklikle farklı ilişkilennme biçimlerini gerektirir. Film yapımcısı, mesele/toplumsal oyuncu ve izleyici üçgeni her bir biçimde farklı ilişkilennme türlerini kapsar.

Ses ve biçem ilişkisi, belgesel sesin biçimleri ya da türleri kapsamında ele alındığında daha anlaşılır olur. Nichols (2017), doğrudan ve dolaylı olmak üzere temelde iki tür seslenme olduğunu belirtir. Kendi içinde de cisimleşmiş ve cisimleşmemiş olarak ikiye ayrılan doğrudan ve dolaylı seslenme türleri, aynı film içerisinde çeşitli şekillerde kullanılabilirler. Doğrudan seslenmede izleyiciye ya da kameraya doğrudan hitap edilir. Doğrudan seslenmenin cisimleşmemiş versiyonunda hitap eden kişi yani konuşmacı görünmez; dış-ses anlatımının kullanımına işaret eden bu versiyon Tanrının sesi kullanımını içerir. Benzer şekilde izleyiciye hitap etmek üzere kullanılan ara yazılar da bu versiyona dâhil edilebilir. Doğrudan seslenmenin cisimleşmiş versiyonunda ise izleyiciye hitap eden sesin varlığı/kaynağı görünür; röportaj yapılan toplumsal oyuncunun ya da onunla röportaj yapan kişinin varlığı ya da otoriter bir ses olarak sunucu, muhabir vb.'nin varlığının gizlenmediği kullanımlar bu versiyona dâhil edilebilir. Açıklayıcı biçem doğrudan seslenmenin her iki versiyonu içerisine dâhil edilebilir; yönetmenin anlatıya kameranın önünde ya da arkasında dâhil olarak katılım gösterdiği katılımcı biçem ise doğrudan seslenmenin cisimleşmiş versiyonu içerisinde değerlendirilebilir. Yine, yönetmenin duygusal ve deneyimsel bir performans sergileyerek varlığını belli ettiği edimsel biçem de doğrudan seslenmenin cisimleşmiş versiyonuyla ilişkilendirilebilir. Dönüşlü biçem, filmin kendisine, film olduğuna, kendi kurulumuna, ve birinin -yönetmenin- bakış açısı aracılığıyla yapıldığına işaret etmesi anlamında

doğrudan seslenmenin cisimleşmiş versiyonuyla belirli bir oranda ilişkilendirilebilir. İkinci seslenme türü olan dolaylı seslenmede, izleyiciye doğrudan hitap edilmez; izleyiciyi doğrudan seslenmedeki gibi doğrudan çağıran ve yönlendiren bir hitap yoktur. Dolaylı seslenmenin cisimleşmemiş versiyonunda bilgi, duygu, mesele tümüyle filmsel anlatımın kendine has araçları aracılığıyla anlatılır; sinematografik unsurların yaratıcı düzenlemesi izleyicinin anlama ve bilgiye dair yorum yapmasına olanak tanır. Şiirsel biçime sahip belgeseller bu versiyon içerisine dahil edilebilir. Dolaylı seslenmenin cisimleşmiş versiyonunda ise toplumsal oyuncu kendi yaşamı ve deneyimi içerisinde gözlemlenir. Yönetmenin ve kameranın duvardaki bir sinek gibi davrandığı, yönetmenin kendi varlığını gizleyerek toplumsal oyuncunun yaşamını ve deneyimini müdahale etmeden gözlemlediği gözlemci biçim -ve de doğrudan sinema- bu versiyon içerisinde yer alır. Belgesel filmler çoğunlukla birden fazla biçimi ve çeşitli şekillerde ilişkilendikleri seslenme türlerini aynı anda barındırabilirler ancak her filmde genellikle baskın olan tek bir biçim bulunur.

Bruzzi (2010), Nichols'ın belgesel biçemlerine dair yaptığı sınıflandırmayı, biçimsel açıdan benzer olan filmler arasındaki farklılıkları göz ardı ettiği ve belgesel tarihine ilişkin yanlış bir kronoloji dayattığı için sorunlu bulur. Bruzzi'ye göre özellikle dış-ses anlatıcının kullanıldığı belgesellere yönelik olumsuz algının temelinde Nichols'ın belgesel filmin en eski ve ilkel biçimi olarak tanımladığı açıklayıcı biçim yaklaşımı yatar. Gerçekliğe doğrudan erişim garantisi veren, otantik bir gerçekliğin yansıtıcısı olarak ele alınan saf belgesel anlayışının teminatı olarak gösterilen açıklayıcı biçim ve içerdiği dış-ses anlatıcı, dış-ses kullanımının Tanrının sesi modeli çerçevesinde ele alındığı yanlış bir görüşü ekmiştir. Oysa dış-ses anlatımı Bruzzi'ye göre salt bilgi aktarımının güvenilir aracı olmanın ötesinde, ironik ve polemik bir araç olarak da kullanılabilir. Dolayısıyla belgeselde dış-ses seslendirmenin kullanımı çok daha geniş bir perspektifte ele alınır; dış-ses seslendirme, kurgusal olmayan görüntünün saflığı idealini benzersiz bir şekilde örnekleyen kayıt olarak filme karşı, bu "saf" olay parçalarına önyargı, öznellik ve bilinçli bir yapılandırma ile müdahale etmenin en açık bileşenlerinden biri olarak ele alınır. Buradan yola çıkarak Bruzzi, belgesellerin kaçınılmaz olarak film yapımcısının filme alınan duruma müdahalesinin bir sonucu olduğunu ve bununla ilişkili olarak da belgesellerin performatif olduğunu vurgular. Özünde inşa ve performansa dayalı olan belgesel film; film yapımcısı, özne/toplumsal oyuncu ve izleyici arasındaki karşılaşmadan doğan bir gerçekliği esas alır. Bu gerçekliğinse belgesel kanonunda iddia edildiği gibi "kayıt aracı olarak belgesel"e işaret eden saf ve otantik gerçeklikle ilişkisi yoktur.

Kayda alınan olay ve temsili arasındaki diyalektik ilişki, doğası gereği akışkan ve istikrarsız olan belgesel filmin temelde performatif bir eylem olarak performans ve performatiflik sorunlarından etkilendiğine işaret eder (Bruzzi, 2010). Film yapımcısı, özne/toplumsal oyuncu ve izleyici arasındaki diyalektik ilişkiden doğan belgesel gerçekliğinin temelde performatiflik meselesiyle birlikte ele alınmasını öneren Bruzzi, belgeselde performansın Nichols'ın edimsel biçimde tanımladığı şekliyle sınırlı olmadığını belirtir. Performatiflik yani edimsellik, Nichols'ın işaret ettiği gibi yönetmenin duygusal performansının ve deneyimini aktarmanın merkezi olduğu, nesnelliğin geri plana itilerek öznenin izleyiciyi de içine alacak şekilde etkileyici yollarla aktarıldığı bir biçime işaret eder. Bruzzi ise belgeselde performatifliğin salt bununla sınırlı olmadığını; hem filmin estetik açıdan daha zengin olmasını sağlayan çeşitli araçların kullanımına işaret ettiğini, bununla ilişkili olarak yönetmenin öznel bir performans alanına sahip olduğunu ve bunun izleyici ve mesele ile kurulan reflektif bir diyalogun

temelini oluşturarak belgeselin özgün yönüne işaret ettiğini belirtir. Bu çok yönlü performatif alışveriş aynı zamanda katılımı da içerir. Nichols (2017), edimsel biçimden ayrı olarak tanımladığı katılımcı biçimde yönetmen ve özne/toplumsal oyuncu arasında doğrudan bir etkileşimin öne çıktığını, yönetmenin anlatı içerisindeki -kamera önünde ya da arkasında olan- varlığının anlatı hattını belirlediğini belirtir. Bruzzi ise performatiflik ve yönetmenin katılımını birbirinden ayırmaz; performans aynı zamanda yönetmenin çeşitli biçimlerde katılımının da performansıdır.

Özünde performatif bir eylem olan belgesel, bu anlamda özne-icracı (*subject-performer*) ve yönetmen-icracı (*director-performer*) olmak üzere iki performansçı/icracıyı barındırır (Bruzzi, 2010). Performatif özneleri içeren, görsel olarak oldukça stilize edilmiş özne-icracı belgeseller ile film yapımcısının müdahalesini ve performansını içeren yönetmen-icracı belgeseller birbirinden farklıdır. Belgesel içerisindeki öznelerin bilinçli şekilde dramatik yeniden canlandırma aracılığıyla performans sergilediği daha çok *docudrama* ya da *docufiction* gibi melez türleri işaret eden özne-icracı model yalnızca yeniden canlandırmayla sınırlı değildir. Gözlemci biçimin kamera, yönetmen ve film ekibi yokmuş gibi davranan özneleri de esasen bir performans sergiler; onların performansı “muş gibi” yapmaktır. Gözlemci biçimin yoğun olarak kullanıldığı belgesel filmlerin ardındaki felsefe, performans göstermeye fazlasıyla aşina olduğu için potansiyel olarak müdahaleci olan kameraları fark etmeyecek özneler kullanmak iken, modern performatif belgeselin ardındaki felsefe, özneleri, kameranın ve ekibin girdikleri her durumu değiştiren kaçınılmaz müdahaleler olduğu gerçeğini vurgulayacak şekilde sunmaktır.

Yönetmenin kamera önünde ya da arkasında, özneye etkileşime girerek anlatı içerisine dâhil olduğu, katıldığı ve varlığıyla müdahale ettiği yönetmen-icracı modelde de, yönetmenin kimi noktalarda dramatik yeniden canlandırma içerisinde yer alarak “özne” haline geldiği kullanımlar mevcuttur.

Görüldüğü üzere, özne-icracı ve yönetmen-icracı modelleri barındıran güçlü performatif eğilim, belgeselin dramatisasyon ve kurgusallaştırma biçimleriyle olan ilişkisini öne çıkarır. Bruzzi (2010), belgesel filmlerde dramatik yeniden canlandırmanın kullanımının filmi belgesellikten çıkaran bir unsur olmadığını belirtir; bu yalnızca izleyicinin film ile ilişkiye girme biçimindeki çeşitliliğe dair bir veri sunar. Dramatik yeniden canlandırmanın izleyici üzerindeki etkisi kurgusal ve belgesel filmlerde farklı şekilde işler; belgeselde dramatik yeniden canlandırmayı içeren sahneler kendi gerçek dışılıklarına işaret ederler, yeniden canlandırma olduklarını gizlemezler. İzleyici, izlediği sahnenin yeniden canlandırma olduğunu, sözgelimi arşiv ya da röportaj kullanımı gibi geleneksel yöntemlerden farklı bir kullanıma işaret ettiğini bilir. Belgeselin gerçekmiş gibi görünmeye ihtiyacı yoktur, klasik kurmaca filmler ise sürekli olarak ne kadar gerçek olduklarını ispat etmeye çalışırlar. Dolayısıyla belgesel filmde kullanılan dramatik yeniden canlandırma kendisinin düpedüz inşa olduğunu gizlemez; kurmaca film kurgusallaştırmayı gizlerken, belgesel film tam tersine kurgusallaştırmayı doğrular. Bruzzi, bu anlamda performatif belgesellerin gerçeklik ve temsil arasındaki ilişkinin sorgulanmasına dair yenileyici bir alan sunduğunu, dahası kurmacadakinden farklı olarak, işaret edilen performatif unsurların belgeselde özdeşleşmeyi değil yabancılaştırmayı sağlayan güçlü bir araç olarak işlev gördüğünü belirtir. Yönetmenin ya da öznelerin performansını içeren süreç, esasen üretim sürecinin kendine işaret etmesi nedeniyle, saf belgesel anlayışından farklı olarak, alternatif bir dürüstlük önerisinde bulunur.

1. Belgeselde Kendine Mal Etmenin Aracı Olarak Kolaj

Belgesel filmde olay ve temsil arasındaki istikrarsız ve diyalektik ilişki, her türlü arşiv materyalinin kullanımı için de geçerlidir. Geleneksel bakış açısından, özellikle çok çeşitli görsel-ışitsel-çizgisel vb. arşiv malzemesinin anlatı içerisine dâhil edildiği belgesellerde arşiv materyali, gerçekliğe dair güçlü bir kanıt ve verilen bilginin doğruluğunun teminatı olarak işler. Ancak arşiv materyalinin belgesel içerisindeki kullanımı, öne sürülen savın doğruluğunu kanıtlayıcı bir işlevle sınırlı değildir. Arşiv materyali daha eleştirel ve alternatif bir şekilde, bir münazaranın parçası olarak ya da kişisel bir deneyimin aktarıcısı olarak da işlev görebilir. Dahası, belgeselde arşiv materyalinin kullanımı ilk akla geldiğinin aksine yalnızca “kurgusal olmayan” materyali de içermek zorunda değildir; yönetmen, kurgusal ya da değil, herhangi bir arşiv materyalini yaratıcı bir ifade aracı olarak kullanabilir. Dolayısıyla belgeselde arşiv materyali, her zaman için yeniden değerlendirilmeye, yeniden sahiplenilmeye ve dönüştürülmeye açıktır; kurgusal olsun ya da olmasın belgesel anlatısı içerisinde kullanılan arşiv materyali çok sayıda yorumlayıcı çerçeveye hizmet etme potansiyeline sahiptir.

Belgeselde arşiv malzemesi çeşitli yöntemlerle ele alınabilir ancak literatürde arşiv malzemesinin yaratıcı kullanımları daha çok buluntu film (*found footage*) yapımı ile ilişkilendirilmiştir. Buluntu film ya da daha geniş kapsamıyla buluntu malzeme temelde, onu gösteren ya da sunan kişi tarafından çekilmemiş olan malzemedir. Temelde sahibi belirsiz olan, atılmış, kaybolmuş malzemenin bir başkası tarafından bulunmasına, keşfedilmesine ve yeniden bağlamlandırılmasına dayanan buluntu malzemenin kapsamı bununla sınırlı değildir. Kökeni belirgin olsa dahi farklı bağlamlarda yeniden düzenlenen ve yapılandırılan arşiv malzemesi de buluntu malzeme içerisine dâhil edilebilir.

Buluntu film yapımında buluntu malzemenin çok çeşitli kaynaklardan gelebileceğini belirten William C. Wees (1993), önemli olanın bu malzemeye yeni ve daha önce fark edilmemiş imalar ve bağlamlar yükleyen montaj türleri aracılığıyla yaklaşmak olduğunu söyler. Çok çeşitli kaynaklara⁷ sahip olan buluntu malzemenin doğası karmaşıklığı ve katmanlılığı içerir; film yapımcısının bulduğu görüntü türleri ve bu görüntülerin/malzemenin yan yana getirilme biçimi buluntu film yapımının iki temel aracıdır. Malzemenin kaynağı ve türü ne olursa olsun filmin montajı, imajların ilk hali ve sonraki hali arasındaki ayrışıklığı ve tutarsızlıkları kullanır. Malzemenin kaynağına yönelik farklılıklar gizlenmez ancak malzeme, montaj aracılığıyla çoğunlukla kaynağıyla ilişkilenebilecek derecede orijinal bağlamından uzaklaştırılır. Buluntu malzeme içeren birçok filmin buluntu film olmadığını belirten Wees, bir filmi buluntu film yapan şeyin, filmin bütünüyle buluntu görüntülere dayanması olduğunu vurgular.

Buluntu malzemeyle ilişkilenen film yapımcısının yaptığı işlemin temelde imajları geri dönüştürmek (*recycled images*) olduğunu belirten Wees'e göre, buluntu malzemenin orijinal hali belirli oranlarda korunsun da ya da tersine yeni ve farklı biçimlerde yapılandırılabilir de film yapımcısı temelde

⁷ Wees (1993) buluntu filmleri oluşturan kaynakların çok çeşitli olduğunu belirtir. Haber filmleri, belgeseller, propaganda filmleri, eğitim filmleri, endüstriyel filmler, seyahatnameler, stok çekimler, arşiv görüntüleri, çizgi filmler, pornografik filmler, erken dönem sessiz filmler, Hollywood uzun metrajlı filmleri, TV reklamları, oyun şovları, haber programları, film ve televizyon endüstrilerinin geri kalan kalıntıları, gerçeküstü stilize çalışmalardan, grafik ve ritmik ilişkileri öne çıkaran biçimsel deneylere, medyanın görsel kodlarının ve onları sürdüren mitlerin ve ideolojilerin eleştirilerine kadar uzanan montaj yapıları için gerekli olan görüntüleri sağlar.

izleyiciye geri dönüştürülmüş imajlar sunduğu bilincini aşılır; malzemenin kendine işaret etmesi ve kendini yansımasıyla ilişkili olan bu durum izleyiciyi daha analitik bir okumaya davet eder. Wees, buluntu görüntüleri geri dönüştürmenin en yaratıcı yönteminin montaj ve montaj aracılığıyla yapılan kolaj olduğunu belirtir; buluntu görüntülerin toplumsal ve politik etkilerini ortaya koymanın ve bunları tipik yirminci yüzyıl sanat biçimi olan kolajın taleplerine uyarlamının en etkili yolu montajdır. Tüm buluntu film yönetmenlerinin tek bir ortak özelliği vardır, o da montajın dönüştürücü gücü sayesinde başkalarının imgelerinin kendi amaçlarına hizmet etmesini sağlama yeteneğidir; dahası buluntu film, imaja ve imajın tasvir ettiği dünyaya dair ironik bir bakış açısı yaratır.

Bu noktada kendine mal etmeden (*appropriation*) söz edilebilir. Sanatta kendine mal etme eylemi, imajı ait olduğu çevreden ve içinde bulunduğu koşullardan kopararak başka bir anlam kazanacağı farklı bir çevreye taşımaktır (Günaydın, 2016). Modernist orijinallığe açık bir karşı duruşu içeren kendine mal etme eylemi; kamusal alanda, kültürel yaşam içerisinde bulunan ya da başka sanatçılar tarafından üretilmiş imajları ödünç almayı, alıntılama, yeniden bağlamlandırmayı da içeren her türlü sahiplenmeye işaret eder. Kendine mal etme bu anlamda ilgili malzemeyi yeni bir bakış açısının ifadesinde araç haline getirir.

Wees (1993) ise kendine mal etme eylemini daha farklı bir sınıflandırma içerisine yerleştirir. O'na göre kendine mal etme buluntu filmin üç montaj türünden biridir; diğer ikisi ise kolaj ve derlemedir. Üç montaj türünü; anlamlandırma yani gösteren-gösterilen ilişkisi, ait olunan tür (*genre*) ve estetik eğilim açısından sınıflandıran Wees'e göre derlemenin anlamlandırma alanı gerçekliği (*reality*), türü belgesel filmi, estetik eğilimi ise gerçekçiliği (*realism*) içerir. Kolajın anlamlandırma alanı imgeyi, türü avangart filmi, estetik eğilimi ise modernizmi içerir. Kendine mal etmenin anlamlandırma alanı kopyayı (*simulacrum*), türü müzik videosunu, estetik eğilimi ise postmodernizmi içerir.

Birbirleriyle zorunlu bir ilişkisi olmayan çeşitli filmlerden -ya da TV arşivlerinden- alınmış kesitlerin/görüntülerin bir tema, argüman ya da hikâye çerçevesinde, tema ve kesit arasındaki bağlantıyı kuran seslendirme ya da ara yazı aracılığıyla yapılandırıldığı filmleri derleme film olarak tanımlayan Wees'e (1993) göre derleme filmler, görüntüleri işaret edilen tema çerçevesinde yeniden yorumlasalar da görüntülerin ait oldukları temsili doğaya meydan okumazlar ve çoğu derleme film doğrusal bir anlatı hattını izler. Derleme ve kendine mal etme arasında kolaj yer alır; derleme ve kendine mal etme kolajın sahip olduğu yapıbozucu stratejilerden ve eleştirel bakış açısından yoksundur; derleme ve kendine mal etmeden farklı olarak kolaj, temsilin doğasına eleştirel bir açıdan bakmayı mümkün kılar. Kolaj, gerçekçiliğe yönelik modern saldırıda temel bir silah olarak, sanatsal temsilin tutarlılık ve organik birlikle ilişkili ilkelerinin bir reddi olarak, sanatsal temsilin kurallarını değiştirmiştir. Eleştiren, araştıran, karşıtlıklar yaratan, öne çıkaran kolajın aksine kendine mal etme uyum sağlayan, onaylayan, seviyelendiren ve homojenleştiren bir montaj türüdür; her ikisi de görüntüleri orijinal bağamlarından çıkarmak ve gerçekliğin inşa edilmiş temsillerini vurgulamak için montajı kullanıyor olsa da yalnızca kolaj bu görüntülere ve bu görüntülerin kitle medyası tarafından kullanımlarına yönelik analitik ve eleştirel bir tutum sergiler. Dolayısıyla görüntünün yoğun bir kayıtsızlık ve alaycılıkla postmodernist bir benimsenme ve sahiplenmesini içeren kendine mal etmenin aksine kolaj, görüntüleri, bu kayıtsızlığı engelleyen bir yeniden bağlamlandırmaya tabi tutar. Kolaj, buluntu görüntüleri, orijinal yapımcıları

tarafından amaçlanmayan, orijinal sunum ve alımlama bağlamlarında tanınmayan anlamlarla doldurma kararıdır; montaj aracılığıyla görüntülerin orijinal versiyonlarında amaçlanan kullanımlarından saptırılması neticesinde kolaj, medyanın, ideolojik olarak güdülenmiş imajları, gerçekliğin aracısız/doğrudan temsilleri gibi gösterme gücüne meydan okur. Bu meydan okuma, kesintili bir görüntü düzenlemesi aracılığıyla izleyicinin algısının uyanık tutulmasını amaçlar; dolayısıyla alışılmışın dışında bir algılama süreci talep eden kolaj, bir anlamda sanatın politikleştirilmesiyle de ilişkilidir. Kültürün popüler mitolojisi aracılığıyla üretilen kültürel bir çöp yığınının seçilen görüntülerin, potansiyel olarak sınırsız arşiv görüntülerinin, ideolojik işlevi kolaj aracılığıyla açığa çıkarılır. Wees, farklı zamanlarda ve farklı biçimlerde yapılmış çeşitli filmlerin yer aldığı film arşivlerinden elde edilen çeşitli film kesitlerinin kolaj aracılığıyla düzenlenmesinin, imaj ve temsil arasında eleştirel bir işlevi yerine getiren tarzda bir kesinti yarattığını belirtir.

Archiveology: Walter Benjamin and Archival Film Practices isimli metninde Catherine Russell (2018), kendine mal etmeyi Wees'ten daha farklı bir şekilde ele alır. Çalışma açısından Russell'ın kendine mal etmeye yönelik bakışı verimli bir zemin sunar. Wees'e göre görüntüyü tamamen tarihten kopuk ve yüzeysel bir kopya olarak ele alan kendine mal etme uygulaması Russell'a göre tarih yazma ve geleceği kavramsallaştırma konusunda yeni uygulamalara işaret edebilecek bir ödünç alma formu olarak belirir; Russell, görsel-işitsel arşiv çalışmalarının diğer arşiv pratiklerinden temelde farklı olduğunu, arşiv malzemesiyle uğraşan film sanatçılarının kendine mal etme eylemi aracılığıyla eleştirel tarihler üretebileceğini vurgular. Wees'in bakış açısı ödünç alma, geri dönüştürme, arşivsel geri alma ve arşivsel koruma gibi çeşitli işlevlere sahip olan kendine mal etmenin potansiyellerini görmezden gelir. Russell, deneme filmle de ilişkili olan buluntu film yapımının temelde çeşitli şekillerde kendine mal etmeyle ilintilendiğini belirtir. Dahası Russell, Wees'in derleme filmlerin görüntülerin temsili doğasına meydan okumadıklarına yönelik çıkarımını da eleştirir; çoğu derleme film, materyalini kurgusal filmlerden topladığı ve herhangi bir gerçeklik iddiasında bulunmadığı için, derleme film temelde ödünç alınmış sesler ve imajların bir koleksiyonunu ifade ettiği için Wees'in bu eleştirisinin yersiz olduğunu belirtir. O'na göre Wees'in yaklaşımındaki temel sorun derleme, kendine mal etme ve kolajı birbirlerinden bağımsız üç montaj türüne ayırmasıdır. Bu ayırım çağdaş film çeşitliliğini ele almak için yetersizdir çünkü genellikle buluntu filmlerde bu üç yöntem birbirinden ayırt edilemeyecek şekilde kullanılır. Geniş bir film arşivinden derleme mantığıyla toplanan çeşitli film kesitleri/malzemesi, film yapımcısının kendine mal ettiği bir içerik olarak kolajın yaratıcı yan yana koyma yöntemi ile bir araya getirilir. Dolayısıyla çok çeşitli filmsel kesitten oluşan çeşitli görüntüler bütünü, hem kendi kurgusal bağlamlarına işaret edecek hem de yeni bağlam(lar)a işaret edecek şekilde karşılıklı ve yaratıcı bir ilişki içerisinde ele alınır.

Russell (2018) kendine mal etme, derleme ve kolajın bütünleşik alanının, arşivoloji ile olan yakın ilişkisine dikkat çeker. Tarihin temsil biçimleri ve bu biçimlerin antropolojik değeri hakkında bilgi üretmek için arşiv materyalinden yararlanan bir film pratiği formu olarak arşivoloji, film yapımcılarının, katmanlaşan imgelerin kendi dillerinde konuşmasına izin vermeleri ve bu sayede izleyicinin eleştirel bir tavırla imgeleri okuyabilmesini mümkün kıldığı için çoğunlukla deneme filmin anlatsal formunu benimser. Derleme, kendine mal etme ve kolaj, her şeyden önce izleyiciden yargıda bulunmasını talep eden bir belgesel türü olan deneme filmde film bir araya getirilmiştir. Bu anlamda, deneme film-buluntu film-arşivoloji üçgeninde, arşiv malzemesi olarak buluntu görüntülerin derleme, kendine mal etme ve

kolaj aracılığıyla düzenlenmesi neticesinde yeniden bağlamlandırılarak tarihsel bir okumaya olanak tanınması söz konusudur. Russell, bu yaratıcı birleşimin belgesel film yapımcılığı ile uyumsuz olmadığını belirtir; buluntu film, derleme, kendine mal etme, kolaj ve deneme film pratiğiyle ilişkilenen arşivoloji, video denemelerinden ziyade belgesel film yapımı için verimli bir temel sunar. İşaret edilen yöntemlerle anlatısal kökenlerinden koparılan -kurgusal ya da değil- film parçaları Russell'a göre belge niteliği taşır.

Bir tür sinemaseverlik ya da sinefillikle ilişkili olan görsel-işitsel arşivoloji, özellikle klasik kurmaca filmlerin yeniden ele alınabilmesi, eleştirel bir şekilde çeşitli düzeylerde araştırılabilmesine olanak sağlar (Russell, 2018). Popüler kültürün, ideolojinin ve klasik kurmaca filmlerin ilişkilenebileceği göz önüne alındığında Russell'ın bakış açısı, kültürel ağın izini taşıyan, kültürün bir parçası olan imaj alanının içerisinde, alışılmışın dışında bir bakış açısıyla dolaşabilmenin imkanlılığına işaret eder. Film yapımcıları, rastgele olmayan bir şekilde, filmlerin biçimsel ve estetik özelliklerinden daha fazlasına işaret edecek bir ayırma, parçalama, sınıflandırma ve yeniden üretme pratiğiyle, arşiv malzemesiyle refleksif bir ilişkiye girer. Bu refleksif ilişki, film yapımcısının kimliğinin kişisel ve kamusal yönlerini çeşitli imajlar arasındaki çatlaklar ve çelişkiler içinde yeniden bulduğu ve konumlandığı performatif bir alana imkân tanır.

Çalışma kapsamında *Cadılar* filminde denemeci unsurların belgesel pratiğiyle ilişkilenebileceği, belgeselde katılma ve edimselliğin performansla olan ilişkisi ve bu ilişkinin yönetmen ile toplumsal oyuncunun/öznenin ilişkilenebileceği açılarından neye denk geldiği, arşivsel pratiğin hangi yöntemlerle belgesel anlatısı içerisinde konumlandığı gibi izlekler, izleyen bölümde detaylı şekilde analiz edilir.

C. CADILAR FİLMİNİN ANALİZİ

1. Yöntem

Nitel araştırma yönteminin kullanıldığı bu çalışmada, kuramsal tartışmanın işaret ettiği izlekler kapsamında *Cadılar* belgeselinin anlatısal ve biçimsel unsurları betimleyici bir analize tabi tutulmuştur. Öne çıkan biçimsel unsurların belgesel anlatısını ne şekilde dönüştürdüğü ve yapılandırdığı temelinde *Cadılar* belgeseli tekrarlı bir izleme sürecine tabi tutulmuştur. Tekrarlı izleme süreci esnasında tutulan notlar, literatür taramasında işaret edilen izlekler bağlamında tartışmaya açılmıştır.

2. Kendini Kurgulamak: *Cadılar* Belgeselinde Denemeci Pratik, Edimsellik, Katılma Ve Kolaj Üzerine

Elizabeth Sankey *Cadılar* filminde doğum öncesi ve sonrasında yaşadığı depresyon deneyimini ve iyileşme sürecini çok çeşitli ve yaratıcı yöntemlerle aktarır. Kendisiyle benzer deneyimlere sahip olan, iyileşme sürecinde ona destek olan ya da bu deneyim hakkında bilgi sahibi olan çeşitli kadınlarla röportaj yaparak hem farklı kadınların deneyimlerini tanımladığı, aktardığı ve paylaştığı bir platform yaratmış olur hem de kadınların doğum sonrasında yaşadığı çeşitli ruhsal bozuklukların toplumsal ve politik olanla ilişkisine dikkat çekmiş olur. Bu toplumsal ve politik yön sadece benzer deneyimleri yaşayan, benzer deneyimlere şahit olan ya da bu deneyimler hakkında profesyonel seviyede bilgi sahibi olan çeşitli kadınların ortak bir zeminde buluşmaları, bir tür "cadı meclisi" kurmaları eylemiyle ilgili değildir.

Sankey, kültürel ağın kurmaca filmler aracılığıyla çeşitli kadın tiplerine ve cadılığa dair ürettiği çok sayıda ve çeşitlilikteki temsillerden aldığı kesitlerle hem kendi deneyimi hem de röportaj yaptığı diğer kadınların deneyimleri ve işaret ettikleri arasında yaratıcı bağlantılar kurar. Sankey'in kendi "delilik" deneyimine bakmaya başladığı yer, cadılıkla ilgili, "iyi cadı" ve "kötü cadı" ile ilgili üretilen filmsel temsillerdir. Kültürün ve toplumsal belleğin kıvrımlarında dolaşan iyi ve kötü cadıya dair bu temsiller, Sankey'in işaret ettiği gibi kendinden menkul temsiller değildir; iyi ve kötü cadı, iyi ve kötü anne, iyi ve kötü kadın, deli-şeytani kadın, büyücü kadın, uğursuz kadın gibi ayrımlara ve sınıflandırmalara işaret eden bu temsiller kadınların nasıl olması ya da nasıl olmaması gerektiğine dair net tanımlamalar yapar. Dolayısıyla Sankey'in, kadınların doğum sonrasında yaşadığı "delilik" deneyimini kendi kişisel deneyimi ile birleştirme girişimi, kültürel alanda filmsel temsil aracılığıyla sürekli olarak yeniden inşa edilen "kadınlığın" tarihsel ve toplumsal konumlanışıyla dinamik bir ilişkilenebilir. Bu temel zemin üzerinden hareket ederek *Cadılar* belgeselinde biçimin nasıl kurulduğuna bakılabilir.

Film bir prolog sekansıyla açılır. Az sonra oldukça kişisel ve mesafesiz bir kadın dış-ses anlatıcı, kötücül bir tona sahip cadı temsillerini içeren çeşitli film kesitlerini içeren görüntü uzamına işaret ederek izleyiciye seslenir; henüz filmin başında kadın dış-ses anlatıcı, izleyiciye "Cadıları düşündüğünüzde, gözünüzün önüne bu mu geliyor?" sorusuyla doğrudan hitap eder. Ardından her küçük kız çocuğu gibi küçükken kendisinin de bir cadı olmak istediğini ifade eder ve görüntü uzamına kurgusal film kesitlerinden ayrı, daha çok ev filminden (*home movie*) bir parça gibi görünen, küçük bir kızın omuz planlı çekimini içeren analog bir görüntü gelir. Küçük kız çevresine bakınmaktadır; yaklaşık on saniyelik bu analog görüntünün ardından yine omuz planda çerçevelenen Sankey'in (yönetmenin) görüntüsü çerçeveyi doldurur. Tıpkı analog görüntüdeki küçük kız gibi Sankey de çerçevenin çeşitli noktalarında bakışını gezdirir. Bu noktada mesafesiz kadın dış-ses anlatıcının, yönetmenin kendisi olduğu da anlaşılır. Toplamda on beş saniye civarı süren bu kısım yaratıcı bir zamansal geçişe işaret eder. Dış-ses anlatıcı olarak Sankey çocukluğu ve şimdiki hali arasında gidip gelir; küçük bir kızken cadı olmak istediğini belirten dış-ses eşlik eden bu iki görüntü Sankey'in bu isteğinin hala devam ettiğini ima eder.

Dış-ses anlatıcı olarak Sankey, küçüklüğünde ona "iyi bir cadı" olmayı öğreten kültürün ürettiği cadılık temsillerinden kesitler eşliğinde büyüme hikâyesini ve bu temsillerle ilişkisini aktarır. Küçükken ona bu temsiller aracılığıyla uzak durulması gerektiği öğretilen, kötü, delirmiş, büyücü, yeşil tenli çirkin cadıların, birkaç yüzyıl önce Avrupa ve Amerika'nın çeşitli yerlerinde cadı mahkemesi denilen yerlerde yargılanan ve öldürülen kadınlar olduğu gerçeğini öğrenmesiyle "cadılık" temsillerine dair bakış açısının dönüştüğünü vurgular. Kadınları bu minvalde sınıflandırarak karşı karşıya getiren ve birbirlerine düşmanca davranmalarına sebep olan toplumsal söylemin işaret ettiği filmsel temsillerden kesitler Sankey'in dış-ses anlatımını güçlendirir. "Deliliğin gölgesinin daima peşinde" olduğunu belirten Sankey, hamilelik sürecinde ve sonrasında geçirdiği depresyonu, oğluyla birlikte klinikte kalma sürecini, benzer deneyimleri yaşayan kadınların oluşturduğu destek grubuyla tanışma ve bir araya gelerek iyileşme sürecini film boyunca beş ara başlık ile ilişkilendirerek aktarır. Bu beş ara başlık, yazım stili açısından bir büyü ya da şifa kitabından fırlamış gibi görünür. Ama bundan da öte ara başlıkların anlatı içerisinde belirgin bir işlevi vardır: bu beş ara başlığın her biri, Sankey'in yaşadığı depresyon deneyiminin evrelerini ifade eder ancak bununla da sınırlı değildir. Sankey, kendi "delilik" deneyimini, röportaj yaptığı diğer kadınların deneyimleriyle iç içe geçirerek ortak bir paylaşım platformu yaratmayı

başardığı için bu ara başlıklar aynı zamanda anlatı içerisinde yer alan ve aslında büyük bir kalabalığın küçük bir ölçeğini içeren benzer bir deneyime sahip olan tüm kadınların yaşadıkları deneyimin evrelerine⁸ işaret eder.

Ara başlıkların kullanımı doğrudan seslenmenin biçimi olarak işler. Doğrudan seslenmenin cisimleşmemiş versiyonu içerisinde yer alan ara yazı ve ara başlık kullanımı, izleyiciye doğrudan, aracısız olarak bir şey söylemenin, hitap etmenin yollarından biridir. Ara başlıklar dışında, doğrudan seslenmenin cisimleşmemiş versiyonuna dâhil edilebilecek diğer kullanım ise Sankey'in dış-ses anlatıcı olarak anlatının büyük bir kısmında izleyiciye doğrudan seslenmesidir. Nichols'ın (2017) doğrudan seslenmenin cisimleşmemiş versiyonunda işaret ettiği dış-ses kullanımı, görülmeyen ancak duyulan, nesnel bir tonda tebliğ eden -genellikle erkek- Tanrı'nın sesi seslendirmesidir. Ancak Sankey'in dış-ses anlatıcı olarak yer aldığı kısımlarda Tanrı'nın sesi kullanımının tam tersine oldukça kişisel ve mesafesiz bir seslendirme söz konusudur. Doğrudan seslenmenin bu oldukça kişisel, öznel deneyimin paylaşımını içeren, mesafesiz tonu, deneme filmin en büyük özelliği olarak ortaya çıkar. Bu anlamda, *Cadılar* filminde doğrudan seslenmenin cisimleşmemiş versiyonuna işaret eden dış-ses kullanımının, denemeci bir unsur olduğu söylenebilir. Filmde doğrudan seslenme biçiminin kullanımı yalnızca ara başlıklar ve dış-ses kullanımı ile sınırlı değildir; doğrudan seslenmenin bu kez cisimleşmemiş değil cisimleşmiş versiyonu içerisinde ele alınan röportajlar, kameranın karşısında izleyiciye doğrudan seslenen/hitap eden kişileri içerir. Sankey, on iki kişiyle röportaj yapar ancak ilginç olan kısım Sankey'in kendisinin de anlatı boyunca bir özne, bir röportaj kişisi, bir toplumsal oyuncu haline gelmesidir. Dolayısıyla Sankey ile birlikte, anlatı içerisinde on üç kişi ile röportaj yapılmış olur. Burada önemle vurgulanması gereken nokta, Sankey'in film boyunca bir şekilde kamera önünde ya da arkasında anlatıya dâhil olmasıdır. Şöyle ki, Sankey yönetmen olarak kameranın arkasında olduğunda, izleyici olarak biz, onun kamera arkasında olduğunu biliriz çünkü röportaj esnasında, özneye iletişime geçer, sesiyle anlatıya dâhil olur; röportaj kişisine sorular sorar, onlarla bir çeşit sohbet gerçekleştirir, onların anlattıklarına tepki verir. Yönetmen olarak Sankey, geleneksel belgesel film yapımının konuşan kafalar (*talking heads*) yöntemini kullandığında dahi, bu yöntemi aşar ve dönüştürür. Bu kullanım, yönetmenin kamera önünde ya da arkasında varlığını bir şekilde belli ederek anlatıya dâhil olduğu, toplumsal oyuncu ile etkileştiği katılımcı biçime ait bir kullanımdır. Sankey'in katılımı bununla sınırlı değildir; filmin giriş kısmından hemen sonra, yaklaşık on birinci dakikadan itibaren, yönetmen olarak Sankey, özne/toplumsal oyuncu olarak Sankey'e dönüşür. İzleyiciye bu kez yönetmen olarak değil özne ya da toplumsal oyuncu olarak seslenir. Diğer röportaj kişileriyle çok benzer biçimde çerçevelenir; diğerleriyle aynı konumu paylaşan, izleyiciye röportaj aracılığıyla doğrudan hitap eden bir röportaj kişisi haline gelir. Benzer deneyimi paylaşan diğer kadınlarla ortak bir zeminde buluşmanın, ortak bir zemini paylaşmanın, bir tür kadınlar meclisi kurmanın bir yolu olmasının ötesinde bu kullanım, yönetmenin kendi deneyimine dışarıdan bir gözle bakabilmesine olanak tanır.

⁸ Bu beş ara başlık, Sankey'in de içinde olduğu kadın meclisinin deneyimine dair evreleri tanımlar: 1.Büyü-Delirme: "Zihnin yarılp açılana kadar geceyle yürü"; 2.Büyü-Çembere Katıl: "Çok kadının olduğu yerde çok cadı olur"; 3.Büyü-Şeytanlarını Göster: "İtiraf şefkat getirir"; 4.Büyü-Ruhları Çağır: "Sırf kadın olma günahını işledikleri için ölenleri unutma"; 5.Büyü-Cadıya Sahip Çık: "Karanlıkta güç ve güzellik vardır".

Yönetmenin katılımı, işaret edilen iki kullanımla sınırlı değildir; kurgusal yeniden canlandırmaların⁹ olduğu kısımlar da katılım içerisinde yer alır. Sankey, anlatının iki farklı noktasında kurgusal yeniden canlandırma aracılığıyla “karakter” haline gelir. İkisinde de dış-ses anlatıcı olarak yine kendisi yer alır. İlk kurgusal yeniden canlandırmada Sankey, bir ormanda elinde sepet, üzerinde önlük ve kafasında bir başlıkla diz planda çerçevelenir, kameraya doğru bakar. Dış-ses anlatıcı olarak Sankey şunları söyler: “...O cadı mahkemelerinin üzerinden uzun zaman geçti ama yine de o kadınların söyledikleri o kadar tanıdık geliyor ki, o zamanlar yaşasaydım şeytani addedebileceğimi ve öldürülebileceğimi düşünmek tüylerimi ürpertiyor.”. Dış-ses anlatıcı olarak Sankey bunu söylerken, görüntü uzamında, ormanda bitki toplayan şifacı-cadı karakter olarak Sankey omuz planda doğrudan izleyiciye bakıyordur. Bir diğer kurgusal yeniden canlandırmada ise ilk kurgusal yeniden canlandırmanın devamı olan bir sahneleme söz konusudur. Sankey aynı kostümle bu kez bir mutfak masasında, önündeki heybetli kitaba bakarak bir tür karışım hazırlıyordur. Dış-ses anlatıcı olarak Sankey şöyle der: “Hep cadı olmak istedim... iyi bir cadı. Gücünü sadece iyilik için kullanan bir cadı.”. Görüntü uzamındaki şifacı-cadı karakter olarak Sankey ise duyduğu zil sesinin ardından aceleyle sihir yaparak önündeki heybetli kitabı ve karışım hazırladığı tencere vb. ekipmanı yok eder, yerine pasta gelir. Kurgusal yeniden canlandırma kesintiye uğrar; dış-ses anlatıcının işaret ettiklerine eşlik eden çeşitli filmlerden kesitler görüntü uzamını işgal eder. Dış-ses anlatıcı olarak Sankey devam eder; “...güçlerini bastırmak zorundalar. Ya da güçlerinden vazgeçiyorlar... Genç ve güzel kalmak zorundalar... yoldan sapamazlar.”. Dış-ses yorumu, görüntü uzamındaki film kesitlerinden birinin sesinin de anlatıya dahil olmasıyla kesintiye uğrar. İlgili film kesitindeki genç ve güzel cadı şöyle der: “Bundan sonra sadece yardımsever sıradan bir eş olacağım”. Kurgusal yeniden canlandırma görüntü uzamını yeniden işgal eder; Sankey şifacı-cadı karakter olarak yeniden büyü kitabı ve ekipmanlarıyla bir karışım hazırlıyordur.

⁹ Belgeselde kurgusal yeniden canlandırmanın bu kullanımı, akıllara melez (*hybrid*) belgesel formlarını ya da alttürlerini getirir. Michael Renov (2004) *The Subject of Documentary* isimli metninde kurgusal olanı ve kurgusal olmayanı iç içe geçmiş ve karışmış temsiller olarak tanımlar. Kimi kurgusal filmler çeşitli üslupsal unsurların (örneğin sallanan kamera) kullanımı aracılığıyla belgeselin “özgünlüğünün” işaretlerini anlatılarına dahil ederler. Kimi belgesel filmlerse retoriklerini güçlendirmek amacıyla kimi kurgusal unsurları anlatılarına dahil ederler. Renov, kurmaca ve belgesel arasındaki keskin ayrımın, sinema tarihinin ilkel döneminden kalma bir ayrım olduğunu vurgular; anlatım olanaklarının yeni yeni sınıdığı ve keşfedildiği bu ilkel dönemin işaret ettiği keskin sınır, ilerleyen yıllarda bulanıklaşır ve silikleşir. Artık belirsiz olmayan (*nonindexical*) anlamlandırmanın benzerliğe dayalı olarak ürettiği kurgu ile belirsiz olan anlamlandırmanın bitişikliğini muhafaza eden belgesel arasında bulanıklaşan sınırlar, belgeselde kurgusal yeniden canlandırmanın ve dramatizasyonun belirli seviyelerde anlatının içerisine yedirildiği melez formlara da işaret eder. Benzer şekilde Michael Chanan da (2007) *The Politics of Documentary* isimli metninde belgeselin çok çeşitli alt türleri ev sahipliği yapan büyük bir şemsiye kavram olduğundan bahseder. Özellikle yarı-belgesel (*docudrama*), kurgusal sinema ile doğrudan örtüşür. Bu nedenle belgesel ve kurgusal sinema için net sınırlar çizmek ve keskin kategoriler oluşturmak olanaksızlaşır. Chanan’a göre belgesel soyağacının ana dallarında yer alan “klasik” modellerin, geleneklerin ve paradigma(lar)ın varlığı yadsınamaz ancak -yarı-belgesel gibi- çeşitli alttürler, tıpkı aynı atadan gelen çocukların her zaman birbirlerine benzememesi gibi, geleneğe ya da ilgili modele benzemeyebilir/uyumlayabilir hatta ondan çok ayrık ve karşıt bir form geliştirebilir. Gary D. Rhodes ve John Parris Springer’e (2006) göre belgesel ve kurgusal anlatı arasındaki karşılıklı ilişki belgesel form, belgesel içerik, kurgusal form ve kurgusal içerik olmak üzere dört kategori arasındaki etkileşimi içerir. Belgesel form ve belgesel içerik belgesel filmi, belgesel form ve kurgusal içerik sahte belgeseli (*mockumentary*), kurgusal form ve belgesel içerik yarı-belgeseli (*docudrama*), son olarak kurgusal form ve kurgusal içerik ise kurgusal filmi oluşturur. *Cadılar* filminde kurgusal yeniden canlandırmanın olduğu kısımlar belgesel anlatısının melez formunu öne çıkarsa da ilgili kısımlar belgeselin geneline yayılmayıp kısmı bir varlık gösterdiği için bu kısımların betimlenmesinde yarı-belgesel nitelemesi kullanılmamıştır.

Dış-ses anlatıcı olarak Sankey şöyle devam eder: “Büyülü güçlerinin anlamsız olduğunu şimdi anlıyorum. Numaradan ibaret.”. Bu esnada siyah-beyaz olan kurgusal yeniden canlandırma renklerin. Sankey, tıpkı bir önceki kurgusal yeniden canlandırma sahnesinde yaptığına benzer şekilde sihir yapacakmış gibi ellerini havaya kaldırır ve gözleri kapalı şekilde bekler; ses uzamı ortam sesiyle dolar, film ekibi çerçeve içine dâhil olur, ekipten bir kadın, şifacı-cadı Sankey’in önlüğünü çıkarır, Sankey ona teşekkür eder.

Belgeselin formunu kısmen melezleştiren bu kullanım, belgeselin performatifliğine işaret etmesi açısından önemlidir. Bruzzi (2010), performansın yönetmen-icracı boyutunu açıklarken, yönetmenin, toplumsal oyuncuyla etkileşime girerek varlığını belli ettiği bir performanstan söz eder. Özne-icracı boyut ise belgesel anlatısı içerisinde yer alan öznelerin yani toplumsal oyuncuların, kurgusal ya da değil, çeşitli performanslarını içerir. *Cadılar*’da, yönetmenin performans alanını kullanımına dair bir çeşitlilik gözlemlenir; yönetmen Sankey üç farklı performans sergiler. Birincisi, Bruzzi’nin işaret ettiği anlamda yönetmen-icracı bir performanstır; yani Sankey, “yönetmen” konumundan, röportaj yaptığı öznelerle etkileşime geçer, varlığını gizlemez, onlarla sohbet eder ve röportaj esnasında kameranın arkasından onlara tepki verir. Sankey’in ikinci performansı, onu röportaj yaptığı kişilerle tam olarak aynı yere taşır; Sankey bu kez kameranın arkasından özneye iletişim kurarak katılım gösteren yönetmenden ziyade, tıpkı diğer on iki özne¹⁰ gibi kameranın önünde olan, diğerleriyle neredeyse aynı şekilde çerçevelenen ve bu kez kameraya/izleyiciye doğru bakarak röportaj veren bir öznedir. Dolayısıyla burada Sankey, yönetmen-icracı performanstan özne-icracı performansa doğru bir geçiş yapar. Sankey’in üçüncü performansı ise bu kez bir şifacı-cadı karakteri canlandırdığı kurgusal yeniden canlandırmada ortaya çıkar. Burada Sankey, tüm bir anlatı boyunca sıklıkla görüntü uzamını işgal eden kurgusal film kesitlerinin barındırdığı cadılık ve kadınlık temsillerine, bu temsillerdeki kurgusal karakterlere benzer şekilde, kurgusal bir karakter olur. Bir önceki özne-icracı konumundan farklı olarak buradaki özne-icracı konumu, tümüyle yapıntı olan bir performans icra etmesi ve toplamda iki farklı benlik sunumu gerçekleştirmesidir. Dolayısıyla Sankey, üç ayrı performans alanı içerisinde anlatı boyunca dolanır; belgeseli performativitenin -ve dolayısıyla edimselliğin- temel alanı haline getirir. Bu anlamda katılma ve edimsellik iç içe geçerek, belgesel anlatısını yaratıcı bir performans alanına dönüştürür.

Bir diğer önemli odak ise arşivoloji, kolaj ve kendine mal etmenin yaratıcı kullanımıdır. *Cadılar* filminde, Russell’ın (2018) arşivoloji olarak tanımladığı, çok çeşitli filmlerden elde edilen kesitlerin barındırdığı temsil biçimleri hakkında düşünen, bu temsil biçimlerini dönüştüren bir arşivsel film pratiği söz konusudur. Sankey, denemeci bir unsur olan kişisel duygu ve deneyimiyle yüklü mesafesiz dış-ses yorumu aracılığıyla film kesitlerinin barındırdığı temsilleri, ait oldukları bağlamlarından koparır. Kendi bağlamlarında izlendiğinde izleyici için farklı bir alımlama pratiğine işaret etmesi muhtemelen olan film kesitleri, Sankey’in kolajı aracılığıyla, kurulan kadın meclisinin deneyimlerinin parçası ve ifade aracı haline gelir. Kültürel ağın ürettiği ve dolaşıma soktuğu, kadınları ayarıştıran söylemin aracı olan çoğu kurgusal film -bu filmlerden alınan kesitler-, Sankey’in yapıbozumcu kolajı aracılığıyla, Sankey’in de içerisinde yer aldığı öznelerin deneyimlerini ve fikirlerini aktarmak için kendine mal ettikleri temel

¹⁰ Bu öznelerden bir tanesi erkektir. Doğum sonrası psikoz deneyimi nedeniyle kendisini ve kızını öldüren psikiyatrist Daksha Emson’ın eşi Dave Emson, Daksha’nın yaşadığı deneyimin aktarıcısı olarak yer alır.

unsurlar olarak kullanılır. Sankey'in çeşitli ve çok farklı film kesitlerinin montajı aracılığıyla burada yaptığı şey yalnızca bir koleksiyon oluşturma, toplama ya da derleme değildir; Sankey bir derleme işlemi gerçekleştirir ancak film kesitlerinin anlatı içerisinde karşı okumaya imkân verecek şekilde düzenlenmesini sağlayan araç derleme değil kolajdır. Doğrusal bir anlatı hattını izleyen derleme filmler Wees'in (1993) de belirttiği gibi görüntüleri işaret edilen tema çerçevesinde yeniden yorumlasalar da görüntülerin ait oldukları temsili doğaya meydan okumazlar. Sankey'in film kesitlerinin montajı ile yaptığı şey esasen derlemeden çok kolajla ilişkilidir çünkü Sankey yaptığı düzenlemelerle, bu kesitlerin temsili doğalarına meydan okuyan bir karşı okuma gerçekleştirir. Dolayısıyla tam da Russell'ın işaret ettiği şekilde arşivoloji, kolaj ve kendine mal etme -ve de derleme- belgesel anlatısının anlatım olanaklarını geliştirmek için bir araya gelirler.

Değinilmesi gereken bir diğer nokta ise *Cadılar* filminin, denemeci unsurlar taşıyan bir belgesel olarak mı yoksa bütünüyle bir deneme film olarak mı ele alınacağıdır. Lopate'nin (2017), her sözel kişisel ifadenin öne çıkarıldığı filmin deneme film olmayabileceği, özellikle röportaj kullanımının yoğunluğunun filmi denemeden uzaklaştırıp belgesele yaklaştırabileceğine yönelik görüşü dikkate değerdir. Bu minvalde *Cadılar* filminin baştan sona tüm anlatı hattına sirayet eden öznel duygu ve deneyimin sözel aktarımı, filmin deneme film olması için yeterli değildir; yoğun röportaj kullanımı meselenin Sankey'le doğrudan ilişkili olmayan -ancak başka kadınların deneyimi ile ilişkili olan- kimi yönleri doğru kaymasına sebep olduğu için *Cadılar*, denemeci unsurlar barındıran bir belgesel olarak ele alınabilir. Lopate'nin tanımladığı üç ayrı deneme film yapım yönteminden ikincisi daha çok *Cadılar* filmiyle ilişkilendirilebilir. Özellikle Chris Marker'ın yaklaşımına işaret eden bu yöntemde yönetmen, başkası tarafından çekilmiş arşiv malzemesini yeniden düzenler, ardından bu malzeme üzerinde düşünen kişisel bir metin oluşturur. *Cadılar* filminde, çeşitli kurgusal film kesitlerinden yola çıkılarak oluşturulan kolajın, birleşik bir bakış açısından sunulması nedeniyle denemeci bir eğilim taşıdığı söylenebilir. Lopate, deneme filmin en belirgin özelliklerinden birinin denemecinin -yönetmenin- kendi düşünce dünyası içerisinde yaptığı araştırmanın öne çıkarılması olduğunu belirtir. *Cadılar* filmi, Sankey'in çoğunlukla öznel deneyiminin sözel olarak aktarımını içerse de filmde olan şey tümüyle Sankey'le ilişkili değildir; her ne kadar başka kadınların yaşadığı benzer deneyim hikâyeleri bütünlüklük bir bakış açısı -yönetmenin bakış açısı- etrafında örülse de mesele, Sankey'in düşünce dünyasının ve kişisel deneyiminin ötesine geçer. Filmin odağı, toplumsal bir sorunun nasıl çözülebileceğine ilişkin cevaplar arayan belgesel yapımına, diğer deyişle sorun-çözüm yapısını içeren belgesellere kayar. Dolayısıyla *Cadılar*'ın başlı başına bir deneme filminden ziyade, denemeci unsurları çeşitli biçimlerde bünyesinde barındıran bir belgesel film olduğu iddia edilebilir.

Sankey'in şifacı-cadı olarak kurgusal yeniden canlandırma içerisinde yer aldığı kısımlar, kendini yansıtmaya (*self-reflexivity*) ve kendine mal etme arasında ilginç bir ilişkiye işaret eder. Sankey'in kullandığı film kesitlerinin olduklarından farklı bağlamlarda okunmasına olanak sağlayan şey, her şeyden önce bir bütün halinde bulunan kurgusal filmleri kesintiye uğratması, bölmesi, parçalamasıdır. Bu işlem bir yönüyle söz konusu filmlerin film olduklarına işaret edilmesiyle ilgilidir. Bu kesintililik, Sankey'in şifacı-cadı olarak kurgusal yeniden canlandırma içerisinde yer aldığı kısımlar için de geçerlidir. Sankey, şifacı-cadı performansının sonunda sihir yapacakmış gibi gözleri kapalı ve kolları yukarıda bir pozisyonda bekler ancak ses uzamına ortam sesi dâhil olur ve çerçeveye film ekibinden birileri girerek Sankey'in

önlüğünü çıkarırlar. Sankey'in şifacı-cadı olarak yer aldığı kurgusal canlandırmanın, film ekibinin müdahalesiyle kesintiye uğrayarak sonlanması, burada "kurulan" temsilin kesintiye uğratılması anlamına gelir. Şöyle ki Sankey burada esasen, toplum içerisinde kabul görmek ve damgalanmamak için bütün güçlerinden ve potansiyelinden vazgeçen her zaman hoşgörülü, güzel ve fedakâr olmak zorunda kalan cadılık ve kadın temsili kesintiye uğratır. Dolayısıyla potansiyellerinden vazgeçen "iyi bir eş, iyi bir cadı" temsili yer aldığı film kesitini de bağlamından tümüyle kopararak bir karşı okumayla kendine mal eder.

Cadılar' da kendini yansıtmanın başka kullanımları da mevcuttur. Anlatının kimi noktalarında röportajın başlamasından hemen önce özne ve kamera arasına klaket girer ya da yapım ekibinin varlığını belli eden kimi küçük işaretlere izin verilir. Ancak filmde bunlardan daha önemli bir kendini yansıtma kullanımı vardır; anlatı boyunca tüm öznelerin içerisinde çerçevelendiği "dekor", filmin son kısmında açığa çıkar. Şirin bir çocuk odasına, yeşil sarmaşıklarla kaplı bir anne-çocuk odasına ve sararmış sarmaşıklarla kaplı bir başka odaya ait üç ayrı dekor, röportajlar süresince öznelerin içinde konumlandığı fon olarak işlev görür. Anlatı içerisinde zaman zaman kameranın sarmaşıklı oda(lar)da dolanarak dış-ses yorumun eşlikçisi olarak yer aldığı söylenebilir. Sankey'in ve benzer deneyimi yaşayan diğer kadınların çocuklarıyla birlikte klinikte tedavi görme sürecinde deneyimledikleri mekânların onlarda bıraktığı hissi tarif etmenin yaratıcı bir yöntemi gibi görünen bu sarmaşıklı oda dekorları, filmin sonunda Sankey'le birlikte kimi kadınların ve Sankey ile oğlunun içerisinde dolandığı bir kurgu mekân olarak ortaya çıkar. İçinde yer aldıkları film setiyle birlikte çerçevelenen dekorlar, travmatik deneyimle yüzleşmenin kendi deneyimine dışarıdan bakmayla mümkün olduğuna işaret eder. Bu anlamda tüm bir anlatının, deneyime dışarıdan bakma -kurgusal film kesitleri ile yapılan bir anlamda da budur-, onu kabul etme ve onunla yüzleşme ile ilişkili olduğu söylenebilir.

Sonuç

Film anlatımının yaratıcı olanaklarının belgesel film yapımı özelinde denendiği *Cadılar*; belgesel anlatısının denemeci unsurlarla, derleme, kolaj ve kendine mal etmeyi de kapsayan arşivoloji uygulamalarıyla olan temasını yeniden düşünmenin bir yolunu sunar. Doğrudan seslenmenin çeşitli versiyonlarının, kadın öznelliğini öne çıkaran bir şekilde denemeci unsurlarla ilişkilendirilmesi aynı zamanda kadınların kendi adına konuşmasına, benliklerine, düşüncelerine, kimliklerine ve deneyimlerine dair aktif bir sesi harekete geçirmelerine imkân sağlar. Mesafesizliği, öznel deneyimin ifadesini, kişisel ve toplumsal olanın ilişkilenme türlerini içeren bu aktif ses, Russell'ın (2018) deyiimiyle sesin siyasallaşmasının (*politicisation of the voice*) işaretidir. Öznel deneyimle örülü siyasallaşan ses, katılım ve edimselliği iç içe geçirerek, belgeseli bir performans alanı haline getirir. Dolayısıyla çoğunlukla saf belgeselden ayrılan yönleriyle tanımlanan, kronolojik olarak farklı zaman dilimlerine sabitlenen katılımcı ve edimsel biçim *Cadılar* filminde; siyasallaşan öznel sesin, performansın ve katılmanın harmanlandığı yenileyici bir bakış açısıyla ele alınır.

Öncelikle "yetenekli bir izleyici" (Wees, 1993), bir sinefil olan Sankey, film yapımcısı olarak, kültürün ve ideolojinin ürettiği ve beslediği cadılık ve kadınlığın temsilleriyle dolu olan çok geniş bir kurgusal film külliyyatını en iyi şekilde nasıl kullanacağını bilir. Yalnızca imajı geri dönüştürmekle ilgili olmayan Sankey'in kolajı, "eleştirel bir imaj geri dönüşüm modu olarak arşivoloji"nin (Russell, 2018)

merkezinde yer alır. Kurgusal filmlerden alınan kesitler; kadınlığın tanımı, konumu, sınıflandırılması ve temsiline dair Sankey'in karşı okuması aracılığıyla yerinden edilir. Bu yerinden etme, popüler mitolojinin beslediği "kadınlık kurgusu"nu, özelde Sankey'in genelde ise benzer deneyime sahip olan kadınların kendine mal etme eylemi aracılığıyla yapısöküme uğrattığı eleştirel bir alan açar.

Cadılar, belgesel filmin "gerçekmiş gibi" görünmeye ihtiyaç duymadığını, buna asıl ihtiyaç duyan türün klasik kurmaca film olduğunu hatırlatır. Kurgusal yeniden canlandırmanın ve dekorun refleksif unsurlarla ilişkilendirilerek aktarılması, izleyici ile kurulan samimi ve dürüst ilişkinin kanıtıdır. Bu anlamda *Cadılar* filminde kurgusal yeniden canlandırmayı içeren kısımlar, kolaj aracılığıyla bir araya getirilen film kesitlerinin işaret ettiği kadınlık temsillerinin kesintiye uğratılmasını ve reddini içerir. Denemeden kolaja, performansın çeşitli türlerinden seslenmenin biçimlerine dek, çeşitli anlatım olanaklarını iç içe geçiren *Cadılar* filmi en temelde, belgesel anlatısının temsil ve yorumlamayla olan ilişkisinin, nesnellikten azade olarak, çok yönlü bir şekilde ele alınabileceğinin kanıtıdır.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma için etik kurul izni gerektirecek bir içerik bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Alter, N. M., & Corrigan, T. (2017). *Essays on the Essay Film*. Columbia university press.
- Astruc, A. (2010). Yeni Avangardın Doğuşu: Kamera—Kalem. *İçinde Sanat Sineması Üzerine Yaklaşımlar ve Tartışmalar*. De Ki Yayınları.
- Astruc, A. (2017). The Future of Cinema. *İçinde N. M. Alter & T. Corrigan (Ed.), Essays on the essay film*. Columbia university press.
- Bal, M. (2009). *Narratology: Introduction to the theory of narrative* (3rd ed). University of Toronto Press.
- Bazin, A. (2017). Bazin on Marker. *İçinde N. M. Alter & T. Corrigan (Ed.), Essays on the essay film*. Columbia university press.
- Bruzzi, S. (2010). *New documentary* (2nd ed). Routledge.
- Chanan, M. (2007). *The politics of documentary*. British Film Institute.
- Corrigan, T. (2011). *The essay film: From Montaigne, after Marker*. Oxford University Press.
- Çal, H. C. (2018, Kasım 5). *Belgesel Film Üzerine Tezler* [Blog]. Manifold. <https://manifold.press/belgesel-film-uzerine-tezler>
- Çal, H. C. (2021, Eylül 2). *Essay Film Üzerine Tezler* [Blog]. Manifold. <https://manifold.press/essay-film-uzerine-tezler>
- Günaydın, G. (2016). Kendine Mal Etme ve Buluntu Fotoğraf. *Kontrast Fotoğraf Dergisi*, 51.
- Harvey, D. O. (2012). The Limits of Vococentrism: Chris Marker, Hans Richter and the Essay Film. *SubStance*, 41(2), 6-23. JSTOR.
- Kırklar, A. (2003). Kimse Mutluyum Demesin. *Belgesel Sinema*, 2.
- Lopate, P. (2017). In Search of The Centaur: The Essay-Film. *İçinde N. M. Alter & T. Corrigan (Ed.), Essays on the essay film*. Columbia University Press.
- Nichols, B. (1991). *Representing Reality: Issues and Concepts in Documentary*. Indiana University Press.
- Nichols, B. (2016). *Speaking truths with film: Evidence, ethics, politics in documentary*. University of California press.
- Nichols, B. (2017). *Belgesel sinemaya giriş* (D. Eruçman, Çev.; 1. bs). Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Plantinga, C. (2018). Characterization and Character Engagement in the Documentary. *İçinde C. Brylla & M. Kramer (Ed.), Cognitive Theory and Documentary Film* (ss. 115-134). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-90332-3_7
- Rascaroli, L. (2017). *How the essay film thinks* (1. bs). Oxford University Press.
- Renov, M. (2004). *The subject of documentary*. University of Minnesota Press.
- Rhodes, G. D., & Springer, J. P. (2006). *Docufictions: Essays on the intersection of documentary and fictional filmmaking*. McFarland & Company, Inc., Publishers.
- Richter, H. (2017). The Film Essay: A New Type of Documentary Film. *İçinde N. M. Alter & T. Corrigan (Ed.), Essays on the essay film*. Columbia university press.

- Ros, V., O'Connell, J. M. J., Kiss, M., & van Noortwijk, A. (2018). Toward a Cognitive Definition of First-Person Documentary. İçinde C. Brylla & M. Kramer (Ed.), *Cognitive Theory and Documentary Film* (ss. 223-242). Springer International Publishing.
- Russell, C. (2018). *Archiveology: Walter Benjamin and Archival Film Practices*. Duke University Press. <https://doi.org/10.1515/9780822372004>
- Sankey, E. (Direktör). (2024). *Witches* [Documentary]. Mubi.
- Sourdis, C., & De Lucas, G. (2019). The essay film as methodology for film theory and practice: Disruptions and expansions for film research. *Alphaville: Journal of Film and Screen Media*, 17, 80-96. <https://doi.org/10.33178/alpha.17.05>
- Wees, W. C. (with Anthology Film Archives). (1993). *Recycled images: The art and politics of found footage films*. Anthology Film Archives.

EARLY POTENTIAL TRACES OF ALGEBRA IN JĀBİR IBN ḤAYYĀN'S WRITINGS*

 Ebrahim Al-khaffaf^a

Öz

"Do not be angry, O my brother, if you find a discourse concerning religion in the middle of a discourse on alchemy without the latter having been completed; or if you find a discourse on alchemy after a discourse on religion before the principles of the latter have been fully established!" (Jābir Ibn Ḥayyān, qtd. in Haq, 1994, p. xxii).

This paper sheds light on the possibility that Jābir Ibn Ḥayyān (721-813), the famous alchemist, might have been the first intellectual in the Islamic world to practice algebra, long time before the foundations of this discipline were officially founded by al-Khwārizmī (780-850). It is reasonable to think that the early development of algebra might have sprung while early Muslims were studying the Arabic letters, the way Jābir did. Jābir believed in the perfection of the Arabic language, as a vehicle that would lead its practitioner to truth, after all, it is the unique language of the Qur'ān. And language, in the full sense of the word, was given by Allāh to Adam while he was in Paradise, as we are told in the Qur'ān. Consequently, the development of this field simultaneously with the flourish of religion is not a coincidence, for instance, Boyer and Merkelbach (2011) stated that both religion and mathematics developed at the same time, Pythagoras lived at the time of Buddha and Lao Tzu.

Keywords: Jabir Ibn Hayyan, Algebra, Alchemy, Al-Khwarizmi, Islamic Golden Age.

CÂBİR B. HAYYÂN'IN YAZILARINDA CEBİRİN ERKEN DÖNEM POTANSİYEL İZLERİ

Öz

"Ey kardeşim, eğer simya üzerine bir konuşmanın ortasında din hakkında bir söylem bulursan ve simya konusu tamamlanmadan geçiş yapılmışsa, ya da din hakkında bir söylem tam anlamıyla açıklanmadan simya üzerine bir söylem bulursan, sakın öfkelenme!" (Jābir Ibn Ḥayyān, aktaran Haq, 1994, syf. xxii).

Bu makale, ünlü simyacı Cābir bin Hayyān'ın (721-813), İslam dünyasında, resmi olarak el-Hārizmī (780-850) tarafından temellendirilmeden çok önce cebirle uğraşan ilk entelektüel olabileceği olasılığı hususuna değinmektedir. Cebirin ilk gelişiminin, erken dönem Müslümanların Arap harflerini incelemeleri sırasında ortaya çıkmış olabileceğini düşünmek pek de mantık dışı olarak değerlendirilemez, tıpkı Cābir'in yaptığı gibi. Cābir, Arap dilinin mükemmelliğine inanıyordu; sonuçta bu dil, Kur'ân'ın eşsiz

* This paper was presented as an oral presentation in the workshop named "Knowledge, Faith/Islam, Identity - Knowledge History as an Inclusive Culture of Memory?" held at the Faculty of Cultural and Social Sciences, Turkish-German University, Istanbul, Turkey, on 06.11.2022, but was not published.

^a Bağımsız araştırmacı, ibrahimalkhaffaf@gmail.com

Makale Geliş Tarihi: 25.10.2024, Makale Kabul Tarihi: 26.03.2025

diliydi ve kullanıcılarını gerçeğe ulaştıracak bir araç olarak görülüyordu. Ve bu dil, kelimenin tam anlamıyla, Allah tarafından Âdem'e cennette iken verilmiştir, Kur'ân'da bize bildirildiği gibi. Dolayısıyla, bu alanın gelişiminin dinin yükselişiyle eş zamanlı olması tesadüf değildir; örneğin, Boyer and Merkelbach (2011), hem dinin hem de matematiğin aynı zamanda geliştiğini, Pisagor'un Buda ve Lao Tzu zamanında yaşadığını belirtmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cābir bin Hayyân, Cebir, Simya, El-Hârizmî, İslam'ın Altın Çağı.

Introduction

Al-Khwārizmī (780-850) is one of the greatest intellectuals in the Islamic as well as in the universal history of science. One of his various original contributions was founding the very cornerstone of algebra as an independent science. Needless to say that some of the ideas used in his masterpiece *Al-kitāb al-mukhtaṣar fī hisāb al-jabr wal-muqābala* [*The Abbreviated Book on Calculation by Completion and Balancing*] have some ancient Mesopotamian, Egyptian, Indian, and Greek roots.¹ Nevertheless, the way al-Khwārizmī brought many different notions—after all, he never claimed that it was all his—in such a perfect synthesis and with such plain and articulated manner is spellbinding. Actually, in the very introduction of his book, al-Khwārizmī mentioned how he was encouraged by the caliph al-Ma'mūn (786-833) to write a simplified arithmetic book, where people would have an easy access to using it in solving their daily problems, specifically those which are related to inheritance, legacies, partition, law-suits, trade, measuring the lands, and the like (Al-Khwārizmī, 1937, p. 15-16).

However, many old scientists and historians from the ninth century up to the later centuries including Ibn Khaldūn (1332-1406) wrote that the first one to write about algebra was al-Khwārizmī. Likewise, al-Khwārizmī was also given the credit of being the first intellectual to introduce the Indian Numbers to the Islamic world, and from which it went later to the West. Nevertheless, there are some historical evidences showing earlier practices of algebra as well as the Indian Numbers and the zero in the Islamic world. This paper will focus on those earlier times before the emergence of al-Khwārizmī (780-850). This paper will mainly depend on Fuat Sezgin's (1924-2018) writings, since he is the first to bring serious proofs regarding the originality of Jābir's legacy. As a matter of fact, Sezgin asserted that some early scientists have written some mathematical works but their books were lost (Sezgin, 2002, p. 271). The best two examples are Jābir Ibn Ḥayyān (721-813) and his contemporary al-Farāhīdī (718-786). There are strong clues that al-Farāhīdī had used some algebraic equations in creating his dictionary *Kitāb al-'Ayn* [*Book of the 'Ayn*] (Rashed, 2015, p. 150-156). Al-Farāhīdī had apparently talked about that in one of his now lost mathematical books. Thus, such lost books could have later indirectly encouraged al-Khwārizmī to create his unified formulas of algebra. Even though, it is not an easy task to prove this argument because of the lost chain of mathematics, still shedding light on such a possibility is worthwhile.

At all events, the purpose of this investigation is not simply to contradict the typical mainstream convictions but to demonstrate the importance of alchemy in terms of its revolutionary impact on the different scientific disciplines. Especially when we know that the intellectual movement that paved the

¹ This view is widely accepted by historians of science like Boyer (Boyar, 2011, p. 208) and Rashed (Rashed, 2015, p. 109-113). Yet, some other scholars—like Gands—affirmed that al-Khwārizmī's algebra is much closer to the Babylonian algebra, and way too far from the Greek geometrical equations (Sayılı, 1985, p. 133).

way towards what is now called the ‘Islamic Golden Age’ (roughly 8th-14th centuries CE), had its very roots in alchemy.² In his *Al-Fihrist* [Index] Ibn al-Nadīm (ca. 932-990) mentioned that the translation movement started when Khālīd Ibn Yazīd (ca. 668-704) ordered scholars to translate the ancient books of alchemy into Arabic (Ibn al-Nadīm, n.d., p. 243). This simply means that alchemy was somewhat a springhead of knowledge development at that time, which deserves more study in relation to its effect on other branches of science. Another significant reason of searching for the algebraic traces in the Jābir’s lab, so to speak, is that the Islamic method of practicing science is directly connected with the religious and spiritual tendency of the Eastern people. And if Aristotle represents the cornerstone of the Western way of logical and secular thinking, we can likewise consider a polymath intellectual like Jābir Ibn Ḥayyān (whose corpus of writings, just like Aristotle’s, covers many different areas) as the basic place from which to start tracing back to the roots of the relevant scientific theories which flourished in the Islamic world. So, it was no a coincidence that Sezgin considered Jābir as ‘the Muslim Aristotle’ when he talked about him. Jābir was a prolific author, who made contributions in several sciences. On the other hand, Jābir belonged to the early pathfinders of the Islamic scientific movement. And it is important to remember that Jābir’s significant theories, which will be tackled later, are directly connected to language and numbers.³

In fact, the pattern of the interaction between language and mathematics can be seen in the Mesopotamian area from the ancient Babylonian times.⁴ For instance, we know—based on studying the existing Mesopotamian equations—that the Mesopotamians didn’t use the negative form in their algebraic calculations and there is no record that shows otherwise. But just because we don’t have concrete evidence, doesn’t mean that we should abandon the research, since the scarcity of evidence doesn’t necessarily equate to an absence of evidence. In such cases we need to enlarge the scope of the research. A good example is the discovery of Koch-Westenholz, who had examined and studied the tablets and reports of the Assyrian and Babylonian astrologers and magicians.⁵ Her discovery forces us to think again about the possible existence of some algebraic formulas used in the Mesopotamians’ speech, so to speak. Koch-Westenholz explained that:

“[a] simple rule that is common to all kinds of Babylonian divination is of almost mathematical rigor: within the same omen, a good sign combined with a good sign has a good prediction; good combined with bad means bad; bad combined with bad means good. Expressed algebraically, the rule is also familiar to us: $++ = +$; $+ - = -$; $- - = +$. An often quoted example of this rule is found in the astrological texts: if a well-portending planet is bright: favorable ($++ = +$); if it is faint: unfavorable ($+ - = -$), if an ill-portending planet is bright: unfavorable ($- + = -$); if it is faint: favorable ($- - = +$)” (Koch-Westenholz, 1995, p. 11).

² The interest in alchemy can obviously be regarded as the flame of the translation movement as well as the scientific revolution in the Islamic world. And by the same token, alchemy and the pursuit of the Philosopher’s Stone created huge interest in Arabic science in the Western world during the so-called Renaissance. Frances Yates noticed such similar impact of alchemy on the West. She affirmed that the Italian Renaissance took place after the Arabic Hermetic literature arrived to Europe, which inspired people to engage in various branches of science (Yates, 1979, p. 191).

³ Not to forget that it is a quite well-known fact that Jābir’s interest in alchemy and spirituality had encouraged him to investigate and consequently to master many scientific fields.

⁴ In fact, similar relation can be seen in different areas as well. Boyer mentioned that the development of language was essential to the rise of abstract mathematical thinking (Boyer, 2011, p. 5).

⁵ Koch-Westenholz discussed that issue in her *Mesopotamian Astrology*. But those reports are also available in Thompson’s *The Reports of the Magicians and Astrologers*.

In short, such a formula cannot be found in the old Mesopotamian algebra but it does in another branch, that is, astrology.

Even though the former hypothesis may not look so convincing, still the point to be reflected on here is the possibility that an idea could transfer from one field to another, especially when there is close relationship seen in these patterns. Actually, the reason of starting with such historical context is twofold. Firstly, to demonstrate the relation between language and mathematics which is what will be seen below in Jābir's system. Secondly, this example reminds us of the cultural heritage embedded in the area in which mathematics was developed later, that is to say, Mesopotamia.⁶

Jābir's Theory of Balance⁷

Jābir Ibn Ḥayyān is a well-known alchemist, though his books contain a mix of different branches of knowledge.⁸ By and large, numbers were always important in Jābir's philosophical paradigm. According to him, everything is made of numbers but those numbers are hiding behind the names of the things that exist within the physical world. So, in the event that we follow back the initial root of a name and after we find its numerical value, we'll be able to know the nature of that particular thing. After all, the Qur'ān clearly stated that "He [Allāh] taught Adam the names" (*Qur'ān* 2:31-32). And Allāh's teaching is flawless therefore the connection between the name and the object must not have been made randomly. In spite of the fact that language was originally ideal, yet in the process of development, some of its words started to change (Jābir, 1935, p. 133-145). Subsequently, Jābir made a kind of mathematical and alphabetical system and by using this system correctly each name would arguably once again have a direct relation to the thing's essence.

Jābir hoped that he was able to find the quality of the object whose name he was exploring. He was confident that 28 (the number of letters in the Arabic alphabet) was perfect, which was no simple coincidence. He classified the Arabic letters into 4 categories, which corresponded with the then predominant theory of the four components. This led to 4 categories (hot, cold, dry, wet), each containing 7 letters, two sacred numbers, which are exceptionally critical within the Qur'ān and which Jābir must have seen as another confirmation of the divine nature of the Arabic language. To realize this objective, Jābir embraced the Aristotelian hypothesis on the composition of matter, where everything is constructed from the components earth, water, air, and fire. So, this means that, when the four elementary qualities

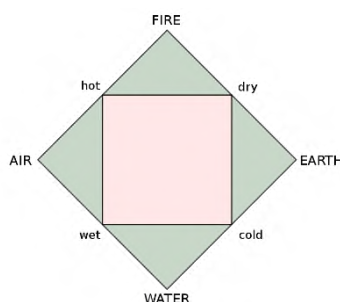
⁶ Sezgin talked about the possible existence of some old Babylonian advanced algebra, which was eventually lost (Sezgin, 2002, p. 274). Neugebauer (1899-1990) is also of the opinion that "a continuous tradition must have existed, connecting Mesopotamian mathematics of the Hellenistic period with contemporary Semitic (Aramaic) and Greek writers and finally with the Hindu and Islamic mathematicians" (qtd. in Sezgin, 2002, p. 30-31).

⁷ Most of the ideas discussed in this topic (including Figures 1, 2, and 4, which are also taken from there) were originally discussed, but in more detail, in my paper presented to The 4th Icon International Students' Conference at Johannes Gutenberg University, Mainz, Germany, "Looking through the Lens of Language: How Early Muslim Intellectuals Tried to Reach Hidden Truths by Examining the Arabic Language" (Al-Khaffaf, 2023, p. 29-42).

⁸ According to Ibn al-Nadīm, Jābir wrote in various genres and that even al-Rāzī used to praise Jābir and call him "our teacher" (Ibn al-Nadīm, n.d., p. 355). In fact, the list of Jābir's books covered 3 pages of *al-Fihrist*. At the end of the paragraph we see how Jābir boasted of having written in almost every branch of science (Ibn al-Nadīm, n.d., p. 356-358). And even though alchemy is the first science to draw Muslims' attention during the Islamic Golden Age, we see that the section of alchemists was put at the very end of *al-Fihrist*, apparently for the author to freely elaborate on this topic. Moreover, in the very last paragraph of the book, Ibn al-Nadīm told us about his friend, an alchemist who said that he had succeeded in creating gold. Ibn al-Nadīm wrote that there are many books about alchemy that it is impossible to mention all of them, which implies that many of them were lost. All these hints assert the importance of alchemy.

dryness, coldness, humidity, and heat interact with a substance, they shape the qualities dry, wet, cold, and hot (see Fig. 1). For instance, fire is hot and dry. Air is hot and wet. Water is cold and wet. And earth is cold and dry (qtd. in Principe, 2013, p. 37).

Fig. 1. The four Aristotelian Primary Qualities and the Four Elements

Jābir utilized this theory in his research of letters. His علم الميزان [science of balance] is based on the thought that the properties of things, including names, can be weighed, as they are made according to particular numerical proportions. His ميزان الحروف [the balance of the letters] shows the mathematical dimension and arrangement of things. According to his adaptation, each of the Arabic letters is either hot, cold, dry, or wet. Moreover, each letter encompasses a particular weight based on its rank within the word. Jābir has given particular weights for each letter. Jābir made a chart with the four qualities organized in four groups and the seven grades of intensity arranged in seven lines, giving a table with the twenty-eight letters. In this manner, he assigned a quality and a degree to each letter (see Fig. 2). At this point, he created three more tables like that with all the weights of letters increasing separately along the ratio 1:3:5:8. When researching a word, he used the first chart (Fig. 2) for the first letter of the word, the second chart for the second letter, and so on (Mahmud, 2001, p. 120-135).

Fig. 2. The first of Jābir's four detailed charts for finding the precise numerical qualities of letters. In this chart, the weight of each letter as well as its quality is given (Image taken from Jābir, 2006, p. 200; translated by the author)

المرتبة الأولى في الأربعة First Rank of the Four	مرتبة Level	الحرارة Heat	ا ā	1 dirham and daniq	الب رودة Cold	ب b	1 dirham and daniq	الييب وسة Dry	ج j	1 dirham and daniq	الرطوبة Wet	د d	1 dirham and daniq
	درجة Degree (as a measure)		ه h	Half dirham		و w	Half dirham		ز z	Half dirham		ح ḥ	Half dirham
	دقيقة Minute (as a measure)		ط ṭ	2 and half daniqs		ي y	2 and half daniqs		ك k	2 and half daniqs		ل l	2 and half daniqs
	ثانية Second (as a measure)		م m	2 daniqs		ن n	2 daniqs		س s	2 daniqs		ع ʿ	2 daniqs
	ثالثة Third (Grade)		ف f	1 daniq and half		ص ṣ	1 daniq and half		ق q	1 daniq and half		ر r	1 daniq and half
	رابعة Fourth (Grade)		ش sh	1 daniq (1/6 of dirham)		ت t	1 daniq (1/6 of dirham)		ث th	1 daniq (1/6 of dirham)		خ kh	1 daniq (1/6 of dirham)
خامسة Fifth (Grade)			ذ dh	1 carat (half daniq)		ض ḍ	1 carat (half daniq)		ظ ẓ	1 carat (half daniq)		غ gh	1 carat (half daniq)

Jābir declared that everything is made of the four components which have diverse qualities, hence, by what he called ميزان (balance) we are able to know the precise sum of each qualities. For illustration, if we want to investigate the word أسرب (lead) which is composed with four letters (ا، س، ر، ب)، we put each letter in one of the four charts. The first letter ا is hot within the most elevated review among the seven hot letters and its weight is 7 daniqs, that is, one dirham and one daniq. The second letter س which is in the second rank is dry and its weight is one dirham, that is, 6 daniqs. The third letter ر which is in the third rank is wet and its weight is one dirham and a quarter. The final letter ب which is in the fourth rank is cold and its weight is 9 dirhams and a third. In this manner, the entire weight of the four letters of the word أسرب is 12 dirhams and three-quarters.⁹ In like manner, on the off chance that we take a mass of lead whose total weight is 12 dirhams and three-quarters, it will have the 4 mentioned qualities of dryness, coldness, humidity, and heat. And this ratio would be found in each mass of lead (Jābir, 1935, p. 185).

Jābir's Fascination with the Magical Square

Indeed, Jābir was obsessed with numbers and balance. His obsession of putting each thing in its correct place can be seen in the inspiration he conceived in the magical square (Jābir, 2006, p. 191). Here, the 9 base numbers are organized in a way that each three of the numbers included, horizontally,

⁹ A shortcoming of this theory is the existence of Arabic words that consist of more than four letters (Kāhya, 1995, p. 160).

vertically or diagonally, come up to the same value of 15 (see Fig. 3). Jābir believed that numbers established within this square represented the foundation of all matter (Anawati, 2005, p. 1107). The numbers 4, 9, 2, 7, and 6 (the Gnomon of the magic square, which can be seen highlighted in Fig. 4) may be added up to 28—the number of letters in the Arabic alphabet—leaving the numbers 3, 5, 8, and 1 (found inside the foot, cleared out corner cells), which are the ratio of the weight of the letters based on their rank within the word, as clarified prior. These numbers were considered the seed of creation by Jābir and his adherents. According to Jābir's method, the numbers were related with the four components: 1=fire, 3=earth, 5=water, and 8=air. Thus, 5 numbers of this magical square represent the number of the Arabic alphabet (28). On the other hand, the remaining four numbers represent the added increase of the weight of the letters according to their position in the word (1, 3, 5, 8). Additionally, the amount of these four numbers (17) also represents the number of the shapes in the early Arabic script before the addition of dots.¹⁰ That means that the strict number of the Arabic alphabet and the weights of letters were not made arbitrary. Everything was made in a perfect form and by putting everything in its right place, it will regain its divine order once again. In short, according to Jābir "what is written refers to what is spoken, and what is spoken refers to what is in the mind, and likewise what is in the mind refers to what is in the real things" (Mahmud, 2001, p. 125, my translation).¹¹ Thus, such a deep examination of language and numbers in the Jābirian ideas discussed above, tells us a lot about his revolutionary advanced approach to mathematics as well as his extreme interest in balance which is the backbone of algebra itself.

Fig. 3. The Magical Square. As seen below, the total amount of the numbers when added from all directions makes the same quantity (15)

¹⁰ In other words, these numbers (1, 3, 5, 8) which represent the essence of Jābir's theory equal 17, an important number to Jābir because it is by turn the number of the original unique shapes of the Arabic script before the addition of dots (see Fig. 5). In this context we have to remember that based on some unique Arabic manuscript attributed to the famous alchemist Zosimos (third-fourth century), there is a strange relevant idea. According to a specific prophecy quoted by the ancient alchemist Mary: the truth—about the natural world—will become clear in the time of Arabs "sons of Ismail" (Zosimos, 2007, p. 10). It would not be so illogical to think that the ancient alchemists and magicians have reached this conclusion based on the fact that the two pivotal parts of the magical square perfectly represent the number of the basic shapes of the Arabic alphabet (1, 3, 5, 8=17) the way they are written without dots as well as the number of the Arabic letters (4, 9, 2, 7, 6=28) the way they are uttered (see Fig. 6).

¹¹ "الكتابة دالة على ما في اللفظ المنطوق، واللفظ دال على ما في الفكر، وما في الفكر دال على ماهية الأشياء" (محمود، 2001، ص 125).

4	9	2	15
3	5	7	15
8	1	6	15
15	15	15	15

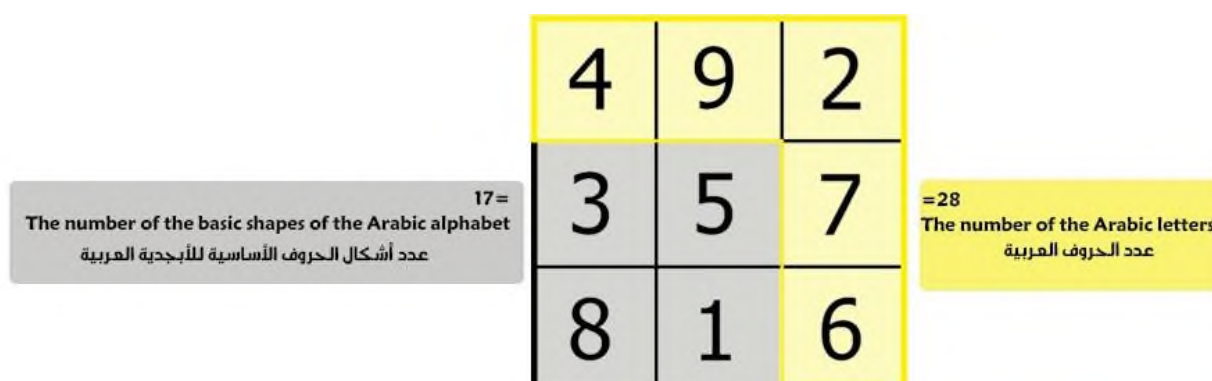
Fig. 4. The Magical Square explained in connection with Arabic. The numbers checked in yellow make 28—the number of letters in the Arabic alphabet—leaving the numbers 3, 5, 8, and 1—the ratio of increment for the weight of the letters, concurring to Jābir's hypothesis (Picture taken from *Mysterious Writings*, 2012, n.p.)

4	9	2
3	5	7
8	1	6

Fig. 5. The 17 unique shapes in the early Arabic script before the addition of dots

1. ا – Represented ا ('alif).	9. ع – Represented ع ('ayn), غ (ghayn).
2. ب – Represented ب (bā'), ت (tā'), ث (thā').	10. ف – Represented ف (fā'), ق (qāf).
3. ح – Represented ح (jīm), ح (hā'), خ (khā').	11. ك – Represented ك (kāf).
4. د – Represented د (dāl), ذ (dhāl).	12. ل – Represented ل (lām).
5. ر – Represented ر (rā'), ز (zāy).	13. م – Represented م (mīm).
6. س – Represented س (sīn), ش (shīn).	14. ن – Represented ن (nūn).
7. ص – Represented ص (ṣād), ض (ḍād).	15. ه – Represented ه (hā').
8. ط – Represented ط (ṭā'), ظ (ẓā').	16. و – Represented و (wāw).
17. ي – Represented ي (yā') and, sometimes in certain regions, ى ('alif maqṣūrah).	

Fig. 6. A more detailed explanation of the Magic Square in terms of its interesting connection to Arabic, where its two pivotal parts perfectly represent both the number of basic shapes of the Arabic alphabet and the total number of Arabic letters

Algebraic traces in Jābir's Writings

In the previous two topics we had some examples regarding the dominant connection between letters and numbers in Jābir's paradigm but now we will have a look at some indications that imply his algebraic practices. Indeed, Jābir wrote several books about ميزان (balance) because he was fixated with re-establishing the original state of balance, either within the physical, scientific, or indeed within the chemical substances.¹² Actually, this can be compared to algebra's goal. We know today the meaning of al-Khwārizmī's terms (*Al-Jabr wal-Muqābala*) in the title of his book, where "al-Jabr" apparently means completion, reunion, or restoration of broken parts whereas "al-Muqābala" means balancing (Boyer & Merkelbach, 2011, p. 207). Needless to say that al-Khwārizmī's aim was to solve linear and quadratic equations by removing the negatives, using a process of balancing both sides of an equation. So, Jābir's surviving ideas are pointing to his tendency to create such a balance. In *Kashf al-zunūn* [The Removal of Doubts] where Çelebi (1609-1657) talked about alchemy he mentioned an old couplet which was also cited in much older books, criticizing Jābir: "O you, who have deceived many generations, you are but a breaker, he lied who named you bone-setter" (Çelebi, 1971, p. 133, my translation).¹³ This interesting critique shows that Jābir was attacked during and after his life, consequently, it makes sense that many of his ideas were not given credit and it also confirms the credibility of the historical reports that say that Jābir (the one who fixes) was named so because he was the one who fixed the sciences. In this sense, even the Arabic name of جبر (Jabr=algebra) might have derived from the name of جابر (Jābir).

Moreover, the title of al-Khwārizmī's book contains the word "al-Mukhtaṣar" (abbreviation) and we should also keep in mind that according to what he mentioned in his introduction regarding how the caliph encouraged him to write the book, it implies the existence of some older comprehensive book of algebra. So, just because al-Khwārizmī's is the oldest available book about algebra doesn't necessary mean that it was the first work on the subject. Furthermore, al-Khwārizmī didn't even discuss the

¹² Jābir wrote many books with the term balance in the title, such as: كتاب الميزان (Book of Balance), كتاب الميزان الصغير (Little Book of Balance), كتاب ترتيب الأوزان (Book of the Arrangement of the Scales), كتاب الموازين الصغيرة (Book of Small Scales), موازين الحق (Correct Balances), كتاب المقابلة (Book of Balance), etc.

¹³ "هذا الذي بمقاله غز الأوائل والأواخر / ما أنت الا كاسر كذب الذي سماك جابر" (جلي، 1971، ص 133).

meaning of the two new terms “al-Jabr wal-Muqābala” that lie in the title of his book, which is not typical to a Muslim scientist writing about a new field of science at the time. Hence, if al-Khwārizmī's book about algebra was the first written book in Arabic, that would have been somehow indicated in the book. Al-Khwārizmī seems to have written his book without any claims of originality of any kind (Sayılı, 1985, p. 94). Knowing that the oldest Arabic use of the terms: al-Jabr (algebra) and al-Muqābala (balance) are found in Jābir's writings, even though, in Jābir's relevant surviving books they had different meaning from al-Khwārizmī's (Sezgin, 2002, p. 31).

Additionally, there are surviving fragments of some algebraic book attributed to ‘Abd al-Hamīd Ibn Turk, who based on few reports, had published his book at around the same time or even potentially before al-Khwārizmī published his book.¹⁴ This view is not so strong, because this argument was already challenged by al-Khwārizmī's contemporaries few years after his death. So, a few years after al-Khwārizmī, a man appeared claiming that Ibn Turk was the first to write about algebra. But this claim was harshly criticized, for instance, according to Çelebi's *Kashf al-ẓunūn*, in a book written by Abū Kāmil Shujā‘ Ibn Aslam (850-930) he proved the priority and antedecence of al-Khwārizmī and refuted the argument of Abū Barza (Ibn Turk's descendant). Yet, his book in which he discussed that issue “is probably lost” (Sayılı, 1985, p. 89-90). In short, Abū Kāmil's lost book became the proof that al-Khwārizmī was the first who wrote about algebra. And apparently being himself the best authority on algebra—after al-Khwārizmī—he (Abū Kāmil) must have similarly shut all other claims. So, it can be said that Abū Barza wasn't the one who started that claim, but it seems that there was an older discussion about the first who wrote about algebra. But as mentioned before, with Abū Kāmil's strong critique to such a claim, the discussion was silenced forever.

Indeed, Sayılı also shared a similar view. He remarked that from that time there was a rivalry in the matter of antedecence in algebra publication (Sayılı, 1985, p. 90).¹⁵ Regarding this issue, it seems that Sezgin held the opinion that both of Ibn Turk and al-Khwārizmī must have used some ancient algebraic books (Sezgin, 2002, p. 30). At any rate, all what survived from Ibn Turk's works are just two incomplete manuscripts of his algebraic work,¹⁶ which have some similarities with al-Khwārizmī's. In addition, we have a couple of references made by old historians about him. Except that, not much is known about his life (Sayılı, 1985, p. 87). But in light of that story, it would be more logical to trace back to the roots of algebra among Jābir's giant corpus, which is mostly not seriously examined by far. In short, the existent similarity between Ibn Turk's and al-Khwārizmī's work implies that algebra might have been much more developed in the Islamic world before that time.

Another interesting example is Jābir's كتاب الخواص [*The Book of Specific Properties*], in which he discussed the secrets of numbers according to Homer and in which he dwelt on how the number three

¹⁴ Sayılı's publication in Türkiye raised some questions about the originality and importance of ‘Abd al-Hamīd Ibn Turk's work (*Al Jabr wa'l Muqābala*). Additionally, there is another work with the same title attributed to another contemporary of al-Khwārizmī, named Sanad ibn ‘Alī (see: Sezgin, 2002, p. 30).

¹⁵ Al-Khwārizmī didn't speak in detail about the existence of special cases of the equation $x^2+c=bx$. He apparently considered them to be sufficiently well-known, perhaps “because they were available in an earlier text” (Sayılı, 1985, p. 93). Unlike this humble study which somehow focuses on the philological indications, Sayılı's study was more in-depth employing algebraic technical comparison between Ibn Turk's and al-Khwārizmī's works. But due to the fact that Jābir's mathematical books were lost consequently such mathematical comparison is impossible.

¹⁶ Only one chapter called “Logical Necessities in Mixed Equations” (which is on the solution of quadratic equations) has survived.

and four are the source of all numbers (Sezgin, 2002, p. 81-82). In this regard, it is no surprise that in 1900 Heinrich Suter gave Jābir the third place among the most important Muslim/Arabic contributors in the Islamic Mathematics and Astrology. In his *History of Arabic-Islamic Heritage* Sezgin repeatedly asserted that Jābir had mastery in mathematics (Sezgin, 2008, p. 162). For instance, in Jābir's كتاب التجميع [Book of Gathering], he talked about the function of zero among numbers, and he stated that he had mentioned it earlier in his astronomical books where he wrote about the Indian Numbers (Sezgin, 2008, p. 164). Besides using many algebraic terms, particularly in his كتاب التجميع [Book of Gathering] Jābir used a small circle as a symbol to the zero, whereas the Indians used a dot as a symbol to that number (Sezgin, 2002, p. 271). When Julius Ruska (1867-1949) studied Jābir's astrological notions, it was clear to him that Jābir's mathematical knowledge was so advanced. Likewise, Paul Kraus (1904-1944) asserted that Jābir's whole natural philosophy was built based on numbers. Nevertheless, as will be tackled soon, both Kraus and Ruska had different explanations to this interestingly early algebraic terminology found among Jābir's works.

As Sezgin remarked, Jābir often encouraged his readers to arm themselves with logic, arithmetic and geometry (Sezgin, 2002, p. 270). And based on Ibn al-Nadīm, Jābir had made an important zīj (astronomical book used for astronomical calculations) and he wrote commentaries about Ptolemy's and Euclid's works. And the implications found in Jābir's كتاب السموم [Book of Poisons] and كتاب السبعين [The Book of Seventy] tell us that Jābir knew very sophisticated mathematical theories (Sezgin, 2002, p. 10). Jābir also wrote a very long book regarding how to make an astrolabe, which contained a thousand complex matters but alas that book was also lost (Sezgin, 2002, p. 268).

Jābir's idea about the zero is significant. As was minutely discussed before, Jābir affirmed that everything in this world is made out of the four elements (fire, air, water and soil) and the source of those four elements is heat, cold, wet and dry. And that the latter four qualities can be understood with reason but they can never be seen with the eyes.¹⁷ Thus, those four qualities have no higher roots/source, just like the zero, which can never be seen yet it has its essential function within numbers (Sezgin, 2002, p. 269). Jābir created a shift in mathematics, he changed the mystical secretive science of numbers into a rather strict mathematics (Sezgin, 2002, p. 272). Yet, finding references about the Indian Numbers and the zero in Jābir's writings, pushed Ruska and Kraus to conclude that given that these notions were not introduced to the Islamic world until the time of al-Khwārizmī, that is to say, the ninth century, that simply means that those books were written in a later period and were then attributed to Jābir (qtd. in Sezgin, 2002, p. 15). But this view was strongly challenged by Sezgin. According to him, Muslims knew about the Indian Numbers and about the zero from relatively early times, long before they reached al-Khwārizmī through India. Sezgin was in the opinion that Muslims could have received those ideas from the Persians who have taken them earlier from the Indians, not to forget that caliph al-Manṣūr's (ruled 754-775) astrologers were Persians (Sezgin, 2002, p. 15). Thus, many Indian books had arrived to the East through Syriac translations. Accordingly, the Indian Numbers were known in the Middle East as well as the Near East from the middle of the seventh century AD (Sezgin, 2002, p. 21-22). So, we are not required to take al-Khwārizmī as the first one to introduce the Indian Numbers, rather we should think about the

¹⁷ In fact, Jābir's theory about the creation of the world is deeply meta-scientific. Jābir believed that everything was originally made from abstract ideas. And that it was then the qualities and souls came to existence, followed by the material elements, such as water and so on. Jābir related his theory to the Qur'ānic verses (such as 22:5, 18:109, 13:17) about water as the origin of the creation (Jābir, 2006, p. 108, 472, 540). In other words, he believed that his theory of creation is proven by the Qur'ān.

possibility of achieving that through the old Persians astrologers who had a relationship with the Indians (Sezgin, 2002, p. 270).

In order to pave the way towards such a possibility, Sezgin provided some ancient reports indicating that early Muslims had a good deal of mathematical knowledge. For instance, he highlighted that the famous religious figure, Sufyān al-Thawrī (715/716-778), was considered as an authority on mathematics (Sezgin, 2002, p. 17). Sezgin provided another report about an alchemical book attributed to Sufyān al-Thawrī, and another report claiming that he worked on natural science (Sezgin, 2002, p. 263). Actually, Sezgin tried to dig into a considerable depth in order to trace back the early Muslims' users of mathematics. He provided another report about the prophet's companion, 'Abd Allāh Ibn 'Abbās (619-687/688), who apparently had a good grasp on arithmetic (Sezgin, 2002, p. 26). According to Sezgin's hypothesis, Muslims' philosophical debates starting from the second half of the 8th century between the Atomists and the Mu'tazilites had helped developing many mathematical concepts, because religious intellectuals at the time worked on issues that were not connected to their main field such as thinking about the minimum number of atoms which could produce an entity (Sezgin, 2002, p. 31-33). Sezgin asserted that the algebraic term "square" was used by some early Muslim scholar when that scholar talked about a person who drew the foundations of the Ka'ba (Sezgin, 2002, p. 27). Also, Sezgin emphasized that the oldest name of a mathematical book that we ever know in the Islamic civilization is Jābir's تعاليم الهندسة [*Teachings of Geometry*] (Sezgin, 2002, p. 17).¹⁸

Another relevant case is that of al-Khalīl Ibn Aḥmad al-Farāhīdī (718-791), the famous language and literature scholar who systematized syntax and prosody. He is credited for creating the first surviving dictionary in the world كتاب العين [*Kitāb al-'Ayn*]. He was also a mathematician and he wrote a book on computation but unfortunately that book hasn't survived.¹⁹ Rashed, the famous modern historian on mathematics also believes that Islamic algebra must have been practiced before al-Khwārizmī, that is to say, by al-Farāhīdī (Rashed, 2015, p. 150-156). Al-Farāhīdī asserted that the roots of all Arabic words can be put under 4 categories (Al-Farāhīdī, 2003, p. 35). Furthermore, in his other work, which was lost but some of its ideas were referred to by other scientists, he provided the number of all Arabic possible words: two-lettered words (756), three-lettered words (19.656), four-lettered words (491.400), and five-lettered words (11.793.600). Accordingly, the total number of the Arabic potential words is 12.305.412. Even though most of those words were neglected or have not even been used, nevertheless employing this discovery made it possible for him to write down the still used words and put them in his dictionary according to their logical order. In fact, the numbers given by al-Farāhīdī are very correct and exact, and they cannot be obtained by normal calculation. There is no doubt that al-Farāhīdī must have consulted some algebraic formula. Without going into mathematical details, al-Farāhīdī must have used factorial permutation by applying it to the 28 letters, and on each of the 4 previously mentioned groups of words at the time. In fact, Rashed discussed many important theories that were proposed after al-Farāhīdī's time, regarding a logical explanation to the question of how could al-Farāhīdī arrive to that specific number of Arabic words at a time when apparently there was no such apparatus available in the Islamic world. Such theories proposed by various intellectuals such as Al-Suyūṭī, Ibn al-Bannā', Hamza al-Aṣfahānī, al-Layth, Ibn Durayd. They almost all agreed that al-Farāhīdī

¹⁸ In Jābir's surviving writings, we also come across other proofs of mathematical knowledge, such as his calculation of pi and aspects of geometry.

¹⁹ It is not coincidence that the linguist al-Farāhīdī who has made the greatest contribution in Arabic language, was also a mathematician.

must have used some algebraic formulas, namely a combinatorial analysis in creating his dictionary *Kitāb al-'Ayn* (*The Book of al-'Ayn*).

However, what concerns us regarding the above-mentioned case is its indirect possible relation with Jābir's ideas. In other words, al-Farāhīdī's four categories of Arabic original roots have some resemblance to Jābir's division of Arabic words (Jābir, 2006, p. 294). Was al-Farāhīdī familiar with his contemporary's works? If Jābir had preceded al-Farāhīdī in discovering the original state of the Arabic words, then that would make us assume that al-Farāhīdī has taken the four categories as well as his above-mentioned algebraic ideas from Jābir. What supports this claim is the fact that al-Farāhīdī has started his dictionary [*Kitāb al-'Ayn*] with the letter ع ['Ayn] and not by the typical first letter ا ['Alif] because al-Farāhīdī argued that the ع ['Ayn] when spelled, produces a balanced amount of sound compared to all other Arabic letters. So, according to al-Farāhīdī, the ع ['Ayn] is "the most stable letter".²⁰ One could find several references glorifying this specific letter in Jābir's books, since it is the first letter of علي ['Alī Ibn Abī Ṭālib], the cousin and the son-in-law of the Prophet. Therefore, no wonder that Jābir too had a book named كتاب العين [*Kitāb al-'Ayn*].²¹ The Shi'ite Jābir claimed that his knowledge was given to him by Ja'far [The Truthful One] (702-765) who had received it from his ancestor who likewise had received it through 'Alī, who in the same example had obtained it from the Prophet, who had taken it directly from Allāh.

Sezgin mentioned that there is no way to contradict the fact that al-Farāhīdī's arrangement of the Arabic alphabet was attained based on the Indian method (Sezgin, 1988, p. 22). But it is also possible that such a notion had come to al-Farāhīdī through Jābir's now lost books. Many historians including Sezgin joined the opinion that it was al-Farāhīdī's friend who later completed his dictionary (Sezgin, 1988, p. 159). So, since there are doubts about who could have completed al-Farāhīdī's dictionary, there should be a discussion about the sources which were possibly used in discovering the exact number of Arabic words, and who knew about the mystical nature of Arabic letters more than Jābir? Especially when we remember how Jābir boasted about his mastery of the Indian sciences that he claimingly was able to write a whole book about the Indian philosophical ideas (Sezgin, 1986, p. 242).²²

Conclusion

In conclusion, the availability of some ancient algebraic elements as well as Muslims' daily-life demands had facilitated and encouraged al-Khwārizmī to produce his book of algebra. Yet, there could have been other contributing factors that had indirectly helped the robust emergence of this branch of knowledge, such as Jābir's alchemical interest that pushed him to investigate many different fields. The

²⁰ In this context, it must be said that the letter "ayn" (ع) in Arabic is not just a letter; it rather carries rich importance, be it linguistically or phonetically. It is a unique and emphatic consonant that plays a pivotal role in Arabic phonology. Being a pharyngeal voiced fricative, it is produced deep in the throat, making it one of the most distinctive sounds in the Arabic language. It is linked to the articulation point of the throat (Makhārij al-ḥurūf), which is considered the first point of articulation in the Arabic language. The letter "ayn" (ع) is produced from the middle of the throat. That is to say, it is a voiced sound intermediate between the emphatic and the soft sounds. Furthermore, the use of this particular letter as a title might also carry symbolic weight, meaning the core principles of language.

²¹ Needless to say, Jābir's *Kitāb al-'Ayn* (*The Book of al-'Ayn*) had different contents and topics from al-Farāhīdī's eponymous book—which was written after Jābir's.

²² Jābir's theory of balance is directly connected to language, that is to say, to the relation between numbers, music and language. And 'Arūd (study of prosody)—which was founded by al-Farāhīdī—can be considered as the first stage of music science (Sezgin, 1986, p. 213).

abundance of the relevant terms in Jābir's writings, as explored so far, is interesting. Unfortunately, we lack almost all of his mathematical books, and that makes this hypothesis far from presenting conclusive evidence on the issue. But what this article has hopefully achieved is highlighting an area which was not yet seriously studied in terms of its real effect on Islamic algebra and this might fill up some of the relevant existing lacunas.

Finally, while reflecting on this hypothesis we should remind ourselves that unlike al-Khwārizmī who worked in the prestigious well-known institute "House of Wisdom" (Bayt al-Ḥikmah), the poor Jābir used to work underground far away from that time's academia, so to speak. That reason accompanied with Jābir's negative reputation of being a so-called trickster and a practitioner of pseudo-science as well as being a shi'ite at that politically heated atmosphere, must have helped denying the credit of his many revolutionary ideas. And in this sense, some of his relevant significant books were not read, let alone praised, by his contemporaries. Therefore, this paper invites the readers—especially if they are interested in searching for algebra's lost chain—towards that great alchemical heritage, which was deservedly the springboard of the various fields of science at the time.

Etik Kurul İzni

This article is not part of a working group that requires ethical committee approval.

Kaynakça

- Al-Farāhīdī (2003). *Kitāb al-‘Ayn* [The Book of ‘Ayn], first ed., Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmīya.
- Al-Khaffaf, E. (2023). Looking through the lens of language: How early Muslim intellectuals tried to reach hidden truths by examining the Arabic language, p. 29-42. *Identities and representations, reaching one another: language as interface and performance, joint proceedings of the 3rd and 4th International Students’ Conference ICON 2020 and 2021*, edited by Jan Jokisch in collaboration with Dr. Daniel Schmicking. Mainz: Johannes Gutenberg-Universität Mainz. Retrieved from (2 February 2024): <http://doi.org/10.25358/openscience-8988>
- Al-Khwārizmī (1937). *Al-kitāb al-mukhtaṣar fī hisāb al-Jabr wal-muqābala* [The Abbreviated Book on Calculation by Completion and Balancing], edited by Ali Mustafa Mashrafa and Muhammed Mursi Ahmed. Egypt: Matba’at Paul Parbi.
- Anawati, Georges (2005). Arabic alchemy. *Mawsū‘at tārikh al-‘ulūm al-‘arabīyah* [Encyclopedia of History of Arabic Science], supervised by Roshdi Rashed, vol. 3, Beirut: Markaz Dirāsāt al-Waḥdah al-‘Arabīyah, p. 1089-1126.
- Boyer, C. & Merkelbach, U. (2011). *A history of mathematics*. foreword by Asimov, I. New Jersey.
- Çelebi, K. (1971). *Kashf al-zunūn ‘an asāmi al-kutub wa al-funūn* [The Removal of Doubts from the Names of Books and the Arts], 3rd volume, edited by Mohammed Abdul-Kadir Ata. Beirut: Dar Al-Kutub Al-Ilmiya.
- Haq, S. N. (1994). *Names, natures and things: The alchemist jābir ibn Ḥayyān and his Kitāb al-Aḥjār (Book of Stones)*, edited by Robert S. Cohen. Boston: Boston University.
- Ibn al-Nadīm (n.y.). *Al-fihrist* [Index]. Retrieved from (1 January 2022): <https://www.alarabimag.com/books/13601-%D8%A7%D9%84%D9%81%D9%87%D8%B1%D8%B3%D8%AA.html>
- Jābir Ibn Ḥayyān (1935) *Mukhtarat Rasa’il Jābir Ibn Ḥayyān* [Selected Epistles of Jābir Ibn Ḥayyān], edited by Paul Kraus, Cairo: El-Khandgi Library.
- Jābir Ibn Ḥayyān (2006). *Rasa’il Jābir Ibn Ḥayyān* [Epistles of Jābir Ibn Ḥayyān], edited by al- Ahmad Farid Miziyadi, Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmīya.
- Kāhya, E. (1995) *Modern Kimyanın Kurucusu Cābir Bin Hayyan* [The Founder of Modern Chemistry: Jābir Ibn Ḥayyān]. Ankara: TDV. Yayınları.
- Koch-Westenholz, U. (1995). *Mesopotamian astrology*. No City: The Carsten Niebuhr Institute of Near Eastern Studies Museum Tusculanum. University of Copenhagen.
- Mahmud, Z. N. (2001). *Jābir Ibn Ḥayyān*, Alexandria: Maktabat Masir.
- Principe, L. M. (2013). *The secrets of Alchemy*, Chicago UP.
- Mysterious Writings (2012). “Geber, the Number 17, and the 3×3 Magic Square”. Retrieved from (2 July 2022): <https://mysteriouswritings.com/geber-the-number-17-and-the-3x3-magic-square/#:~:text=Considered%20to%20be%20one%20of,the%20magic%20constant%20of%2015.>

- Qur'ān (2007). *The Interpretation of the Meaning of The Noble Qur'ān*, translated by Muhammad Taqi-ud-Din Al-Hilālī & Muhammad Muhsin Khān, Riyadh: Darussalam.
- Rashed, R. (2015). *Classical mathematics from al-Khwārizmī to Descartes*, translated by Shank, Michael H., London & New York: Routledge.
- Sayılı, A. (1985). *Logical necessities in mixed equations by 'Abd al-Hamīd Ibn Turk and the Algebra of his time*. Retrieved from (6 February 2022): <https://en.calameo.com/read/003359034efeae7442045>
- Sezgin, F. (1986). *Tarikh al-Turath al-'Arabi [History of Arabic-Islamic Heritage]*, volume 4, Alchemy et al, translated by Abdullah Hijazi, Riyadh: King Saud University.
- Sezgin, F. (1988). *Tarikh al-Turath al-'Arabi [History of Arabic-Islamic Heritage]*, volume 8, Language, translated by Arafa Mustafa, Riyadh: Imam Mohammed Ibn Saud's Islamic University.
- Sezgin, F. (2002). *Tarikh al-Turath al-'Arabi [History of Arabic-Islamic Heritage]*, volume 5, Mathematics, translated by Abdullah Hijazi et al, Riyadh: King Saud University.
- Sezgin, F. (2008). *Tarikh al-Turath al-'Arabi [History of Arabic-Islamic Heritage]*, volume 6, Astronomy, translated by Abdullah Hijazi, Riyadh: King Saud University.
- Thompson, R. C. (1900). *The Reports of the magicians and astrologers*. London: British Museum, Luzac and Co.
- Yates, F. (1979). *The occult philosophy in the Elizabethan Age*. London & New York: Routledge & Kegan Paul.
- Zosimos of Panopolis (2007). "Mushaf as-Suwar" [The Book of Pictures], edited by Theodor Abt and Wilferd Madelung. *Corpus Alchemicum Arabicum*, volume 2, no. 1, Zurich: Living Human Heritage Publications.

INVESTIGATION OF THE CONTINUITY OF URBAN MEMORY IN ANTAKYA THROUGH STREETS USING MAPS

 Canan NALÇA KISSABOYLU^a

 Yasemen SAY ÖZER^b

Abstract

This study aims to analyze and discuss the continuity and ruptures in urban memory through streets and using maps. The permanence of the spatial elements that form the city is directly related to the continuity of urban memory. Among the city's spatial elements, streets are the most permanent and tend to preserve their original layout. Therefore, the research focuses on streets. Since the development and change of the streets are shaped in a close relationship with the boundaries of the city, these two elements are considered in a holistic perspective. The study area is the city of Antakya (Antioch), which has not been abandoned despite the devastating earthquakes and natural disasters in the historical process, has been rebuilt many times thanks to its religious and commercial importance, and has been settled since the Hellenistic period. The methodology of the research is a case study structured by comparing and superimposing 12 maps drawn about Antakya, interpreting the information read on these maps together with the data obtained from written sources and field surveys conducted in the city. As a result of the study, it has been revealed that there have been spatial and social changes since ancient times due to natural disasters, wars, changes in the natural environment of the city over time and planned and unplanned interventions in the urban space by human hands, resulting in ruptures in urban memory. Despite this, it is seen that some elements of urban memory such as street traces and place names have been maintained since ancient times.

Keywords: Urban Memory, Streets, Antakya, Maps

ANTAKYA'DA KENTSEL BELLEĞİN SÜREKLİLİĞİNİN SOKAKLAR ÜZERİNDEN HARİTALARLA İNCELENMESİ

Öz

Bu çalışma, kentsel bellekteki süreklilik ve kopuklukların sokaklar üzerinden haritalar aracılığıyla analiz edilmesini ve tartışılmasını amaçlamaktadır. Kenti oluşturan mekansal öğelerin kalıcılığı, kentsel belleğin sürekliliği ile doğrudan ilişki içerisindedir. Sokaklar, kenti oluşturan mekansal öğeler arasında orijinal düzenini koruma eğiliminde ve en kalıcı olanıdır. Bu nedenle, araştırma sokaklara odaklanmaktadır. Sokaklarının gelişimi ve değişimi, kentin sınırlarıyla sıkı bir ilişki içerisinde şekillendiği için bu iki unsur bütünsel bir perspektifle ele alınmıştır. Çalışma alanı, tarihsel süreçte yaşanan yıkıcı depremler ve doğal afetlere rağmen dini ve ticari önemi sayesinde yeniden inşa edilen ve Helenistik dönemden itibaren kesintisiz

^a Arş. Gör., İskenderun Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık, canan.nalca@iste.edu.tr

^b Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık, yasemen@yildiz.edu.tr

Makale Geliş Tarihi: 18.11.2024, Makale Kabul Tarihi: 28.03.2025

yerleşime ev sahipliği yapan Antakya kentidir. Araştırmanın yöntemi, Antakya ile ilgili çizilen 12 haritanın karşılaştırılması ve üst üste çakıştırılması, bu haritalarda okunan bilgilerin yazılı kaynaklardan elde edilen veriler ve kentte yapılan alan çalışmaları ile birlikte yorumlanması şeklinde yapılandırılmış bir durum çalışmasıdır. Çalışmanın sonucunda antik yıllardan itibaren doğal afetler, savaşlar, zaman içinde kentin doğal çevresinde gerçekleşen değişimler, kentsel mekana insan eliyle yapılan planlı ve plansız müdahaleler nedeniyle mekansal ve sosyal değişimler gerçekleşerek kentsel bellekte kopukluklar olduğu ortaya çıkmıştır. Buna rağmen kentte hala sokak izleri, yer isimleri gibi bazı kentsel bellek unsurlarının antik yıllardan itibaren sürdürüldüğü görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kentsel Bellek, Sokaklar, Antakya, Haritalar

Introduction

The city is a place that reveals the embodiment of lifestyles, collective events and collective memory with all its components, and through which different experiences and impressions are experienced (Rossi, 1982). Urban space (where the event takes place), social events and social groups that take place in collective memory mutually bear traces of each other (Halbwachs, 2018). The city becomes a living organism through the interaction of spatial, temporal and social elements and acquires consciousness and memory over time (Rossi, 1982). Urban memory is the element that transforms a space into a place that evokes meanings and memories (Cheshmehzangi, 2021). The continuity of urban memory keeps the meaning and memories attached to a place alive and ensures a sense of belonging. It is directly related to the permanence of the spaces that contribute to the formation of the city. According to Poete, urban continuities are ensured by the basic layout of the city and the continuity of the plan. Cities tend to preserve their axes of development and original layout, especially in terms of plan and street layout. The qualities of the plan and streets are differentiated, often deformed, but essentially exist on different levels (Rossi, 1982). Jabos states that streets represent collective memory and are symbols of a society's past (Jacobs, 1995). Connerton emphasizes that the first thing that comes to mind when thinking of a city is often specific streets or groups of streets with a strong influence (Connerton, 2012). Among the elements that integrate the city with memories and experiences, streets are the most permanent and impressive ones. Therefore, Streets are the urban elements that should be considered to trace the continuity of urban memory.

The aim of this study is to present a framework for analyzing continuities and ruptures in urban memory through maps and streets, and to discuss the causes of ruptures in urban memory. This framework has been questioned and researched on the district of Antakya, the center of the city of Hatay in southern Turkey. Based on the assumption that the development of streets is directly linked to the natural and artificial boundaries of the city, the relationship between boundaries and streets was analyzed holistically in the research process.

A. AREA OF THE STUDY

Antakya (Antioch) is one of the leading cities in history, both commercially and religiously. It is a trade center located at the crossroads of trade routes in 64 BC. It played an important role in trade between east and west. It is the intersection point of two main trade routes from the Euphrates to the port of Seleucia and from Bika to Asia Minor (Baedeker, 1898). With the onset of Christianity, it became a religiously sacred city, the name Christianity was first used here, and Antakya became a Christian pilgrimage site (Downey, 1961). Today it is still recognized as a place of pilgrimage. Due to its religious and commercial significance, geographical features, mild climate, and fertile soil, Antakya has been inhabited since the Hellenistic period and has seen many nations rule over it. Despite these positive features, frequent destructive earthquakes are one of the city's unsolved problems. Despite all its destructiveness, the city rose again after the earthquakes in history and life continued here. However, with the earthquakes on February 6 and February 20, 2023, and the destruction caused by the aftermath, life in the historical city center of Antakya was interrupted and the elements that make up the built environment, including street traces in some areas, were completely destroyed. The city of Antakya, which has harbored many layers over hundreds of years, but is under the threat of extinction due to the earthquake, is an ideal research site for examining continuity and ruptures in urban memory. In addition, it is thought that analyzing the formation and change of Antakya streets in relation to memory will be a guide in the process of the city's recovery.

One of the most radical interventions in Antakya's urban form in the last century, prior to the February 6, 2023 earthquakes, was the opening of Kurtuluş Street, which passes through the organic urban fabric in the northeast-southwest direction. This intervention can be evaluated as the reflection of social events and the change in lifestyle on the urban form as a design object. Excavations have shown that Kurtuluş Street existed in different layers in ancient times and was known as the Colonnaded Main Street or Herod Street. The roots of Kurtuluş Street dating back to the ancient period and the presence of many buildings belonging to different periods such as Mamluk, Ottoman, French Mandate and Republic on the street show that this street itself can be characterized as a place of memory. Kurtuluş Street, which has survived in different levels, names and qualities despite many earthquakes, downsizing and changes in pattern since the ancient years, is the most remarkable, discussed and excavated street in Antakya. The existence of this street is considered as a symbol of the continuity of urban memory and therefore, it was determined as the study area of the research.

B. LITERATURE REVIEW

Thanks to its rich historical past, Antakya is one of the cities where many maps have been drawn and frequently visited by travelers. This rich archive played an important role in structuring the methodology of this study. The maps and written archival documents used in this study are described in this section.

1. Maps of Antakya in History

Twelve of the maps and plans obtained within the scope of this research were identified as primary sources because they are related to the research topic of this article (Table 1). The maps dated 1766, 1831, 1871 and 1898 were drawn with the cartographic techniques and facilities of the period they were drawn.

Therefore, they contain proportional and semantic differences and contradictions. Maps dated 1839 and 1890 are intended to depict Roman Antioch, not the period in which they were drawn. These predictive maps, which were drawn by interpreting the existing ruins of that period and the information in literature, give us clues about the city and street layout of the past periods, although their accuracy is not high. Even though maps drawn in the 18th and 19th centuries do not provide precise information about the periods they depict and the periods they were drawn, they contain important information and provide a basis for the discussion and research of possible scenarios (Table 1).

The cadastral maps drawn in 1929 with modern coordination and mapping techniques and consisting of 1/500 and 1/1000 scale plans contain detailed information about streets and buildings. The accuracy of these plans is high since they do not contain any proportional and scale errors, and they coincide with the current maps. Although the 1959 map was drawn according to the current coordinates, it does not contain as much detail as the 1929 map. Dead-end streets are not drawn on this map. Another of the main map sources for the study are the 2009 dated conservation development plan and the base map, which is the map drawn in the closest period to the present day. In addition to the maps of the streets and spatial elements of the city, the “Excavations in and around Antakya”, which provides information about the archaeological remains unearthed during the excavations carried out between 1932 and 1936, is one of the auxiliary sources in the conduct of this research.

Table 1. Maps of Antakya (Antioch) used in the article

No	Year	Name	The Source & The person or organization that drew the map
1	1766	Grundriss der Stadt Antiochien (Ground plan of the city of Antioch)	(Niebuhr, 1837) & Carsten Niebuhr
2	1831	The site of the battle of St. Simon	(Jacquot, 1931) & Michaud and Paujoulat
3	1839	Antioch Iconography	(Müller, 1839) & Karl Otfried Muller
4	1871	Antioch Plan	(Rey, 1871) & Emmanuel Guillaume Rey
5	1890	Antioche Ancienne (Ancient Antioch Map)	(Camus, 1890) & L'abbé E. Le Camus
6	1898	Antioch (Antakiyeh)	(Baedeker, 1898) & Wagner&Deber, Leipzig
7	1929	Antakya Cadastral Plan	(Land Registry and Cadastre Hatay Regional Directorate) & M.C. Duraffourd
8	1932-1936	Antioch and Vicinity Excavations of 1932-1936	(Stillwell, 1938) & The Committee for the excavation of Antioch and its vicinity
9	1959	Antakya	Republic of Turkey Ministry of Culture and Tourism, National Library, Non-Book Material, HRT_2005_BD_19& Hatay Eski Eserleri Derneği
10	1999	Antioch the Great. Reconstruction of the Hellenistic city layout with drawings of later findings.	(Hoepfner, 1999) & Wolfram Hoepfner
11	2009	Conservation Development Plan and Base Map	(Municipality of Antakya, 2009) & Municipality of Antakya
12	2010	Siteplan of the Citywalls	(Brasse, 2010) & Christiane Brasse

2. Travelers and Their Visits to Antakya (Antioch)

The main written sources for this article are chronicles, travelogues, excavation reports, and historical and geographical sources on Antakya, which are presented in Table 2. The earliest historical source used in the conduct of this study is the 6th century “Chronographia” of the Byzantine historian Malalas of Antioch, in which he describes Antioch. Between the 17th and 20th centuries, the notes of travelers who visited the city for various reasons constitute the other sources used in the article. Antakya's religious and commercial importance in history made it a place frequently visited and wondered by travelers. Among the reasons for travelers' visits to Antioch were to trace the traces of the Roman heritage, to get to know the city, which was the subject of the Crusader wars due to its importance in Christianity, to re-imagine the Battle of Bohemond, and to see the religious buildings of Antioch, which is considered a holy city. To understand Hellenistic and Roman Antioch, excavations were carried out by Princeton University between 1932 and 1939 at 33 different locations in the city. As a result of the excavations, much information about the past of this rich city was uncovered and presented in books and reports. In addition, the researchers who came to the city during this period also provided information about the current situation of the city. The studies conducted during this period are valuable sources used in the conduct of this research.

Table 2. Written archival sources

Year	Author Name	Publication Name
6 th century	Ioannes Malalas	The Chronicle of John Malalas
1638	Jean Babsiste Tavernier	Tavernier Seyahatnamesi
1648	Evliya Çelebi	Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi 3. Cilt 1. Kitap
1831	M.Michaud ve M. Poujoulat	Correspondance d'Orient, 1830-1831. VII / par 1833-1835.
1836	John Carne, W.H. Bartlett, William Purser	Syria, Holy Land, Asia Minor
1871	Emmanuel Guillaume REY	Etude sur les monuments de l'architecture militaire des croisés en Syrie et dans l'île de Chypre.
1890	E. Le Camus	Notre Voyage Aux Pays Bibliques III
1898	Edited by Karl Baedeker,	Paelstine and Syria: Handbook for travellers
1934	William A. Campbell, Frederick O. Waage, Jean Lassus, Donald N. Wilber	General Report on the Excavations at Antioch on the Orontes for The Season of 1934
1934	Jacques Weulersse	Antioche Essai De Géographie Urbaine.
1935-1936	Jean Lassus	Antioch On the Orontes V, Les Portiques d'Antioche.
1936	Charles R. Morey	The Excavation of Antioch-on-the-Orontes.
1938	Edited by Richard Stillwell	Antioch on the Orontes II the Excavations of 1933-1936

C. RESEARCH METHODS

In this article, which aims to investigate the continuities and the ruptures in Antakya's urban memory through the streets, a mixed methodology was applied in which different techniques were used together by following the case study strategy. Thanks to these techniques, the physical continuity of the streets and the change in the way of life on the streets were analyzed. The physical continuity of the streets was investigated through comparisons and superimpositions between maps in order to analyze the street system, the boundary elements with which it is in relation and their changes. This study was

mainly based on 12 maps (table 3). Maps drawn in the 18th and 19th centuries have proportional differences compared to today's maps due to the lack of development of cartography techniques and technology. Since rearranging the proportional differences in these maps by deforming them would cause the original forms to be lost, a comparison was made by determining the common reference elements in the maps. St. Paul's Gate in the northeast and St. Georges Gate in the southwest, whose locations are known according to the excavation results and mentioned in the travelers' notes, were determined as reference points and the maps were aligned according to these points. The cadastral plan dated 1929, the map titled "Antioch and Vicinity Excavations of 1932-1936", the map dated 1959, the zoning plan dated 2009, and the city wall map dated 2010, all drawn in the twentieth and twenty-first centuries, were superimposed in the AutoCAD program. Since they were drawn according to the current coordinate system, no proportional error occurred as a result of superimposing these maps. All maps used in the study were redrawn in vector form by taking into account the streets, natural and artificial boundary elements. In addition to the information obtained by reading the maps, data on the physical and social environment of Kurtuluş Street were obtained through field surveys conducted in August, 2022 before the earthquake and March, 2023 and 2024 after the earthquake. The situation before and after the earthquake is presented on the current map. The data obtained from the maps were interpreted together with the basic written sources presented in Table 2 and the data on social life obtained through field surveys, and inferences were made about the continuity and interruptions in urban memory.

Table 3. Maps of Antakya (Antioch) used in the article (The images in this table are numbered in relation to the sources given in table 1)

1	2	3
4	5	6
7	8	9
10	11	12

D. RESULTS AND ANALYSIS

Within the scope of the research, continuities and ruptures in urban memory are discussed in relation to the change of streets and boundaries. The boundary of a settlement is the last point where streets and buildings can expand. Boundaries are one of the defining elements of urban form and without understanding the boundaries of a settlement, it is difficult to trace the development of the form within

these boundaries. In Antakya, the study of natural and artificial boundaries and their changes over time has allowed the principles of street development to be traced and understood. The existence, location, size, type of use and destruction of the city's natural and artificial boundaries were analyzed on different maps. In relation to these data, the street pattern, the expansion area of the pattern, the dimensions of the streets and building lots, and the changes of the prominent streets in the city have been read on different period maps. The effects of spatial changes on social life are discussed and presented.

1. Boundaries in Antakya Historic Settlement Area

The northwestern boundary of the historical settlement of Antakya is defined by the Asi (Orontes) River, and the southeastern boundary by the Habib Neccar (Silpius) and Kuseyr (Staurin) mountains, which are the extensions of Mount Kel. The mountain and the river constitute the natural boundaries of the historical city, while the city walls that have existed since the Hellenistic and Roman periods constitute the artificial boundaries.

1.1. Asi River, Habib Najjar and Qusair Mountains

Asi River, which forms the northwestern border of Antakya, was one of the natural elements that enabled the city to take part in international trade in ancient times. Trade was carried out with ships loaded from Antakya and reaching the port of Seleucia Pieria (Hatay, Samandağ) (Bouchier, 1921). However, as the river's flow decreased over time, transportation was restricted, and commercial activities decreased. In 1638, Tavernier visited the city, and according to his travel notes, ships and galleys could no longer pass over the river (Tavernier, 2006). The change in the physical structure of the Asi River and the decrease in its flow rate led to the disappearance of the second branch of the river and the island formed by it. Maps depicting the Roman period (1839 and 1890) show the island formed by the Asi River. (Figure 1-number 2 and 3) The excavation reports revealed the remains of the Hippodrome, baths, stadium and temple structures on the island formed by the Asi River (Stillwell, 1938). The presence of these structures indicates that this region was an important and lively area of the city during the Roman period. Maps dated 1766, 1831, 1871, 1898 show that the Asi River Island no longer exists (Figure 1-number 4, 5, 6, 7). The location of the disappeared island is understood to be in the northern part of the ancient settlement based on the works of Leblach and Poccardi (2004). The location of the Ancient Island drawn to the north on the 1890 map, which is a depiction of the Roman period, is consistent with the data revealed in recent studies (Figure 1-number 3). A comparison of the 1929 and 2009 maps reveals that the main tributary of the Asi River has also changed in the last century (Figure 1-number 8, 11). It is observed that the bed of the Asi River has shifted towards the northwest in the southwestern part of the ancient settlement.

Other natural boundary elements in the city are the streams flowing towards the Asi River, which flows through the city. One of these streams is the Hacı Kürüş (Onopietes-Permeneus) stream, located between the Kuseyr (Staurin) and Habib Neccar (Silpius) mountains, which still exists today. Another is the stream named Akakir (Pkyrminos), which is located southwest of the city on historical maps. Maps dated 1766, 1839, 1871, 1890, 1898 show both Hacı Kürüş and Akakir streams. On the 1929 map, the Akakir Stream flows through sharp slopes to the southeast of the main road dividing the city into two parts, while the section of the stream to the northwest of the main road has disappeared (Figure 1 number

8). Today, it is understood from both the 2009 map and field surveys that this stream has completely disappeared (Figure 1- number 11). Another stream, which is depicted on the 1766, 1831 and 1839 maps but not mentioned by name, is located on the northern border of the settlement (Figure 1-number 2, 4, 5). Poujolat refers to this stream as “a pure spring of water, shaded by three large plane trees, beautifying the surroundings of St. Paul's gate” (Michaud & Paujolat, 1835). However, there is no representation of this stream on 20th and 21st century maps. In addition to these streams, the cadastral plans of 1929 show the presence of watercourses formed by winter rains on the Silpius and Staurin mountains (Figure 1-number 8) (table 4).

Table 4. Asi River and Streams on Maps

Year of the map	Asi River Island	Akakir Stream	Hacı Kürüş (Permeneus) Stream	The stream near St. Paul's gate
1766				
1831				
1839				
1871				
1890				
1898				
1929				
2009				

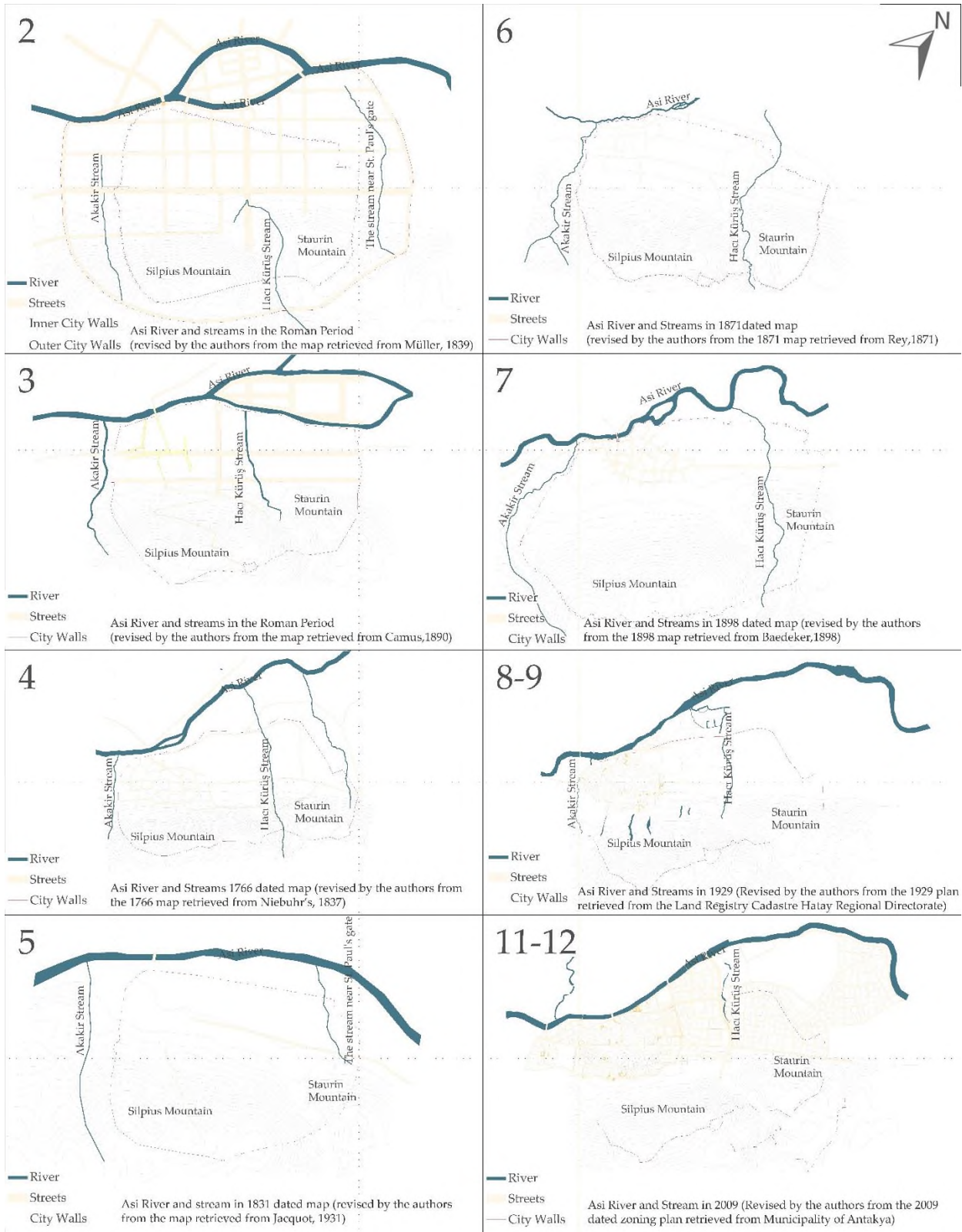

Figure 1. Change of waterways (prepared by the authors) (The numbers in the figure are related to the numbers listed in table 1 and mapped in table 3)

1.2. City Walls

The city walls play an important role in determining the settlement characteristics and boundaries of Antakya. All 18th and 19th century maps (1766, 1831, 1839, 1871, 1890, 1898) used in this article show the city walls. Maps dated 1766, 1831, 1871, 1898 show a single line of city wall (Figure 2-number 3, 4, 5, 6, 7). According to these maps, the walls start near the point where Akakir Stream flows into Asi River in the southwest of the settlement, rise towards Mount Silpius, pass through a gate over Permeneus Stream between Mount Staurin and Mount Silpius, and continue towards Mount Staurin. The city walls then descend and curve down into the plain, running along the plain to the southeast of the old island formed by the Asi, merging with the Asi River to the west and running along the river shore to the Akakir Stream (Figure 2).

The 1839 Müller map shows two separate city walls, unlike other 19th century maps (figure 2-number 2). Recent archaeological research supports the information that there were double city walls. According to the map drawn in 2010 by Brasse based on the results of the archaeological research conducted since 2004, the location of the inner city wall is in line with the maps of the 18th and 19th centuries, where a single city wall line was drawn. The outer city wall is located north of Mount Silpius and 400 meters from the inner city wall along Mount Staurin (figure 2 number 11, 12) (Brasse, 2010). There is information about the expansion and contraction of the city wall line in the literature. According to the information from Malalas' *Chronographia*, a new line of walls was added to the old city walls built by Seleucus during the reign of Tiberius in 25 AD. During the reign of Theodosius in 383 AD, many residences were built up to 1 mile (1480.87 m) outside the city walls. During this period, the houses outside the city were surrounded by a new outer city wall. Between 458 and 540, Antioch witnessed many disasters such as earthquakes, fires and wars. The population declined due to the repeated disasters (Demir, 1996). Instead of repairing the city walls due to the declining population, the city walls were rebuilt in the Justinian period (between 527 and 565) to enclose a smaller area (Baedeker, 1898). Archaeological investigations on the surviving sections of the city walls have not been able to substantiate the information provided in the literature, and the design plan and expansion phases of the city wall system have not yet been clarified (Brasse, 2010).

Travelers' notes and maps provide information about the dimensions of the city walls, the towers that were part of the city walls and how they were used, the deterioration and destruction of the city walls. According to Evliya Çelebi, who visited the city in 1648, the circumference of the city walls is 44000 steps (approximately 30800 meters) and can be walked in 12 hours (Çelebi, 2012). In 1898, Beadaker stated that the Chinese, who were in trade relations with Antakya at that time, reported the circumference of the city walls as 100 (18500 meters) stadia (Baedeker, 1898). Different information about the height and thickness of the walls is also recorded in the travelers' notes. In 1836, Barlett states that the height of the city walls varied between 9.1 m and 15.2 m (Barlett & Purser, 1836). According to Beadaker, the height of the city walls was 7.9 meters in the plain and 12.1 meters on the top of the mountain. The thickness of the walls is 4.5 meters according to Bartlett and 2 meters according to Rey (Rey, 1871).

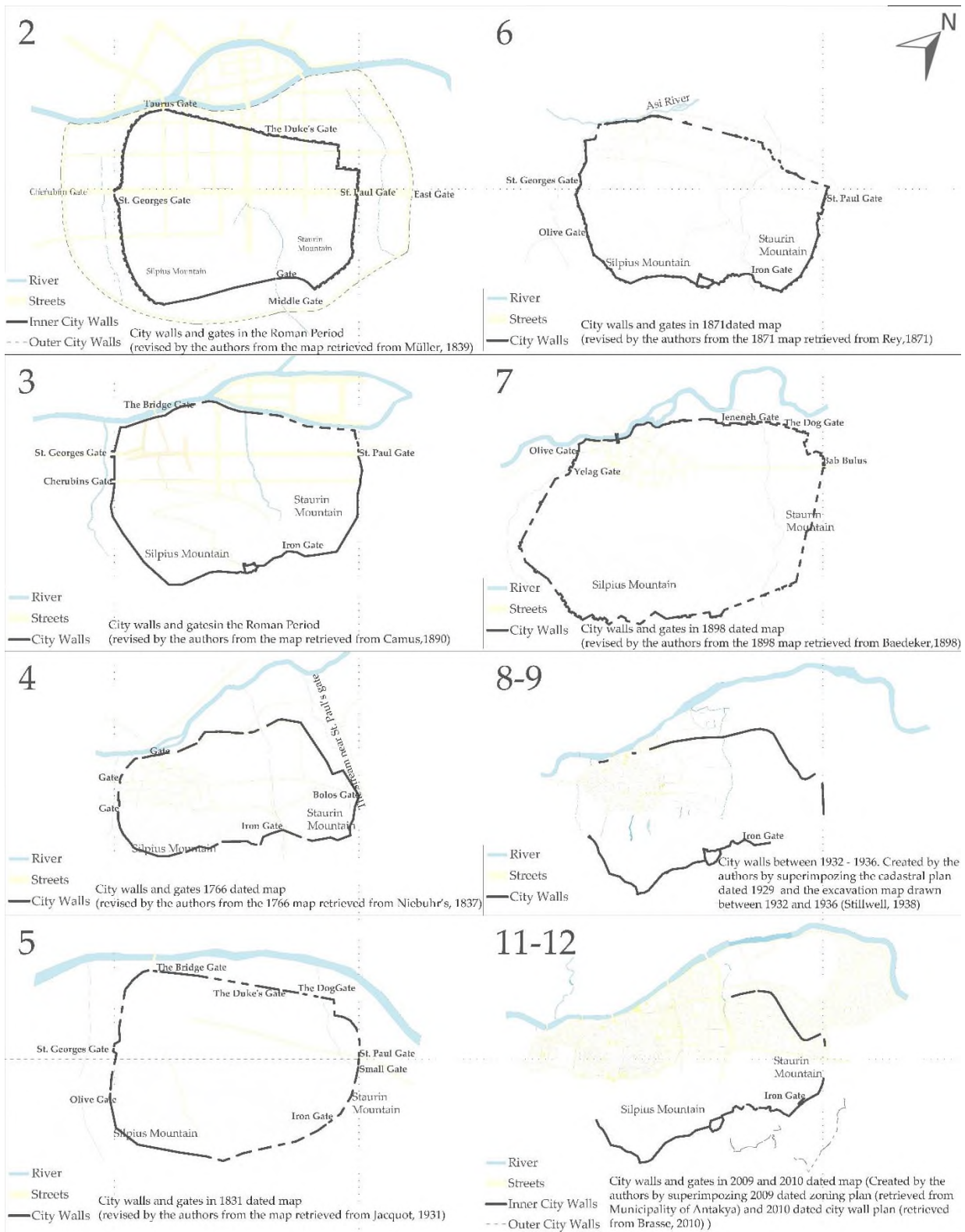

Figure 2. City Walls and Gates on Maps of Antioch (prepared by the authors) (The numbers in the figure are related to the numbers listed in table 1 and mapped in table 3)

Barlett's notes indicate that there were no battlements on the city walls, only stepped circulation areas, and that there were many towers. According to Beadeker, there were 360 towers in total, 3 stories high, and spaced at intervals of 64 paces (approximately 51.2 m). In 1871, Rey states that the existing towers were converted into detached houses (Rey, 1871). The city walls have been subjected to many destructions and deterioration over time. According to Barlett, in 1836 most of the walls of Ancient Antioch still existed and the west side was still standing despite earthquakes (Barlett & Purser, 1836), while in 1871 Rey describes the deliberate destruction of the walls with the following sentences:

"About thirty-five years ago, the walls of this city were almost intact. How regrettable then that a regular plan was not drawn up! Unfortunately, during the Egyptian rule in Syria, it was used as a quarry for the construction of the huge barracks that Ibrahim-Pasha erected there." (Rey, 1871).

The barracks mentioned by Rey was built in the southwest, right next to the city walls. As a result, the city walls have deteriorated considerably in the west and southwest and have been demolished down to ground level, so that the plan can be understood. The walls that continue between the gardens in the northwest are indistinct and are indicated with dashed lines on the map dated 1871 (Figure 2- number 6) (Rey, 1871). According to the excavation map of 1932-1936, the southwestern and northeastern parts of the city walls have been destroyed. To the north and northwest, the walls continue along the plain from the edge of the former Asi River Island to the beginning of the settlement area and are interrupted in the settlement area (Figure 2 – number 8, 9). The 2010 map of the excavation results drawn by Brasse shows that the remains of the city walls can be traced almost uninterruptedly only on the hills of Silpius and Staurin. By comparing the two maps, it is understood that approximately one kilometer of the city walls that existed in the plain section between these dates have also been destroyed (Figure 2 number 8-9, 11-12).

1.3. City Gates

Historical maps contain conflicting information about the number, location and names of the city gates on the city walls. The 1766 map shows 6 gates, the 1831 map 8 gates, the 1839 map 9 gates, the 1871 map 5 gates, the 1890 map 5 gates and the 1898 map 5 gates (Figure 2) (Table 5). In the maps of 1766, 1831, 1839, 1871, 1890, St. Paul's Gate is located in a similar position, northeast of the city walls, on the main street coming from the Aleppo direction towards the city. In the 1898 map, the gate in the same location is named Bab Bulus. In the 1839 map, which shows two lines of the city walls, one inner and one outer, this gate is located on the inner wall. In 1831, Paujolat wrote about this gate, "The St. Paul's Gate was undoubtedly the most beautiful of all gates" and stated that it was a preserved gate. He also said that a Turk had settled in the vicinity of the St. Paul's gate and offered coffee and pipes to passersby, and that Muslims went to play chess and checkers under the plane trees near the gate every day (Paujolat & Michaud 1835). There is another gate on the outer city wall on the same road axis as this gate and it is named as "East Gate". On the 1831 map, there is another gate called "Little Gate" just east of the St. Paul gate. However, none of the other maps include the name and drawing of this gate. Maps dated 1766, 1831, 1871, 1890, 1898 show the Iron Gate between Mount Staurin and Mount Silpius. On the 1839 map, there is a gate on the inner wall in a similar position, but its name is not specified. The gate on the outer wall near this gate is named as Middle Gate (Figure 2) (Table 5).

It is observed that the gates on the southwest line of the city wall are given different names on the maps. The gate located on the Silpius mountain on the southwest line is named as the Olive Gate in the 1831 and 1871 maps, the Defne Gate (on the outer wall) in the 1839 map, the Cherubim (Angel) Gate in the 1890 map, and the Yelag Gate in the 1898 map. The gate with the southwestern line close to the river is named St. Georges Gate on the 1831, 1839 (on the inner wall) and 1890 maps, and Olive Gate on the 1898 map. On the 1839 map, the gate on the same axis as St. Georges Gate but on the outer wall is named Cherubim Gate (Figure 2) (Table 5).

In the maps of 1831 and 1890, Bridge Gate is located in the same position at the bridge entrance to the west of the city. In the 1839 map, this gate is named as the Taurus Gate. In the plain to the west, there is another gate named Duke Gate in the maps of 1831 and 1839 (on the inner city wall). There is another gate to the northwest in the maps of 1831 and 1839 (on the inner city wall) and it is named as Dog Gate. In the 1898 map, the gate in the same location is named Jneneh Gate (Figure 2) (Table 5).

Table 5. City gates on the maps (prepared by the authors)

	1766 map	1831 map	1839 map inner city wall	1839 map outer city wall	1871 map	1890 map	1898 map
St. Georges Gate							
St. Cherubim Gate							
Daphne Gate							
St. Paul Gate							
Iron Gate							
Bridge Gate							
Taurus Gate							
The Duke's Gate							
The Dog Gate							
Jneneh Gate							
Yelag Gate							
Olive Gate							
East Gate							
Middle Gate							
Small Gate							
Bolos Gate (Bab Bolos)							
Dsjenein Gate							
Medine Gate							

Earthquakes have affected the gates depicted on maps. In 1831, Michaud mentions that the gate called St. Paul or Bab Boulos was damaged by the earthquake of 1822 but was still standing. He noted that there was another small gate near the gate of St. Paul and that people were demolishing it to get its stones. He says that he saw only the ruins of the Dog Gate and the Duke's Gate to the north (Michaud & Paujolat, 1835). Almost all of the gates depicted on the maps have been destroyed over time. The Iron Gate is the largest surviving structure of the city walls in the strait of Permeneus between Mount Silpius and Staurin. In addition to being a gate, it has the task of controlling the water coming from the mountain. (Brasse, 2010).

2. Streets

When the maps of Antakya are analyzed, it is seen that both grid and organic street patterns exist in the city. The grid pattern can be seen in the restitution plan describing the Hellenistic period drawn by Hoepfner in 1999 (figure 3- number 1) , in the maps depicting the Roman Antioch drawn by Müller in 1839 and by Camus in 1890 (figure 3- number 2, 3) . It is understood from the maps that urban fabric has changed and transformed over time. Maps drawn in 1766, 1871 and 1898 show that the organic street pattern is dominant and there are few right-angled streets reflecting the traces of the ancient grid pattern (Figure 3 number 4, 6, 7). In the cadastral plan dated 1929, which contains more details, it is seen that a similar pattern is maintained (Figure 3 number 8, figure 5). Within the urban fabric, there are many dead-end streets accessed from both right-angled streets and organic pattern streets. In the 2009 map, it is seen that the organic street pattern has been preserved for the most part and a few more right-angled streets have been constructed within the old pattern and on its boundaries (Figure 6 number 11, figure 6).

Based on the city maps, it is observed that the spread of urban fabric has changed in relation to the development and decline of the city. The 1999 restitution plan of the Hellenistic period shows that the street pattern was bounded by the Asi River in the northwest and continued to the foothills of the Silpius and Staurin mountains in the southeast (figure 3-number 1). In the Müller map of 1839, which depicts the Roman period, the grid pattern covers the entire area within the boundaries formed by the inner and outer walls, except for the peaks and high slopes of the mountains (figure 3- number 2, 3). After the earthquakes, fires and invasions of the 5th and 6th centuries, the spread of the grid street pattern became smaller and retracted into the Justinian walls built during this period (Hoepfner, 1999). Archaeological evidence suggests that there was no extensive reconstruction and repair in the city after this date (Kennedy, 1985). The maps of 1766, 1871 and 1898, which are the first maps where the street pattern can be read after this date and where the organic pattern is dominant, show that the settlement pattern has become even smaller. According to these maps, which contain similar information, the organic street pattern occupies a small area in the southwest within the Roman Walls (approximately 1 in 6) (Figure 3-number 4, 6, 7). In 1919, Weulersse noted the smaller scale of the city when he wrote: "From the top of Silpius, Antakya looks like a vast gray dot in the greenery, tightly contracted between the mountain and the river. Antakya has nothing in common with the powerful city that preceded it" (Weulersse, 1934).

Reading the maps, it is noteworthy that the streets in the organic pattern are quite narrow compared to the streets in the grid pattern. Excavations results shows that the width of the Colonnaded Street, which divided the city into two parts in the northeast-southwest direction and was a part of the grid pattern during the Roman Period, was determined to be 25 meters with the colonnaded and porticoed section on the side (Lassus, 1936). According to the 1929 cadastral plan, the width of the streets forming the organic pattern varies between 1.5 and 5 meters, and this width decreases to 1 meter in dead-end streets. The map drawn in 1890 shows both the organic streets of the period and the streets of the ancient period. In this map, the narrowness of the organic streets compared to the grid streets is striking (Figure 3).

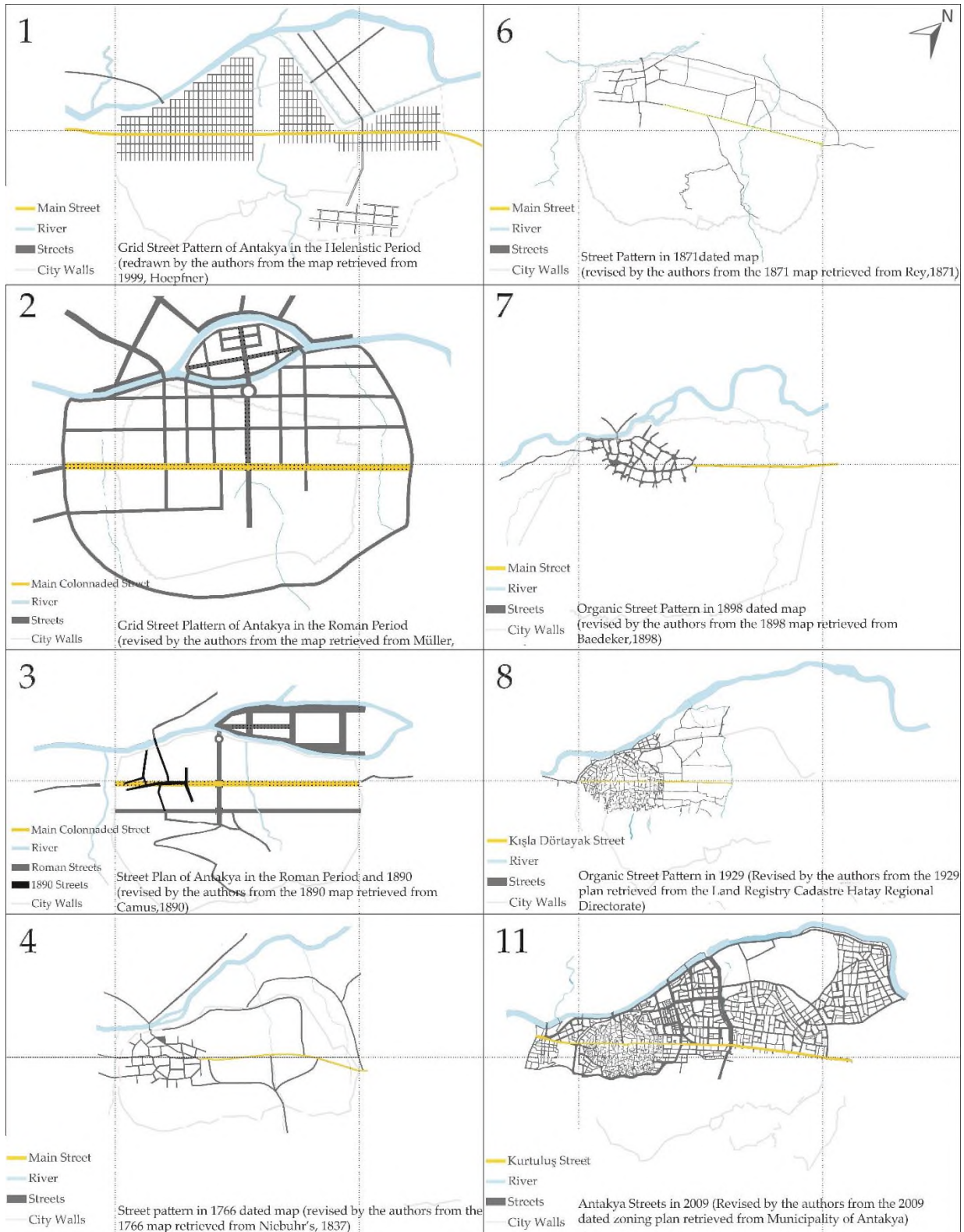

Figure 3. Streets in the Antakya Maps (prepared by the authors) (The numbers in the figure are related to the numbers listed in table 1 and mapped in table 3)

Barlett, who came to the city in 1836, said that the streets of Antakya were narrow, stuffy in summer and muddy in winter, supporting the information read on the map. Weulersse describes life on the streets as "Life is inside the houses, and from the streets it seems to be non-existent. Behind this closed view, there are inner courtyards with trees, which are entered from the streets and where most of the life is spent" (Weulersse, 1934). In the 1859 photograph taken from within the urban fabric of the city, the dense pattern formed by single-storey and two-storey buildings rising around narrow streets can be seen (Figure 9 left). At the beginning of the 20th century, a photograph taken in the streets of Antakya shows the narrowness and desolation of the streets, proving Weulersse's description of the streets (Figure 4).

Figure 4. Left: Urban Fabric of the city in 1859 (Clerco, L. (1859), Right: Example from the organic pattern streets of Antakya (Thévénét, Clément Album, Istanbul University)

There is different information in the literature about the size of the buildings lots in the grid pattern in Antakya. According to Downey, the building lots are $\frac{1}{2}$ in proportion and their size is 58 X 112 meters (Downey, 1961). According to Hoepfner, the width of the building lots varies between 51-52 meters and the depth between 102-104 meters (Hoepfner, 1999). The 1839 Müller map depicting the Roman period shows many buildings lots of different sizes and is in line with neither Downey's nor Hoepfner's research results. In the 18th century and later maps, it is not possible to talk about any fixed size for the building lots in the organic pattern. It is seen that many different buildings lots exist between the curving streets in terms of form and dimension.

In the maps depicting the period when the grid street pattern was dominant and, in the maps, depicting the period when the organic street pattern was dominant, there are streets that distinguish themselves in terms of their width and/or formal characteristics. In the map of 1839, the colonnaded Main Street, which divides the city into two in the southwest-northeast direction, and another colonnaded street that cuts it perpendicularly and extends towards the Asi River Island stands out due to their width (figure 3-number 2). The 1890 map also shows these two streets. In addition, the 1890 map shows another street, Tibere, parallel to the colonnaded Main Street (also known as Herod), which Malalas also mentions in his chronicle. Although their locations do not coincide, both the 1839 and 1890 maps show that some of the streets inside the island are lined with columns. It is understood from the maps of 1766, 1831, 1898 that the right-angled and columned streets in the maps describing the ancient period no longer existed in the 18th and 19th centuries (Figure 3-number 4, 6, 7). In the 1929 map, a straight street consisting of

four sections called El Jadid, Dordiak, Habib El Nadjar and Cheikh Mohamad, passing through the organic pattern and dividing the city into two and located in the same position as the Columned Main Street of the ancient period, is notable. This street is popularly known as Kışla-Dörtayak (Barrack-Tetrapylon) Street because it is located between the barracks to the southwest and the Dörtayak (Tetrapylon) district to the northeast (Figure 5) (Weulersse, 1934). In the 1959 and 2009 maps, this main street continues to exist under the name Kurtuluş Street. In the 1959 map, a street, formerly known as Balçılar Street (Nakib, 2012), which cuts the Kurtuluş Street almost perpendicularly (82 degrees) and extends towards the Asi River, was widened and renamed as Kemalpaşa Street (Figure 6). In the 2009 map, it is observed that there are two streets named Uğur Mumcu and Hastane (Hospital) rising from the Main Street towards Habib Neccar Mountain at the location of the disappeared Akakir stream, and there are buildings rising exactly on the bed of the stream between the streets. In the field surveys conducted in March 2024 after the earthquake, it was observed that all of the structures built on the creek bed between the two streets were demolished. On the 2009 map, Selçuk Street, which is located opposite the entrance of the Uzun Bazaar on Kurtuluş Street, and Çetin Emeç Street and Suphi Bedir Uluç Street, which form the northeastern boundary of the historic urban fabric, are right angled streets that were later widened (Figure 7). Among the streets read on the maps, the change in Kurtuluş Street was investigated because, as explained in the introduction, it has survived in different layers and contains the structures of many periods together.

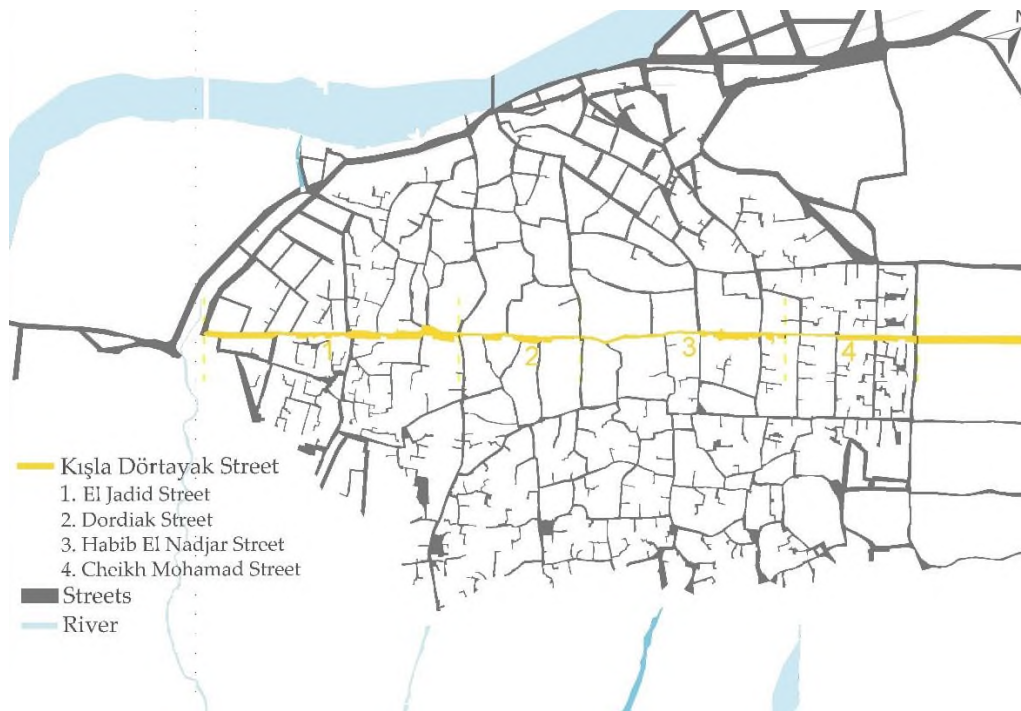

Figure 5. Streets on the map dated 1929 (Revised by the authors from the 1929 plan retrieved from the Land Registry Cadastre Hatay Regional Directorate)

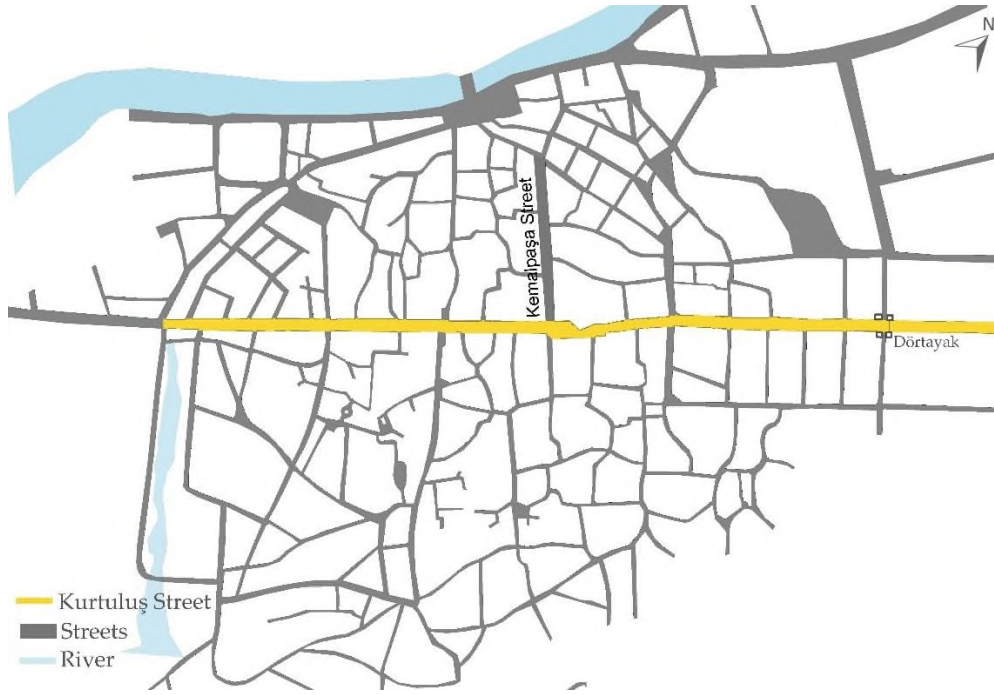

Figure 6. Streets on the map dated 1959 (Revised by the authors from the 1959 dated plan retrieved from National Library)

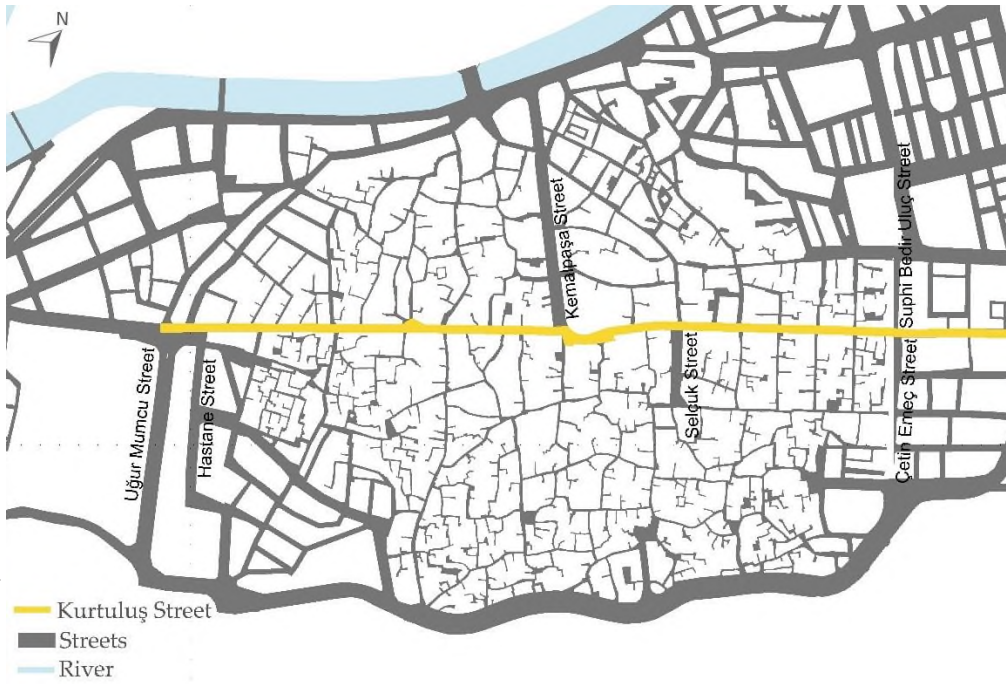

Figure 7. Streets on the map dated 2009 (Revised by the authors from the 2009 dated development plan retrieved from Municipality of Antakya)

2.1. Kurtuluş Street (The Main Colonnaded Street)

The existence of the Colonnaded Main Street, which is drawn on maps depicting the ancient period, was confirmed by excavations in 1934. It was discovered that the lowest layer of the main street was Hellenistic and that the street continued to exist during the Roman and early Byzantine periods (Campbell, Waage, Lassus, & Wilber, 1934). Frequent earthquakes in Antioch caused damage to the street many times. Nevertheless, the street was repaired after the earthquakes and continued its existence and importance until the fifth century. However, in the sixth century, during the reign of Justinian, the street was rebuilt on a smaller scale in parallel with the shrinking of the settlement and the city walls (Kennedy, 1985). Excavations reveal that in the 7th century, smaller-scale buildings were constructed directly on the street pavement with reused materials (Lassus, 1935, 1936). The 1766 dated map first shows that the street, which gradually shrinks, no longer exists in the settlement area. In the maps dated 1766, 1871 and 1898, the Main Street axis continues to exist until the settlement area when coming from the Aleppo direction in the northeast. However, in the settlement area, the Main Street has disappeared. The 1890 Camus map shows that there are already building lots on the colonnaded Main Street (Figure 3, number 3). In 1927, the street axis, which continued outside the settlement, started to be reopened in the settlement area. Expropriation and demolitions were completed in 1935 and the street was opened (Açıkgöz, 2008).

In 1934, excavations were carried out during the widening and reopening of the Main Street. Accordingly, it was found that the lowest level of the road was 11.2 meters below the current street level, while the Roman street was five to six meters below the current street level (Figure 8). The change in the elevation of the street is attributed to the accumulation of mud and gravel layers due to the flood waters from the winter rains and the fact that the road was sometimes rebuilt on rubble instead of being repaired after earthquakes (Lassus, 1935, 1936). In 115, during the reign of Trajan, such practice was carried out after the earthquake in Antioch. It was calculated that repairing the collapsed colonnaded street was more costly than building a new street from scratch, so a new elevated street with foundations on a layer of rubble was built (Giorgi & Eger, 2021).

The excavation reports also note some changes in the axis of the street over time. In the 7th century, during the Arab raids, the axis of the street shifted, and the excavations revealed that the use of the basalt street was abandoned as a result of some disasters and the new street axis was built on the portico walls of the old street. The modern street is on the same axis as the 12th century street. The western edge of the Roman and Byzantine Street is on the wall that forms the eastern border of the modern street. (Figure 8) In addition, it has been determined that there are deviations in the axis of the modern street in some areas. The 1929 cadastral map shows that the street curves around the Habib Neccar Mosque on the street, changing direction in relation to the location of the Mosque, and continues by returning to the same axis at the end of the Mosque. In front of Sarimiye Mosque, another mosque located on the street, the street axis is disrupted, and a gap is formed (Figure 5, Figure 7).

The excavations revealed that the two sides of the street in the Hellenistic layer were surrounded by gardens in the early periods and were more like a road than a main street, but from the first century BC onwards it was bordered by simple buildings (Campbell, Waage, Lassus, & Wilber, 1934). During the

Roman period, the main street was paved with marble blocks and colonnades were built on its sides. Later, the colonnades were connected with arches and covered with a roof (Bouchier, 1921) (Figure 8). According to the excavation results, the distance between the columns in the Roman layer was measured as 4.8 meters from center to center. In the 12th century layer, there are no columns on the side of the street, but walls with a width of 43-48 cm (Lassus, 1935, 1936).

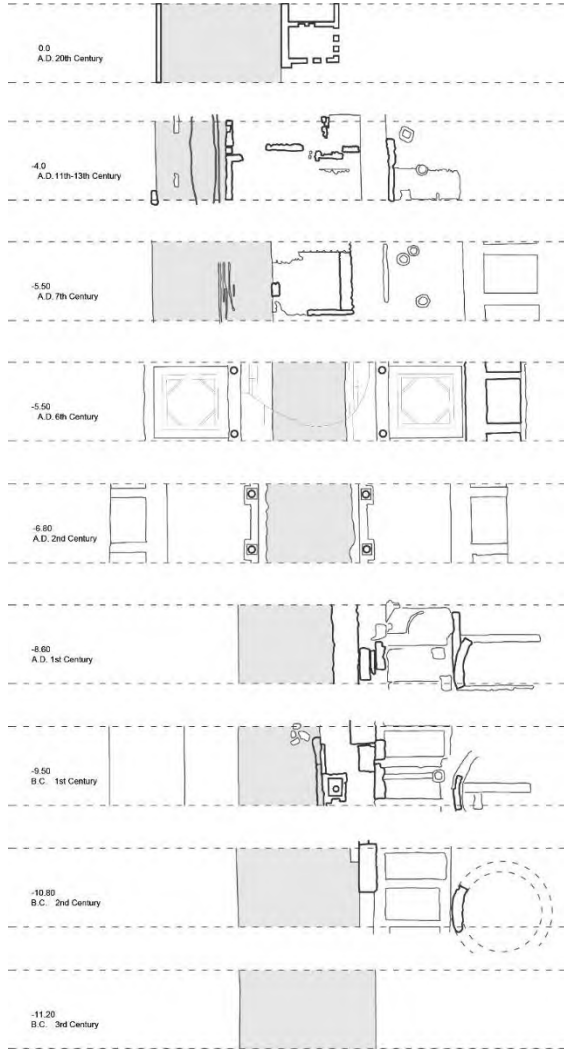

Figure 8. Layers of Kurtuluş Street (Revised by the authors from the drawing retrieved from Princeton University, 2024)

The periodical differences in the character and importance of the main street are also reflected in its width. According to the excavation results, the width of the street during the Roman Period was 9 meters, with columns on both sides and porticoes of 8 meters each. After the decline during the Justinian period, the width of the street decreased to 5.30 meters. In the 12th century, the width of the street was measured as 3.70 meters (Figure 8) (Lassus, 1935, 1936). Mehmet Tekin, who has conducted historical research on the city, stated that the Colonnaded Main Street was covered with four to five meters of soil as a result of earthquakes in the early twentieth century, and was replaced by a narrow crooked road,

and that it was sometimes impossible to pass through this road, which was very narrow in some places (Tekin, 1993). In 1929, it was measured that the width of the street was very variable, 3 meters in the narrowest zone and 10 meters in the widest zone. The constantly narrowing and widening dimensions of the street indicate the traces of buildings that were expropriated and demolished during the reopening of the street. Figure 9 shows the buildings and trees in front of the Habib Neccar Mosque, which had not yet been demolished during the opening of the road. According to Nakib's (2012) research, the Zincirli Madrasa opposite Habib Neccar Mosque and the Sarımiye Madrasa, a part of the Sarımiye Mosque, are among the buildings known to have been expropriated and demolished during the widening of the road.

Figure 9. Views around Habib Neccar Mosque during the reopening of the street (The University of Chicago, 2022)

Maps depicting the ancient period show tetrapylons and nymphaeum structures at the intersections of the streets (figure 3- number 2, 3). Tetrapylons are monumental buildings with four identical arched facades located on two intersecting axes (Curl, 2006). Maps drawn in 1839 and 1890 depicting the Roman Period show the existence of a tetrapylon structure at the intersection of the Colonnaded Main Street and the street extending towards the Asi River Island (Figure 3). However, excavations carried out in the 1930s revealed the presence of a Nymphaeum structure, not a tetrapylon, on the plan showing this square. To the southwest of this area, again on the colonnaded main street, the remains of a building, which is estimated to be a tetrapylon, were found in trench 19 M during the excavations. This building rises in the center where the street turns into a square by disrupting the colonnade order on the main street. This part of Antioch is known by the name Dörtayak, the Turkish equivalent of tetrapylon. This name and the mixed remains of the building suggest that there was a tetrapylon structure here (Campbell, Waage, Lassus, & Wilber, 1934). The maps of 1839 and 1890 depicting the Roman period do not show any trace of a tetrapylon structure in this area. In the 1959 map, an existing structure at the location of the 19M excavation is marked as "Dörtayak" (Figure 6). However, there is no trace of a tetrapylon structure at this location today.

It is observed that the Main Street had commercial functions both in antiquity and today. Archaeological excavations in the Roman layer revealed the presence of shops lined up side by side behind the street porticoes (Figure 7). Weulersse highlights the commercial identity of the reopened street and characterizes it as a Western shopping street with a mix of different shops and stores. According to Weulersse, the bazaar area was divided into guilds during the Ottoman period and each craft was located in a separate area. The bazaar district is the liveliest part of the city (Figure 10). It is suitable for old techniques, but it does not contain spaces suitable for mass production, modern techniques and massive industrial production. For this reason, during the French Mandate, the city's commercial activities moved to the main street and other neighborhoods (Weulersse, 1934). During the reopening of the main street, a photograph taken in the southwestern part of the street, called Rue Jadid, shows shops on the ground floor. In addition, traces on the road surface and a tree in the middle of the street indicate that this axis was intensively used even though the works had not yet been completed (Figure 11 left). In another photograph from the French Mandate period, the presence of soap factories built in the 19th century in the northeastern part of the street draws attention (Figure 11 right). In these images, the rising minarets of the Sheikh Muhammed Mosque, Habib Neccar Mosque and Sarımiye Mosque are included in the frame and stand out among the structural elements that shape the identity of the street.

Figure 10. Photographs taken from the bazaar area in Antakya (Delcampe, 2023)

In addition to commercial uses, newspaper archives reveal that in the first years of its reopening, Kurtuluş Street was a street where protests and parades were frequently organized, and clashes and deaths took place. Since narrow streets with organic pattern were not physically convenient, the straight and relatively wide street acquired an identity during the French Mandate period, where protests and parades were held. The last years of the French Mandate period were a period in which different groups clashed, and bloody incidents took place in Antakya. It has been observed that Cumhuriyet, Ulus, Tan, Son Haber, Son Haber, Son Posta and Akşam newspapers published in Turkey between 1936-1938

featured Antakya and the news of the bloody events that took place there. In addition, celebration marches were also organized on the street (Figure 12).

Figure 11. Left: The reopened main street and stores accessed from the street (The University of Chicago, 2022), Right: The reopened main street and soap factories (The University of Chicago, 2022)

Figure 11. Social life / protests / celebration on Kurtuluş Street in Antakya in 1936 (Left: Cumhuriyet e-Gazete, 1936; right: Gaste Arşivi, 1937)

In 1939, after Hatay joined the Republic of Turkey, although new buildings were constructed on the street, the street's identity, which was intensive in trade on the ground floor and included religious buildings, was maintained. Accordingly on the street, there are commercial shops such as haberdashery and drapery shops, barber shops, grocery stores, pharmacies, and photography studios; as socializing

places coffee houses, wedding and meeting hall, open-air cinema at the southwestern end of the street opposite the Kışla; Educational buildings; production structures such as soap factories; religious buildings; hammam structures; historical fountains; residential buildings built during the Ottoman, French Mandate and Republican periods (Nakib, 2012)

In August 2022, before the earthquake, a field survey was conducted in Antakya and it was observed that the ground floors of the buildings were mostly used for commercial functions, while the upper floors were used as residences. In addition, there are buildings with both social and commercial functions such as coffee houses, cafes and restaurants on the street, as well as hotels converted from residential buildings that are used for commercial and accommodation purposes. Furthermore, Habib Neccar, Sheikh Muhammed and Sarimiye mosques, Hünkar and Caferiye masjids, and a synagogue have been identified as religious buildings that give the street its identity (figure 12 and figure 13). Besides these, a historical bathhouse structure, abandoned soap factory structures that preserved their original function and were converted into a hotel were recorded as features that enrich the architectural and cultural pattern of the street (figure 12 and figure 13).

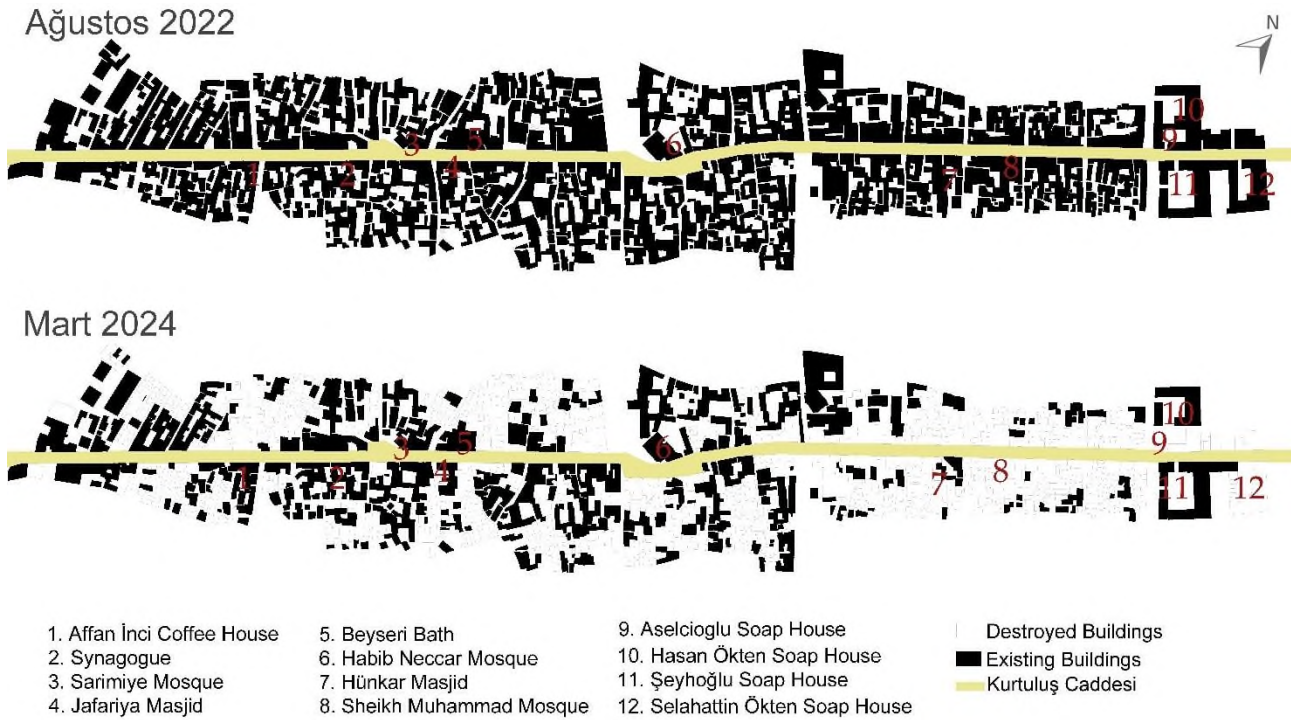

Figure 12. Solid-void Map around Kurtuluş Street before and after the earthquake (prepared by the authors on 2009 dated map).

492 | After the February 6, 2023 earthquake, Antakya's historic residential area and Kurtuluş Street were severely destroyed. The physical elements that make up the urban memory, including street traces, have been largely destroyed. The destruction of Kurtuluş Street and its surroundings was represented as a "solid-void map" using Google Earth aerial photographs and field surveys conducted in March 2024, the first year of the earthquake. In this map, structures that were partially demolished but not completely

removed and transformed in situ are marked with the “solid” legend, while voids represent structures that were completely removed from the area. The buildings on Kurtuluş Street, which are known by the citizens and have an important place in the memory of the street, are numbered on the solid-void map and photographs taken after the earthquake in March, 2023 are presented in line with these numbers (figure 12, figure 14). As a result of the field survey, in the area between Soap Factories and Sheikh Muhammed Mosque in the northeast of the street, the removal of the rubble of the buildings that collapsed during the earthquake or were deliberately demolished because they were heavily damaged has created huge gaps in the city. Also, in the area between Habib Neccar Mosque and Beyseri Hamam and in the area opposite İnci Kiraathan, the street traces have disappeared due to the demolished buildings (figure 15). As of November 2024, Kurtuluş Street was closed to traffic for the restoration and reconstruction of the buildings on the street.

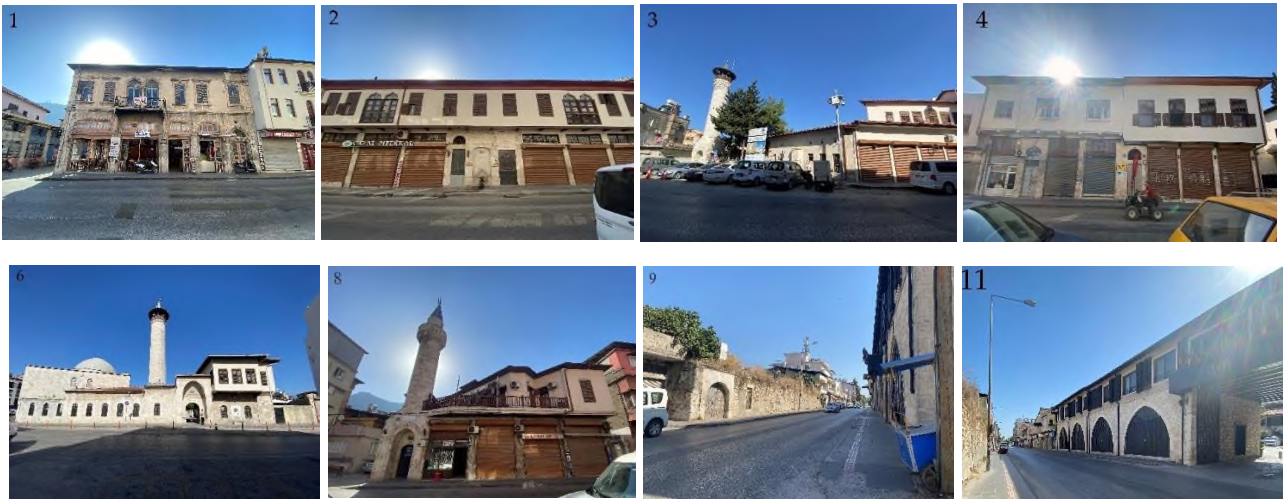

Figure 13. August 2022 views from the street (Taken by the first author)

Figure 14. March 2023 views from the street (Taken by the first author)

Figure 15. Empty areas around Kurtuluş Street in March 2024 due to earthquake and removal of buildings (Taken by the first author)

Discussion and Conclusion

Readings and analyses on the streets of Antakya reveal the continuities and interruptions in urban memory by addressing the physical change and its impact on the way of life. The ruptures in the urban memory can be listed as the effects of natural disasters, wars, changes in the natural environment of the city over time, planned and unplanned interventions in the urban space by human hands, changes in the form of political administration, the effects of architecture and habits created by modernity. Despite all these factors, it can be said that there are spatial and social continuities in urban memory. Depending on the analysis of the buildings, it is possible to explain these results by associating them with maps.

Changes in the natural environment of the city have created ruptures both physically and in urban life. The drying up of the Akakir Stream is an example of this. Akakir Stream, which was located on the southwestern border of the settlement during the Ottoman period, was in the center of the city with the growth of the city (Figure 1). Two streets and multi-storey apartment buildings were designed on the land created by the drying of the stream. In the 2023 earthquake, it was observed that the buildings built around the stream bed on this street were destroyed or heavily damaged and later removed. The destruction of the Akakir stream bed should be seen as a lesson to be learned from the disaster, and new streets and multi-storey buildings should be built with nature and history in mind.

The destruction of the city walls, which were the artificial boundaries of the city, by earthquakes and man-made interventions over time has affected the urban life and thus the urban memory. The city walls can be defined as an urban threshold located at the last point where the city expanded in ancient years (Fig. 2 number 2, 3). They are thresholds emphasized with huge gates at the first and last visible point at the entrances and exits of the city. Despite its distance from the center due to the downsizing of the city during the Ottoman period (Fig. 2, number 4, 6, 7), St. Paul's gate still serves as an entry point and is used as a place of resort and entertainment. Today, as the integrity of the city walls within the city has been largely disrupted (fig. 2, number 11, 12), the remaining parts of the city walls continue to exist as an urban trace that is unrecognized by many city dwellers.

The change in the form of the streets over time affects the experience of urban space and urban memory. In ancient times, streets with a wide grid pattern, reinforced with columns and porticos were the places where life was carried out. Over time, the wide streets, which disappeared due to earthquakes and alluvial floods covering the city, were replaced by narrow streets that became organic, as can be seen in figure 3. In 19th century the streets are deserted, life is no longer on the streets, but in courtyard buildings that have little access to the street. Lifestyles have changed. Nevertheless, the small number of right-angled streets traces of antiquity that remain in the urban fabric visible in Figure 3 and figure 5 is an indication that it is very difficult for the physical traces of a city's memory to disappear completely. These physical traces can be considered as parts of urban memory that have been forgotten but have the potential to revitalize. Sometimes these continuities appear in the names that are part of the memory of society. An example of this is that the “Dörtayak” location on the main street has a spatial counterpart and was associated with a Roman tetrapylon after years of excavation in the 20th century.

The impact of changes in physical structure and lifestyle on urban memory can also be explained through the Colonnaded Main Street. As seen in Figure 8, the layers of the Main Colonnaded Street, which have accumulated over time due to earthquakes and floodwaters since the Hellenistic period, exist at different levels, demonstrating both continuity and ruptures in urban memory. The remnants of the street at varying levels signify the ruptures caused by disasters such as earthquakes in urban memory, while its reconstruction in the same location indicates continuity. The habits associated with the street also evolved in parallel with the transformation of the space. During the Roman period, the main street was a commercial and social axis, flanked by porticoes and shops. Following the disasters of the 6th century, including earthquakes, fires, and wars, the city lost its former grandeur, and the habits associated with the main street changed as well. First, the width of the street decreased. Later, structures were built over the street pavement, and as seen in Figure 3, the straight axis of the main street disappeared. During the Ottoman period, the street and its former commercial practices ceased to exist. It transformed into a narrow passage, used solely for transportation, where even the passage of a few people simultaneously became impossible. Between 1927 and 1935, a planned intervention reopened and widened the street. If this expansion is viewed as the reconstruction of a forgotten spatial and social memory buried underground, it can be said that urban memory was preserved. However, this intervention also disrupted the Ottoman streets and habits that constituted the urban memory of the period, causing a rupture in memory. The commercial activities that once existed on the street were revived. At the same time, new spatial practices of the era, such as protests and marches, emerged.

During the Republican era, the main street was renamed as Kurtuluş Street. The residents of the city embraced the modern identity of this street, integrating it into their daily lives. Shopping at the stores located on the ground floors of the buildings along the street and visiting historically significant religious structures on the street became part of the spatial practices of the city's inhabitants. However, the massive destruction caused by the earthquakes on February 6, 2023, completely altered life in the historic city center of Antakya and, consequently, on Kurtuluş Street. As seen in Figure 12 and figure 15, much of the urban fabric, including street traces, has been destroyed in and around Kurtuluş Street. Life on the street has been disrupted, and collective memory has been deeply affected. A significant portion of the population living here has migrated to other regions. Today, Kurtuluş Street has been closed to traffic,

and restoration and reconstruction efforts for the buildings in the area are ongoing. In addition to the physical reconstruction of Kurtuluş Street, it is essential to analyze the needs of the local residents through a participatory planning process, develop strategies to revive the pre-earthquake social and cultural fabric, and implement inclusive initiatives that support the habits, social lives, and sense of belonging of the communities living there.

Ethics Committee Permission

This study is not included in the study group that requires ethics committee approval.

Contribution Rate

The authors contributed equally to the article.

Conflict of Interest Declaration

There is no conflict of interest between the authors of the article.

Kaynakça

- Açıkgöz, Ü. F. (2008). *A case in French colonial politics of architecture and urbanism: Antioch and Alexandretta during the mandate* [Unpublished Master's Thesis] Middle East Technical University.
- Baedeker, K. (1898). *Palestine and Syria : handbook for travelers*. Dulau and Co.
- Barlett, W., & Purser, W. (1836). *La Syrie, la terre sainte, l'Asie Mineure*. Chez Fisher, Fils.
- Bouchier, E. S. (1921). *A short history of Antioch*. Oxford Basil Blackwell.
- Brasse, C. (2010). Von der stadtmauer zur stadtgeschichte. Das befestigungssystem von Antiochia am Orontes. In *aktuelle forschungen zur konstruktion, funktion und semantik antiker stadtbefestigungen*. Ege Yayınları.
- Campbell, W., Waage, F., Lassus, J., & Wilber, D. (1934). *General report on the excavations at Antioch on the Orontes for the season of 1934*.
- Camus, L. E. (1890). *Notre voyage aux pays bibliques III*. Letouzey et Ane.
- Cheshmehzangi, A. (2021). *Urban memory in city transitions, the significance of place in mind*. Springer.
- Clerco, L. (1859). *Voyage En Orient, Syrie*. Premier Album.
- Connerton, P. (2012). *Modernite nasıl unutturur*. Sel Yayıncılık.
- Cumhuriyet e- Gazete (1936, December 9). *Kimi tehdid ediyorlar?* Retrieved December 20, 2023, from <https://egazete.cumhuriyet.com.tr/yayinlar>
- Curl, J. S. (Ed.). (2006). *A dictionary of architecture and landscape architecture*. Oxford University Press. <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780198606789.001.0001/acref-9780198606789>
- Çelebi, E. (2012). *Günümüz türkçesiyle Evliya Çelebi seyahatnamesi III*. (S. A. Kahraman, & Y. Dağlı, Dü) Yapı Kredi Yayınları.
- Delcampe. *Antakya*. Retrieved May 10, 2022, from https://www.delcampe.net/en_US/collectibles/postcards/
- Demir, A. (1996). *Çağlar içinde Antakya*. Akbank Yayınları.
- Downey, G. (1961). *A history of Antioch in Syria*. Princeton University Press.
- Gaste Arşivi (1937, November 27). *Ulus Gazetesi Arşivi*. Retrieved December 20, 2023, from <https://www.gastearsivi.com/gazete/ulus>
- Giorgi, A. U., & Eger, A. (2021). *Antioch a history*. Routledge.
- Halbwachs, M. (2018). *Kolektif bellek*. Pinhan Yayıncılık.
- Hatay Eski Eserler Derneği (1959). *Antakya*. Republic of Turkey Ministry of Culture and Tourism, National Library, Non-Book Material, HRT_2005_BD_19. Retrieved December 2023.
- Hoepfner, W. (Ed.). (1999). *Geschichte des wohnens : 5000 v. chr. - 500 n. chr., vorgeschichte, frühgeschichte, antike, Bd. 1*. Deutsch Verlags
- Jacobs, A. (1995). *Great cities*. MIT Press.
- Jacquot, P. (1931). *Antioche centre de tourisme II*. Committe de Tourisme.

- Kennedy, H. (1985). From polis to Madina: urban change in late antique and early islamic Syria. In *Past&Present*, no. 106. Oxford University Press.
- Land Registry and Cadastre Hatay Regional Directorate (1929). Antakya cadastral plan.. Retrieved April 2022.
- Lassus, J. (1935, 1936). *Antioch on the Orontes V, les portiques d'Antioche*. Publications of the committee for the excavation of Antioch and its vicinity.
- Leblanch, J., & Poccardi, G. (2004). L'eau domestiquée et l'eau sauvage à Antioche-sur-l'Oronte : problèmes de gestion. In *Topoi Orient-Occident*. Institut Francais du Proche-Orient.
- Malalas, J. (1986). *The chronicle of John Malalas*. (E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott, B. Croke, J. Ferber, S. Franklin, . . . A. Nixon, Trans.) Australian association for Byzantine studies.
- Michaud, P., & Paujolat, M. (1835). *Correspondance d'Orient*. Ducolijet.
- Morey, C. R. (1936). The excavation of Antioch-on-the-Orontes. In *Proceedings of the American Philosophical Society* (s. vol: 76 no:5 pp: 637-651). American Philosophical Society.
- Municipality of Antakya (2009).Conservation development plan and base map. Municipality of Antakya Directorate of Planning and Urbanization . Retrieved April 2022.
- Müller, K. O. (1839). *Antiquitates Antiochenae*. Gottingae.
- Nakib, B. (2012). Eski Antakya'dan görünüm, tarihsel yapılar ve eski ünlü yerler. Antakya Belediyesi.
- Niebuhr, C. (1837). *Reisen durch Syrien und Palästina, nach Cypern und durch Kleinasien und die Türkei nach Deutschland und Dänemark*. Friedrich Berthes.
- Princeton University visual resources collection. (n.d.). *The excavation of Antioch on the Orontes*. Retrieved October 10, 2024, from <https://collections.visualresources.princeton.edu/Detail/objects/31109>
- Rey, E. G. (1871). *Etude sur les monuments de l'architecture militaire des croisés en Syrie et dans l'île de Chypre*. . Imprimerie Nationale.
- Rossi, A. (1982). *The Architecture of the city*. The MIT Press.
- Stillwell, E. b. (1938). *Antioch on the Orontes II the excavations of 1933-1936*. George Banta Publishing.
- Tavernier, J. B. (2006). *Tavernier seyahatnamesi*. (S. Yerasimos, Ed.) Kitap Yayınevi.
- Tekin, M. (1993). *Antakya tarihinden yapıklar ve Halefzade Süreyya Bey*. Antakya Kültür Ofset
- The University of Chicago committee for the investigation of Antioch on the Orontes. (n.d.). *The excavation of Antioch-on-the-Orontes*. Retrieved November 2022, from <https://ochre.lib.uchicago.edu/ochre?uuid=521eeb94-9b1f-410d-b633-7cd410024f23>
- Thevenet, C. (1922). *İstanbul Üniversitesi nadir eserler kütüphanesi*. Retrieved November 2022, from <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAFI/90429---0047.jpg>
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAFI/90429---0026.jpg>
- Weulersse, J. (1934). Antioche essai de géographie urbaine. In *Bulletin d'études orientales*. Institut Francais du Proche-Orient.

İMAM HATİP LİSESİ MESLEK DERSİ ÖĞRETMENLERİNİN ALTERNATİF ÖLÇME ARAÇLARINI KULLANMA DURUMLARI VE KARŞILAŞTIKLARI SORUNLAR*

 Gül den DEMİR^a

 Süleyman AKYÜREK^b

Öz

İHL meslek dersi öğretmenlerinin alternatif ölçme araçlarını kullanma durumları ve karşılaştıkları sorunların ele alındığı bu çalışmada nitel durum çalışması deseni kullanılmıştır. Araştırma Kayseri ili merkezindeki ilçelerde görev yapmakta olan 20 meslek dersi öğretmeni ile görüşme yapılarak gerçekleştirilmiştir. Çalışmamızda yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmış; elde edilen verilerin analizi betimsel yöntemle yapılmıştır. Çalışma sonucunda araştırmaya katılan meslek dersi öğretmenlerinin çoğunlukla geleneksel ve alternatif ölçme araçlarını bir arada kullanmayı tercih ettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Görüşme yapılan öğretmenlerin kavram haritası, performans çalışması ve proje çalışmasını diğer alternatif ölçme araçlarına göre daha çok kullandıkları görülmüştür. Araştırmaya katılan öğretmenler alternatif ölçme araçlarını tercih etme gerekçelerini; çağın gereklerine göre hareket etme, değişen öğretmenlik anlayışı, geleneksel ölçme araçlarının yetersiz kalması şeklinde sıralamıştır. Çalışmaya katılan öğretmenlerin alternatif ölçme araçlarını kullanırken bazı problemlerle karşılaştıkları görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Din eğitimi, İHL meslek dersleri, Ölçme ve değerlendirme, Geleneksel ölçme araçları, Alternatif ölçme araçları.

THE USE OF ALTERNATIVE MEASUREMENT TOOLS BY IMAM HATIP HIGH SCHOOL VOCATIONAL COURSE TEACHERS AND THE PROBLEMS THEY FACE

Abstract

Qualitative case study design was used in this study in which the use of alternative measurement tools and the problems encountered by IHL vocational course teachers were discussed. The research was conducted by interviewing 20 vocational course teachers working in the districts in the centre of Kayseri province. Semi-structured interview form was used in our study and the data obtained were analysed by descriptive method. As a result of the study, it was concluded that the vocational course teachers who participated in the study mostly preferred to use traditional and alternative measurement tools together. It was seen that the interviewed teachers used concept map, performance study and project study more than other alternative

* Bu makale, birinci yazarın ikinci yazar danışmanlığında yürüttüğü "İmam Hatip Lisesi Meslek Dersi Öğretmenlerinin Alternatif Ölçme Araçlarını Kullanma Durumları Ve Karşılaştıkları Sorunlar" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

^a Yük. Lis. Öğr., Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, guldendem@gmail.com

^b Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, akyureks@erciyes.edu.tr

Makale Geliş Tarihi: 31.05.2024, Makale Kabul Tarihi: 14.04.2025

assessment tools. The reasons of the teachers who participated in the study for preferring alternative assessment tools are listed as the necessity to act according to the requirements of the age, the changing understanding of teaching, and the inadequacy of traditional assessment tools. It was seen that the teachers who participated in the study encountered some problems while using alternative assessment tools.

Keywords: Religious education, Imam Hatip High School vocational classes, Measurement and evaluation, Traditional assessment tools, Alternative assessment tools .

Giriş

20. yüzyıla hâkim olan “sanayileşme”, yerini özellikle yüzyılın son çeyreğinde bilgi ve iletişim teknolojisinin öneminin artmasıyla birlikte “bilgi toplumuna” bırakmıştır. Sanayi toplumundan bilgi toplumuna hızlı bir geçişin yaşandığı bu süreçte bireyin bilgiye ulaşma yolları artarken bilginin tüketim hızı da artmıştır. Yaşanan bu süreçte okulların en önemli görevlerinden biri de bilginin gelecek nesillere nakledilmesi, öğrencinin gerçek hayata hazırlanması olmuştur (Yıldız, 2016, s. 46). Ancak sadece bilginin aktarılması şeklinde gerçekleşen bir eēitim, öğrencileri gerçek hayata hazırlayamamaktadır. Dolayısıyla okul ortamında öğrenilen bilginin gerçek hayata transfer edilmesinde hedeflenen başarı saēlanamamaktadır. zm olarak bilginin gerçek baēlamalar içinde öğrenilmesi gerektiēi üzerinde durulmaktadır (Zengin, 2010, s. 1). Bu durumdan hareketle aēımızda, sadece okulların amaçları deēil fertlerin edinmesi gerek beceriler de farklılaşmıştır. Artık günümüz insanından baēımsız öğrenme, problem çözme, iletişim becerileri, empati, yaratıcı düşünme, iş birliğine yatkın olma, kendi kendini yönetebilme, eleştirel düşünme vb. nitelik ve becerilere sahip olarak okullarından mezun olmaları beklenmektedir (Ev, 2010, s. 117).

Beceriler oēaldıka bu yeterliliklerin konu merkezli ğretim programlarıyla ve yalnız ürün lme odaklı yaklaşımlarla saēlanması artık zorlaşmıştır. Sonuç olarak ürün lme kadar süreç ölçmenin de önemli olduēu anlayışı önem kazanmaya başlamıştır. Bu durumun bir sonucu olarak dünyada ve ülkemizde geliştirilen eēitim programları da yapılandırmaılık, çoklu zekâ, problem çözme gibi kuram ve yaklaşımlara dayandırılmaya başlanmıştır (Koç, 2022, s. 83). Diēer ğretim programları ile beraber din ğretimi programları da bu yaklaşımların etkisiyle bireysel farklılıklara ilişkin hassasiyetlerin dikkate alındığı bir anlayışla yeniden yapılandırılmıştır (MEB, 2018, s. 5). Deēiřen anlayışla sonuç/ürün odaklı geleneksel lme araçları ile beraber süreç odaklı alternatif lme araçları da önem kazanmıştır.

Bir ğretim programı amaçlar, muhteva, öğretme-öğrenme süreçleri ve deēerlendirme olmak üzere dört temel boyuttan oluşmaktadır (Demirel, 2007, s. 36). Bireylere verilen eēitimin sonunda istenen yönde davranışların oluşması beklenmektedir. Hedeflere ulaşılıp ulaşılmadığı, ulaşıldı ise ne ölçüde ulaşıldığını belirlemek için lme ve deēerlendirmeye ihtiyaç duyulmaktadır. lme kavramı geniş anlamı ile “herhangi bir niteliēin gözlenmesi ve gözlem sonucunun sayılarla ya da başka sembollerle ifade edilmesidir” (Gömleksiz & Erkan, 2016, s. 3). Deēerlendirme ise “lme sonuçlarının bir ölçütle veya ölçütler takımıyla kıyaslanıp bir karara varılması sürecidir” (Gömleksiz & Erkan, 2016, s. 20). Eēitimde ğrenme sürecini deēerlendirme  amaçla yapılmaktadır. Bu amaçlar: “tanıma ve yerleştirmeye dönük deēerlendirme”, “ğrenmeleri izlemeye dönük deēerlendirme” ve “ğrenme düzeyini ya da ğrenci başarısını belirlemeye dönük deēerlendirme” olarak tanımlanmaktadır. Bu

değerlendirmeler içerisinde en çok kullanılanının “öğrenci başarısını ölçmeye dönük olan değerlendirme” (Gömleksiz & Erkan, 2016, s. 22) olduğu ifade edilmektedir. Programın bütün öğeleri birbirleriyle etkileşim halinde olmakla birlikte program geliştirilirken benimsenen eğitim anlayışı, kullanılacak ölçme aracının belirlenmesi noktasında da etkilidir. Ürün odaklı bir yaklaşımla hazırlanan bir ölçme aracı ile süreç odaklı hazırlanan bir ölçme aracı farklı amaçlara hizmet etmektedir. Son dönemde programlarda etkili olan yapılandırmacı yaklaşımda öğretim işi süreç olarak görülmekte ölçme ve değerlendirme işlemi de bu doğrultuda yapılmaktadır. Bu anlayışta amaç, ortaya çıkan ürünü değerlendirmekten çok, öğrencinin öğretim süreci boyunca sergilediği performansı değerlendirmektir. Bu yaklaşımda öğretmenin, öğrenciye bilgi depolayan bir aktör olmaktan öte; öğrencinin bilgiyi anlaması, içselleştirmesi, analiz etmesi ve değerlendirmesi sürecinde güçlü bir rehber olması gerektiği belirtilmiştir. Yapılandırmacılıkta bütün çaba, öğrenmelerin kalıcılığının sağlanması ve üst düzey bilişsel becerilerin oluşturulmasına katkı sağlamaktır. Dolayısıyla öğrenci, zihinsel süreçleri kullanarak, yaparak yaşayarak bilgi ve beceri kazanmak durumundadır (Kaya, Karatepe ve Özder, 2014, s.2). Bu yaklaşım yenilenen bütün programlarda etkisini hissettirmektedir.

Yenilenen öğretim programlarından olan imam hatip lisesi öğretim programı yapılandırmacı yaklaşımdan hareketle yeni ölçme ve değerlendirme araçlarına önem vermektedir. Sonuç/ürün ölçme ile beraber sürecin de ölçülmesinin önem kazandığı AİHL öğretim programında değişim vurgusu yapılırken öncelikle öğrencilerden beklenen yeterliliklere vurgu yapılmaktadır. Sekiz başlık altında toplanan beceriler şu şekilde sıralanmıştır: 1) anadilde iletişim 2) yabancı dillerde iletişim 3) matematiksel yetkinlik ve bilim/ teknolojiye temel yetkinlikler 4) dijital yetkinlik 5) öğrenmeyi öğrenme 6) sosyal ve vatandaşlıkla ilgili yetkinlikler 7) inisiyatif alma ve girişimcilik 8) kültürel farkındalık ve ifade (MEB, 2018, s. 7). Dolayısıyla yalnız ürün ölçmeye dayalı geleneksel ölçme anlayışıyla bu yetkinliklerin ne oranda gerçekleştiğinin ortaya konması zorlaştığı için alternatif ölçme araçlarının da kullanılması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Böylece ölçme ve değerlendirme araçlarının kullanımında çeşitliliğin sağlanmasıyla her öğrenciye ne bildiğini gösterme açısından daha çok imkân sağlanmış olacaktır.

Literatürde araştırma konumuza katkı sağlayacağı düşünülen çalışmalar incelenmiş ve bazı çalışmalar aşağıda özetlenmiştir;

Karbeyaz “İlköğretim DKAB Öğretmenlerinin Alternatif Ölçme Değerlendirme Tekniklerini Kullanma Düzeyi” adlı çalışmasında ilkökul ve ortaokul din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenlerinin alternatif ölçme ve değerlendirme araçlarını kullanma düzeyleri ve karşılaştıkları sorunları incelemiştir. Araştırma sonucunda DKAB öğretmenlerinin alternatif ölçme ve değerlendirme araçlarından sözlü sunum, açık uçlu soru, kavram haritasını diğer araçlara nazaran daha çok kullandıkları ve yine alternatif ölçme ve değerlendirme araçlarını kullanırken pek çok sorunla karşılaştıkları bulgusuna ulaşmıştır (Karbeyaz, 2018).

Yıldız “Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Alternatif Ölçme ve Değerlendirme Tekniklerini Kullanma Düzeyleri ve Karşılaştıkları Sorunlar” adlı çalışmasında ortaokul din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenlerinin alternatif ölçme ve değerlendirme araçlarını kullanma düzeyleri ve karşılaştıkları sorunları incelemiştir. Araştırma sonucunda performans, proje, gözlem ve

kavram haritası araçlarının daha çok kullanıldığı ve öğretmenlerin niteliklerinin alternatif lme ve değerlendirme araçlarını kullanma düzeylerini önemli lde etkilediği sonucuna ulaşmıştır (Yıldız & Genç, 2016).

Işıkdoğan “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi ğretmenlerinin Yapılandırma lme ve Değerlendirme Yöntemlerine Yönelik Görüşleri” adlı çalışmasında din kültürü ve ahlak bilgisi ğretmenlerinin yapılandırma lme değerlendirme yöntemlerine yönelik görüşlerini incelemiştir. Araştırma sonucunda öğretmenlerin yenilenen programa uygun lme ve değerlendirme araçlarını uygulama konusunda önemli mesafe aldığı ancak henüz istenen seviyeye ulaşamadığı ortaya çıkmıştır. (Işıkdoğan, 2014).

akmak “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ğretiminde lme ve Değerlendirme Teknikleri ve ğretmenlerin Bunları Kullanma Düzeyleri” adlı çalışmasında din kültürü ve ahlak bilgisi ğretiminde lme ve değerlendirme araçları ve öğretmenlerin bunları kullanma düzeylerini incelemiştir. Araştırma sonucunda alternatif lme ve değerlendirme araçlarını kullanma durumunu belirleyen temel etmenin öğretmenlerin bu araçlarla ilgili bilgi düzeyi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca okullarında yeterli teknik imknı olan öğretmenlerin alternatif lme ve değerlendirme araçlarını daha çok kullandıkları sonucuna da ulaşmıştır (akmak A., 2011).

Gündoğdu (2013) yapmış olduğu çalışmada “İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ğretmenlerinin ğrenci Başarısını Değerlendirme Yeterliklerini” incelemiştir. Araştırma sonuçlarına göre cinsiyet, branştan/branş dış olma, hizmet süresi, kurum türü, hizmet içinde lme değerlendirme eğitimi alma ve yeterlik algısının öğretmenlerin lme değerlendirme yeterliliklerinde anlamlı farklılaşmalara yol açtığı sonucuna ulaşmıştır.

Güngör (2001) yapmış olduğu çalışmada “İlköğretim Okulları İkinci Kademe Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ğretmenlerinin lme ve Değerlendirme Sorunlarını” incelemiştir. Araştırma sonucunda öğretmenlerin sına ma durumlarını önceden belirledikleri bir planlama doğrultusunda yapmadıkları, öğretmenlerin seviye tespiti ve öğrenme eksiklerini tespite yönelik sınavlara gereken önemi vermedikleri ve sınavlarda ayırt ediciliğe önem vererek sorularının güçlük derecelerini ayarladıkları sonuçlarını elde etmiştir.

Din eğitimi alanında yapılan bu çalışmalarda yoğun olarak DKAB ğretmenlerinin lme araçlarını kullanma durumlarının ve yaşadıkları zorlukların incelendiği ancak imam hatip lisesi meslek dersleri ğretmenlerinin geleneksel veya alternatif lme araçlarını kullanma durumlarının ve karşılaştıkları zorlukların incelenmediği görülmektedir. Yapılan bu çalışma ile örgün eğitimin bir parçası olarak imam hatip liselerinde görev yapan meslek dersleri ğretmenlerinin alternatif lme araçlarını kullanma durumları ve bu öğretmenlerin uygulamada karşılaştıkları sorunların ortaya konması amaçlanmıştır. Böylece daha önce din eğitimi alanında yapılmış çalışmalara ilaveten yine bu alandaki meslek dersleri ğretmenlerinin alternatif lme araçlarını kullanma durumunun ortaya konması amaçlanmıştır. Ayrıca bu çalışmayla din eğitim alanının farklı kademelerinde görev yapan öğretmenlerin alternatif lme araçlarını kullanma durumlarının karşılaştırılması imknı da sağlanacaktır.

Araştırmada “İmam hatip lisesi meslek dersi öğretmenlerinin alternatif ölçme araçlarını kullanma durumları ve karşılaştıkları sorunlar nelerdir?” sorusuna cevap aranmıştır. Araştırmanın ana problemine cevap bulmak amacıyla şu alt problemler belirlenmiştir:

1. İmam hatip lisesi meslek dersi öğretmenleri daha çok hangi tür ölçme araçlarını kullanmaktadır?
2. İmam hatip lisesi meslek dersi öğretmenlerinin kullandıkları alternatif ölçme araçları nelerdir?
3. İmam hatip lisesi meslek dersi öğretmenlerinin alternatif ölçme araçlarını kullanma gerekçeleri nelerdir?
4. İmam hatip lisesi meslek dersi öğretmenlerinin alternatif ölçme araçlarını kullanırken karşılaştıkları sorunlar nelerdir?
5. İmam hatip lisesi meslek dersi öğretmenleri alternatif ölçme araçlarını ne zaman ve ne sıklıkta kullanmaktadır?
6. İmam hatip lisesi meslek dersi öğretmenlerinin alternatif ölçme araçlarını kullanmama gerekçeleri nelerdir?

A. YÖNTEM

1. Araştırmanın Modeli

Çalışma İHL meslek dersi öğretmenlerinin alternatif ölçme araçlarını kullanma durumlarını ve karşılaştıkları sorunları belirlemeyi amaçlayan nitel bir çalışmadır. Nitel araştırma; gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma olarak tanımlanabilir (Yıldırım & Şimşek, 2021, s. 37). Nitel araştırmalarda araştırma yaklaşımını belirleyen ve çeşitli aşamaların bu yaklaşım çerçevesinde tutarlı olmasına rehberlik eden stratejiler nitel araştırma deseni olarak tanımlanır. İHL meslek dersi öğretmenlerinin alternatif ölçme araçlarını kullanma durumları ve karşılaştıkları sorunların ele alındığı bu çalışmada “ne”, “niçin” ve “ne zaman” gibi soruların yanıtları aranmıştır. Çalışmada nitel araştırma desenlerinden durum çalışması deseni benimsenmiştir. Durum çalışması deseni ortam, bireyler, süreçler gibi bir duruma ilişkin etkenlerin bütüncül bir anlayışla araştırılması, ilgili durumu ne şekilde etkiledikleri ve ilgili durumdan ne oranda etkilendikleri üzerinde durulur. Durum çalışmasına konu olan durumların hepsi birbirinin aynısı olmadığı için sonuçların genellemesi mümkün değildir. Fakat bir durum ile ilgili elde edilen sonuçlar benzer durumların anlaşılması amacıyla örnekler ve deneyimler oluşturabilir (Yıldırım & Şimşek, 2021, s. 63-70).

2. Veri Toplama Aracı/Şekli

Bu çalışmanın verilerinin toplanması sürecinde mülakat(görüşme) tekniğinden faydalanılmıştır. Mülakat, kişilerin, bazı konulardaki düşüncelerine, duygularına, inançlarına, davranışlarına, deneyimlerine, istek ve şikayetlerine yönelik bilgi elde etmede oldukça etkili bir yöntem olarak kabul edilmektedir. Yapılandırılmış, yarı yapılandırılmış ve yapılandırılmamış olmak üzere üç görüşme

türünden söz edilebilir (Yıldırım & Şimşek, 2021, s. 129). Çalışmada yarı yapılandırılmış mülakat formu kullanılmıştır. Mülakat formu hazırlanırken ilgili alan yazın gözden geçirilmiş, çalışmanın problemine yanıt bulmada katkısı olacak sorular oluşturulmuştur. Sorular oluşturulurken iki din eğitimi bilimi uzmanı öğretim üyesinin fikirleri alınmıştır. Ardından araştırmacı tarafından mülakat formu oluşturulmuştur. Hazırlanan mülakat formunu test etmek maksadıyla  öğreten ile pilot uygulama gerçekleştirilmiştir. Pilot uygulamanın katılımcılarından alınan geri dönütler çerçevesinde mülakat soruları dil ve içerik yönünden bir kez daha kontrol edilmiş, alternatif ölçme araçlarının isimlerinin de mülakat formuna ilave edilmesine karar verilmiştir. Nihayetinde alan uzmanları ile birlikte mülakat sorularına son şekli verilmiştir. Son haliyle iki bölümden oluşan mülakat formunun ilk bölümünde katılımcı öğretenlerin demografik bilgilerini öğrenmek için çeşitli sorulara yer verilmiştir. Mülakat formunun diğerk bölümünde ise araştırmanın alt problemleri ile bağlantılı sorular bulunmaktadır. Yine bu kısımda mülakat sırasında katılımcıların fikirlerini derinleştirmek, gerekçelendirmek ve örneklendirmek maksadıyla çeşitli alt sorulara yer verilmiştir. (Örnek verebilir misiniz? niçin? nasıl? vb.) Katılımcı öğretenlerle mülakatların yapılabilmesi etik kurul onayı alınmıştır. Mülakatlar Kayseri Milli Eğitim Müdürlüğü'nden (MEM) 69153635 sayı numarası ile araştırma uygulama izni alınmasının ardından gönüllülük ilkesi gözetilerek yapılmıştır.

3. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubu Kayseri ili merkezinde bulunan imam hatip liselerinde çalışan meslek dersi öğretenlerinden oluşmaktadır. Araştırmanın örneklem seçiminde “amaçlı örneklem seçme yöntemlerinden” biri olan “-maksimum çeşitlilik-” örneklemeinden faydalanılmıştır. Araştırmaya 20 öğreten katılımcı olarak seçilmiştir. Öğretenlerin belirlenmesinde maksimum çeşitliliğın sağlanması maksadıyla farklı cinsiyet, okul, mesleki kıdem, eğitim durumu ile alternatif ölçme araçları ile ilgili hizmet içi eğitim alma ve almama durumu dikkate alınmıştır. Katılımcı öğretenlerle ilgili bilgiler aşığıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 1. Mülakat Yapılan Öğretmenlerle İlgili Bilgiler

Katılımcılar	Cinsiyet	Eğitim Durumu	Mesleki Kıdem	Haftalık Ders Saati	Hizmet İçi Eğitim Alma Durumu
Ö1	Erkek	Lisans	1-10 yıl	15-20	almış
Ö2	Erkek	Lisans	1-10 yıl	21-30	almamış
Ö3	Kadın	Lisans	1-10 yıl	21-30	almamış
Ö4	Kadın	Lisans	11-20 yıl	15-20	almamış
Ö5	Kadın	Lisans	1-10 yıl	21-30	almamış
Ö6	Erkek	Lisans	21-30 yıl	21-30	almamış
Ö7	Kadın	Lisans	1-10 yıl	21-30	almamış
Ö8	Erkek	Lisans	1-10 yıl	21-30	almamış
Ö9	Erkek	Lisans	1-10 yıl	21-30	almamış
Ö10	Erkek	Lisans	11-20 yıl	21-30	almamış
Ö11	Erkek	Doktora	21-30 yıl	21-30	almış
Ö12	Kadın	Lisans	21-30 yıl	21-30	almış
Ö13	Kadın	Yüksek Lisans	11-20 yıl	21-30	almamış
Ö14	Kadın	Yüksek Lisans	21-30 yıl	21-30	almamış
Ö15	Erkek	Lisans	21-30 yıl	21-30	almış
Ö16	Erkek	Lisans	11-20 yıl	21-30	almamış
Ö17	Erkek	Yüksek Lisans	11-20 yıl	21-30	almamış
Ö18	Erkek	Yüksek Lisans	31-40 yıl	21-30	almamış
Ö19	Kadın	Yüksek Lisans	11-20 yıl	21-30	almamış
Ö20	Kadın	Yüksek Lisans	11-20 yıl	21-30	almamış

Tablo 1'e göre çalışmamıza 11 erkek, 9 bayan öğretmen katılmıştır. Katılımcı öğretmenlerin 13'ü lisans, 6'sı yüksek lisans, 1'i de doktora seviyesinde eğitim aldıklarını belirtmişlerdir. Çalışmaya katılan öğretmenlerin 7'si 1-10, 7'si 11-20, 5'i 21-30 yıl, 1 öğretmen de 31 yıl üstü kıdeme sahiptir. Katılımcı öğretmenlerin 2'si 15-20 saat, 18'i 21-30 saat aralığında haftalık ders yükü olduğunu belirtmiştir. Çalışmaya katılan öğretmenlerin 16'sı alternatif ölçme araçları konulu bir hizmet içi eğitim almadığını, 4'ü ise hizmet içi eğitim aldığını söylemiştir.

4. Verilerin Analizi

Çalışma verilerinin analizinde nitel araştırma modelinde yer alan “-betimsel analiz-” kullanılmıştır. Araştırmamızda mülakat yapılan öğretmenlerin ifadelerini aynen yansıtmak maksadıyla, kod isimlerin kullanıldığı ve tırnak içine alınan “-aynen alıntılar-” kullanılmıştır. Mülakat yapılan öğretmenlere Ö1, Ö2, Ö3.... şeklinde kodlar verilmiştir. Elde edilen verilerin yorumlanmasında katılımcı görüşlerine de yer verilmesine özen gösterilmiştir.

A. BULGULAR

1.İmam Hatip Lisesi Meslek Dersi Öğretmenlerinin Kullandıkları Ölçme Araçları

Çalışmaya katılan İHL meslek dersi öğretmenlerinin kullandıkları ölçme aracı çeşidini belirlemek maksadıyla katılımcılara “derslerinizde daha çok hangi çeşit ölçme araçlarını kullanmayı tercih ediyorsunuz?” sorusu sorulmuştur. İlgili veriler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 2. İmam Hatip Lisesi Meslek Dersi Öğretmenlerinin Tercih Ettikleri Ölçme Aracı Çeşidi

Katılımcı Öğretmenlerle İlgili Özellikler	Katılımcı Sayısı	Geleneksel Ölçme Aracı Tercih Edenler	Alternatif Ölçme Aracı Tercih Edenler	Hem Geleneksel Hem Alternatif Ölçme Aracı Tercih Edenler
Cinsiyet				
Bay	11	4	1	6
Bayan	9	2	0	7
Eğitim Durumu				
Lisans	13	4	1	8
Yüksek Lisans	6	2	0	4
Doktora	1	0	0	1
Mesleki Kıdem				
1-10 Yıl	7	1	1	5
11-20 Yıl	7	4	0	3
21-30 Yıl	5	0	0	5
31 Yıl Üstü	1	1	0	0
Haftalık Ders Saati				
15-25 Saat	13	2	1	10
26-30 Saat	7	4	0	3
AÖA Konulu Hizmet içi Eğitim Alma Durumu				
Almış	4	1	1	2
Almamış	16	5	0	11

Tablo 2'deki verilerin analizine göre, çalışmaya katılan 20 öğretmenden 6'sı geleneksel ölçme araçlarını, 1'i alternatif ölçme araçlarını ve 13'ü hem geleneksel hem de alternatif ölçme araçlarını birlikte kullanmaktadır. Araştırma bulguları, öğretmenlerin çoğunluğunun ölçme ve değerlendirme süreçlerinde hem geleneksel hem de alternatif yöntemleri bir arada kullanma eğiliminde olduğunu ortaya koymaktadır.

Elde edilen veriler göre hem kadın hem de erkek öğretmenlerin ölçme ve değerlendirme süreçlerinde geleneksel ve alternatif yöntemleri bir arada kullanma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Bu durum, cinsiyetin ölçme aracı tercihlerinde belirleyici bir faktör olmadığını düşündürmektedir. Eğitim düzeyi verilerinin analizi, lisans, yüksek lisans ve doktora düzeyindeki öğretmenlerin ölçme ve değerlendirme uygulamalarında her iki ölçme aracı türünü de yaygın olarak kullandığını ortaya koymaktadır. Elde edilen veriler farklı kıdem seviyelerindeki öğretmenlerin ölçme ve değerlendirme konusunda benzer yaklaşımlar sergilediğini göstermektedir. Ancak 31 yıl üzeri kıdeme sahip bir öğretmenin geleneksel ölçme araçlarını tercih etmesi, mesleki deneyimin belirli bir noktadan sonra alışkanlıkları ve tercihleri etkileyebileceğini düşündürmektedir.

Haftalık ders saati değişkeni analiz edildiğinde, 15-25 saat aralığında ders veren öğretmenlerin büyük çoğunluğunun ölçme ve değerlendirme süreçlerinde hem geleneksel hem de alternatif yöntemleri birlikte kullandığı görülmektedir. Bu durum ders yükü belirli bir seviyede olan öğretmenlerin ölçme ve

değerlendirme uygulamalarında farklı araçları kullanma konusunda daha istekli olduğunu göstermektedir. 26-30 saat aralığında ders veren öğretmenlerde ise geleneksel ölçme araçlarına daha fazla yönelim olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgu ders yükünün artmasıyla birlikte öğretmenlerin daha geleneksel yöntemlere yönelebileceğini düşündürmektedir.

Alternatif ölçme araçları konusunda hizmet içi eğitim alma durumu incelendiğinde, eğitim alan öğretmenlerin çoğunluğunun geleneksel ve alternatif yöntemleri birlikte kullandığı, bir kısmının ise sadece alternatif yöntemleri tercih ettiği görülmektedir. Hizmet içi eğitim almayan öğretmenlerde ise büyük çoğunluğun her iki yöntemi bir arada kullandığı tespit edilmiştir. Bu durum, hizmet içi eğitimin öğretmenlerin ölçme ve değerlendirme uygulamaları üzerinde doğrudan bir etkisi olmadığını, ancak yine de bazı öğretmenlerin tercihlerini etkileyebileceğini düşündürmektedir. Hizmet içi eğitim almayan öğretmenlerinde büyük çoğunluğunun her iki yöntemi birden kullanması, öğretmenlerin bu konu hakkında kişisel olarak araştırmalar yaptığını ve uyguladığını gösterebilir.

2. İmam Hatip Lisesi Meslek Dersi Öğretmenlerinin Kullandıkları Alternatif Ölçme Araçları

Mülakat yapılan İHL meslek dersi öğretmenlerinin alternatif ölçme araçlarından hangilerini daha çok tercih ettiklerini tespit etmek amacıyla katılımcı öğretmenlere “Kullandığınız alternatif ölçme araçları nelerdir? sorusu sorulmuştur. Yanıtlardan hareketle elde edilen veriler tablo 3 ve tablo 4’te verilmiştir:

Tablo 3. Grup/Akran Değerlendirmesi, Öz Değerlendirme, Görüşme, Gözlem ve Kavram Haritası Araçlarına İlişkin Bulgular

Alternatif Ölçme ve Değerlendirme Araçları					
Katılımcı Öğretmen Bilgileri	Grup ve/veya Akran Değerlendirme	Kendi Kendini (Öz) Değerlendirme	Görüşme	Gözlem	Kavram Haritası
Cinsiyet	Bay	3		2	6
	Bayan	3	2	1	6
Eğitim Durumu	Lisans	2	1	1	6
	Lisans Üstü	3	1	2	5
	Doktora	1			1
Mesleki Kıdem	1-10 yıl	2			5
	11-20 yıl	2	1	1	4
	21-30 yıl	4	1	2	3
	30 üstü				
Haftalık Ders saati	15-25 saat	5	3	1	7
	26-30 saat	1	2	2	5
Hizmet İçi Eğitim Alma Durumu	Almış	2	1		3
	Almamış	4	4	2	9

Tablo 3'teki verilerin analizi, kadın ve erkek öğretmenlerin grup/akran değerlendirme ölçme aracını kullanma sıklığı açısından benzer eğilimler gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, cinsiyetin bu ölçme aracının kullanımında belirleyici bir etkisi olmadığını düşündürmektedir.

Yükseköğretim programı mezuniyetlerine göre yapılan inceleme, doktora ve yüksek lisans mezunu öğretmenlerin grup/akran değerlendirme lme aracını lisans mezunu öğretmenlere kıyasla daha sık kullandıklarını göstermektedir. Bu bulgu, akademik seviyenin yükselmesiyle birlikte öğretmenlerin alternatif lme yöntemleriyle ilgili bilgi ve becerilerinin arttığına işaret edebilir. Tablodaki verilere göre 21-30 yıl aralığındaki öğretmenlerin grup/akran değerlendirme lme aracını diğer kıdem gruplarına göre daha yoğun bir şekilde kullandıkları tespit edilmiştir. Bu durum, öğretmenlerin mesleki deneyimleri artıkça ğrenci değerlendirme süreçlerinde daha katılımcı yöntemlere yönelme eğiliminde olduğunu gösterebilir. Tablo 3'teki verilerin analizi haftalık ders saati 15-25 aralığında olan öğretmenlerin grup/akran değerlendirme lme aracını daha sık kullandıklarını ortaya koymaktadır. Bu durum, ders yükü belirli bir seviyede olan öğretmenlerin, aktif katılımı ve öğrenciler arasındaki etkileşimi teşvik eden lme yöntemlerini daha fazla kullandığını gösterebilir. Elde edilen verilerden hareketle grup/akran değerlendirme lme aracı kullanımının hizmet içi eğitim alan öğretmenler arasında daha yaygın olduğu görülmektedir. Bu bulgu, hizmet içi eğitimlerin öğretmenlerin alternatif lme yöntemleri konusundaki bilgi ve becerilerini artırarak uygulama sıklıklarını etkileyebileceğini düşündürmektedir.

Tablo 3'teki verilere göre çalışmamıza katılan bayan ve erkek öğretmenlerin öz değerlendirme lme aracını kullanma durumlarının benzer olduğu söylenebilir. Bu durum cinsiyetin bu lme aracının kullanımında belirleyici bir etkisi olmadığını düşündürmektedir. Çalışmaya katılan öğretmenlerden yüksek lisans eğitimi alanlar öz değerlendirme lme aracını daha çok tercih ettiklerini belirtmişlerdir. Ancak sadece bu bilgiye dayanarak öğretmenlerin eğitim durumlarının bu lme aracının kullanımında etkili olduğunu söylemek zordur. Zira doktora eğitimi almış olan bir ğretmen bu lme aracını tercih etmemektedir. Tablodaki verilerden hareketle çalışmamıza katılan öğretmenlerin meslekte geçirdikleri yıllar arttıkça öz değerlendirme lme aracını kullanma oranlarının azaldığını belirttikleri görülmektedir. Bu bulgu meslekte geçirilen zaman artıkça öğretmenlerin ğrenci başarısını kendi yöntemleriyle ölçmeyi tercih etmiş olabileceklerini düşündürmektedir. Araştırmaya katılan öğretmenlerin haftalık ders saatleri açısından veriler değerlendirildiğinde, ders saati arttıkça öz değerlendirme lme aracının daha az tercih edildiği söylenebilir. Bu bulgu katılımcı öğretmenlerin ders yüklerinin artışına paralel olarak öz değerlendirme gibi zaman alıcı lme araçları yerine daha hızlı uygulanabilecek lme araçlarını tercih ettiklerini düşündürmektedir. Elde edilen veriler ışıkında mülakat yapılan öğretmenlerin alternatif lme araçları konulu hizmet içi eğitim alıp almama durumlarına göre öz değerlendirmeyi kullanma durumlarının değişmediği söylenebilir. Bu durum hizmet içi eğitimlerin planlaması ve etkililiği konusunda ayrıca değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Tablo 3 incelendiğinde çalışmaya katılan erkek öğretmenlere nazaran bayan öğretmenlerin görüşme lme aracını daha yüksek oranla kullanmayı tercih ettikleri söylenebilir. Elde edilen bu veri bayan öğretmenlerin öğrencilerle bire bir iletişim kurulması konusunda daha istekli olduklarını düşündürmektedir. Eğitim durumları ile ilgili veriler değerlendirildiğinde bu lme aracının kullanım oranında eğitim durumunun bir farklılığa yol açmadığı söylenebilir. Elde edilen verilere göre araştırmaya katılan öğretmenlerin mesleki kıdemlerinin görüşme lme aracını tercih etmeleri üzerinde doğrudan etkili olmadığı söylenebilir. Bu verilere göre mülakata katılan ve haftalık ders saati 26- 30 saat

aralığında olan öğretmenlerin görüşme ölçme aracını kullanmayı daha çok tercih ettikleri söylenebilir. Görüşme ölçme aracının uygulanması için zamana ihtiyaç duyulması bu veriyi desteklemektedir. Tabloda verilen bilgilere dayanarak çalışmaya katılan öğretmenlerden alternatif ölçme araçları konulu hizmet içi eğitim almış olanların görüşmeyi kullanmadıkları söylenebilir. Yine bu verilerden hareketle hizmet içi eğitim almamış olmalarına rağmen bazı öğretmenlerin görüşme ölçme aracını kullanmaları, bu öğretmenlerin kendilerini bu anlamda geliştirmeleri ile açıklanabilir. Alternatif ölçme araçları ile ilgili olarak hizmet içi eğitim almış olanların bu aracı kullanmaması ise bu eğitimlerin ne kadar yeterli ve etkili olduğu konusunda farklı bir çalışma yapılması gerektiğini düşündürmektedir.

Tablo 3'deki verilere göre mülakat yapılan bayan ve erkek öğretmenlerin gözlem ölçme aracını kullanma durumlarında bir farklılık olmadığı söylenebilir. Bu veriden hareketle cinsiyetin bu ölçme aracının tercih edilmesinde belirleyici bir etkisi olmadığı söylenebilir. Tablodaki verilere göre çalışmamıza katılan öğretmenlerden lisans mezunu olan ve yüksek lisans eğitim almış olan öğretmenlerin yakın oranlarda bu ölçme aracını kullandıkları söylenebilir. Bu veriye ilaveten doktora mezunu bir öğretmenin bu ölçme aracını tercih etmemesi çalışmaya katılan öğretmenlerin eğitim durumlarının gözlem ölçme aracını kullanma durumlarını etkilemediği söylenebilir. Araştırmaya katılan öğretmenlerin meslekte geçirdikleri yıl bakımından gözlem ölçme aracının kullanımında bir farklılık tespit edilmediği söylenebilir. Verilerden hareketle öğretmenlerin haftalık ders saatlerinin de bu ölçme aracının kullanımında bir farklılığa yol açmadığı görülmüştür. Tablo 3'e bakılarak çalışmaya katılan öğretmenlerin hizmet içi eğitim alıp almamalarının gözlem ölçme aracının kullanımında bir etkisinin olmadığı söylenebilir. Hizmet içi eğitim aldığını belirten öğretmenlerin gözlem ölçme aracını kullanmaması, hizmet içi eğitimin içeriği ve bu eğitimleri verenlerin uzmanlık alanlarının ayrıca değerlendirilmesi gerektiğini düşündürmektedir.

Tablo 3'deki veriler incelendiğinde çalışmaya katılan bayan ve erkek öğretmenlerin kavram haritası ölçme aracını kullanmayı benzer oranlarla tercih ettikleri söylenebilir. Bu veri kavram haritasının tercih edilmesinde cinsiyetin belirleyici bir etkisi olmadığını düşündürmektedir. Araştırmaya katılan öğretmenlerin mezuniyet durumları açısından yüksek lisans, lisans ve doktora eğitimi alanların tamamına yakınının kavram haritasını kullandığı görülmüştür. Bu veri eğitim durumları açısından kavram haritası ölçme aracının araştırmaya katılan öğretmenler arasında genel olarak kullanılabilir görüldüğünü düşündürmektedir. Meslekte geçirdikleri süre bakımından elde ettiğimiz verilere göre öğretmenlerin kavram haritası ölçme aracını 30 yılın altında daha çok kullanmayı tercih ettikleri ortaya çıkmaktadır. Bu veriden hareketle meslekte geçirilen süre artıkcı öğretmenlerin alternatif ölçme araçlarına zaman ayırma konusunda isteksiz olduğu söylenebilir. Bu verilere göre kavram haritası ölçme aracını kullanma durumlarında haftalık ders saatlerinin belirgin bir etkisinin olmadığı söylenebilir. Çalışmada mülakat yapılan öğretmenlerin kavram haritası ölçme aracı konulu hizmet içi eğitim almış olmalarının bu ölçme aracını kullanmayı daha çok tercih etmelerinin sebeplerinden biri olduğu söylenebilir. Bu veri hizmet içi eğitimlerin bazı ölçme araçlarının kullanımını artırdığını düşündürmektedir.

Tablo 4. Performans Görevi, Dereceli Puanlama, Kontrol Listesi, Proje devi ve Kelime İlişkilendirme Araçlarına İlişkin Bulgular

Alternatif lçme ve Değerlendirme Araçları					
Katılımcı Öğretmen Bilgileri	Performans Görevi	Rubrik (Dereceli Puanlama)	Kontrol Listesi	Proje devi	Kelime İlişkilendirme
Eğitim Durumu	Bay	5	3	3	5
	Bayan	5	3	3	4
	Lisans	6	3	2	5
	Lisans st	3	3	5	4
	Doktora	1	1	1	
Mesleki Kıdem	1-10 yıl	3	2	3	5
	11-20 yıl	4	3	2	3
	21-30 yıl	3	1	1	1
	30 st		–	1	
Haftalık Ders saati	15-25 saat	6	3	3	5
	26-30 saat	4	3	3	4
Hizmet İçi	Almış	2		2	2
Eğitim Alma Durumu	Almamış	8	6	4	11
					7

Tablo 4 incelendiğinde çalışmaya katılan bayan ve erkek öğretmenlerin benzer oranlarda performans devi lçme aracını kullandıkları söylenebilir. Bu veri cinsiyetin bu lçme aracının kullanımında belirleyici bir etkisi olmadığını düşündürmektedir. Tablodaki verilere göre çalışmamıza katılan öğretmenlerin lisans, yüksek lisans ve doktora aşamalarının her biri için performans görevi lçme aracını kullanma durumlarının birbirine benzer olduğu söylenebilir. Bu veri öğretmenlerin performans devi lçme aracını kullanmayı gerekli gördğu şeklinde yorumlanabilir. Ancak performans ödevlerinin zorunlu olması ve puan olarak karşılığının olmasının bu sonucu ortaya çıkardığı da düşünülebilir. Verilere göre çalışmamıza katılan öğretmenlerden otuz yıl üstü çalışan bir öğretmen dışında diğerlerinin meslekte geçirdikleri yıllar arttıkça performans görevi lçme aracını daha çok tercih ettikleri söylenebilir. Bu veri, öğretmenlerin mesleki deneyimlerinin lçme araçlarına olan tercihlerinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Ancak 30 yıl üzeri çalışan bir öğretmenin bu lçme aracını tercih etmemesi mesleki deneyim arttıkça her zaman alternatif lçme araçlarının daha çok tercih edilmediğini düşündürmektedir. Elde edilen verilerden hareketle mülakat yapılan öğretmenlerden haftalık ders saati 26-30 saat olanların bu lçme aracını daha çok tercih etmeleri bu lçme aracının değerlendirilmesi için zaman ihtiyaç duyulmasıyla açıklanabilir. Tablodaki verilere göre çalışmaya katılan öğretmenlerin alternatif lçme araçları ile ilgili hizmet içi eğitim alıp almamalarının performans görevi lçme aracını kullanmayı tercih etmelerinde bir farklılığa yol açmadığı görülmektedir. Performans görevi gibi yaygın olarak kullanılan bir lçme aracının tercihinde hizmet içi eğitimlerin belirleyici bir etkisinin olmaması, bu eğitimlerin içeriğı, süresi ve kalitesinin gözden geçirilmesi gerektiğini düşündürmektedir.

Tablo 4'e göre mülakat yapılan bayan öğretmenler ile erkek öğretmenlerin dereceli puanlama lçme aracını kullanma durumlarında bir farklılık olmaması cinsiyetin bu lçme aracının tercihinde belirleyici bir etkisinin olmadığı şeklinde değerlendirilebilir. Verilere göre araştırmaya katılan öğretmenlerin mezun oldukları yüksek öğretim programlarının bu lçme aracının kullanımında belirgin bir etkisinin olmadığı söylenebilir. Ancak her ne kadar genel eğilim yüksek öğretim programlarının

etkisiz olduğunu gösterse de bazı öğretmenlerin mezun oldukları programlara bağlı olarak dereceli puanlama ölçme aracını daha çok veya daha az kullanmış olmaları mümkündür. Araştırmaya katılan ve 11-20 yıl aralığında çalışan öğretmenler, verilerimize göre bu ölçme aracını daha çok tercih etmektedirler. Bu veri öğretmenlerin mesleki tecrübelerinin arttığı bu aralıkta dereceli puanlama gibi zaman isteyen bir ölçme aracını kullanmayı daha çok tercih ettiklerini düşündürmektedir. Ancak ilerleyen yıllarda bu eğilimin azalması dikkat çekmektedir. Bu verilere göre çalışmamıza katılan öğretmenlerin haftalık ders saatleri azaldıkça dereceli puanlama ölçme aracını kullanma durumlarının arttığı görülmektedir. Bu sonuç bize ders yükü azaldıkça zaman isteyen ölçme araçlarının kullanımında artış olduğunu düşündürmektedir. Tablodaki verilere göre çalışmaya katılan öğretmenlerden alternatif ölçme araçları konusunda hizmet içi eğitim almayanların bu ölçme aracını daha çok tercih ettikleri söylenebilir. Bu sonuç bize gereklilik halinde öğretmenlerin kendilerini mesleki anlamda geliştirmek için, hizmet içi eğitim almadan farklı yollarla da bilgi sahibi olabileceğini düşündürmektedir.

Tablo 4'e göre mülakat yapılan bayan ve erkek öğretmenlerin kontrol listesi ölçme aracını kullanma durumlarının birbirine yakın şekilde ifade edildiği söylenebilir. Bu sonuç cinsiyetin kontrol listesi tercihinde belirleyici bir etkisi olmadığını düşündürmektedir. Bu verilere göre çalışmaya katılan öğretmenlerden yüksek lisans eğitimi alanlar ile doktora yapan bir öğretmenin bu ölçme aracını daha çok kullanmayı tercih ettiği söylenebilir. Bu sonuca göre akademik seviyenin artmasıyla kontrol listesi kullanımının da arttığı söylenebilir. Tablodaki veriler ışığında çalışmaya katılan öğretmenlerden 11-20 yıl ile 21-30 yıl aralığında çalışanların kontrol listesi ölçme aracını daha çok kullandıklarını görülmektedir. Bu sonuç mesleki tecrübesi artan öğretmenlerin kontrol listesi gibi ayrıca zaman ve emek isteyen bir ölçme aracını kullanmaya daha istekli olduğunu düşündürmektedir. Araştırmaya katılan öğretmenlerin haftalık ders saatleri arttıkça kontrol listesi ölçme aracını kullanma tercihlerinin de arttığı söylenebilir. Kontrol listesi ölçme aracının hazırlanmasının ve kullanılmasının zaman alması bu durumu açıklamaktadır. Bu verilere göre çalışmamıza katılan öğretmenlerden alternatif ölçme araçları ile ilgili hizmet içi eğitim almış olanların bu ölçme aracını daha çok kullandıkları söylenebilir. Öğretmenlerin aldıkları eğitimlerin bu ölçme aracının tercihini olumlu anlamda etkilediği düşünülmektedir.

Tablo 4'e göre, mülakat yapılan bayan öğretmenlerin proje ödevi ölçme aracını daha yüksek bir oranla kullandıkları görülmektedir. Proje ödevleri hazırlanması ve değerlendirilmesi zaman isteyen çalışmalardır. Elde edilen veriden hareketle bayan öğretmenlerin, zorluğuna rağmen proje ödevi ölçme aracının kullanılması noktasında daha istekli olduğu söylenebilir. Bu verilere göre çalışmaya katılan öğretmenlerden lisans üstü eğitim alanların ve doktora yapan bir öğretmenin bu ölçme aracını kullandıkları söylenebilir. Bu veri akademik anlamda ilerleme kaydeden öğretmenlerin süreç ölçme odaklı bir ölçme aracı olan proje ödevini daha çok tercih ettiğini göstermektedir. Tablodaki verilerden hareketle proje ödevini araştırmamıza katılan öğretmenlerden 21-30 yıl arasında görev yapanların daha çok tercih ettiklerini belirttikleri söylenebilir. Bu veri mesleki anlamda tecrübe kazanmanın proje ödevi ölçme aracını kullanma oranını artırdığı şeklinde yorumlanabilir. Araştırmaya katılan öğretmenlerden haftalık ders saati 15-25 saat aralığında olanların proje ödevi ölçme aracını daha çok kullandıklarını söyleyebiliriz. Proje ödevlerinin hazırlanması ve değerlendirilmesinin zaman aldığı için ders yükü az olan öğretmenler tarafından daha çok tercih edilmesi beklenen bir sonuçtur. Verilerimizden hareketle mülakat yapılan öğretmenlerin alternatif ölçme araçları konulu hizmet içi eğitim almış olmalarının proje

Ödevini kullanma durumlarında farklılığa yol açmadığı sylenabilir. Bu durum hizmet içi eğitimlerin içeriği ve kalitesinin gözden geçirilmesi gerektiğini düşündürmektedir.

Tablo 4'te verilen bulgular kelime ilişkilendirme lme aracının kullanım durumu ile ilgili olarak değerlendirildiğinde, bayan ve erkek öğretmenlerin benzerlik gösterdiği söylenebilir. Bu veri cinsiyetin kelime ilişkilendirme lme aracının tercih edilmesinde belirleyici bir etkisi olmadığını düşündürmektedir. Mülakat yapılan öğretmenlerin eğitim durumu yönünden yüksek lisans eğitimi alanların kelime ilişkilendirme lme aracını daha çok tercih ettikleri görülmektedir. Bu veri akademik eğitimine devam eden öğretmenlerin kelime ilişkilendirme lme aracını kullanma konusunda daha istekli olduğunu düşündürmektedir. Ancak sadece bu bilgiye dayanarak akademik eğitimin bu lme aracının kullanımını etkilediğini söylemek zordur. Çünkü doktora yapan bir ğretmen bu lme aracını kullanmayı tercih etmemektedir. Mesleki kıdemleri yönünden 1-10 yıl aralığında çalışan öğretmenler bu lme aracını kullanmayı daha çok tercih ettiklerini belirtmişlerdir. Meslekte geçirilen zaman ilerledikçe öğretmenlerin kelime ilişkilendirme lme aracını daha az tercih etmeleri, mesleki kıdemin bu lme aracının kullanımı üzerinde etkisi olduğunu düşündürmektedir. Ders saatleri bakımından 26-30 saat aralığında olanların bu lme aracını daha çok kullandıkları sylenabilir. Bu veri alternatif lme araçlarının hazırlanması ve değerlendirilmesi için zaman ayrılması gerektiği bilgisini desteklemektedir. Bulgulara göre çalışmaya katılan öğretmenlerin alternatif lme araçlarıyla ilgili hizmet içi eğitim alma durumlarının, öğretmenlerin bu lme aracını kullanmalarında farklılığa yol açmadığı söylenebilir. Bu veriye göre hizmet içi eğitimlerin içeriği ve kalitesinin gözden geçirilmesi gerektiği söylenebilir.

Pilot uygulamaya katılan öğretmenlerden alınan geri bildirimler çerçevesinde, görüşme formuna eklenen alternatif lme araçlarından ğrenci ürün dosyası ile tanılayıcı dallanmış ağaç araçları katılımcı öğretmenlerin tamamı tarafından tercih edilmediği için tablolarda bu iki araca yer verilmemiştir.

Katılımcı öğretmenlerden bazılarının görüşleri şu şekildedir:

(4): *“Mesela tanılayıcı dallanmış ağaç, kelime ilişkilendirme ve ğrenci ürün dosyası gibi lme araçlarıyla ilgili çok fazla bilgim yok.”*

(10): *“Bazı alternatif lme araçları da lise seviyesinde kullanışsız bence. Mesela ğrenci ürün dosyası daha çok ilkokul ya da ortaokul seviyesine uygun bence.”*

Öğretmenlerin yanıtlarında yoğunlaşılan gerekçelerin, bu lme araçlarıyla ilgili olarak bilgi eksikliği olması ve bu araçların seviyeye uygun görülmemeleri olduğu görülmüştür. DKAB ğretmenlerinin alternatif lme araçlarını kullanma durumlarının ele alındığı bir çalışmada da ğrenci ürün dosyasının öğretmenlerin en az tercih ettikleri (%20,8) lme araçlarından biri olduğu görülmüştür (Yıldız & Genç, 2016, s. 52). İlkokul ve ortaokul DKAB ğretmenlerinin alternatif lme araçlarını kullanma durumlarının ele alındığı bir diğer çalışmada da ğrenci ürün dosyası lme aracını kullanma oranı %21 ile diğer lme araçlarının gerisinde kalmıştır (Karbeyaz, 2018, s. 209). Tanılayıcı dallanmış ağaç lme aracının ilkokul ve ortaokul DKAB ğretmenlerinin alternatif lme araçlarını kullanma durumları ile ilgili yapılan bir çalışmada araştırmaya katılan öğretmenlerin %16,5'i tarafından kullanıldığı belirtmiştir (Karbeyaz, 2018, s. 209). Bizim alışmamızda elde edilen veriler de bu çalışmaları desteklemektedir.

3. İmam Hatip Lisesi Meslek Dersi Öğretmenlerinin Alternatif Ölçme Araçlarının Kullanımına İlişkin Gerekçeleri

Mülakat yapılan öğretmenlerden alternatif ölçme araçlarını kullandığını belirten meslek dersi öğretmenlerine (14) alternatif ölçme araçlarını kullanma nedenlerini tespit etmek maksadıyla “alternatif ölçme araçlarını tercih etme gerekçeleriniz nelerdir?” sorusu sorulmuştur. Öğretmenler gerekçelerini belirtirken aynı öğretmen birden fazla nedeni dile getirdiği için toplam sayı katılımcı öğretmen sayısından yüksek görünmektedir. Öğretmenlerin cevaplarından hareketle İHL meslek dersi öğretmenlerinin alternatif ölçme araçlarını kullanma gerekçeleri ile ilgili olarak elde edilen veriler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 5. İmam Hatip Lisesi Meslek Dersi Öğretmenlerinin Alternatif Ölçme Araçlarını Kullanma Gerekçeleri

Alt Temalar	F	Öğretmenler
Çağın gereklerine göre hareket etme gerekliliği	9	Ö2, Ö3, Ö6, Ö9, Ö11, Ö14, Ö17, Ö19, Ö20
Değişen öğretmenlik anlayışı	7	Ö1, Ö6, Ö7, Ö9, Ö11, Ö16
Öğrencinin aktif katılımını sağlaması	6	Ö1, Ö3, Ö7, Ö9, Ö19, Ö20
Geleneksel ölçme araçlarının yetersiz kalması	4	Ö2, Ö10, Ö11, Ö14
Öğrencilerin dikkatini canlı tutması	4	Ö1, Ö6, Ö14, Ö20
Bazı derslerin yapısı daha uygun	4	Ö3, Ö9, Ö12, Ö20
Hızlı dönüt almayı sağlıyor	2	Ö6, Ö10
Öğrenilenlerin kalıcılığını sağlıyor	1	Ö10
Üst düzey zihinsel becerileri ölçmeyi sağlıyor	1	Ö20

İmam hatip lisesi meslek dersleri öğretmenleri alternatif ölçme araçlarını tercih etme gerekçeleri olarak en çok çağın gereklerine göre hareket etme gerekliliğini dile getirmişlerdir. Ö2: “çağın gereklerine göre hareket etmek gerekiyor, öğrenciler teknoloji ile fazlasıyla iç içe olduğu için bizim kullandığımız geleneksel ölçme araçları onlara hitap etmiyor” şeklinde görüşünü ifade etmiştir. Buna paralel olarak öğretmenlerin dile getirdiği ikinci gerekçe değişen öğretmenlik anlayışı olmuştur. Bu görüşü ifade eden öğretmenlerden Ö9: “İçinde yaşadığımız çağda her şey çok hızlı değişiyor. Özellikle teknolojinin hızlı değişimi beraberinde çok şeyi de değiştiriyor. Bizim öğrencilik yıllarımızdaki imkanlar ile şimdiki imkanlar arasında büyük farklar var. En büyük fark artık öğrencilerin bilgiye kolay ulaşması. Bu da bizleri bir anlamda bilginin kaynağı olmaktan çıkarıp doğru bilgiyi seçmede rehber konumuna getiriyor. Artık rollerimiz değişti bizim de yeni rollere uygun şekilde kendimizi değiştirmemiz ve geliştirmemiz gerekiyor.” demiştir.

Bunlardan başka öğrencinin aktif katılımını sağlaması, geleneksel ölçme araçlarının yetersiz kalması, öğrencilerin dikkatini canlı tutması, bazı derslerin yapısının daha uygun olması, hızlı dönüt almayı sağlaması, öğrenilenlerin kalıcılığını sağlaması ve üst düzey zihinsel becerileri ölçmeyi sağlaması gibi gerekçelerle araştırmaya katılan öğretmenler alternatif ölçme araçlarını kullanmayı tercih ettiklerini ifade etmişlerdir.

4. İmam Hatip Lisesi Meslek Dersi Öğretmenlerinin Alternatif Ölçme Araçlarını Kullanırken Karşılaştıkları Sorunlar

Çalışmaya katılan ve yapılan görüşmelerde alternatif ölçme araçlarını kullandığını belirten 14 öğretmene, alternatif ölçme araçlarını kullanırken karşılaştıkları problemlerin belirlenebilmesi için

“alternatif lme araçlarını kullanırken yaşıadığınız problemler nelerdir?” sorusu yöneltilmiş, alınan yanıtlardan hareketle elde edilen veriler aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 6. İmam Hatip Lisesi Meslek Dersi ğretmenlerinin Alternatif lme Araçlarının Kullanımında Yaşıadıkları Sorunlar

Alt Temalar	F	ğretmenler
Hazırlamak, kullanmak ve değerlendirmek zaman alıyor	10	1, 2, 3, 6, 7, 9, 10, 16, 19, 20
Alanda hazır materyal bulmak zor	6	1, 6, 9, 12, 14, 17
Sınıflar kalabalık	9	1, 2, 6, 9, 11, 12, 14, 17, 19
Hizmet içi eğitimler yetersiz	8	1, 2, 3, 6, 7, 12, 14, 16
Sınıf hakimiyeti zorlaşıyor	6	3, 9, 14, 16, 17, 19
Objektif değerlendirme yapmak zor	5	10, 12, 16, 17, 20
Ekonomik yönden daha maliyetli	3	3, 7, 10

Tablo 6’ya göre alternatif lme araçlarını hazırlamanın, kullanmanın ve değerlendirmenin zaman almasının katılımcı öğretmenlerin en çok dile getirdiği sorun olduğu grlmştir. Bu sorunla ilişkili sayılabilecek olan diğer bir sorun da alanda hazır materyal bulmanın zorluğudur. Bu sorunlara ek olarak sınıfların kalabalık olması, hizmet içi eğitimlerin yetersizliği, sınıf hakimiyetinin zorlaşması, objektif değerlendirme yapmanın zorluğu ve ekonomik yönden daha maliyetli olmaları alternatif lme araçlarının kullanımında yaşanan diğer sorunlar olarak dile getirilmiştir. Öğretmenlerden bazıları görüşlerini şöyle ifade etmişlerdir:

1: “Alternatif araçların hazırlanması zaman alıyor. Uygulama aşaması da geleneksel araçlardan daha çok zaman alıyor. Öğrencilerin her birini dahil etmek istediğimizde süreç uzuyor, çünkü sınıf mevcutlarımız kalabalık. Bu durumda alternatif ölçmeyi birkaç ders saatine yaymak ya da eve dev vermek gerekiyor. Bu da başka türlü problemlere yol açıyor. Örneğin Kâbe ve Hac uygulaması için maket tasarlamak gibi. Ama ortaya güzel çalışmalar çıkıyor ve öğrencilerde de kalıcı etkiler bırakıyor.”

10: “Yazılı bir test bir ders saatinde biter ama öğrenciye proje ya da performans verdiğimizde haftalarca takibini yapmak gerekiyor. En büyük zorluklardan birisi bu.”

6: “Meslek dersleri alanı için hazırlanan, kolaylıkla ulaşabileceğim alternatif lme araçlarını bulmakta biraz zorlanıyorum.” (Erkek, lisans, 25)

6: “Sınıf mevcutlarının da bireysel lme ve değerlendirme için kalabalık olduğunu düşünüyorum.30 kişilik bir sınıfta ders saati içinde proje devi hazırlatırken her bir öğrenciyle ilgilenmem mümkün değil eve bıraksam bu defa aileler yapabiliyor ya da internetten çıktı alıp getirebiliyorlar.”

9: “Bazen de bir öğrenciyle ilgilenirken diğerleri dağılıp sınıfta kontrolü sağlamamı zorlaştırıyorlar.”

2: “Hizmet içi eğitimlerde de alternatif lme değerlendirmeye pek yer verilmiyor.”

20: “Değerlendirme aşamasında her zaman objektif olabildiğimi düşünmüyorum. Mesela ğrencinin hazırladığı performans ya da proje çalışmalarını değerlendirirken, öğrencinin sınav notlarından çok düşük olması dikkat çekebiliyor. Her ne kadar değerlendirmek için ölçü hazırlamış olsam da bu durum beni etkiliyor.”

Ö3: “Geleneksel araçları sadece fotokopi yoluyla çoğaltmak mümkün ama alternatif araçlar öyle değil. Bazıları için ek malzemelere, internet erişimine gerek olabiliyor. Yani ekonomik açıdan daha maliyetli”

5.İmam Hatip Lisesi Meslek Dersi Öğretmenlerinin Alternatif Ölçme Araçlarını Kullanma Zamanları ve Sıklıkları

Araştırmamıza katılan öğretmenlerle yapılan mülakatlarda öğretmenlerin alternatif ölçme araçlarını kullanma sıklıklarını tespit etmek amacıyla kendilerine “alternatif ölçme araçlarını hangi sıklıkta kullanıyorsunuz?” sorusu yöneltilmiş ve elde edilen veriler aşağıdaki şekilde tablolastırılmıştır:

Tablo 7. İHL Meslek Dersi Öğretmenlerinin Alternatif Ölçme Araçlarını Kullanma Sıklıkları

Alt Temalar	F	Öğretmenler
Haftada bir iki kez kullanıyorum	8	Ö3, Ö6, Ö7, Ö10, Ö11, Ö14, Ö19, Ö20
İki haftada bir kullanıyorum	1	Ö2
Ayda bir kez kullanıyorum	5	Ö1, Ö9, Ö12, Ö16, Ö17,
Yılda bir kez kullanıyorum	1	Ö4
Nadiren kullanıyorum	5	Ö5, Ö8, Ö13, Ö15, Ö18

Elde ettiğimiz verilere göre katılımcı öğretmenlerin 8’i haftada bir iki kez, 1’i iki haftada bir kez, 5’i ayda bir kez, 1’i yılda bir kez alternatif ölçme araçlarını kullandığını ifade ederken 5 öğretmen alternatif ölçme araçlarını nadiren kullandığını belirtmiştir.

Süreç ölçmeyi önceleyen alternatif ölçme araçlarını araştırmaya katılan öğretmenlerin yarıya yakınının haftada bir iki kez kullandığını ifade etmesi din öğretimi için olumlu bir durumdur. Ancak elde edilen diğer verilere baktığımızda öğretmenlerin 6’sı yılda bir kez ya da nadiren alternatif ölçme araçlarını kullandığını belirtmiştir. Geriye kalan 5 öğretmenin de alternatif ölçme araçlarını ayda bir kullandığı düşünülecek olursa öğretmenlerin yarıdan fazlasının değişen eğitim anlayışına yeterince uyum sağlayamadığı söylenebilir.

Araştırmamıza katılan öğretmenlerin alternatif ölçme araçlarını kullanma zamanlarını ortaya koymak amacıyla katılımcı öğretmenlere “Derse hazırlık amacıyla önceden kullandığınız alternatif ölçme aracı var mı?” ve “?” soruları yöneltilmiştir.

Öğretmenlerin yanıtlarından hareketle elde edilen veriler şu şekilde tablolastırılmıştır:

Tablo 8. İmam Hatip Lisesi Meslek Dersi Öğretmenlerinin Alternatif Ölçme Araçlarını Kullanma Zamanları

Alt Temalar	F	Öğretmenler
Dersin başında kullanıyorum	1	Ö1
Dersin başında ve sonunda kullanıyorum	5	Ö3, Ö7, Ö9, Ö11, Ö17
Ders işlenişinde ve sonunda kullanıyorum	2	Ö14, Ö20
Ders Sonunda Kullanıyorum	10	Ö5, Ö6, Ö8, Ö10, Ö12, Ö13, Ö15, Ö17, Ö18, Ö19
Ödev vermek için kullanıyorum	2	Ö2, Ö4

Katılımcı 20 öğretmenin tamamı dersten önce hazırlık amacıyla kullandığı bir alternatif ölçme aracı olmadığını ifade etmiştir.

Araştırmaya katılan öğretmenlere “alternatif ölçme araçlarını derslerinizde daha çok hangi aşamada kullanıyorsunuz?” sorusuna verilen cevaplardan elde edilen veriler şu şekildedir:

Araştırmamıza katılan öğretmenlerden 1’i alternatif ölçme araçlarını dersin başında dikkat çekmek için kullandığını, 5’i ise alternatif ölçme araçlarını dersin başında ve sonunda kullandığını ifade etmiştir. Araştırmaya katılan öğretmenlerden 2’si alternatif ölçme araçlarını dersin içinde ve sonunda kullandığını belirtmiştir. Katılımcı öğretmenlerden 10’u alternatif ölçme araçlarını dersin sonunda kullandığını ifade etmiştir. Araştırmamıza katılan öğretmenlerden 1’i alternatif ölçme araçlarını ödev vermek için kullandığını, 1’ide proje ödevlerini değerlendirmek için kullandığını belirtmişlerdir.

Katılımcı öğretmenlerden bazılarının ifadeleri şöyledir:

Ö19: “Akaid derslerinde zaman zaman kullanıyorum hitabet dersinde öğrenci ödev sunumu yapıyorsa tüm dersi ayırmak gerekebiliyor. Yani haftada bir iki kez kullanıyorum.”

Ö17: “Çok sık kullanmıyorum. Ayda bir diyebilirim.”

Ö9: “Alternatif ölçmeyi bazen ders başında bazen de ders sonunda kullanıyorum. Dersin başında dikkat çekmeyi kolaylaştırdığı için sonunda da öğrenme gerçekleşmiş mi onu anlamak için kullanıyorum.”

Ö11: “Bazen ders başında bir önceki konuyu öğrenmişler mi ya da yeni konuya hazırlar mı ölçmek için, bazen de ders sonunda o derste işlenen konuyu öğrenmişler mi ölçmek kullanıyorum.”

Alternatif ölçme araçlarının kullanılma zamanlarını belirlemek amacıyla katılımcı öğretmenlere yönelttiğimiz diğer soru “alternatif ölçme araçlarını sınavlarınızda kullanmayı tercih ediyor musunuz?” sorusu olmuştur. Çalışmamıza katılan yirmi öğretmenin tamamı alternatif ölçme araçlarını sınavlarda kullanmadığını belirtmiştir. Derslerinin farklı aşamalarında alternatif ölçme araçlarını kullanmayı tercih eden öğretmenlerin sınavlar söz konusu olduğunda bu araçları kullanmaması, program geliştirme çalışmalarının henüz öğretmenlerin sınavlarla ilgili yaklaşımlarını değiştirmedini düşündürmektedir.

Alternatif ölçme araçlarının kullanılması öğrenme süreci devam ederken öğrencilerin zorlanmakta olduğu konuların neler olduğu, öğrenmedeki eksiklikleri, yapmış oldukları yanlışlar ve bunların nedenleri ile ilgili olarak öğretmene önemli bir geri dönüt sağlayacağı gibi yapmış olduğu yanlışları fark etmesi açısından da öğrenciye yardımcı olacaktır (Kumru, 2021, s. 17). Dersin tüm aşamalarında bu amaçları gerçekleştirmek amacıyla alternatif ölçme araçları kullanılabilir. Dersin planlayıcısı olan öğretmenlerin alternatif ölçme araçlarını kullanma zamanları, öğretmenlerin ölçme değerlendirme yaklaşımlarının ürün ya da süreç odaklı olması ile ilgili birtakım ipuçları vermektedir.

6. İmam Hatip Lisesi Meslek Dersi Öğretmenlerinin Alternatif Ölçme Araçlarını Kullanmama Nedenleri

Çalışmamıza katılan ve mülakat yaptığımız öğretmenlerden alternatif ölçme araçlarını kullanmayı tercih etmediğini belirten 6 öğretmenin bu ölçme araçlarını kullanmama gerekçelerini tespit etmek amacıyla kendilerine “alternatif ölçme araçlarını tercih etmeme nedenleriniz nelerdir?” sorusu yöneltilmiş, öğretmenlerin cevaplarından hareketle şekillenen temalar tabloda gösterilmiştir:

Tablo 9. İmam Hatip Lisesi Meslek Dersi Öğretmenlerinin Alternatif Ölçme Araçlarını Kullanmama Gerekçeleri

Alt Temalar	F	Öğretmenler
Bu araçlarla ilgili bilgim ve tecrübem yetersiz	4	Ö5, Ö8, Ö13, Ö18
Bu araçların hazırlanması, kullanılması ve değerlendirilmesi zamanımı alıyor	6	Ö4, Ö5, Ö8, Ö13, Ö15, Ö18
Ders saatlerimiz yetmiyor	4	Ö5, Ö8, Ö15, Ö18
Bu araçların kullanılması zorunlu değil	3	Ö4, Ö5, Ö18
Öğrencilerin tercih durumundan dolayı vermiyorum	4	Ö4, Ö8, Ö15, Ö18
Yılların alışkanlıklarını değiştirmekte zorlanıyorum	6	Ö4, Ö5, Ö8, Ö13, Ö15, Ö18
Sınıf mevcutları kalabalık	5	Ö5, Ö8, Ö13, Ö15, Ö18
Derslerimin yapısına uygun değil	3	Ö5, Ö13, Ö15
Öğrencilerin üniversite sınavı odaklı çalışma alışkanlığı	3	Ö5, Ö15, Ö18

Tablo 9'a göre alternatif ölçme araçlarını yılda bir kez kullanmayı tercih eden meslek dersi öğretmenlerinin, bu araçları kullanmama gerekçesi olarak en çok dile getirdikleri durum bu araçları hazırlamanın, derslerde kullanmanın ve sonrasında değerlendirmenin geleneksel araçlara göre daha çok zaman alması olmuştur. Bununla beraber alışkanlıkları değiştirmenin zorluğu, sınıfların kalabalık olması, bilgi ve tecrübe eksikliği, ders saatlerinin yetersizliği, öğrencilerin tercih etmemesi, meslek derslerinin yapısına uygun olmaması ve öğrencilerin sınav odaklı çalışma alışkanlığına sahip olmaları bu araçların tercih edilmeme nedeni olarak katılımcı öğretmenler tarafından dile getirilen diğer gerekçelerdir.

Öğretmenlerden bazılarının ifadeleri şöyledir:

Ö8: "Ayrıca bu araçları hazırlamak kullanmak ve değerlendirmek bilgi birikimi gerektiriyor. Henüz bu birikime sahip olmadığımızı düşünüyorum."

Ö4: "Branşımız çok dağınık her bir ders için alternatif araçlara ulaşmak çok zor bizler de bu araçları hazırlayabilecek bilgi birikimine sahip değiliz ve zaman ayırmakta zorlanıyoruz."

Ö8: "Ders saatlerimiz az, zaten müfredatı zor yetiştiriyoruz. Sınavlarımız genelde ortak yapılıyor. Konu yetişmeyince bu defa öğrenci sınavda sıkıntı yaşar."

Ö5: "Kullanmak zorunlu olmadığı için de çok tercih etmiyorum. Zorunluluk olmayınca not olarak karşılığı da olmuyor. Bu durumda öğretmen açısından da öğrenci açısından da ciddiye alınmıyor."

Ö8: "Bazı araçlarda da öğrencilerin tercih etmesi gerekiyor. Mesela performans proje gibi çalışmalar tercihe bağlı, öğrenciler tercih etmeyince verilmiyor."

Ö15: "Geleneksel ölçme araçlarının kullanımında alışkanlığın getirdiği bir kolaylık var alternatif ölçmede bu seviyede değiliz."

Ö5: "Kalabalık sınıflarda zaman ayırmakta zorlanıyorum. Öğrencilerin hepsi için yeterli süre kalmıyor."

Ö5: "Meslek derslerinin yapısına alternatif araçların çok uygun olduğunu düşünmüyorum."

15: “niversite sınavına girecek olan öğrencilerin sınav odaklı çalışması da bu araçların kullanımının önünde engel bence. Üniversite sınavının soru tarzı daha çok geleneksel anlayışa uygun olduğu için öğrenciler alternatif araçları zaman kaybı gibi de görebiliyor.”

Eğitim ğretim sürecinin çıktılarının hedeflerle uyumlu olup olmadığını ortaya koyarak bu sürecin daha iyi noktalara taşınması için lme değerlendirme faaliyetleri son derece önemlidir. Öğretmenlerin benimsemiş oldukları yaklaşım ğretim sürecinin amacına uygun, geçerli ve güvenilir bir şekilde ölçülmesini doğrudan etkilemektedir (Şimşek, 2022, s. 571). Bu açıdan değerlendirdiğimizde alternatif lme araçlarını kullanmayı tercih etmeyen öğretmenlerin gerekçelerinin daha çok onların bilgi, beceri ve tutumları ile ilgili olduğu söylenebilir. Bu ğretmenlerin tutum ve yaklaşımlarının değişmesiyle alternatif lme araçlarını kullanmama sebebi olarak dile getirdikleri gerekçelerin büyük bir kısmının ortadan kaldırılabileceği söylenebilir. Çalışmaya katılan imam hatip lisesi meslek dersleri ğretmenlerinin dile getirmiş olduğu gerekçelerden biri olan alternatif lme araçlarının hazırlanmasının, kullanılmasının ve değerlendirilmesinin zaman alması bu bağlamda değerlendirilebilir. Mülakat yaptığımız öğretmenlerin uzun yıllardan beri kullandıkları geleneksel lme araçları konusunda kazandıkları tecrübeden vazgeçerek alternatif lme araçlarını hazırlamak ve kullanmak konusunda isteksiz davrandıkları söylenebilir.

Sonuç ve Tartışma

Araştırmanın bu bölümünde, araştırma ile elde edilen sonuçlara ve bu sonuçlar doğrultusunda; imam hatip lisesi meslek dersi ğretmenlerinin alternatif lme araçlarını kullanma düzeylerinin yükseltilmesi ve karşılaşılan sorunların giderilmesine yönelik öneriler yer almaktadır.

Çalışmamızda elde ettiğimiz verilere göre mülakat yapılan öğretmenlerin çoğunluğu her iki lme aracı türünü bir arada kullanmayı tercih ettiğini belirtmiştir. Günümüzde koşulların değişmesiyle bilginin var olup olmadığını ölçen geleneksel lme araçlarıyla birlikte öğrencilerin bilgiyi farklı alanlara uygulayıp uygulayamadıklarını ve yeni bilgiler üretilip retilemediklerini ölçen alternatif lme araçlarının da kullanılması kaçınılmaz hle gelmiştir. Bu gereklilik bağlamında diğer derslerle birlikte meslek dersleri ğretim programlarında da geleneksel lme araçlarıyla birlikte alternatif lme araçlarının da kullanılması öngörülmektedir. Ancak çalışmamıza katılan altı öğretmenin yalnız geleneksel lme araçlarını kullandığını ifade etmesi, ğretim programının benimsediği yaklaşımın henüz bütün öğretmenler tarafından anlaşılamadığını da düşündürmektedir. Alternatif lme araçlarının tercih edilme durumu, öğretmenlerin cinsiyet, yaş, mezun oldukları program ve haftalık ders saatlerine göre daha çok değişiklik gösterirken; hizmet içi eğitim alma durumlarına göre önemli bir değişiklik göstermemektedir.

İmam hatip lisesi meslek dersleri öğretmenleri arasında alternatif lme ve değerlendirme tekniklerini kullananların sayısının genel olarak yüksek olduğu görülmektedir. Proje çalışması, kavram haritası, performans çalışması lme araçlarının çalışmamıza katılan meslek dersi ğretmenlerinin en çok tercih ettiği alternatif lme araçları olduğu söylenebilir. Alternatif lme araçlarının kullanım durumu ile ilgili olarak daha önce yapılan çalışmalarda da bu araçların öğretmenler tarafından daha çok tercih edildiği görülmüştür. Kelime ilişkilendirme lme, grup ve akran değerlendirme, dereceli

puanlama, kontrol listesi ölçme araçlarının görüşme yapılan meslek dersi öğretmenleri tarafından daha az tercih edilen alternatif ölçme araçları olduğu görülmüştür. Mülakatlardan yola çıkılarak öz değerlendirme, gözlem, görüşme ölçme araçlarının öğretmenler tarafından en az kullanılan ölçme araçları olduğu söylenebilir. Çalışmaya katılan öğretmenlerin tamamının tanılayıcı dallanmış ağaç ve öğrenci ürün dosyası ölçme araçlarını kullanmadığı görülmüştür. İlkokul ve ortaokul öğretmenlerinin alternatif ölçme ve değerlendirme tekniklerinin incelendiği diğer çalışmalarda da benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Ortaokul DKAB öğretmenlerinin alternatif ölçme araçlarını kullanma durumlarının ele alındığı bir çalışmada da öğrenci ürün dosyasının öğretmenlerin en az tercih ettikleri (%20,8) ölçme araçlarından biri olduğu görülmüştür (Yıldız & Genç, 2016, s. 52). İlkokul ve ortaokul DKAB öğretmenlerinin alternatif ölçme araçlarını kullanma durumlarının ele alındığı bir diğer çalışmada da öğrenci ürün dosyası ölçme aracını kullanma oranı %21 ile diğer ölçme araçlarının gerisinde kalmıştır (Karbeyaz, 2018, s. 209). Elde edilen verilere göre sürece odaklanan ve uzun zamana yayılan ölçme araçlarının öğretmenler tarafından daha az tercih edildiği söylenebilir. Bu duruma örnek olarak gözlem ve görüşme ölçme araçlarını kullanımını verebiliriz.

Mülakat yapılan öğretmenlerden alternatif ölçme araçlarını kullanmayı tercih edenlerin bu ölçme araçlarını kullanma gerekçeleri belli başlıklarda yoğunlaşmaktadır. Günümüzde teknolojinin sunduğu imkânlarla birlikte koşullar değişmiştir. Öğretmenlerin alternatif ölçme araçlarını kullanma gerekçelerinin ortak vurgusunun da bu anlayışın etkisiyle öğretmen ve öğrenci rollerinin farklılaşması ve geleneksel araçların yetersiz kalması olduğu söylenebilir. Öğretmenlerin dile getirmiş oldukları; çağın gereklerine göre hareket etme gerekliliği, öğretmenlik anlayışının değişmesi, geleneksel ölçme araçlarının yetersiz kalması gibi gerekçeler bu duruma örnek gösterilebilir.

Eğitim programlarının değişmesiyle öğrencilerin eğitim sürecine aktif katılımının sağlanması ve bilginin öğrenen tarafından yapılandırılması anlayışı ön plana çıkmıştır. Bu anlayışın bir yansıması olarak dile getirilen; alternatif ölçme araçlarının aktif katılımı sağlanması, dikkat çekmesi, bazı derslerin yapısının daha uygun olması, hızlı geri bildirim alma imkânı sağlanması, öğrenilenlerin kalıcılığını sağlama, üst düzey zihinsel becerileri ölçmeyi sağlama gibi gerekçeler öğretmenlerin değişime uyum sağladığını düşündürmektedir.

Araştırmamıza katılan ve alternatif ölçme araçlarını kullanan öğretmenlerin bazı problemlerle karşılaştıkları görülmüştür. Daha önce yapılan çalışmalarda da benzer sonuçlar ortaya çıkmıştır (Yıldız & Genç, 2016). Mülakatlar sonucunda öğretmenlerin ifade ettikleri sorunların bir kısmının öğretmenlerin nitelikleri ile ilgili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Alternatif ölçme araçlarının hazırlanmasının, kullanmasının ve değerlendirilmesinin zaman alması, meslek dersleri alanında hazır materyal bulmanın zorluğu, hizmet içi eğitimlerin yetersizliği, teknolojik becerilerin yetersizliği ve sınıf hakimiyetini sağlamanın zorlaşması temaları buna örnek olarak verilebilir. Sorun olarak ortaya konan temalardan bazılarının da okul kaynaklı sorunlar olduğu görülmüştür. Sınıfların kalabalık olması, alt yapı yetersizliği, ekonomik açıdan bu araçların daha maliyetli olması temaları ise okul kaynaklı sorunlara örnek verilebilir.

Ortaokul din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenlerinin alternatif ölçme araçlarını kullanma durumları ve karşılaştıkları sorunların araştırma konusu yapıldığı çalışmada öğretmenlerin bu araçları

kullanırken karşılaştıkları problemler sınıf mevcutlarının fazla olması, ders saatlerinin yetersizliği, ğrenci ve velilerin alternatif lme araçları ile ilgili yeterli bilgiye sahip olmamaları ve hizmet içi eğitimlerin yetersiz olması olarak sayılmıştır (Yıldız & Genç, 2016, s. 77). İlkokul ve ortaokul öğretmenleriyle yapılan bir diğer çalışmada sayılan problemlere ilaveten öğretmenlerin evrak yükünün fazla olması da öğretmenler tarafından problem olarak ifade edilmiştir (Karbeyaz, 2018, s. 223). Çalışmamızda ulaştığımız sonuçlar ile bu çalışmaların sonuçları benzerlik göstermektedir. Elde edilen verilerden yola çıkılarak öğretmenlerin ilkokul, ortaokul ve lise seviyelerinde alternatif lme araçlarını kullanırken benzer problemlerle karşılaştıkları söylenbilir.

Görüşme yaptığımız meslek dersleri ğretmenlerinin alternatif lme araçlarını kullanma sıklıkları ile ilgili elde edilen verilere göre katılımcıların yarıya yakınının haftada bir veya iki haftada bir iki kere alternatif lme araçlarını kullanması, değişen programlarda vurgulanan lme değerlendirme anlayışının öğretmenler tarafından benimsenmeye başlandığını düşündürmektedir. Bununla beraber katılımcı öğretmenlerin yarıdan fazlasının alternatif araçları nadiren, ayda ya da yılda bir kez kullanması öğretmenler açısından beklenen değişimin henüz tam olarak sağlanamadığını da göstermektedir.

Alternatif lme araçlarını kullanmayan öğretmenlerin, bu araçları kullanmama nedenleri her araç için farklılık göstermektedir. Öğretmenler tarafından dile getirilen gerekçeler daha önce yapılan çalışmaların sonuçları ile de benzerlik göstermektedir (Karbeyaz, 2018, s. 225). Öğretmenlerin ortaya koymuş olduğu; bu lme araçlarını hazırlamak, kullanmak ve değerlendirmek çok zaman alıyor, alışkanlıklarımı değiştirmekte zorlanıyorum, bilgi ve tecrübe konusunda eksiklerim var gibi gerekçeler daha çok öğretmenlerin alışkanlıkları ile ilgilidir. Bu gerekçelere ek olarak dile getirilen; mevcutlar kalabalık, ders saatleri yetersiz, öğrenciler istemiyor, kullanılması mecburi değil, bizim derslerimizin yapısına uygun değil gibi gerekçeler de öğretmenlerin çözümü eğitim sürecinin diğer bileşenlerin de aradığını, sorumluluk almaktan kaçındıklarını düşündürmektedir. Katılımcı ğretmenlerin dile getirdiği öğrencilerin niversite sınavı merkezli çalışma alışkanlığı gerekçesi le genelinde yapılan merkezi sınavlarda kullanılan lme araçlarının, eğitim sürecine etkisini göstermesi açısından dikkat çekmektedir. Çalışmamızda farklı olarak merkezi sınavlarda kullanılan lme araçları ile programlarda önerilen lme araçları arasındaki farklılığın alternatif lme araçlarının kullanılmama gerekçelerinden biri olarak dile getirildiği görülmüştür.

Alternatif lme araçlarını kullanmama gerekçelerden bir kısmı idari olarak yapılacak düzenlemelerle ortadan kaldırılabilecek niteliktedir. Bu lme araçlarının kullanımında bir zorunluluk olmaması ve bazı okullarda sınıfların kalabalık olması gibi gerekçeler bu açıdan değerlendirilebilir. Eğitim programlarında bir taraftan yapılandırmacı bir anlayışla alternatif lme araçlarının kullanımı önerilirken diğer taraftan le çapında yapılan merkezi sınavlarda geleneksel yaklaşımların etkili olması da öğretmenlerden bağımsız olarak, üzerinde düşünülmesi gereken sorunlardandır.

Etik Kurul İzni

Araştırmanın etik kurul izni Erciyes Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'nun 29.11.2022 tarihli 485 numaralı kararlı ile alınmıştır.

Katkı Oranı Beyanı (Zorunlu)

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan eder.

Çıkar Çatışması Beyanı (Zorunlu)

Makale yazarları aralarında herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Akyürek, S. (2003). Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde kavram haritalarının kullanımı. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1(3), 65-85.
- Bahar, M., Nartgün, Z., Durmuş, S., & Bıçak, B. (2006). *Geleneksel tamamlayıcı lçme ve değerlendirme teknikleri*. Pegem A Yayınları.
- Çakmak, A. (2011, Haziran). Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ğretiminde lçme ve Değerlendirme Teknikleri ve ğretmenlerin Bunları Kullanma Düzeyleri. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demirel, . (2007). *ğretme sanatı*. Pegem A Yayınları
- Ev, H. (2012). Din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinde yapılandırıcı öğrenme, imkân ve sınırlılıklar. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(3), 151-174
- Gömleksiz, M., & Erkan, S. (2016). *Eğitimde lçme ve değerlendirme*. Nobel.
- Gündoğdu, Y. (2013, Mayıs). Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ğretmenlerinin ğrenci Başarısını Değerlendirme Yeterlilikleri. *Milli Eğitim Dergisi*, s. 237-258.
- Güngör, A. (2001). *İlköğretim okulları ikinci kademe Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi ğretmenlerinin lçme ve değerlendirme sorunları*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Iőıkdoęan, D. (2014). Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ğretmenlerinin Yapılandırıcı lçme ve Değerlendirme Yöntemlerine Yönelik Görüşleri. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi*, 165-181.
- Karbeyaz, P. (2018). İdkab ğretmenlerinin alternatif lçme araçlarını kullanma durumları ve karşılaştıkları sorunlar. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 202-224.
- Kaya, H., Karatepe, A., zder, A. (2014). *Modern yöntem ve tekniklerle coğrafya ğretimi*, Pegem A
- Koç, A. (2022). *Din ğretiminde alternatif lçme ve değerlendirme*. NE Yayınları.
- Kumru, B. (2021). *Coğrafya ders kitaplarının alternatif lçme ve değerlendirme teknikleri bakımından incelenmesi ve coğrafya ğretmenlerinin sözü edilen teknik ve uygulamalara ilişkin görüşleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- MEB. (2018). *AİHL meslek dersleri ğretim programları*. Devlet Kitapları Müdürlüğü.
- Ortaöğretim Kurumları Yönetmeliği. (2013, Eylül 7). meb.mevzuat.gov.tr.
- şimşek, V (2022). Farklı deęiőkenlere göre DKAB ğretmenlerinin lçme değerlendirmeye yönelik tutumları. *Dini Araştırmalar*, 553-578.
- Yıldırım, A., & şimşek, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

- Yıldız, M., & Genç, M. (2016). Ortaokul din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenlerinin alternatif ölçme ve değerlendirme tekniklerini kullanma düzeyleri ve karşılaştıkları sorunlar. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, (45), 45-80.
- Zengin, M. (2010). *Yapılandırmacılık ve din eğitimi DKAB öğretim programlarının değerlendirilmesi ve öğretmen görüşleri açısından etkililiği*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İŞ STRESİNİN ÇALIŞANLARIN NÖROPLASTİSİTESİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

 Meltem Nilüfer ÖNEN^a

Öz

Beynin kendi kendini yenileme ve düzenleme yeteneğini ifade eden nöroplastisite, nöronların birbiri ile kurduğu iletişim sonucu oluşmaktadır. Bu iletişim nöronlar arasında kurulabildiğinde yeni ağların oluştuğu veya var olan ağların güçlendiği bilinirken kurulamadığında ise var olan ağların zayıfladığı veya yok olduğu bilinmektedir. Buna göre, hatırlama ve öğrenme gibi faktörler nöronlar arasındaki bağı kuvvetlendirip bireyin nöroplastisitesini olumlu yönde etkilerken yaşlanma ve stres gibi faktörler nöronlar arasındaki bağı zayıflatarak bireyin nöroplastisitesini olumsuz yönde etkilemektedir. Hissedilen stresin süresi ve düzeyi de nöronlar arasındaki bu iletişimi etkilemektedir. Buna göre, kısa süreli stres nöroplastisite üzerinde anlamlı bir değişikliğe yol açmazken uzun süreli stres beynin bilişsel işlevinde bozulmalara yol açarak nöronlar arasındaki bağı zayıflatıp nöroplastisite düzeyine etki etmektedir. Bu etki sonucunda ise sadece hatırlama, öğrenme ve odaklanma gibi bilişsel becerilerin değil, iş yaşamında önemli bir role sahip olan problem çözme ve çözüm üretebilme gibi motor becerilerin de etkilendiği bilinmektedir. Bireyin strese en çok maruz kaldığı alanın iş yaşamı olduğu düşünüldüğünde, bu durumun çalışanlar üzerindeki sonuçlarının incelenmesi önem arz etmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, iş stresinin çalışanların nöroplastisitesi üzerindeki etkilerini kavramsal çerçevede ele almak ve konuya dair yapılan araştırmaların sonuçlarını inceleyerek iş stresinin çalışanların nöroplastisitesi üzerindeki sonuçlarını ortaya koymaya çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Stres, Stres faktörleri, Çalışma yaşamı, Çalışanlar, Nöroplastisite.

THE EFFECT OF WORK STRESS ON NEUROPLASTICITY OF THE EMPLOYEES

Abstract

Neuroplasticity, which refers to the brain's ability to self-renew and self-regulate, is the result of communication between neurons. It is known that when this communication between neurons can be established, new networks are formed or existing networks are strengthened, whereas when it cannot be established, existing networks weaken or disappear. Accordingly, factors such as remembering and learning strengthen the connection between neurons and have a positive effect on an individual's neuroplasticity, while factors such as ageing and stress weaken the connection between neurons and have a negative effect on an individual's neuroplasticity. The duration and level of stress also affect this communication between neurons. Thus, while short-term stress does not cause a significant change in neuroplasticity, long-term stress causes impairments in the brain's cognitive function by weakening the connection between neurons and affecting the level of neuroplasticity. As a result of this effect, it is known that not only cognitive skills such as remembering, learning and concentration are affected but also motor skills such as problem solving and generating solutions,

^a Bağımsız Araştırmacı, mmeltemnilufer@outlook.com

Makale Geliş Tarihi: 20.02.2025, Makale Kabul Tarihi: 14.04.2025

which play an essential role in business life. Given that working life is the area where individuals are most exposed to stress, it is important to investigate the consequences of this situation for employees. In this context, the aim of this study is to examine the effects of job stress on employees' neuroplasticity in a conceptual framework and to review the results of studies on this topic.

Keywords: Stress, Stress factors, Working life, Employees, Neuroplasticity.

Giriş

Kendini değiştiren beyin, nöroplastik beyin veya nöroplastisite son yıllarda bilinirliği artan bir kavram olsa da beyin kendi başına esnek bir yapı olduğu için nöroplastisite yani beynin nöronlar arasındaki iletişimi her daim var olan bir olgudur. Bu bağlamda, nöroplastisite yeni bir kavram değildir. Aksine yeni olan beynin kendi kendini değiştirebilirliğine ilişkin son yıllarda gelişen farkındalığımızdır (Buchanan, 2012, s. 96). Bu farkındalık araştırmacıları, bireyin nöroplastisitesinin biyolojik, fizyolojik ve psikolojik açıdan hangi unsur ve koşullar sonucunda geliştiğini veya gerilediğini gözlemlemeye teşvik etmiştir. Bu gözlemler sonucunda fark edilen konulardan biri de stresin nöroplastisite üzerindeki etkisidir. Buna göre, stres bireyin maruz kaldığı zaman aralığı ve sıklığına göre beyin işlevi ve nöron gelişiminde yani nöroplastisitesi üzerinde olumlu veya olumsuz olmak üzere birtakım etkilere sahiptir.

İş yaşamının çalışanların yüksek düzeylerde stres yaşadığı alanlardan biri olduğu düşünüldüğünde iş stresinin bireylerin nöroplastisitesi üzerindeki etkilerini incelemek kaçınılmazdır. Bu bağlamda, bu çalışmanın ilk bölümünde stres ve nöroplastisite kavramları incelenecek olup, ikinci bölümde iş stresinin bireyin nöroplastisitesi üzerindeki etkisi, üçüncü bölümde iş stresinin birey üzerindeki etkisi, dördüncü ve son bölümde ise iş stresinin çalışanların nöroplastisitesi üzerindeki etkisi ele alınacaktır.

A. STRES VE NÖROPLASTİSİTE KAVRAMLARI

Stres kelime olarak ilk kez 14. yüzyılda zorluk, darlık ve sıkıntı anlamında kullanılmıştır (Lazarus, 2006, s. 31). Kavram olarak ise ilk kez Hans Selye tarafından 1936 yılında ortaya atılmıştır. Selye stresi, vücudun kritik bir durumla karşılaştığında alarmla geçerek içinde bulunduğu yeni koşullara adapte olmak için çabaladığı genel bir adaptasyon sendromu olarak tanımlanmıştır (Selye, 1936, s. 32). Buna göre, stres karşısında vücudun ilk tepkisi “kaç ya da savaş”tır. İkinci tepkisi ise yeni koşullara adapte olma sürecidir (Selye, 1936, s. 32; Wang vd., 2017, s. 1). Fakat bu süreç bireyin uzun süre dayanabileceği bir durum değildir. Bu yüzden, direnç gösterme sürecinde meydana gelen aşınma ve yıpranma ile üçüncü ve son tepki olarak bitkinlik yani tükenmişliğin gerçekleşmesi muhtemeldir (Wang vd., 2017, s. 1). Selye’nin bu tanımlaması ile stres psikoloji alanına genişletilerek “akut veya kalıcı fizyolojik veya psikolojik tehditlerin varlığı” olarak yeniden tanımlanmıştır. (Chrousos, 2009, s. 375; Wang vd., 2017, s. 1). Burada vurgulanmak istenen stresin sadece psikolojik değil biyolojik bir tehdit olduğu ve bu biyolojik tehdit önleildiğinde vücudun strese girmeyeceği görüşüdür (Wang vd., 2017, s. 1, 2). Nitekim stresin beyin fonksiyonları üzerindeki etkileri 60 yıldan fazla bir süredir araştırma konusu olmuş (Wang vd., 2017, s. 1) ve stresin beyinde yapısal ve işlevsel değişikliklere yol açtığı gözlemlenmiştir (Czeh vd., 2001

s. 12796-12801; Kolassa & Elbet, 2007, s. 321; Fuchs & Flügge, 2014, s.1; Wang, Shapiro & Huang, 2018, s.2). Stresin psikoloji alanındaki tanımı incelediğinde, Amerikan Psikiyatri Birliği'nin ifadesine göre, stres bireyin düşünme ve konsantre olma yetisinin azalmasına sebep olan bir sendrom olarak tanımlanmıştır (Pittenger & Duman, 2008, s. 89; Segal, 2010, s.1). Aynı zamanda bu sendrom, hastanın günlük görevleri sırasında bilişsel zorluklar yaşamasına neden olan düşünme, konsantrasyon, hatırlama ve öğrenme güçlüklerini ortaya çıkaran bir olgudur. Bu bağlamda, kronik stresin bilişsel işlev bozukluklarına yol açtığını ifade etmek mümkündür (Chrousos, 2009, s. 376, 377; Pittenger & Duman, 2008, s. 88-91).

Beynin bilişsel işlevinde önemli bir rol oynayarak yeniden yapılanmasını sağlayan Hebb teorisi, Hebb kuralı veya Hebb'in hücre birleştirmesi olarak da bilinen nöroplastisite ise en basit tanımı ile beyin yeni nöronlar üretmesi ve mevcut nöronlar arasında bağlantı kurmasıdır. Hebb bu durumu "*Birlikte ateşlenen nöronlar, birlikte bağlanırlar*" tanımı ile ifade etmiştir (Hebb, 2002, s. 8-13; Constandi, 2016, s.4). Beyin ile ilgili araştırmaların neredeyse her dalına nüfuz eden bu kavram günümüzde birçok araştırmacı ve kişisel gelişim uzmanları tarafından devrim yaratan yeni bir kavram gibi ortaya atılsa da aslında bu kavramın temelleri 200 yıldan uzun bir süre öncesine dayanmaktadır (Constandi, 2016, s. 4). Lakin yetişkin beyninin yeniden yapılandırılabilmesi bulgusu son 60 yıldır bilinmektedir (Fuchs & Flügge, 2014, s.1). 1990'ların sonuna gelindiğinde ise nöroplastisite üzerine doğrudan kanıtlar bulunarak fikir birliğine varılmıştır. Bu bağlamda, nöroplastisite bireyin yaşamı boyunca sürekli olarak devam eden bir olgudur. Buna göre, işlevsel plastisite ve yapısal plastisite olmak üzere 2'ye ayrılır. İşlevsel plastisite, beyindeki nöronların fonksiyonel işlevini yani nöronlar arasındaki senkronizasyonu, eşleşmeyi içerirken yapısal plastisite, beyindeki hacimsel değişiklikleri yani yeni nöron oluşumunu veya mevcut nöronların yeni ağlar oluşturarak büyümesini içermektedir (Constandi, 2016, s. 2-13). Nöronların güçlenmesini ya da zayıflamasını sağlayan şey ise hafıza ve öğrenmedir (Constandi, 2016, s. 61,62).

Beynin hafıza merkezi olarak da bilinen hipokampus, bir deneyim sırasında gerçekleşen birden fazla olayı birbirine bağlayarak kısa süreli hafızayı uzun süreli hafızaya dönüştürme açısından hayati bir öneme sahiptir. Konuya dair yapılan araştırmalar (Gould, 1999; Czeh vd., 2001; Kolassa & Elbert, 2007; Sousa, Cerqueira & Almeida, 2008; Chrousos, 2009; Fuchs & Flügge, 2014), stresin beyninin yapısı ve işleyişinde değişikliklere yol açarak öğrenme ve hafıza üzerinde olumsuz etkilerinin olduğunu göstermektedir (Gould, 1999, s. 187-188; Kolassa & Elbert, 2007, s. 322; Chrousos, 2009, s. 376; Sousa, Cerqueira & Almeida, 2008, s. 563-565; Fuchs & Flügge, 2014; 5; Lin vd., 2018, s. 1). Buna göre, stresin hipokampus üzerindeki etkileri incelendiğinde bireyin yeni beceriler elde edememesi ve yeni edindiği becerileri hafızasında tutamaması gibi olumsuz etkilere sahip olduğu gözlemlenmiştir (Gould, 1999, s. 182-191; Songur, Özen & Sarsılmaz, 2001, s. 430). Stres sona erdiğinde ise hipokampüste oluşan bu lezyonların yani hasarların geri döndürebilir olduğu bilinmektedir. (Czeh vd., 2001 s. 12801; Kolassa & Elbert, 2007, s. 321-324). Bu bağlamda, stresin sona ermesi ve travma yaratan unsurların üzerinden en az 12-18 ay gibi bir süre geçmesi durumunda stresin hipokampus üzerindeki olumsuz etkilerinin giderek azaldığı gözlemlenmiştir (Kolassa & Elbert, 2007, s. 323).

Stresin bireyin nöroplastisitesi üzerindeki etkilerini inceleyen araştırmalarda (Gould, 1999; Pliakas, vd., 2001; Newton vd., 2002; Eisch vd., 2003; Berton vd., 2006; Sousa, Cerqueira & Almeida, 2008; Pittenger & Duman, 2008; Fuchs & Flügge, 2014; Wang vd., 2018) kronik stresin nöroplastisite'yi bozduğu

gözlemlenmiştir (Gould, 1999, s. 187; Pliakas, vd., 2001, s. 7400-7402; Newton vd., 2002, s. 10889, 10890; Eisch vd., 2003, s. 997-1001; Berton vd., 2006, s. 864, 868; Sousa, Cerqueira & Almeida, 2008, s. 563; Pittenger & Duman, 2008, s. 102; Fuchs & Flügge, 2014, s. 1-2; Wang vd., 2018, s. 5). Nörogenez ya da nörojenez olarak da bilinen yetişkinlerde yeni nöronların üretimi ve nöron ölümleri incelendiğinde, kronik stresin nöronları öldürebileceği öngörüsü ortaya atılmıştır. Hatta “*stres nöronları öldürür*” sloganı kamuoyunda büyük ilgi çekmiş ve konuya dair araştırmalar yapılmıştır (Cammeyer, 1979, s. 9-24; Sapolsky vd., 1990, s. 2897, 2899; Fuchs & Flügge, 2014, s. 2). Yapılan araştırmalar sonucunda ise travmanın ve majör depresyonun nöronları öldürdüğü fakat stresin nöronları öldürmediği ortaya konulmuştur (Fuchs & Flügge, 2014, s. 2). Stresin nöroplastisite üzerindeki etkileri incelendiğinde ise bazı durumlarda pro-depresif yani antidepresan etkisi gösterdiği keşfedilmiştir (Pittenger & Duman, 2008, s. 88-102; Li, Wu & Yan, 2025, s. 4222, 4234). Burada önemli olan unsur stresin süresidir. Eğer tekrarlanmayan, geçici ve hafif bir stres söz konusu ise öğrenmeyi ve hafızayı arttırmak gibi birtakım yararları olduğu düşünülmektedir. Fakat tekrarlayan, kronik ve şiddetli bir stres söz konusu ise bunun hipokampüste yani beynin hafıza merkezinde işlevsel bozukluklara yol açtığı ve nöroplastisite kapasitesini olumsuz yönde etkilediği bilinmektedir (Kim, Foy & Thompson, 1996, s. 4750; McEwen, 2008, s. 180; Pittenger & Duman, 2008, s. 89,90; Sousa, Cerqueira & Almeida, 2008, s. 563).

Bu bağlamda, iş stresi çalışanların refahı üzerinde olumsuz etkileri bulunan, iş-aile çatışmasına neden olan ve bireyin stres faktörleri ile başa çıkma yeteneğini zorlayan ve sonunda akut veya kronik stresin ortaya çıkmasına neden olan bir olgudur (Akanji, Mordi & Ajonbadi, 2020, s. 1001). Stresin bireyler üzerindeki etkileri incelendiğinde (Abarghouei, 2016; Satsangi & Brugnoli, 2018; Wang, 2018; Akanji, Mordi & Ajonbadi, 2020; Cabib, 2020; Prasetyo, Purwandari & Syah, 2021) sağlıklı her bireyin beyin yapısı ve işleyişinde olumlu veya olumsuz birtakım değişikliklere neden olduğu kesin olarak bilinmektedir (Abarghouei, 2016, s. 2626; Satsangi & Brugnoli, 2018, s. 76-82; Wang, 2018, s. 1-2; Akanji, Mordi & Ajonbadi, 2020, s. 1001,1002; Cabib, 2020, s. 1,2; Prasetyo, Purwandari & Syah, 2021, s. 392). Buna göre, iş alanı fark etmeksizin bireyin işinde konsantrasyon, sağlıklı kararlar verebilme, motor becerilerini kullanabilme ve yeni şeyler öğrenebilme gibi bilişsel yeteneklerini aktif bir şekilde kullanması gerektiği düşünüldüğünde nöroplastisitesinin çalışanların iş yaşamı üzerinde doğrudan bir etkisi olduğunu ifade etmek mümkündür (Park, 2007, s. 5,6; McEwen, 2008, s. 176-182).

B. İŞ STRESİNİN BİREYİN NÖROPLASTİSİTESİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

İnsan yaşam içerisinde birden fazla role sahip olan bir varlıktır. Üstlendiğimiz tüm (çocuk, eş, arkadaş, danışan, danışman vb. gibi) roller iş, aile ve sosyal yaşamımız olmak üzere içerisinde bulunduğumuz tüm alanlarda bize yöneltilen beklenti ve sorumluluklara göre şekillenir. Bu bağlamda, bir ortamdaki olaylar ve koşullar fiziksel veya psikososyal uyaranlar yani stres faktörleri içerdiğinde bu durum birey üzerinde tepki verme motivasyonu yaratır. Birey bu motivasyonu yaratan stresörler ile başa çıkamadığında ortaya çıkan olumsuz tepkilere ise gerginlik veya stres denir (Barling, Kelloway & Frone, 2004, s. 8). En genel tanımıyla stres, birey üzerindeki baskı veya taleplerden oluşan ve bireyin başa çıkma yeteneğini ortaya çıkaran ya da bu yeteneği fark etmesini sağlayan kişisel bir deneyimdir. Buna göre, iş stresi bireyin iş taleplerini karşılarken sahip olduğu kaynaklar ve yetenekleri arasındaki uyumsuzluk sonucunda ortaya çıkan deneyimi ifade etmektedir (Blaug, Kenyon & Lekhi, 2007, s. 4; İsmail vd., 2015,

s. 47). Bir diğer ifade ile iş stresi veya örgütsel stres, talepler ve kaynaklar arasındaki dengesizlikten ortaya çıkan bir durumdur (Blaug, Kenyon & Lekhi, 2007, s. 4; Cabrera vd., 2023, 3). Çalışma örgütlerinin ve çalışma ortamlarının itici ve zararlı yönlerine karşı duygusal, bilişsel, davranışsal ve fiziksel olarak ortaya çıkan bu tepki, çalışanların yüksek düzeyde uyarılma ve sıkıntı ile sıklıkla başa çıkamama hissi ile karakterize edilmektedir. Bu bağlamda, stresin derecesi işin taleplerine ilişkin bireyin kendi değerlendirmesine bağlı şekillenmektedir. Bu bireysel değerlendirme faktörleri ise her zaman doğrudan işle ilişkili olmayan, çoğu zaman sosyo-ekonomik unsurları da içeren faktörlerdir. Bu nedenle, Health and Safety Executive Management Standards (Sağlık ve Güvenlik Yöneticisi Yönetim Standartları) tarafından Şekil 1’de görüldüğü üzere 6 potansiyel stres faktörü belirlenmiştir. Bunlar; talepler, kontrol, ilişkiler, değişim, rol ve destektir (Blaug, Kenyon & Lekhi, 2007, s. 4, 15-17).

C. İŞ STRESİNİN BİREY ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Şekil 1. İş Stresinin Birey Üzerindeki Etkisi (Blaug, Kenyon & Lekhi, 2007, s.4, 15-17).

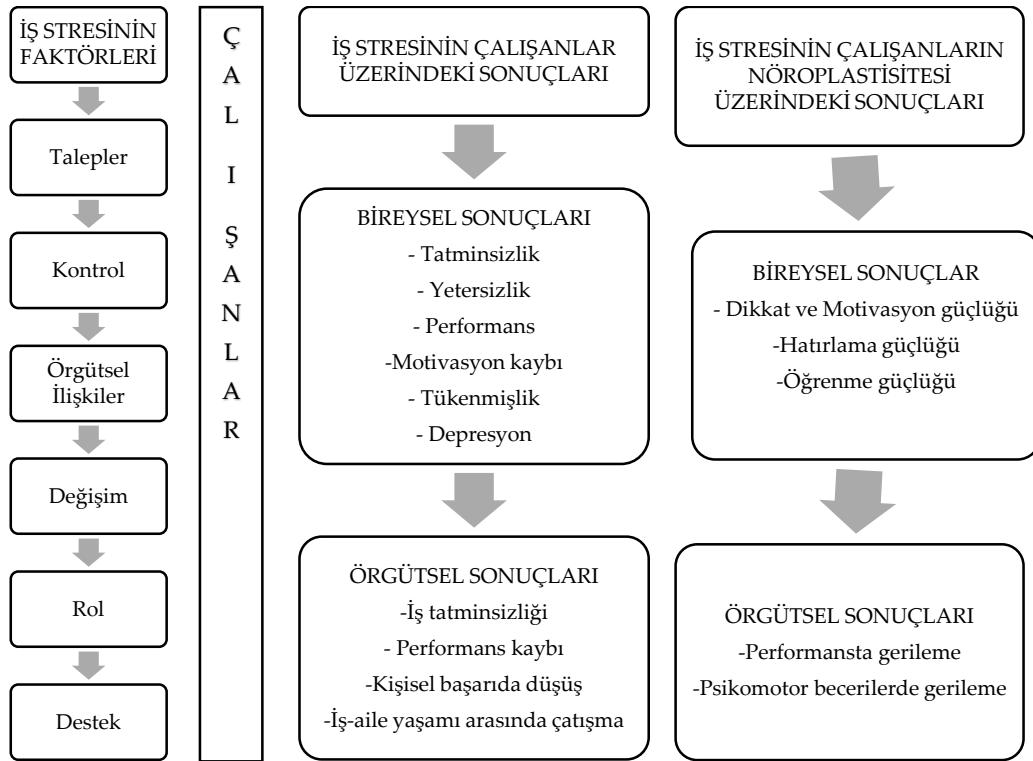
Şekil 1’de görüldüğü üzere iş stresinin faktörleri, talepler, kontrol, ilişkiler, değişim, rol ve destek olmak üzere 6 başlık altında incelenmektedir. İş stresinin çalışanlar üzerindeki sonuçları ise bireysel sonuçları ve örgütsel sonuçları olmak üzere 2’ye ayrılmaktadır. Bu bağlamda, iş stresinin faktörlerinden olan talepler çalışma ortamı, çalışma koşulları ve çalışma saatleri gibi unsurları içermektedir. Kontrol ise bireyin işini yaparken (gürültülü, soğuk ya da sıcak, aşırı ya da yetersiz aydınlatılmış ortam veya uzun çalışma saatleri, olumsuz çalışma koşulları vb. gibi) tüm bu unsurlar üzerinde ne kadar söz hakkı olduğu ile ilişkilidir. Birey işi üzerinde ne kadar söz hakkı ve kontrol sahibiyse işteki stres seviyesi de buna göre şekillenmektedir. Bir diğer unsur olan ilişkiler, bireyin üstü, astı ve çalışma arkadaşları ile olan etkileşimini içermektedir. Buna göre, düşük özgüven, yetersiz destek ve taciz, zorbalık gibi çatışma

yaratan unsurlar da işteki stres seviyesini belirlemede etkilidir. Benzer şekilde bir diğer unsur olan destek de işveren, yönetim ve meslektaşlar arasındaki desteği içermektedir. Bu bağlamda, kaynaklar, teşvik, sponsorluk ve iş eğitimleri de iş stresi üzerinde etkilidir. Diğer bir unsur olan değişimse, olası bir değişikliğin çalışanlara iletilme, tanıtılma ve yönetilme şeklini içerir. Kötü planlanmış değişiklikler de çalışanlar üzerinde baskıya yol açarak işte hissedilen stres düzeyini artırma olasılığına sahiptir. En önemli ve son unsur olan rol ise bireyin örgüt içerisindeki rolünü içermektedir. Buna göre, birey örgüt içerisindeki yerini doğru anlayamadığında ve diğer örgüt üyelerine karşı sorumluluklarında belirsizlik yaşandığında veya rol çatışması durumu ortaya çıktığında stresin tetiklenmesi ve böylece bireyin işteki stres düzeyini etkilemesi muhtemeldir. Bu bağlamda, iş stresinin çalışanlar üzerinde bireysel ve örgütsel sonuçlarının olduğunu ifade etmek mümkündür (Blaug, Kenyon & Lekhi, 2007, s. 19). İş stresinin çalışanlar üzerindeki bireysel sonuçları incelendiğinde ise (Blaug, Kenyon & Lekhi, 2007; Chrousos, 2009; Radley vd., 2011; İsmail vd., 2015; Yousaf, Saleem & Naseer, 2019), fizyolojik, psikolojik ve bilişsel olmak üzere 3 başlık altında ele alınmaktadır. Buna göre, fizyolojik sonuçları; kan basıncı, baş ağrısı, karın ağrısı, ateş, iştahsızlık ve kilo kaybı olarak gözlemlenebilir. Psikolojik sonuçları; sinirlilik, uyku bozuklukları, düşük motivasyon, (kafein, nikotin, alkol vb.) zararlı madde kullanımlarını içermektedir. Bilişsel sonuçları ise bireyin duygusal durumu üzerinde kontrol sağlayamaması, hatırlamakta ve öğrenmekte zorluk çekmesi ve bu zorluklar karşısında yanıt verebilme kapasitesinin azalması gibi birçok belirtiyi içermektedir. Bu bağlamda, iş stresinin bireysel sonuçları; tatminsizlik, yetersizlik, performans ve motivasyon kaybı, tükenmişlik ve depresyon olarak örgütsel sonuçları ise iş tatminsizliği, performans kaybı, kişisel başarıda düşüş, iş-aile yaşamı arasında çatışma olarak ifade edilebilir (Blaug, Kenyon & Lekhi, 2007, s. 17-20; Chrousos, 2009, s. 375-380; Radley vd., 2011, s. 482-493; İsmail vd., 2015, s. 45-53; Yousaf, Saleem & Naseer, 2019, 38-53).

D. İŞ STRESİNİN ÇALIŞANLARIN NÖROPLASTİSİTESİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Stres, bireyin nöroplastisitesi üzerinde rol oynayan faktörlerden biridir, çünkü strese maruz kalan bireyi içinde bulunduğu durum karşısında kaçmaya ya da savaşmaya yönelten unsurlar sadece fizyolojik değil aynı zamanda bilişseldir. Bu bağlamda, tekrarlanmayan stres durumlarında bilişsel esnekliği sağlamak ve nöronlar arasında bağlantı kurmak mümkün olsa da tekrarlanan stres durumlarında bilişsel bozulmaların meydana geldiği ve nöronlar arasında kurulan bağlantının zayıfladığı bir diğer ifade ile nöronal ateşlemenin zayıfladığı gözlemlenmiştir (Fumagalli vd., 2007, s. 209, 211; McEwen, 2008, s. 177-180; Radley vd., 2011, s. 482; Radley vd., 2015, s. 2-6). Stresin etkilediği alanlardan biri de ön beyin olarak bilinen ve beynin ön kısmını kaplayan prefrontal kortektir. Prefrontal korteks, bireyin kişiliği ve davranışları üzerinde rol oynayan, dikkat ve motivasyonunu sürdürebilmesini sağlayan, sözcükleri tanıyabilmesinden konuşma kabiliyetine kadar fiziksel ve mental birçok aktivitesi üzerinde hakimiyet kurarak motor becerilerinin gelişmesinde etkin rol oynayan ve aynı zamanda karmaşık problemleri çözebilmesi, geleceği tahmin edebilmesi, toplumsal ve ahlaki kuralları analiz ederek sosyal yaşamla uyum içerisinde olabilmesi gibi bireyin sosyal yönünün gelişmesini sağlayan faktörleri içeren bir alandır (Zararsız & Sarılmaz, 2005, s. 234-236). Bu bağlamda, prefrontal korteks'in stres gibi beyin yapısındaki işleyişi bozan bir unsurdan etkilenmesi durumunda bireyin hatırlamakta, öğrenmekte, dikkat ve motivasyonunu toparlamakta güçlük yaşaması ve problem çözmek veya çözüm üretmek gibi motor

becerilerini kullanmakta zorlanması muhtemeldir. Bu durumda nöronlar arasındaki bağlar zayıflayarak bireyin nöroplastisitesini olumsuz yönde etkilenecektir. Bunun sonucunda ise bireyin hem kişisel yaşamı hem de iş yaşamı olumsuz yönde etkilenecektir. Bu bağlamda, bireyin motor becerilerini kullanmakta zorlanması, iş motivasyonu ve iş performansında düşüşler yaşaması ve tükenmişlik, depresyon gibi sonuçların ortaya çıkması muhtemeldir. Buna göre, Şekil 2’de görüldüğü üzere iş stresinin nöroplastisite üzerindeki etkileri bireysel ve örgütsel sonuçlar olmak üzere 2 alt başlıkta incelenebilir (Zararsız & Sarılmaz, 2005, s. 233-236; McEwen, 2008, s. 177-182; Radley vd., 2015, s. 5; Yousaf, Saleem & Naseer, 2019, 49; Kelly vd., s. 3-20; Prasetyo, Purwandari & Syah, 2021, s.392).

ŞEKİL 2. İş Stresinin Çalışanların Nöroplastisitesi Üzerindeki Etkisi (Blaug, Kenyon & Lekhi, 2007, s.4, 15-17).

Şekil 2’de görüldüğü üzere stresin bireyin nöroplastisitesi üzerindeki sonuçlarını bireysel sonuçlar ve örgütsel sonuçlar olmak üzere 2 açıdan ele almak mümkündür. Buna göre, stresin bireyin nöroplastisitesi üzerindeki bireysel sonuçları; dikkat ve motivasyonu toparlamakta güçlük çekmek ile hatırlamakta ve öğrenmekte güçlük çekmek iken örgütsel sonuçları; performansta gerileme ve psikomotor becerilerde gerileme olarak ifade edilebilir (Zararsız & Sarılmaz, 2005, s. 235-236; McEwen, 2008, s. 180; Kelly vd., 2020, s. 9-19; Gellner, 2022, s. 1-7). Bu bağlamda, iş stresinin çalışanların nöroplastisitesi üzerindeki bireysel sonuçları düşünüldüğünde dikkat, motivasyon, hatırlama ve öğrenmenin nöroplastisite ile doğrudan ilişkisi gözlemlenmektedir. En basit ifade ile nöroplastisite, beyindeki nöronlar arasındaki aktivite yani iletişim sonucu oluşmaktadır. Bu bağlamda, nöroplastisite bireyin deneyimlerine ve çevresel uyaranlara yanıt olarak ortaya çıkan yapısal ve işlevsel değişiklikler

olarak ifade edilmektedir (Rapoport & Gogtay, 2008, s. 181; Cramer vd., 2011, 1595). Buna göre, bireyin beyin işlevi ve esnekliği yani nöroplastisitesi; algı, dikkat, motivasyon, hatırlama ve öğrenme gibi bilişsel deneyimler ile güçlenirken alzheimer, demans (bunama), şizofreni, depresyon, anksiyete ve travma sonrası stres bozukluğu gibi nöropsikiyatrik hastalıklar ve bağımlılık gibi biyolojik-psikolojik hastalıklar sonucu gerilediği bilinmektedir (Cramer vd., 2011, 1596-1601; Kolassa & Elbert, 2007, s. 321-324; Pittenger & Duman, 2008, s. 88-91; Satsangi & Brugnoli, 2018, s. 76-82). Bu bağlamda, dikkat, hatırlama ve öğrenme gibi bilişsel becerilerdeki gerilemenin performans ve psikomotor becerilerde düşüşe neden olması muhtemeldir, çünkü bireyin bilişsel aktiviteleri davranışları, davranışları ise deneyimleri üzerinde etkilidir. Örneğin; aerobik egzersizleri, vücut geliştirme eğitimleri, görev odaklı fizik tedaviler ve yürümek gibi egzersizlerin beyin nöroplastisitesini güçlendirdiği ve böylece davranışı iyileştirdiği gözlemlenmiştir. Bu bağlamda, aktiviteye bağlı uyaranların/uyarımların nöroplastisiteyi desteklediği bilinmektedir. Cramer ve diğerlerine göre (Cramer vd., 1599), aktivite ile sağlanan bu uyarım nöroplastik değişikliklere neden olan, plastisiteyi teşvik eden ve motor becerileri iyileştirerek umut vadeden yeni bir yöntemdir (Cramer vd., 2011, 1596-1601). Günümüzde tedavi amaçlı da kullanılan bu yöntem, yüzyıllardır bireylerin farkında olmasa da mesleki eğitim ve işi sürdürümü sırasında gelişmekte olan bir yöntemdir. Örneğin; gelişimsel nöroplastisiteyi inceleyen bir çalışmada (Maguire, Woollett & Spiers, 2006), Londra'daki taksi şoförlerinin Londra sokaklarında gezinmeye harcadıkları zaman miktarı ile gezinme aktiviteleri arasında pozitif bir ilişki olduğu gözlemlenmiş ve bu bağlamda artan nöroplastik tepkiler tespit edilmiştir. Bir başka çalışmada (Draganski vd., 2004) benzer şekilde hokkabazlık eğitimi alan bireylerin ardışık parmak hareketlerini tekrarlaması sonucu psikomotor becerileri gelişirken nöroplastisite düzeylerinin de arttığı gözlemlenmiştir. Buna göre, bireyin işi sürdürümü sırasında gerçekleştirdiği aktivitelerin iş performansı ve psikomotor becerileri üzerinde destekleyici ve güçlendirici bir etkisinin olduğunu ifade etmek mümkündür (Draganski vd., 2004, s. 311,312; Maguire, Woollett & Spiers, 2006, s. 1091-1100; Rapoport ve Gogtay, 2008, s. 181). Fakat bireyin işi sürdürümü sırasında deneyimlenen veya hissedilen stres gibi unsurların bu etkiyi zayıflatmış veya gerilettiği bilinmektedir. Bu bağlamda, geçici stres durumlarında stresin ortaya çıkardığı fizyolojik ve psikolojik rahatsızlıkların da azalan stres ile gerilediği, devam etmesi durumunda ise ilerlediği ve sadece organlar, hormonlar ve kas sistemine etki etmekle kalmayıp sinir sistemine de etki ederek nöronlar arasındaki ateşlemeyi/etkileşimi azalttığı gözlemlenmiştir (Satsangi & Brugnoli, 2018, s. 80, 81). Bu etkileşimin ise bireyin bilişsel ve zihinsel işleyişini değiştirdiği ya da gerilettiği bilinmektedir (Kolassa & Elbert, 2007, s. 322). Buna göre, stresin bireyin nöroplastisitesini olumsuz yönde etkileyerek konsantrasyonunu zayıflatması ve performansını azaltması muhtemeldir. Bu bağlamda, işte yaşanan stresin bireyin nöroplastisitesini etkileyerek psikomotor becerilerinde ve iş performansında gerilemeye yol açacağı öngörülebilir (Pliszka, 2005, s. 1386-1388; Kolassa & Elbert, 2007, s. 322; Rapoport & Gogtay, 2008, s. 181; Satsangi & Brugnoli, 2018, s. 78-103).

Nitekim yapılan araştırmalarda (McEwen, 2006; Rapoport & Gogtay, 2008; Gellner, 2022) stresin, bireylerin psikomotor becerilerini gerilettiği gözlemlenmiştir (McEwen, 2006, s. 265-273; Rapoport & Gogtay, 2008, s. 181; Gellner, 2022, s. 7). Bu bağlamda, psikomotor becerilerde gerileme, bireyin işte geliştirdiği motor becerilerindeki gerilemeyi ifade etmektedir (McEwen, 2006, s. 177,180; Gellner, 2022, s. 7). Konuya dair ABD'de hemşirelik eğitimi alan bir grup öğrenci üzerinde yapılan bir araştırmada,

öğrencilere direkt klinik ortamda ve hastalar üzerinde uygulama yaptırmak yerine laboratuvar ortamında statik mankenler üzerinde uygulama yapma imkânı sunulmuştur. Buradaki amaç, hemşire adaylarının hastalara zarar verme korku ve stresinden bağımsız bir şekilde kendi hızlarında psikomotor becerilerini geliştirmelerini sağlamaktır. Kendi hızlarında vurgusu ile kastedilen unsur ise stres ve korkunun bireyin psikomotor beceri performansını düşürme ihtimalidir. Nitekim hemşirelik eğitimi alan 68 öğrenci üzerinde yapılan bir diğer araştırmada (Ross, 2012), söz konusu simülasyon uygulaması ile öğrencilerin psikomotor beceri performansının arttığı gözlemlenmiştir (Ross, 2012, s. 428-434). Hemşirelik eğitimi alan öğrenciler üzerine yapılan başka bir meta analiz çalışmasında ise (Vincent, Sheriff & Mellott, 2015), söz konusu uygulamanın öğrencilerin psikomotor beceri ve performansını iyileştirdiği görüşünü desteklemektedir (Vincent, Sheriff & Mellott, 2015, s. 83; Cant & Cooper 2017, s. 68). Bu uygulamanın öğrencilerin kaygı ve stres düzeyi üzerindeki etkileri incelendiğinde ise (Foronda, Lui ve Bauman, 2013), klinik ortama kıyasla daha az stres yaşadıkları hatta laboratuvar ortamında geliştirilen psikomotor becerilerin klinik ortamda uygulanması durumunda daha az kaygı verici bir hal aldığı gözlemlenmiştir. Bu bağlamda, performansta ve psikomotor becerilerde görülen gerilemenin iş stresinin çalışanların nöroplastisitesi üzerindeki örgütsel sonuçlarından olduğunu ifade etmek mümkündür (Foronda, Lui ve Bauman, 2013, s. 412).

E. TARTIŞMA

Stres veya iş stresi kavramına ilişkin literatür taraması yapıldığında Google Akademik, PubMed vb. veri tabanlarında ulaşılan çalışmaların birçoğunun hizmet sektörü meslek grupları içerisinde yer alan sağlık çalışanları üzerine olduğu gözlemlenmektedir (Rutter, Herzberg & Paice, 2002, s. 543; Stanley, Buvaeswari, & Arumugam, 2018, s. 93; Kızılkaya, 2024, s. 20277). Sağlık hizmetleri alanında gözlemlenen bu yüksek düzeydeki stresin, çalışanların özerklikten yoksun ve diğer örgütlere göre fiziksel olarak daha az rahat hissettikleri organizasyonlarda çalışmalarından kaynaklı olduğu düşünülmektedir (Bennett vd., 2001, s. 55, 56; Lloyd, King, & Chenoweth, 2002, s. 263; Abarghouei vd., 2016, s. 2626). Sağlık çalışanları için stres yaratan bir diğer unsur ise hasta beklentileridir (Rutter, Herzberg & Paice, 2002, s. 543-545). Tüm bu karmaşık ve zorlayıcı koşullar fiziksel ve zihinsel yorgunluğa yol açarak sağlık çalışanlarının işlerini etkili bir şekilde yapma becerilerini olumsuz yönde etkilemektedir (Lloyd, King, & Chenoweth, 2002, s. 256; Morazes vd., 2009, s. 243; Stanley, Buvaeswari, & Arumugam, 2018, s. 93). Bunun sonucunda, işteki beceri ve yetenekleri ile talepleri karşılayamayacak duruma geldikleri gözlenmiştir (Abarghouei vd., 2016, s. 2626-2629; Stanley, Buvaeswari, & Arumugam, 2018, s. 94). İş stresinden sağlık çalışanları kadar etkilendiği düşünülen diğer meslekler ise bankacılar ve öğretmenlerdir. Buna göre, bankacıları, öğretmenleri ve öğretilenleri etkileyen stres unsurunun iş yükü, akademisyenleri etkileyen stres unsurunun ise rekabet olduğu düşünülmektedir (Rutter, Herzberg & Paice, 2002, s. 543-545; Alayoubi, 2022, s. 93). Rekabet nedeniyle yüksek düzeyde strese maruz kaldığı düşünülen diğer meslekler ise avukatlar ve mühendislerdir (Tsai, Huang & Chan, 2009, s. 443; Jensen & Cross, 2021, s. 372). Buna göre, yüksek düzeyde iş stresine maruz kalan çalışanların performanslarındaki verimliliğin azalması, motivasyonda ve iş tatmininde düşüş gibi olumsuz etkilerin görülmesi muhtemeldir (Jackson & Frame, 2018, s. 3-5; Alayoubi, 2022, s. 93-96). Bu bağlamda, iş stresinin meslek grubu fark etmeksizin çalışanlar üzerinde fiziksel ve bilişsel açıdan birtakım olumsuz etkiler yarattığını

ifade etmek mümkündür (Lloyd, King, & Chenoweth, 2002, s. 256; Morazes vd., 2009, s. 243; Tsai, Huang & Chan, 2009, s. 443; Stanley, Buvaeswari, & Arumugam, 2018, s. 93; Jensen & Cross, 2021, s. 372).

Konuya dair yapılan bazı araştırmalar (Kyriacou, 2001; Rutter, Herzberg & Paice, 2002; Stebbing, 2004; Wu, 2011) incelenip iş stresinin bireylerin psikolojisi üzerindeki etkilerine bakıldığında stresin kronikleşmesi yani sürekli olarak devam etmesi sonucunda depresyon, tükenmişlik ve iş tatminsizliği gibi konuların öne çıktığı gözlemlenmektedir. İş stresinin çalışanların bilişsel becerileri üzerindeki etkilerine bakıldığında ise dikkat eksikliği, karar almada güçlük çekmek ve iş performansında azalma gibi konuların öne çıktığı görülmektedir (Kyriacou, 2001, s. 28-30; Rutter, Herzberg & Paice, 2002, s. 543-548; Stebbing, 2004, s. 93, 94). Buna göre, iş stresi bireyin iş kalitesini azaltarak işteki performansını işlevsiz hale getirebilir, çünkü stresin bireyin işine olan konsantrasyonunu sınırlandırarak enerjisini boşa harcamasına ve böylece performansının etkilenmesine neden olduğu bilinmektedir (Wu, 2011, s. 22, 23). Park ve Kim'e göre (2013), stres beynin hafızasını işgal ederek bireyin gün içinde yaptığı görevlere ilişkin konsantrasyonunun düşmesine neden olabilir. Bunun sonucunda, bireyin yaptığı iş ve görevlerde hata oranının artması ve kazaların yaşanması muhtemeldir, çünkü kazalar genellikle dikkat eksikliği veya dikkat dağınıklığı sonucu meydana gelmektedir. Böylece stres, bireyin bilişsel yapısını etkileyerek dalgınlık oranının artması veya bireyin stresle başa çıkamaması gibi durumları ortaya çıkarabilir. Bu bağlamda, tanınan birini hatırlayamama, sürekli tekrarlanan bir işi unutmama, eksik veya yanlış yapma gibi durumların görülmesi muhtemeldir. Park ve Kim (2013), bu durumu "bilişsel başarısızlık" olarak nitelendirilmiştir. Buna göre, şekeri ağzımıza ambalajını ise çöpe atmak isterken ambalajı ağzımıza atıp şekeri çöpe atmamız bilişsel başarısızlığın bir örneğidir (Park ve Kim, 2013, s. 210). Bu bağlamda, iş stresinin beynin bilişsel işlevini ve nöroplastisitesini etkileyerek bireysel ve örgütsel sonuçlara neden olduğunu ifade etmek mümkündür (Kyriacou, 2001, s. 28-30; Rutter, Herzberg & Paice, 2002, s. 543-548; Stebbing, 2004, s. 93, 94; Wu, 2011, s. 22-30).

İş stresinin birey üzerinde olumlu mu yoksa olumsuz mu etkilere yol açtığını anlayabilmek için önemli olan unsur bireyin bu stresi ne düzeyde algıladığı ve algılanan stresin ne kadar sürdüğüdür. Bireyin algıladığı stresin düzeyi yüksekse bu durum performans düşüşü gibi olumsuz sonuçlara yol açabilir fakat bireyin algıladığı stresin düzeyi düşükse bu durum birey tarafından bir meydan okuma olarak yorumlanıp daha iyi bir performans sergilemesine yol açabilir. Buna göre, bireyin işte yaşadığı stres karşısında duygularını anlamasını sağlayan şey bilişsel becerileridir (Wu, 2011, s. 23-29). Bu bağlamda, bilişsel becerilerin yani bilişsel rezervin artması nöronal bağlantıların sürdürülmesi ve böylece nöroplastisitenin yani nöronlar arasındaki ateşlenmenin artması ile ilişkilidir. Bilişsel becerilerin yani bilişsel rezervin azalması ise nöroplastisitenin azalması yani nöronlar arasındaki bağlantıların zayıflaması ile ilişkilendirilmiştir (Vance vd., 2012, s. 219, 220). Konuya dair çalışanlar üzerinde yapılan bazı araştırmalarda (Gaser & Schlaug, 2003; Maguire, Woollett & Spiers, 2006), nöronlar arasındaki bağlantıyı kuvvetlendiren unsurun bireyin işi sürdürümü sırasında aktif olarak kullandığı bilişsel becerileri olduğu gözlemlenmiştir (Gaser & Schlaug, 2003, s. 516; Maguire, Woollett & Spiers, 2006, s. 1091). Buna göre, Londradaki taksi şoförleri ve otobüs şoförlerinin nörolojik analizlerini inceleyen bir araştırmada (Maguire, Woollett & Spiers, 2006), şoförlerin hipokampuslarındaki gri madde hacmi karşılaştırıldığında, taksi şoförlerinin otobüs şoförlerine göre daha fazla gri madde hacmine sahip olduğu gözlemlenmiştir. Bu durum, taksi şoförlerinin navigasyon deneyimi ile ilişkilendirilmiştir, çünkü

otobüs şoförleri kısıtlı rota ve daha rutin bir güzergâh içerisinde hizmet verirken taksi şoförleri daha geniş bir alanda sürekli farklı yerleri dolaşarak hizmet vermektedir. Buna göre, dikkat, odaklanma, planlama ve uygulama gibi motor becerilerin kullanılmasını gerektiren bu deneyim bireyin nöroplastisitesini olumlu yönde etkilemektedir. Bu bağlamda, Londra'daki taksi şoförleri ve otobüs şoförlerinin MRI taramalarını karşılaştırdıklarında, deneyim yılının gri madde üzerinde anlamlı bir farklılık yaratmadığı fakat navigasyon ile gezinmenin hipokampüste artışa neden olduğu ve böylece taksi şoförlerinin nöroplastisite düzeyinin otobüs şoförlerinin nöroplastisitesine kıyasla daha yüksek olduğu gözlemlenmiştir (Maguire, Woollett & Spiers, 2006, s. 1091-1100).

Müziyen olanlar ve müziyen olmayanlar arasındaki gri madde farklılıklarını inceleyen bir başka araştırmada ise (Gaser & Schlaug, 2003) bireylerin hipokampuslarındaki gri madde hacmi karşılaştırıldığında, müziyen olanların müziyen olmayanlara göre daha fazla gri madde hacmine sahip olduğu gözlemlenmiştir. Bu durumun, müziyenlerin karmaşık motor ve işitsel becerileri erken yaşta öğrenerek kariyerleri boyunca prova tekrarları ile geliştirmelerinden kaynaklı olduğu düşünülmektedir (Gaser & Schlaug, 2003, s. 514-516). Buna göre, profesyonel olan müziyenler, amatör müziyenler ve müziyenler olmayanlar arasındaki gri madde hacminde anlamlı bir düşüş olmadığı gözlemlenmiştir. Fakat performans sergileyen müziyenlerin nöroplastisitesinin müziyen olmayanların nöroplastisitesine kıyasla daha yüksek düzeyde olduğu gözlemlenmiştir (Gaser & Schlaug, 2003, s. 516). Bu bağlamda, dikkat, odaklanma, planlama ve uygulama gibi motor becerileri kullanmayı gerektiren işlerin çalışanların nöroplastisitesini olumlu yönde etkilediğini ifade etmek mümkündür (Gaser & Schlaug, 2003, s. 516; Maguire, Woollett & Spiers, 2006, s. 1091). Fakat bu durum işte hissedilen stres ve bireyin strese karşı duyarlılık düzeyine göre farklılık göstermektedir. Buna göre, stres hassasiyetinin motorkorteks ve nöroplastisite üzerinde bozulmaya neden olup olmadığını inceleyen bir araştırmada (Gellner, 2022), stres ile değişen nöroplastisite ve bozulmuş motor öğrenme arasında bir bağlantı bulunmuştur. Bu bağlamda, strese duyarlı veya kronik strese maruz kalan bireylerin nöroplastisitesinin olumsuz yönde etkilenecek motor öğrenme becerilerinde bozulma veya motor öğrenme yeteneğinde kayıplar gözlemlenmiştir (Gellner, 2022, s. 7, 8). Kronik stres karşısında hipokampusun esnekliğini inceleyen başka bir araştırmada ise (McEwen, 2006) bu görüşü destekleyecek şekilde kronik stresin yarattığı aşınma ve yıpranma ile hipokampüste yaşanan değişiklik sonucu nöroplastisitenin olumsuz yönde etkilenebileceğini ifade edilmiştir. McEwen (McEwen, 2006), Londradaki taksi ve otobüs şoförleri üzerine yapılan araştırmayı (Maguire, Woollett & Spiers, 2006) örnek göstererek stres karşısında hipokampusun bireysel farklılıklar gösterebileceğini fakat tekrarlayan stresin genellikle beyin yapısında işlevsel bozukluklara ve nöron kayıplarına yol açabileceği belirtilmiştir. Örneğin, strese karşı duyarlı bireyler açısından stres kaynaklı bu deneyimler daha kolayca ortaya çıkabilir veya daha çabuk tetiklenebilir. Kamusal alanda sürekli veya tekrarlayan strese maruz kalan bireylerde ise özsaygı ve özgüven eksikliği görülebilir (McEwen, 2006, s. 265-273).

Czeh ve diğerlerine göre (2001), bunun nedeni, stresin bireyin bilişsel işlevini bloke ederek, sinirsel esneklik kaybına yol açması ve nöronlar arasındaki bağın kurulmasını engellemesidir. Bu bağlamda, bireyin nöroplastisitesini olumsuz yönde etkileyen bu durumun antidepresan tedavisi ile yeniden şekillendirilerek yeni nöron oluşumunun desteklenebileceği ifade edilmiştir (Czeh vd., s. 12796-12801). Vance ve diğerleri (2012) ise nöroplastisite üzerindeki bu negatif etkilerin; egzersiz, beslenme, uyku,

sosyal etkileşim gibi konulara dikkat edilmesi sonucu pozitif çevrilebileceğini düşünmektedir (Vance vd., s. 220-2024). Nitekim, hokkabaz olanlar ve hokkabaz olmayanlar üzerinde yapılan bir çalışmada (Draganski vd., 2004), deney hokkabazların eğitim ve performans sırasında yaptığı ardışık parmak hareketlerinden kaynaklı olarak görsel motor korteksinde esneklik ve nöroplastisite düzeyinde geçici de olsa bir artış gözlemlenmiştir (Draganski vd., 2004, s. 311,312; Rapoport & Gogtay, 2008, s. 181). Benzer şekilde, Tiyatro, müzik ve oyunculuk eğitimi alan katılımcılar üzerine yapılan bir çalışmada (Noice & Noice, 2008) bilişsel uyarım ve eğitim sonucu tiyatro eğitimi alan katılımcılarda yüksek sözlü bellek ve muhakeme ölçümleri gözlemlenirken, müzik eğitimi ve oyunculuk eğitimi alan katılımcılarda sözel akıcılık ve anında kelime hatırlama becerileri gözlemlenmiştir (Noice & Noice, 2008, s. 56-75; Vance vd., 2012, s. 221). Oyuncular açısından bakıldığında, bireyin işi sürdürümü sırasında yaptığı ezberlerin, kısa egzersizlerin, oynadığı sahne ve performansların sadece bireyin bilişsel işlevi ve nöroplastisite düzeyini arttırmakla kalmayıp, oyunculuk sırasında kullanılan jest, mimik ve yüz ifadelerinin fizyolojik açıdan, performans sergilerken ortaya çıkan duyguların psikolojik açıdan, kelime ve düşüncelerin ise bilişsel açıdan bütünüyle ve eş zamanlı olarak bireyi geliştirdiği ve işe katılımını sağladığı düşünülmektedir (Noice & Noice, 2008, s. 72-73). Bu bağlamda, bireyin işi sürdürümü sırasında kullandığı bilişsel becerilerin nöroplastisitesi üzerinde bir etkisi olduğunu ifade etmek mümkündür (Curtin, Stanwick & Beddie, 2011, s. 57-60; Vance vd., 2012, s. 219-220).

Ayrıca yorgan dikmenin ve dijital kamera kullanmanın öğretildiği katılımcılar incelendiğinde yorgan dikmeyi öğrenen grubun hız konusunda geliştiği, dijital kamera kullanmayı öğrenen grubun ise uzun süreli bellek açısından gelişme gösterdiği, oyuncular açısından bakıldığında ise her iki gruba kıyasla oyuncuların hemen hemen tüm ölçütlerde gelişme gösterdiği gözlemlenmiştir. Buna göre, stres azaltma ve hafıza teknikleri eğitimleri ile bilişsel rezervin artırılması mümkündür (Noice & Noice, 2008, s. 71, 74, 75). Bu bağlamda, stresin bireyin nöroplastisitesinde ve motor becerilerinde gerilemelere neden olduğunu fakat bu durumun bireyin strese yatkınlığına ve sürdürmekte olduğu işe veya üstlendiği göreve göre değişiklik gösterebileceğini ifade edilebilir (Gellner, 2022, s. 7, 8). Nöroplastisite ile ilgili genler ve stresle başa çıkma tarzlarındaki çeşitliliği inceleyen bir çalışmada (Aizawa vd., 2015), bireyin nöroplastisitesi ve strese genetik olarak yatkınlığı birbirinden ayrı tutularak incelenmiş olup bireyin strese yatkınlığının stresle başa çıkma beceri ve yöntemleriyle normalize edilebileceği düşünülmektedir. Buna göre, nöroplastisite kısa süreli, aralıklı veya geçici stresin hissedildiği durumlarla başa çıkmada yeterli olabilir. Fakat beyin kronik strese karşı esnek bir yapı olsa da strese genetik yatkınlık veya strese karşı hassasiyetle birlikte bireyin stresle başa çıkması zorlaşabilir. Bunun sonucunda, yönetilemeyen uzun süreli stres depresyonla sonuçlanabilir. Bu bağlamda, birey stresle başa çıkabilmek için davranışsal ve psikolojik açıdan yeterli adaptasyon yeteneği geliştirmelidir (Aizawa vd., 2015, s. 2-8). Tüm bu bilgiler doğrultusunda stresin bireyin nöroplastisitesi üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu, bilişsel becerileri üzerinde ise olumlu bir etkisi olduğunu ifade etmek mümkündür. Buna göre, birey işte yaşadığı stresle baş edebildiğinde veya işte hissettiği stresin etkilerini doğru yönetebildiğinde bilişsel becerilerinin gelişmesi, böylece nöroplastisite düzeyinin artması, bunun sonucunda ise işteki performansının iyileşmesi ve başarı düzeyinin artması muhtemeldir.

Sonuç

Tüm bu bilgiler doğrultusunda, iş stresinin meslek grubu fark etmeksizin çalışanlar üzerindeki gerek fizyolojik ve psikolojik gerekse bilişsel açıdan birtakım olumsuz etkilerinin olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Fizyolojik etkileri bireyin fiziksel sağlığını, psikolojik etkileri ise ruh sağlığını etkilerken, bilişsel etkileri bireyin bilişsel işlevini ve bunun sonucunda nöroplastisitesini etkilemektedir. Oysa birey işi sürdürümü sırasında kullandığı beceri ve yeteneklerini, eğitim ve pratikle geliştirirken farkında olmadan nöronlar arasındaki bağları kuvvetlendirmektedir. Stres, depresyon ve tükenmişlik gibi bilişsel işlevini geriletebilecek durumlara maruz kaldığında ise nöronlar arasındaki bağın zayıfladığı veya yok olduğu bilinmektedir. Bu durumun bireyin hatırlama ve öğrenme becerilerinde gerilemeye yol açması ve bunun sonucunda sahip olduğu bilgi ve becerilerde gerileme veya performans kaybı yaşanması muhtemeldir. Bu bağlamda, bireyin bilişsel sağlığı işteki performans verimliliği açısından fizyolojik ve psikolojik sağlığı kadar önemlidir. Fakat çalışanların işte karşılaştıkları aşırı iş yükü, karşılanmayacak düzeydeki iş talepleri gibi stresi tetikleyen durumlar bilişsel işlev ve nöroplastisite düzeyleri üzerinde olumsuz etkiler yaratabilir. Böylece birey motor becerilerini kullanmaz hale gelebilir. Bunun sonucunda ise nöronlar arasındaki iletişimin azalarak hatırlama ve öğrenme gibi işte aktif olarak kullandığı beceri ve yeteneklerini geliştirmesini engelleyebilir. Bu bağlamda, iş stresinin bireyin nöroplastisitesi üzerinde olumsuz birtakım değişimler yaratabileceğini ifade etmek mümkündür.

İşte hissedilen stres; bireyin yaptığı iş, genetik yapısı, kişiliği ve stresle baş edebilme becerileri kadar birçok unsurun birlikteliği ile şekillense de kronik stres söz konusu olduğunda neredeyse tüm bireyler üzerinde dikkat dağınıklığı, odaklanma, hatırlama ve öğrenme güçlüğü, performansta düşüş, iş tatmini ve işe bağlılıkta azalma gibi olumsuz etkilere yol açtığı bilinmektedir. Buna göre stres, bireyin beyin işleyişine etki ederek bir yandan bilişsel becerilerinin kaybına veya azalmasına yol açarken diğer yandan da birey üzerindeki baskı ve stresi arttırarak fizyolojik ve psikolojik semptomlarının ilerlemesine veya yeni semptomlar göstermesine yol açabilir. Bunun sonucunda ise sadece bireyin genel sağlığı değil iş yaşamı da olumsuz yönde etkilenebilir. Bu açıdan bakıldığında günümüze dek genellikle stresin bireylerin fizyolojisi ve psikolojisi üzerindeki etkileri incelenmiş, fakat bireyin nöroplastisitesi yani beyin sağlığı ve işleyişi üzerindeki etkileri fizyolojik ve psikolojik unsurlar kadar incelenmemiştir. Bu nedenle, gelecek çalışmalar için iş stresinin çalışanların nöroplastisitesi üzerindeki etkilerini inceleyen araştırmalara öncelik verilmesi veya söz konusu araştırmaların örgütsel psikoloji bilimi açısından en az tükenmişlik kavramı kadar sayıca arttırılması önerilebilir. Türkçe literatür tarandığında, iş stresinin çalışanların nöroplastisitesi üzerindeki etkisini inceleyen benzer bir çalışmaya rastlanmamış olup, uluslararası literatür tarandığında ise konuyu içeren erişime açık kaynakların yetersiz olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, literatürdeki eksikliğin giderilmesinin sağlanması amacıyla çeşitli meslek grupları üzerinde yapılacak çalışmalar ile iş stresinin çalışanların nöroplastisitesi üzerindeki etkileri daha geniş ve kapsamlı bir şekilde incelenebilir.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma için etik kurul izni gerektirecek bir içerik bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Abarghouei, M. R., Sorbi, M. H., Abarghouei, M., Bidaki, R., & Yazdanpoor, S. (2016). A study of job stress and burnout and related factors in the hospital personnel of Iran. *Electronic Physician*, 8(7), 2625-2632. doi:10.19082_2625.
- Alayoubi, M. M., Arekat, Z. M., Al Shobaki, M. J., & Abu-Naser, S. S. (2022). The impact of work stress on job performance among nursing staff in Al-Awda Hospital. *Foundations of Management*, 14(1), 89-110.
- Akanji, B., Mordi, C., & Ajonbadi, HA. (2020). The experiences of work-life balance, stress, and coping lifestyles of female professionals: insights from a developing country. *Employee Relations: The International Journal*, 42(4), 999-1015. doi:10.1108/er-01-2019-0089.
- Aizawa, S., Ishitobi, Y., Masuda, K., Inoue, A., Oshita, H., Hirakawa, H., Ninomiya, T., Maruyama, Y., Tanaka, Y., Okamoto, K., Kawashima, C., Nakanishi, M., Higuma, H., Kanehisa, M., & Akiyoshi, J. (2015). Genetic association of the transcription of neuroplasticity-related genes and variation in stress-coping style. *Brain and behavior*, 5(9), e00360. <https://doi.org/10.1002/brb3.360>.
- Barling, J., Kelloway, EK., & Frone, MR. (Ed.). (2004). *Handbook of work stress*. Sage publications.
- Bennett, P., Lowe, R., Matthews, V., Dourali, M., & Tattersall, A. (2001). Stress in nurses-coping, managerial support and work demand. *Stress and Health*, 17(1), 55-63. doi:10.1002_1532-2998(200101)17-1_55--aid-smi879_3.0.co;2-2.
- Berton, O., McClung, C. A., Dileone, R. J., Krishnan, V., Renthal, W., Russo, S. J., Graham, D., Tsankova, N. M., Bolanos, C. A., Rios, M., Monteggia, L. M., Self, D. W., & Nestler, E. J. (2006). Essential role of BDNF in the mesolimbic dopamine pathway in social defeat stress. *Science (New York, N.Y.)*, 311(5762), 864-868.
- Blaug R, Kenyon A, & Lekhi R. (2007). A report prepared for the work foundation's principal partners: *Stress at work*. London: The Work Foundation.
- Buchanan, D. A. (2012). The new brain-concepts, challenges, and opportunities for mental health nursing. *International Journal of Mental Health Nursing*, 21(2), 96-102. doi:10.1111/j.1447-0349.2011.00780.x.
- Cabib, S., Campus, P., Conversi, D., Orsini, C., & Puglisi-Allegra, S. (2020). Functional and Dysfunctional Neuroplasticity in Learning to Cope with Stress. *Brain Sciences*, 10(2), 1-13. doi:10.3390/brainsci10020127.
- Cammermeyer, J. (1979). Argentophil neuronal perikarya and neurofibrils induced by postmortem trauma and hypertonic perfusates. *Cells Tissues Organs*, 105(1), 9-24. doi:10.1159/000145102.
- Cant, R. P., & Cooper, S. J. (2017). Use of simulation-based learning in undergraduate nurse education: An umbrella systematic review. *Nurse Education Today*, 49, 63-71. doi:10.1016/j.nedt.2016.11.015.
- Chrousos, G. P. (2009). Stress and disorders of the stress system. *Nature Reviews Endocrinology*, 5(7), 374-381. doi:10.1038/nrendo.2009.106.
- Curtin, P., Beddie, F.M., & Stanwick, J. (2011). *Fostering Enterprise: The Innovation and Skills Nexus-Research Readings*. National Centre for Vocational Education Research.
- Costandi, M. (2016). *Neuroplasticity*. The MIT Press.

- Cramer, S. C., Sur, M., Dobkin, B. H., O'Brien, C., Sanger, T. D., Trojanowski, J. Q., ... Vinogradov, S. (2011). Harnessing neuroplasticity for clinical applications. *Brain*, 134(6), 1591-1609. doi:10.1093/brain/awr039.
- Czeh, B., Michaelis, T., Watanabe, T., Frahm, J., de Biurrun, G., van Kampen, M., ... Fuchs, E. (2001). Stress-induced changes in cerebral metabolites, hippocampal volume, and cell proliferation are prevented by antidepressant treatment with tianeptine. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 98(22), 12796-12801. doi:10.1073/pnas.211427898.
- DeFelipe, J. (2006). Brain plasticity and mental processes- Cajal again. *Nature Reviews Neuroscience*, 7(10), 811-817. doi:10.1038/nrn2005.
- Eisch, A. J., Bolaños, C. A., de Wit, J., Simonak, R. D., Pudiak, C. M., Barrot, M., ... Nestler, E. J. (2003). Brain-derived neurotrophic factor in the ventral midbrain-nucleus accumbens pathway: a role in depression. *Biological Psychiatry*, 54(10), 994-1005. doi:10.1016/j.biopsych.2003.08.
- Foronda, C., Liu, S., & Bauman, E. B. (2013). Evaluation of Simulation in Undergraduate Nurse Education: An Integrative Review. *Clinical Simulation in Nursing*, 9(10), 409-416. doi:10.1016/j.ecns.2012.11.003.
- Fuchs, E., & Flügge, G. (2014). Adult Neuroplasticity: More than 40 years of research. *Neural Plasticity*, 2014, 1-10. doi:10.1155/2014_541870.
- Fumagalli, F., Molteni, R., Racagni, G., & Riva, M. A. (2007). Stress during development: Impact on neuroplasticity and relevance to psychopathology. *Progress in neurobiology*, 81(4), 197-217. <https://doi.org/10.1016/j.pneurobio.2007.01.002>.
- Cabrera-Aguilar, E., Zevallos-Francia, M., Morales-García, M., Ramírez-Coronel, A. A., Morales-García, S. B., Sairitupa-Sanchez, L. Z., & Morales-García, W. C. (2023). Resilience and stress as predictors of work engagement: the mediating role of self-efficacy in nurses. *Frontiers in psychiatry*, 14, 1202048. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2023.1202048>.
- Gellner, A. K., Sitter, A., Rackiewicz, M., Sylvester, M., Philipsen, A., Zimmer, A., & Stein, V. (2022). Stress vulnerability shapes disruption of motor cortical neuroplasticity. *Translational psychiatry*, 12(1), 91. <https://doi.org/10.1038/s41398-022-01855-8>.
- Gould, E. (1999). Neurogenesis in adulthood- a possible role in learning. *Trends in Cognitive Sciences*, 3(5), 186-192. doi:10.1016_s1364-6613(99)01310-8.
- Hebb, D.O. (2002). *The Organization of Behavior: A Neuropsychological Theory* (1st ed.). Psychology Press. <https://doi.org/10.4324/9781410612403>.
- İsmail, A., Saudin, N., Ismail, Y., Abu Samah, A. J., & Aminudin, N. N. (2015). Effect of Workplace Stress on Job Performance. *Economic Review: Journal of Economics and Business*, 13(1), 45-57. Retrieved from <https://www.er.ef.untz.ba/index.php/er/article/view/130>.
- Jackson, A. T., & Frame, M. C. (2018). Stress, health, and job performance: What do we know?. *Journal of Applied Biobehavioral Research*. 23. e12147. 10.1111/jabr.12147.

- Jensen, K. J., & Cross, K. J. (2021). Engineering stress culture- Relationships among mental health, engineering identity, and sense of inclusion. *Journal of Engineering Education*, 110(2), 371-392. doi:10.1002/jee.20391.
- Kızılkaya, S. (2024). The mediating role of job burnout in the effect of conflict management on work stress in nurses. *Current Psychology: A Journal for Diverse Perspectives on Diverse Psychological Issues*, 43(23), 20275-20285. <https://doi.org/10.1007/s12144-024-05776-1>.
- Kim, J. J., Foy, M. R., & Thompson, R. F. (1996). Behavioral stress modifies hippocampal plasticity through N-methyl-D-aspartate receptor activation. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 93(10), 4750-4753. doi:10.1073/pnas.93.
- Kelly, M., Soles, R., Garcia, E., & Kundu, I. (2020). Job Stress, Burnout, Work-Life Balance, Well-Being, and Job Satisfaction Among Pathology Residents and Fellows. *American Journal of Clinical Pathology*. doi:10.1093/ajcp/aqaa013.
- Kolassa, I.-T., & Elbert, T. (2007). Structural and Functional Neuroplasticity in Relation to Traumatic Stress. *Current Directions in Psychological Science*, 16(6), 321-325. doi:10.1111_j.14.
- Kyriacou, C. (2001). Teacher Stress-Directions for future research. *Educational Review*, 53(1), 27-35. doi:10.1080/00131910120033628.
- Lazarus, R. S. (2006). *Stress and emotion: A new synthesis*. Springer Publishing Company.
- Levy, M. J. F., Bouille, F., Steinbusch, H. W., van den Hove, D. L. A., Kenis, G., & Lanfumey, L. (2018). Neurotrophic factors and neuroplasticity pathways in the pathophysiology and treatment of depression. *Psychopharmacology*, 235(8), 2195.
- Lin, M., Hou, G., Zhao, Y., & Yuan, T. F. (2018). Recovery of Chronic Stress-Triggered Changes of Hippocampal Glutamatergic Transmission. *Neural Plasticity*, 2018, 1-11. doi:10.1155/2018/9360203. <https://doi.org/10.1155/2018/9360203>.
- Lloyd, C., King, R., & Chenoweth, L. (2002). Social work, stress and burnout: A review. *Journal of Mental Health*, 11(3), 255-265. doi:10.1080/09638230020023642.
- Maguire, E. A., Woollett, K., & Spiers, H. J. (2006). London taxi drivers and bus drivers/ A structural MRI and neuropsychological analysis. *Hippocampus*, 16(12), 1091Y1101. doi/10.1002/hipo.20233.
- McEwen, B. S. (2006). Plasticity of the Hippocampus-Adaptation to Chronic Stress and Allostatic Load. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 933(1), 265-277.
- McEwen, B. S. (2008). Central effects of stress hormones in health and disease: Understanding the protective and damaging effects of stress and stress mediators. *European Journal of Pharmacology*, 583(2-3), 174-185. doi:10.1016/j.ejphar.20.
- Morazes, J. L., Benton, A. D., Clark, S. J., & Jacquet, S. E. (2009). Views of Specially-trained Child Welfare Social Workers. *Qualitative Social Work- Research and Practice*, 9(2), 227-247. doi:10.1177_1473325009350671.
- Newton, S. S., Thome, J., Wallace, T. L., Shirayama, Y., Schlesinger, L., Sakai, N., Chen, J., Neve, R., Nestler, E. J., & Duman, R. S. (2002). Inhibition of cAMP response element-binding protein or dynorphin in the nucleus accumbens produces an antidepressant-like effect. *The Journal of*

neuroscience: The official journal of the Society for Neuroscience, 22(24), 10883-10890. <https://doi.org/10.1523/JNEUROSCI.22-24-10883.2002>

Park, J. (2007). *Work stress and job performance*. Ottawa: Statistics Canada.

Park, Y.-M., & Kim, S. Y. (2013). Impacts of Job Stress and Cognitive Failure on Patient Safety Incidents among Hospital Nurses. *Safety and Health at Work*, 4(4), 210-215.

Papatzikis, E., & Rishony, H. (2022). What is music for neuroplasticity?: Combined value on infant development and inclusion. In *Rethinking inclusion and transformation in special education* (ss. 160-177). IGI Global.

Penzenstadler, B., Torkar, R. & Martinez Montes, C. (2022). Take a deep breath: Benefits of neuroplasticity practices for software developers and computer workers in a family of experiments. *Empirical Software Engineering*, 27(98), 2-64. <https://doi.org/10.1007/s10664-022-10148-z>.

Pliakas, A. M., Carlson, R. R., Neve, R. L., Konradi, C., Nestler, E. J., & Carlezon, W. A. (2001). Altered Responsiveness to Cocaine and Increased Immobility in the Forced Swim Test Associated with Elevated cAMP Response Element-Binding Protein Expression in Nucleus Accumbens. *The Journal of Neuroscience*, 21(18), 7397-7403. doi:10.1523/jneurosci.21-18-07397.2001.

Pittenger, C., & Duman, R. S. (2008). Stress, depression, and neuroplasticity: A convergence of mechanisms. *Neuropsychopharmacology: Official publication of the American College of Neuropsychopharmacology*, 33(1), 88-109. <https://doi.org/10.1038/sj.npp.1301574>.

Pliszka, S. R. (2005). The Neuropsychopharmacology of Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder. *Biological Psychiatry*, 57(11), 1385-1390. doi/10.1016/j.biopsych.2004.08.

Prasetyo, R., Purwandari, D. A., & Syah, T. Y. R. (2021). The effect of customers' incivility and work stress on job satisfaction through burnout. *Journal of Economics, Business, & Accountancy Ventura*, 23(3), 390-401.

Radley, J. J., Kabbaj, M., Jacobson, L., Heydendaal, W., Yehuda, R., & Herman, J. P. (2011). Stress risk factors and stress-related pathology: Neuroplasticity, epigenetics and endophenotypes. *Stress*, 14(5), 481-497. doi:10.3109/10253890.2011.604.

Radley, J., Morilak, D., Viau, V., & Campeau, S. (2015). Chronic stress and brain plasticity: Mechanisms underlying adaptive and maladaptive changes and implications for stress-related CNS disorders. *Neuroscience and biobehavioral reviews*, 58, 79-91. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2015.06.018>

Rapoport, J. L., & Gogtay, N. (2008). Brain neuroplasticity in healthy, hyperactive and psychotic children: insights from neuroimaging. *Neuropsychopharmacology : official publication of the American College of Neuropsychopharmacology*, 33(1), 181-197. <https://doi.org/10.1038/sj.npp.1301553>.

Rumsey, D. (2011). Neuroplasticity and its application for skills in innovative workplaces. İçinde Curtin, P., Stanwick, J., & Beddie, F. (Ed.). *Fostering enterprise: The innovation and skills nexus—research readings* (ss. 52-66). NCVER.

Rutter, H., Herzberg, J., & Paice, E. (2002). Stress in doctors and dentists who teach. *Medical Education*, 36(6), 543-549. doi:10.1046/j.1365-2923.2002.01229.x.

- Ross, J. G. (2012). Simulation and Psychomotor Skill Acquisition: A Review of the Literature. *Clinical Simulation in Nursing*, 8(9), 429-435. doi:10.1016/j.ecns.2011.04.004.
- Tsai, F.-J., Huang, W.-L., & Chan, C.-C. (2009). Occupational Stress and Burnout of Lawyers. *Journal of Occupational Health*, 51(5), 443-450. doi/10.1539/joh.l8179.
- Satsangi, A. K., & Brugnoli, M. P. (2018). Anxiety and psychosomatic symptoms in palliative care: from neuro-psychobiological response to stress, to symptoms' management with clinical hypnosis and meditative states. *Annals of Palliative Medicine*, 7(1), 75-111. doi:10.21037/apm.2017.07.01.
- Sapolsky, R., Uno, H., Rebert, C., & Finch, C. (1990). Hippocampal damage associated with prolonged glucocorticoid exposure in primates. *The Journal of Neuroscience*, 10(9), 2897-2902. doi:10.1523/jneurosci.10-09-02897.1990.
- Selye, H. (1936). A syndrome produced by diverse nocuous agents. *Nature*, 138, 32. <https://doi.org/10.1038/138032a0>.
- Segal, D. L. (2010). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-IV-TR)*. The Corsini Encyclopedia of Psychology. doi:10.1002/9780470479216.
- Stanley, S., Buvanewari, G. M., & Arumugam, M. (2018). Resilience as a moderator of stress and burnout: A study of women social workers in India. *International Social Work*, 002087281880429. doi:10.1177/0020872818804298.
- Stebbing, J. (2004). A questionnaire survey of stress and bullying in doctors undertaking research. *Postgraduate Medical Journal*, 80(940), 93-96. doi/10.1136/pmj.2003.00900.
- Songur, A., Ozen, O. A., & Sarsilmaz, M. (2001). Hipokampus. *Türkiye Klinikleri. Journal of Medical Sciences*, 21(5), 427-431.
- Sousa, N., Cerqueira, J. J., & Almeida, O. F. X. (2008). Corticosteroid receptors and neuroplasticity. *Brain Research Reviews*, 57(2), 561-570. doi:10.1016/j.brainresrev.2007.06.007.
- Vance, D. E., Kaur, J., Fazeli, P. L., Talley, M. H., Yuen, H. K., Kitchin, B., & Lin, F. (2012). Neuroplasticity and Successful Cognitive Aging. *Journal of Neuroscience Nursing*, 44(4), 218-227. doi/10.1097/jnn.0b013e31825275.
- Vincent, M. A., Sherif, S., & Mellott, S. (2015). The Efficacy of High-fidelity Simulation on Psychomotor Clinical Performance Improvement of Undergraduate Nursing Students. *CIN: Computers, Informatics, Nursing*, 33(2), 78-84. doi:10.1097/cin.000000000000001.
- Wang, F., Pan, F., Shapiro, L. A., & Huang, J. H. (2017). Stress Induced Neuroplasticity and Mental Disorders. *Neural plasticity*, 2017,1-3. <https://doi.org/10.1155/2017/9634501>.
- Wang, F., Pan, F., Shapiro, L. A., & Huang, J. H. (2018). Stress Induced Neuroplasticity and Mental Disorders. *Neural Plasticity*, 2018, 1-3. doi:10.1155/2018/5382537.
- Wang, H., Xu, J., Lazarovici, P., Quirion, R., & Zheng, W. (2018). cAMP Response Element-Binding Protein (CREB): A Possible Signaling Molecule Link in the Pathophysiology of Schizophrenia. *Frontiers in Molecular Neuroscience*, 11 (255), 1-14. doi:10.3389/fnmol.2018.00255.
- Zararsız, İ., & Sarsilmaz, M. (2005). Prefrontal Korteks. *Türkiye Klinikleri. Journal of Medical Sciences*, 25(2), 232-237.

Wu, Y.-C. (2011). Job stress and job performance among employees in the Taiwanese finance sector: The role of emotional intelligence. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 39(1), 21–31. doi:10.2224/sbp.2011.39.1.21.

BİR GÜNDELİK HAYAT SOSYOLOJİSİ ANALİZİ: “GASSAL” DİZİ FİLMİ ÖRNEĞİ

 Fatih KAPLAN^a

Öz

İnsana dair ne kadar felsefi, fiziksel, psikolojik, sosyolojik teoriler, yorumlar ve analizler ortaya konulsa da nihayetinde insanı sarıp sarmalayan gerçeklik gündelik hayat gerçekliğidir. Gündelik hayat rutinleri ile toplumsal düzen ve öngörülebilirlik sağlanır böylece bilinmezliğin getirdiği güvensizlik giderilmiş olur. Kişiler dünyaya geldiklerinde ait oldukları toplumun gündelik hayat düzenine dahil olur. Fiziksel ve toplumsal çevresiyle, zamansal ve mekânsal bağlamıyla, bilinçli, bilinçsiz edimleriyle kendine ait bir yaşam dünyası oluşturur. Bu çalışma ile ölüme dair dini bir ritüeli gerçekleştiren bir gassalın gündelik hayatını konu alan “gassal” dizi filmini, baş karakteri üzerinden gündelik hayat sosyolojisi analizine tabi tutmak ve bu konuda birtakım çıkarımlarda bulunmak amaçlanmaktadır. Bu çalışma gündelik hayat sosyolojisi analizini bir paradoks olarak görülebilecek “gassallık” mesleği ve bir dizi film üzerinden anlatması açısından farklıdır ve önemlidir. Bu çalışma ile, ilgili literatür taranmış gündelik hayat; “rutinler, ritimler”, “zamansallık”, “mekânsallık”, “fenomenoloji”, “yapı-fail”, “strateji-taktik” bağlamları üzerinden açıklanmıştır. Aynı başlıklar kullanılarak “gassal” dizi filmi, baş karakterinin gündelik hayatı üzerinden; nitel yöntem, fenomenoloji deseni, doküman analizi tekniği ile gündelik hayat sosyolojisi analizine tabi tutulmuş, çeşitli çıkarımlarda bulunularak yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gündelik hayat, Ölüm, “Gassal” dizi filmi.

EVERYDAY LIFE SOCIOLOGY ANALYSIS: THE EXAMPLE OF THE TV SERIES “GASSAL”

Abstract

No matter how many philosophical, physical, psychological, and sociological theories, interpretations, and analyses are put forward about human beings, the ultimate reality that surrounds them is the reality of everyday life. Social order and predictability are maintained through the routines of everyday life, thus it eliminates the insecurity brought by uncertainty. When individuals are born, they become part of the everyday life order of the society they belong to. Through their physical and social environment, temporal and spatial contexts, and conscious or unconscious actions, they create their own life. This study aims to analyze the everyday life sociology of the TV series "Gassal", which is about the daily life of a gassal who performs a religious ritual about death, through the main character, and to make some inferences on this subject. This study is unique and significant as it analyzes the sociology of everyday life through the profession “gassal”, which can be seen as a paradox. By reviewing the relevant literature, everyday life was explained through the frameworks of “routines and rhythms,” “temporality,” “spatiality,” “phenomenology,” “structure-agent,” and “strategy-tactic.” TV series "Gassal" was subjected to the analysis of the sociology of everyday life by using

^a Doktorant, Bağımsız Araştırmacı, fatih.tugra66@gmail.com

Makale Geliş Tarihi: 13.02.2025, Makale Kabul Tarihi: 28.04.2025

the same titles through the everyday life of the main character with qualitative method, phenomenology pattern, and document analysis technique, and was interpreted by making various inferences.

Keywords: Everyday life, Death, “Gassal” tv series.

Giriş

Gündelik hayat, evrenin yaratılışından, ölüm sonrasına dair belirsizliklere; gökyüzüne bakıp merak ettiğimiz engin boşluklardan, doğanın muhteşem uyumuna dair sırlara kadar tüm bilinmezliklerden bizi alır ve gündelik rutin içerisinde huzura kavuşturur. Böylece ontolojik güvenlik ihtiyacımız giderilmiş olur. Kişilerin kendilerine ait kurmuş oldukları gündelik hayat düzeni her bir birey için ayrı bir yaşam dünyasıdır. Bu süreç çocukluktan itibaren kişilerin zihinsel şemalarına kazınmış, toplumsal ve fiziksel çevreyle birlikte oluşturulmuştur. Bilinçli varlık olan insana ait yaşam dünyası ile gündelik rutinler oluşturulur, toplumsal düzen sağlanır, böylece öngörülebilir bir yaşama kavuşulur. Gündelik hayat aynı zamanda kişilerin toplumda nasıl davranacaklarını öğrettiği ve de emrettiği bir referans kaynağıdır. Kişilerin bilinçli eylemlerinin temelinde gündelik hayatın sosyo-epistemik bilgisi vardır. Zira insanlar içerisinde doğdukları mevcut gündelik hayat ortamında başkalarının zamanın imbiğinden süzülerek gelen ve toplumsal inşa süreciyle belli bir olgunluğa ulaşan deneyim havuzundan yararlanarak kendi eylemlerini yönetir, başkalarının eylemlerini de tahmin edebilir. Hatta bilinçsiz davranışlarımız dahi farkında olmadan gündelik hayatın kapsama alanındadır. Gündelik hayatı oluşturan rutinler ve ritimler basit tekrarlar değildir, aksine yapısal ve bireysel sosyolojik süreçleri içeren karmaşık eylemlerdir. Bu eylemleri fenomenolojik bir bakışla yaşam dünyasının görünen kısmı veya bireyin iradesi ile toplumsal yapı arasında bir yerde konumlanmış bir faaliyet olarak yorumlayabiliriz. Ya da insanların çevrelerinde belirli stratejilerle kurulmuş gündelik hayat düzeninin zamansal ve mekânsal kurulumuna karşı geliştirdikleri birtakım taktikler olarak da görebiliriz. Nitekim kişilerin eylemlerine dair anlamları anlamak adına tarihi süreç içerisinde birçok sosyolojik teori ortaya konulmuştur. Gündelik hayat, sosyolojide özellikle üç perspektifle incelenmiştir. Yapı-fail dikotomisinde faili/aktörü önceleyen mikro sosyolojik çalışmalarda, yapı ve faili/aktörü buluşturmaya çalışan Giddens, Bourdieu gibi sosyologların çalışmalarında ve Fransız ekolü diyebileceğimiz Neo-Marxist mekân anlayışını benimseyen sosyologların çalışmalarında gündelik hayat önemli bir inceleme konusudur. İlgili literatür tarandığında gündelik hayat sosyolojisi analizinin altı başlık üzerinden gerçekleştirilmesinin uygun olduğu görülmüştür. Bunlar gündelik hayatın “rutinler, ritimler”, “zamansallık”, “mekânsallık”, “fenomenoloji”, “yapı-fail ikiliği”, “strateji-taktik” bağlamlarındaki analizidir.

İnsanların gündelik hayata dair tüm rutinleri, planları, randevuları, hedefleri, hayalleri ölümle birlikte bitmektedir. İnsanlar bu gerçeğin getirdiği bunalımdan, güvensizlikten ve ölüme dair bilinmezliklerden kurtulmak için bir an önce gündelik hayat rutinlerine dönmek istemektedir. Örnek olarak yakını kaybeden bir kişi cenaze işlemlerini bir an önce bitirip hızlıca rutin hayatına dönmek istemekte, toplum da bunu teşvik etmektedir. Bir doğal afet sonrası bölge halkının bir an önce rutin hayatına dönmesi için devlet zamanla yarışmaktadır. İnsanlar gündelik hayat içerisinde ölümü sohbet konusu yapmaktan çekinmektedir. Peki sürekli ölü yıkayan bir gassalın gündelik hayatı nasıldır? Yakın zamanda bu konuyu tüm çıplaklığıyla ortaya koyan bir dizi film çalışması olan “Gassal”(TABİİ, t.y.)

dizisi çarpıcı bir örnek olarak insanları etkilemiş hatta sarsmış ve büyük bir izleyici kitlesi oluşturmuştur. Bunda dizinin bir paradoks gibi gündelik hayat rutinine ters olarak sürekli ölümlerle ilgilenen bir insanın yani bir gassalın gündelik hayatını konu alması etkili olmuştur. Dizide gassalın iç dünyasında yaşadıkları, zamana, mekâna, nesnelere, toplumsal ve fiziksel çevresine bakışı, kısaca gündelik hayatı gözler önüne serilmektedir. Böylece "Gassal" dizisi, bir dizi film üzerinden gündelik hayat sosyolojisi analizi yapıp çıkarımlarda bulunmak için bizlere fırsat sunmuştur. Bu çalışma şu soruya cevap aramaktadır: Ölüme dair dini bir ritüeli gerçekleştiren bir gassalın gündelik hayatını konu alan "gassal" dizi filmi, baş karakteri üzerinden gündelik hayat sosyolojisi analizine tabi tutulduğunda; "rutinler, ritimler", "zamansallık", "mekânsallık", "fenomenoloji", "yapı-fail ikiliği", "strateji-taktik" bağlamlarına dair hangi çıkarımlarda bulunulabilir?

Bu çalışma ile ölüme dair dini bir ritüeli gerçekleştiren bir gassalın gündelik hayatını konu alan "gassal" dizi filmini, baş karakteri üzerinden gündelik hayat sosyolojisi analizine tabi tutmak ve bu konuda birtakım çıkarımlarda bulunmak amaçlanmaktadır. Bu çalışma gündelik hayat sosyolojisi analizini bir paradoks olarak görülebilecek "gassallık" mesleği ve bir dizi film üzerinden gerçekleştirmesi açısından farklıdır ve önemlidir.

Yöntem olarak çalışmada anlayıcı paradigma olan nitel yöntem kullanmak gerektiği çalışmanın amacından anlaşılmaktadır. Gassal dizi filmindeki karakterlerin görünürdeki basit davranışlarının ardındaki karmaşıklığın ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Nitel yöntemde her birey aynı zamanda bir kuramcıdır. Çalışmamızda nitel yöntem desenlerinden olan fenomenoloji deseni kullanılmıştır. Nitekim çalışmanın konusunu oluşturan gündelik hayat, fenomenoloji biliminin sosyal bilimlerdeki çalışma alanını oluşturmaktadır. Fenomenolojik çalışma birkaç kişinin bir fenomen veya kavramla ilgili deneyimlerinin ortak anlamını tanımlamaktadır. Fenomenologlar fenomeni deneyimleyen tüm katılımcıların ortak özelliklerinin tanımlanmasına odaklanmaktadır. Bilinçten bağımsız nesnel dünya mümkün değildir. Olaylar ve olguları, onları tecrübe eden insanların bakış açılarından yola çıkarak anlamak gerekmektedir. Fenomenlerin zihinde kodlu anlamını, duyular üstü algıyı, kültür inşa ediş süreçlerini yani derin anlamı yakalamalıdır. (Creswell, 207:285; Kuş, 2012:70; Yıldırım ve Şimşek, 2021:293) Nitekim bu çalışmada dizi filmdeki senarist, yönetmen, oyuncu vb. unsurların bir bütün olarak karakterlerin gözünden zamana, mekana, olaylara, fiziksel ve toplumsal çevreye velhasıl gündelik hayata dair bakış açılarını, algılarını anlamaya ve yorumlamaya çalışılmaktadır. Sosyolojinin ideal tipi literatürdür.(Shütz, 2018, s. 36) Çalışmada ilk olarak kavramsal çerçeve başlığında literatür taramasıyla "gündelik hayat" kavramı; zaman, mekân, fenomenoloji, yapı-fail dikotomisi, strateji-taktik bağlamlarıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Uygulama kısmında doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Merriam'a göre filmler bir görsel dokümandır. Görsel dokümanlar popüler kültür ile kesiştiği için bunlar aynı zamanda popüler kültür evraklarıdır. Popüler film, radyo, gazete, fotoğraf, çizgi film son yılların gözde veri kaynakları olarak kabul edilir. Bu kaynakların analiz metotlarına da artan bir ilgi vardır. (Merriam, 2015, ss. 132-136) Film, video, fotoğraf vb. görsel malzemeler nitel araştırmalarda kullanılabilir. Bu tür materyaller tek başlarına bir araştırmanın temel veri toplama araçları olabilir. Bunların araştırmacılara sunduğu birkaç önemli avantaj vardır. Bunlar: Filmlerdeki karakterlerin ifadeleri, vücut hareketleri ve mimikler gibi sözel olmayan davranışları orijinal formunda ve belirli bir süreklilikte incelenebilir. Araştırmacı birden fazla ve değişik aralıklarla aynı davranışları izleyebilir.

Tekrar edilmesi zor ve nadiren oluşan olay ve olguların saptanmasına olanak verir. Bu dokümanlar başka araştırmacılar tarafından da kullanılabilir. (Yıldırım & Şimşek, t.y., s. 190) Nitekim filmlerin incelenmesine dair bu özellikler bizim çalışmamıza da büyük katkı sunmuştur. Bu çalışmada aynı zamanda bir film eleştirisi kapsamında Zafer Özden 'in (Özden, 2004) "Film Eleştirisi" adlı eserinden hareketle film eleştirisi yaklaşımlarından biri olan "sosyolojik eleştiri" yaklaşımı benimsenmiştir. Bu eleştirel yaklaşımda filmler sanatsal ve estetik özelliklerinden ziyade içeriğinde ele aldığı dönemin sosyal koşullarının incelenmesini öne çıkarmaktadır. (Özden, 2004, s. 154) Özden'e göre "Sosyolojik yaklaşıma sahip bir film eleştirmeni, bir sosyolog gibi, filmleri bir toplumun değer yargılarını, normlarını, ideallerini ve dünya görüşünü yansıtan birer kültür ürünü olarak ele almaktadır." (Özden, 2004, s. 154) Sosyolojik bir film çözümlemesiyle filmlerin barındırdığı simgesel anlamlar, bilinçaltına ait ve politik bastırmalar vb. mikro sosyolojik çıkarımlar da çözümlenerek yorumlanabilir. (Özden, 2004, s. 158) "Gassal" dizi filmi bu yöntem ve yaklaşımla önce genel olarak değerlendirilmiş, konusu ve künyesi hakkında bilgiler verilmiştir. Ardından 1. sezonunu oluşturan 10 bölüm incelenmiş, dizinin baş karakteri "Baki"nin ve etkileşimde olduğu insanların gündelik hayatına dair çıkarımlarda bulunulmuştur. Bu çıkarımlar gerekli alıntı ve atıflarla zenginleştirilerek yorumlanmaya çalışılmıştır. Yorumlamalar gündelik hayat sosyolojisini oluşturan bağlamlarla aynı olacak şekilde aynı başlıklar altında yazılmıştır. Başlıkların yanına dizide geçen konuşmalardan bir cümle eklenmiştir. Dizide geçen durumlar tasvir edilmeye çalışılmış, konuşmalar aynen aktarılıp italik olarak gösterilmiştir. Karakterlerin dizideki isimleri tırnak içine alınmadan ve soy isim kullanılmadan yazılmıştır. Bu kısımlar dizinin içerisinde hangi dakikada geçtiyse saniye dikkate alınmadan sadece dakika olarak verilmiştir.

Bu çalışma bir çatı kavram olan gündelik hayatı; sadece mikro sosyoloji, yapı ve faili buluşturan sosyolojik yaklaşım ve Neo-Marxist mekân analizi olmak üzere üç sosyolojik perspektif üzerinden incelemiştir. Bunun sonucunda gündelik hayat sosyolojisini "rutinler, ritimler", "zamansallık", "mekânsallık", "fenomenoloji", "yapı-fail ikiliği", "strateji-taktik" bağlamlarıyla sınırlandırmıştır. Ayrıca bu çalışma "Gassal" dizi filmindeki baş karakter ve çevresinin gündelik hayatına dair yorumlarla sınırlıdır.

Öztürk (2024), Gökmen (2022), Ağca'nın (2022) çalışmaları gündelik hayatın sosyolojik analizini filmler üzerinden gerçekleştiren çalışmalara örnektir. Bu çalışmalar hem farklı açılardan gündelik hayat sosyolojisini incelemiş hem de farklı filmlerin bu konudaki analizlerini yapmıştır. Her bir çalışmada farklı bir metodoloji kullanılmıştır. Örnek olarak verilen bu çalışmaların bizim çalışmamıza hem gündelik hayat sosyolojisinin analizinde hem film eleştirisi yaklaşımlarında hem de bu konudaki metodolojide katkısı olmuştur.

A. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

"Gündelik hayat" toplum üyelerinin kendilerini güvende hissetmelerini sağlayan alışkanlıklar, yaşam kalıpları, değerler ve bakış açılarından oluşan bir yaşam sivilizsidir. Gündelik hayat, sosyal bilimlerin gündelik yaşamın anlamını araştıran dalları arasında yer alır.(Subaşı, 2004, s. 11) Gündelik hayat, her ne kadar yapı ve faili buluşturmaya çalışan Giddens, Habermas ve Bourdieu'nun çalışmaları içerisinde olsa da yapı-fail ikiliğinde daha çok faili önceleyen mikro sosyolojinin çalışma alanı içerisinde görülmüştür. Gündelik yaşamın düzenlenmesi ve anlamını araştıran gündelik hayat sosyolojisi, mikro sosyolojik bakış

açısına sahip Mead'in sembolik etkileşimciliği, Goffman'ın dramaturjik teorisi, Husserl'in ve Berger'in fenomenolojisi, Garfinkel'in etnometodolojisi gibi farklı perspektiflerden yaklaşımın şemsiye terimidir. Özellikle fenomenolojinin temsilcileri Husserl ve Shütz gündelik hayatı sosyal yaşam üzerinden inceleyen önemli sosyologlardandır. (Adler vd., 2012, s. 115; Marshall vd., 2003, s. 288) Mikro sosyolojik yaklaşımlar insanların etkinliklerini, eylemlerini kendi doğal bağlamlarında, yani onların gündelik toplumsal dünyalarında incelerler. Kişilerin algıları, düşünceleri, hisleri ve davranışları ile oluşturdukları toplumsal dünya ancak gündelik hayat içerisindeki bağlamları içinde kavranabildiğinde anlaşılabilir. (Uğur Binici & Tatlıcan, 2018, s. 215) Felsefi, psikolojik ve sosyolojik tüm aşkın teorilerin ötesinde insanın o anda yaşadığı gerçeklik, gündelik hayat gerçekliğidir. Tüm felsefi ve bilimsel çalışmalar aslında insanın gündelik hayatını anlamaya veya geliştirmeye yöneliktir.

Gündelik hayatta roller ve kalıplaşmış davranış şekilleri sayesinde oluşturulan düzen ve intizam ile bireylerin ve genel olarak toplumun "ontolojik güvenlik" ihtiyacı karşılanmış olur. (Gardiner, 2016, s. 19) İnsanlar düzenin bozulmasını istemez. Çünkü düzenin bozulması kaos ve bilinmezlik demektir. Bu düzen ortamı insanların birbirlerine olan güveni ve sosyal bağları ile mümkün olabilmektedir. Bu bağlamda güven kelimesinin günlük dilde çok geçen bir kelime olması bu düşüncüyü destekler niteliktedir. Modern dönemde insanlar risksiz bir toplum ideali için uğraşırken moderniteyle birlikte yeni risklerle baş etmek zorunda kalmaktadır. (Giddens, 2010, s. 33) Mesela nükleer tehlike bu risklerden biridir. Gündelik hayatta ise teknolojik aletlerin getirdiği yeni riskler her insanı yakından etkilemektedir.

Shütz'a göre gündelik hayatımızı oluşturan sosyal düzende üç anahtar unsur bulunmaktadır. Bunlar toplumda nasıl davranacağımızı bize öğreten ortak bilgi stoku olarak ifade edilen "sağduyu bilgisi", bir sosyal sınıflandırma biçimi olan "tipleştirmeler", diğerlerinin dünyayı bizim gibi görmesini sağlayan ortak kabuller, benlik ve empati olarak da söyleyebileceğimiz "karşılıklılık" ilkesidir. Bu üç unsurla birlikte bireylerin kendilerine ait bir "yaşam dünyası" oluşmaktadır. (Slattery vd., 2010, s. 233) Bir sosyal bilimci sosyo-epistemik bilgiye ulaşmak için gündelik hayatın organize pratik etkinliklerine başvurmak zorundadır. Bu türden bilgiler "toplumsal yapıların sağduyusal bilgisi" olarak adlandırılır. Sosyal bilimcinin görevi bu sağduyusal bilgi ve ortak kültürü toplumun içinden bir bakışla anlamaya çalışmaktır. (Garfinkel, 2014, s. 110) Gündelik yaşam dünyası, eylemlerimizin ve etkileşimlerimizin sahnesi ve de nesnesidir. Gündelik yaşam dünyasına hükmetmek ve amaçlarımızı gerçekleştirmek için onu değiştirmek isteriz. Aynı zamanda çalışmalarımızı ona göre düzenleriz. Bu anlamda gündelik hayat, eylemlerimizin bir referans kaynağıdır. (Shütz, 2018, s. 86) Bireyler sahne önünde ve arkasında farklı benlikler içerisine girerek sürekli müzakerede bulunur. Bu müzakereler sonucunda, bireyler toplumsal yapı içerisindeki rolleriyle gündelik hayatlarını sürekli olarak yeniden oluşturur. (Goffman, 2009, s. 223) Gündelik yaşam dünyası, bizim dünyaya gelişimizden önce de var olan ve başkalarınca düzenlenmiş, yorumlanmış ve deneyimlenmiş özneler-arası bir dünyadır. Bu dünyaya ilişkin bütün yorumlamalar, ailemizden, öğretmenlerimizden vb. miras kalmış ve çocukluktan itibaren bize öğretilmiştir. Ve şu anki deneyim ve yorumlarımıza kendini sunmaktadır. (Shütz, 2018, s. 85) Gündelik hayatımızı oluşturan özneler arası ortak bilgi stoku kişiler arasındaki iletişim sayesinde aktarılır veya çoğalır. Bu ise anlamlı semboller aracılığıyla gerçekleşmektedir. Kişilerin jest, mimik, ses vb. beden dilinin yanı sıra herhangi bir nesne de sembol olarak anlam kazanabilir. Bu semboller ardında bir düşüncüyü taşıyorsa veya diğer kişide de aynı düşüncüyü oluşturuyorsa anlamlı hale gelmiş demektir. Nitekim bu sembollerin en

önemlisi dildir. (Mead, 2021, s. 86) Dil sayesinde bireyler gündelik yaşam dünyasının sosyo-epistemik bilgisine ulaşabilir.

“Yaşam dünyası” kavramını ilk kez kullanan Husserl, geliştirmiş olduğu fenomenolojik yaklaşımla insanın nesnelerle ve toplumla olan ilişkisini anlamaya çalışır. Husserl’e göre nesnenin “neliği” yalnızca bilgide apaçık görülebilir. Ama nesne, bilgi içinde duran bir şey değildir; nesne bilgide kurulmaktadır. Varlık ve bilme arasındaki bu bağlantıları açıklığa kavuşturmak, anlam ve nesne arasındaki karşılıklı ilişkileri araştırmak fenomenolojinin işidir. Fenomenoloji aşkınlaştırmaz, teorikleştirmez, salt görmeye dayalı bilgiyi kabul eder. Bu bilginin elde edilmesi ancak fenomenolojik indirgemeye mümkündür. Sosyolog kendi sağduyu bilgisini bir kenara bırakarak diğer kişilerin eylemlerinin anlamını anlayabilir. (Husserl, 2020, s. 29) Anlam, insan bilincinde daha doğrusu sosyalleşen kişinin bilincinde inşa edilir. Günlük alışkanlıklar olarak devam ettirilen eylemlerle bu inşa süreci gerçekleşir. Gündelik hayat birbirlerine bağlanmış sayısız sosyal eylem zincirlerinden ibarettir. Sorgulanmadan kabul edilen gündelik alışkanlıklar toplumların hayatını etkileyen olaylarla veya kişilerin hayatındaki radikal değişimlerle kesintiye uğrayabilir. Hayatın zor ve tehdit edici zamanları anlam krizi olarak kendini gösterebilir. Ancak eylemlerin anlamı kaldığı yerden devam eder. Hatta bazıları o anda dahi devam eder. Mesela savaş veya doğal afetlerde dahi insanlar dış fırçalamaya devam ederek gündelik yaşamın rutinine dönme isteğini gösterir. (P. Berger & Luckmann, 2022, s. 17,21,75,76)

Mikro sosyolojinin dışında Fransız ekolünden Lefebvre ve De Certeau, Neo-Marxist mekân analizi perspektifiyle gündelik hayatı ele alan diğer önemli sosyologlardır. Lefebvre gündelik hayatı oluşturan ritimleri ritim analize tabi tutmuştur. Ona göre doğada canlı veya cansız her şeyin, her bedenin “senfonik” veya “poliritmik” olsun kendi zamanında ve mekânında bir ritmi vardır. Doğada kırlar, ağaçlar; şehirde evler, binalar. Hepsinde bir veya birden fazla ritim olduğu fark edilmektedir. Bir ağacın çiçekleri meyvelerin ardından sonbaharda düşecek olan yapraklardan sonra ilkbaharda açar. Mevsimler değiştikçe ritmini uygular. Her ritmin kendine ait belirli bir ölçüsü, hızı, frekansı, birimleri vardır. (Lefebvre, 2017, s. 107) Toplumsal yaşamın da bir ritmi vardır. Toplumsal yaşamın ritmi gündelik hayat ritminde ortaya çıkar ve ritmolojik inceleme ile anlaşılır. Gündelik hayatta üç çeşit ritimle karşılaşırız. Bunlar ritmik olmayan “aritmik”, örgütlü ritim “öritmi”, birbiriyle ilişkili unsurların bu ilişkileri sonucunda ortaya çıkan “poliritmi”dir. (Lefebvre, 2017, s. 84) Modern zamanlarla birlikte gündelik hayat zamansal ve mekânsal olarak doğal ritminden sıyrılarak ölçülebilir soyut zaman ve mekâna indirgenmiştir. Mekânsal ölçü birimleriyle birlikte zamanı ölçen mekanik saatler kol saati veya duvar saati şeklinde niceliksel zaman tasavvurunu ortaya çıkarmıştır. Bu algı zamanla toplumsal pratiklerin düzenlenmesinde etkili olmuş, gündelik hayatın ritmi bu zamana göre ayarlanmıştır. Uyuma, uyanma, yemek, özel yaşam, eğlence, dinlenme, alışveriş vb. saatleri kişilere bir anlamda dayatılmıştır. Bedenin biyolojik yapısı da bu düzene alışmış, “biyolojik saat” diye bir kavram ortaya çıkmıştır. Bu duruma örnek olarak yemek yediğimiz saat geldiğinde acıkmaya başlamamızı verebiliriz. Bedeni bu ritimlere sokmak için on yıllara ihtiyaç vardır. Nitekim çocuklar sıklıkla toplumsal ritimleri reddederler. Zira çocukları toplumun normlarına ait ritme uydurmak da eğitimin bir parçasıdır. (Lefebvre, 2017, s. 101)

Lefebvre’ye göre gündelik hayatın rutinleri ve ritimleri tüketimin ikna edici ideolojisi yoluyla stratejik açıdan zorlamalarla baskıcı bir tarzda programlanmıştır. (Lefebvre, 2016, s. 92) Gündelik hayatı

tanzim etmeyi hedefleyen strateji, bir sınıf stratejisidir. Bu planın gerçekleşmesinden çıkar sağlayan gruplar olabilir; ancak çoğunluk, yani halk bu plana katlanmak zorunda kalmaktadır. (Lefebvre, 2016, s. 208) De Certeau'ya göre "strateji", toplumu düzenleyen bir "erk" in belli bir "çevre"yle yalıtılmasıyla oluşan güç ilişkilerinin toplumdaki etkileridir. Strateji uygulaması, her şeyden önce aidiyet olarak çerçevesi çizilen belirli bir alanın varlığını gerekli kılmaktadır. Bu alan, toplumsal ilişkilerin düzenlenip idare edilebildiği bir alandır. De Certeau'ya göre "taktik" ötekinin alanını tamamen kapsamadan avantaj sağlamak, daha fazla yayılmak için stratejilere karşı yavaş yavaş parça parça sızma girişimleridir, hesaplı eylemlerdir. Taktik tek bir merkezden, bir zeminden yoksundur. Taktik zamana bağımlıdır ve kendi çıkarına kullanabileceği olasılıkları yakalamak için de sürekli tetiktedir. Kazançlarını muhafaza etmek için sürekli olarak olaylarla oynamaktadır. (Certeau, 2009, s. 54) Taktikler en belirgin olarak insanların alışveriş yaparken kullandıkları tüketim taktiklerinde görülmektedir. (Certeau, 2009, s. 48) Örneğin bir market alışverişinde birbirinden farklı nitelikteki öğeleri bir araya getirmeye çalışırız, satın aldığımız ürünleri aile üyelerimizin ve misafirlerimizin ihtiyaçları ve zevkleriyle karşılaştırırız. Uygun fiyatlı ürünleri bulmaya çalışırız. Ve bunların evdeki malzemelerle olası kombinasyonlarını düşünürüz. Alışverişlerimiz sürekli olarak düşünsel sentezlemeyle geçmektedir. (Certeau, 2009, s. 55) Taktikler ve stratejiler sıradan insanların gündelik hayatları içerisindeki tahakküm ilişkilerinden bağımsız değildir. (Foucault, 2012, s. 88) Toplumda gündelik yaşamlarında insanlar kültürel konum alanlarının mücadelesinde veya sembolik malların üretim ve meşru iktidarı ele geçirme oyununda bilinçdışı veya yarı-bilinçli stratejilerde bulunurlar. (Bourdieu, 2023, s. 125) Aynı şekilde mekân politikası da alttan alta stratejik yönlendirme içermektedir. (Certeau, 2009, s. 190) Sıradan gündelik hayat ister özel ister kamusal uzamın kullanımında olsun mekânsal anlamda değişikliğe uğratılmıştır. Mahalle ya da kentle kurulan ilişki dönüşmüş; ulaşım ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi gündelik hayat ritmini değiştirmiştir. Örnek olarak hafta sonu gidilen mekanlar değişmiş, evlerde yarı hazır gıda ürünlerinin tüketimi artmıştır. (De Certeau, 2009, s. 18) Son yıllarda ise yapay zekâ, gündelik hayatın içine girmiş, her türlü ev işleri artık yapay zekâlı robotlara teslim edilmeye başlamıştır.

Sonuç olarak gündelik hayatımızı oluşturan rutinler ve ritimler bize güven verir, toplumsal düzenimizi sağlar. Çocukluktan itibaren oluşan fiziksel ve toplumsal çevremizle birlikte oluşan yaşam dünyamız bize nasıl davranacağımızı gösterir. Böylece bilinçli eylemlerimiz, bilinçsiz davranışlarımız anlam kazanır. Nesnelere ve mekâna yüklediğimiz anlam başkaları için de geçerli olmaya başladıysa sembolleşmiş demektir. Toplumdaki diğer bireylerle iletişimimizi sembollerle ve en büyük sembol olan dil ile sağlarız. Ait olduğumuz toplumsal yapılara ve kurumlara uymaya çalışırken aynı zamanda toplumda bir aktör/fail olarak da toplumu inşa sürecine katılırız. Egemen erkin stratejilerine karşılık bir birey ve özellikle tüketici olarak taktikler geliştiririz. Tüm bunları ölüm ve sonrasını, gelecekte bizi neyin beklediğini düşünmeden hatta aklımıza bile getirmeden yaparız. Peki bunları bir gassal nasıl yapar?

B. UYGULAMA

1. “Gassal” Dizi Filminin Künyesi ve Konusu

“Gassal” dizisi TRT’nin “TABİİ” platformunda 2024 yılı içerisinde 1. sezonu 10 bölüm olarak yayınlanmıştır. (TABİİ, t.y.) Yayınlandığı andan itibaren büyük bir izleyici kitlesine ulaşmış, bu diziden dolayı “TABİİ” uygulaması o yılın en fazla indirilen film uygulaması olmuştur. Dizi, bir gassal olan “Baki” isimli baş karakterin hem kendi iç dünyasına hem de çevresine, zamana, mekâna, doğaya, içerisinde bulunduğu topluma olan bakışını gözler önüne sermektedir. O kişinin gözünden seyircinin de bakmasını sağlamıştır. Dizinin çekimleri İstanbul’un Beykoz ilçesindeki mahallelerde (eski ismiyle köylerde) yapılmıştır. Dizide yerleşim yeri olarak mahalle kültürünün yaşatıldığı küçük bir ilçe havası verilmeye çalışılmıştır. Dizi bu mahalle ortamındaki sıradan gündelik hayata dair olaylar, etkinlikler, konuşmalar, mücadeleleri anlatmaktadır. Ancak seyirciyi etkileyen şey bu sıradan gündelik hayatı yaşayan kişinin bir “gassal” olmasıdır. Ölümün bilinmezliğinden ve kasvetinden uzaklaşmak için insan gündelik rutinlerini yaşarken bir “ölü yıkayıcısı” bunu nasıl başarabilecektir? Üstelik sadece kendisi değil kapsama alanındaki insanlar da bu durumdan az çok etkilenmektedir. İnsanların gündelik hayatları içerisinde sürekli olarak etkileşim halinde oldukları unsurlar vardır. Baş karakter Baki de diğer insanların gündelik hayatlarında zamana, mekâna, nesnelere, toplumsal yapılara, kendi iç dünyalarına, olaylara ve olgulara baktıkları pencereden bakmak istemektedir. Ancak bu tersyüz olmuş durumda bunun gerçekleşmesi pek de mümkün gözükmemektedir. Nitekim dizi, Baki’nin sıradan gündelik hayata uyumundaki sorunları ve içsel mücadelesini gözler önüne sermektedir. Baki’nin “Ölünce beni kim yıkayacak?” endişesi kendi iç dünyasının bir yansımasıdır. Ayrıca dizinin adının “gassal” olması, baş karakterinin dini bir ritüel olan cenaze yıkama işini yapması, ölümün ve cenaze namazının her bölümde sürekli olarak gösterilmesi bu dizinin dini yönünü ortaya koymaktadır. Zira gündelik hayatın tanziminde ve ontolojik güven ihtiyacının karşılanmasında ve “birden çok anlamda din, güven düzenleyici bir araçtır.” (Giddens, 2010, s. 95) Nitekim dizinin 1. bölüm 5. dakikasında tabut üzerindeki “Her can ölümü tadacaktır. Sonra bize geri döndürüleceksiniz.” (Ankebut suresi 57. ayet) ayeti dizinin dini yönüne bir atıftır.

2. bölüm 2. dakikada Baki sokakta yürürken kenardaki bir çocuk adeta gündelik hayatı tarif edercesine şu şiiri okumaktadır.

“Sabah doğuyor güneş,

Yaşamak böyle bir şey.

Bekliyor eş, dost, kardeş,

Yaşamak böyle bir şey.

Kahvaltıyı yapınca,

Sokakta oynayınca,

Sen de gül oyna amca,

Yaşamak böyle bir şey.”

Sonuç olarak gündelik hayat, insanın bilinçli bilinçsiz edimleriyle, rutiniyle-ritmiyle, zamanıyla-mekânıyla ait olduğumuz toplumla birlikte bilincimizde kurduğumuz bir dünyadır. O dünyayı ancak sahibi insan tam olarak bilebilir ve anlayabilir.

2. "Gassal": "Ölünce Beni Kim Yıkayacak?"

Dizinin reklam afişlerinde gösterilen "Ölünce beni kim yıkayacak?" repliği bir anlamda dizinin amacını ifade etmektedir: Sorgulama. Alışık olunmadık perspektiflerden hayatı ve ölümü seyirciye sorgulatmak. Bu sözle gassal, gündelik rutinini oluşturan ölü yıkama eyleminin anlam kaynaklarından kendisi de yararlanmak istemektedir. Gündelik hayatımıza ve ölüme dair anlam kaynakları ise ancak bir gündelik hayat sosyolojisi analiziyle anlaşılabilir.

2.1. Rutinler, Ritimler: "Ölüm bütün planları bozan, bütün randevuları iptal ettirendir."

3. bölüm 1. dakikada Baki yanındaki kişiye şöyle seslenmiştir: "Ölüm bütün planları bozan, bütün randevuları iptal ettirendir." Gündelik hayatı oluşturan rutinlerin en önemli özelliği düzeni, istikrarı ve öngörülebilirliği sağlamasıdır. Esgin'e göre düzenin kaybolacağı, olayların birbiri ardından gelen sırasının bozulacağı, kaosa meydan vereceği fikri toplumun en büyük korkularından biridir. Kaos ya da karmaşıklık, içerisinde tehditler ve bilinmezlikler bulunan bir durumdur. Rutinler, belirsizliğin karşısında alışlagelmiş olanı güvence altına alarak düzeni sağlamaktadır. (Esgin, 2018, s. 393) Bu düzen ise ölümle birlikte kesin olarak sonlanmaktadır.

2. bölüm 28. dakikada Baki'nin arkadaşı Nazım'ın yıllar önceki kız kaçırma eyleminden dolayı aniden öldürülmesi seyirciyi sarsan bir durumdur. Böylece gündelik hayat rutinlerinin her zaman planlanmış edimlerle yürümediği seyirciye hatırlatılmıştır. Ölümün ne zaman geleceği, gündelik hayatımızı oluşturan rutin eylemlerimizin, planlarımız, hedeflerimiz, hayallerimizin ne zaman biteceği belirsizdir.

2. bölüm 7. dakikada Nazım'ın "Her gün ölü görmek ağır gelir insana." ifadesiyle gündelik hayatta aslında ölümün ve ölümlerin yerinin olmadığı anlaşılmaktadır.

2. bölüm 20. dakikada Nazım'ın karısı ölü yıkama lafını duyunca benzi atmaktadır. Bu durumdan hoşnut olmamakta ve sohbet konusu onu germektedir. Gündelik hayat ölümden kurtulmak için vardır. Nitekim Berger'e göre gündelik hayatın rutini problemsiz bir dünya demektir. (P. L. Berger & Luckmann, 2008, s. 36)

3. bölüm 9. dakikada cenaze hizmetleri için telefon görüşmesi sırasında Nazım'ın teyze oğlu olduğunu söyleyen karakter belediye personeline yemek menüsünü sormaktadır. Yemek çeşitlerini öğrenmek istemektedir. Bu davranışında onun gündelik hayat rutinine bir an önce dönme isteğini görebiliriz. Giddens'a göre günlük yaşamdaki rutinlerin sürekliliğine yalnızca, söz konusu tarafların sürekli dikkatleriyle ve her zaman pratik bilinç düzeyinde becerileriyle ulaşılabilir. (Giddens, 2010, s. 90)

5. bölüm 5. dakikada Baki çarşıda etrafına bakıp gündelik hayat telaşı içerisinde insanların sağa sola gidişini izlemektedir. Gündelik hayat telaşı özellikle modern hayatta bir yarış hızında gerçekleşmektedir. Modern zamanlarla birlikte zaman ve mekân tasavvurunda o derece değişim ve

dönüşüm gerçekleşmiştir ki dünyayı görüş tarzımızda köklü değişiklikler gerçekleşmiştir. Bir yandan kapitalizm, hayatın hızının artışına damgasını vururken, bir yandan da mekânsal engeller aşılmış, mekânın fethi gerçekleşmiştir. Harvey'e göre gündelik hayat içerisinde mekân, telekomünikasyonun yarattığı bir "küresel köy"e; ekonomik ve ekolojik olarak bağımlılıklardan örülmüş bir "uzay gemisi dünya"ya doğru küçülmüştür. Zaman ufukumuz, içinde bulunduğumuz andan başka bir şey kalmamacasına kıaldıkça, insanlık mekânsal ve zamansal dünyanın sıkışması duygusuyla baş etmek zorunda kalmıştır. (Harvey, t.y., s. 270)

10. bölüm 13. dakikada cenaze arabası şoförü, her ne kadar ölümle ilgili bir gündelik hayatın içinde olsa da cenazeyi almaya giderken hareketli bir müzik açarak kendisini işin dışına çıkaran, ölümü unutturan bir etkinlikte bulunmuş olmaktadır.

10. bölüm 18. dakikada oğlunun nişanını görmeden ölen babanın vasiyeti gereği nişan için cenaze bekletilmektedir. Cenazenin yanında nişan yüzükleri takılmakta hatta kurdele, cenazenin üzerindeki bıçakla kesilmektedir. Böylece bir paradoks olarak ölümle gündelik hayat aynı anda gösterilerek seyircilerin sorgulama yapmaları sağlanmaktadır.

Sonuç olarak gündelik hayatı oluşturan tekrarlar yani rutinler ve rutinlerin zaman aralığını gösteren ritimler; çevremizdeki toplumsal, zamansal ve mekânsal etkileşimlerimiz sonucu oluşan yaşam dünyamızın bizi bilinmezliklere ve risklere karşı sarıp sarmaladığı bir gerçekliktir. Ancak ölüm, tik-tak giden bu rutin ve ritimleri sonlandıran gerçeküstü bir gerçek olarak hep var olacaktır.

2.2. Zamansallık: "Zaman diriyken kıymetli, ölenin vakti bol olur."

3. bölüm 7. dakikada gasilhanenin içinde Baki, arkadaşı Nazım'la sohbet ederken "Zaman diriyken kıymetli, ölenin vakti bol olur." diyerek izleyiciye gündelik hayatın zamansal bağlamını sorgulatmaktadır. Zamanın yaşayan kişi için bir anlamı vardır. Gündelik hayat tanziminde zaman gerekli bir unsurdur. Ölümle birlikte zaman durmakta, gündelik hayat rutinini yetiştirme telaşı da bitmektedir. Diğer taraftan ölenin vakti bol ancak yakınlarının gündelik hayatı devam etmektedir. Dolayısıyla zaman, bir gassal için işlemeye devam etmektedir.

4. bölüm 4. dakikada Baki'nin arkadaşı Ahmet, çocuklarıyla birlikte Baki'nin evine geldiğinde Baki'yle aralarında şu konuşma geçmektedir:

Ahmet: -Bu saate kadar uyudun mu?

Baki: -Saat kaç?

Ahmet: -Şu duvara bir saat takmadın.

Baki: -Her dakika niye göreceğim ben zamanı Ahmet, boş işler bunlar.

Modernlik ile zaman ve uzamın dönüşümü arasında sıkı bir bağlantı vardır. Şöyle ki modernlik öncesinde zaman uzamlara atıfla söylenirdi. Mesela ne zaman diye söylendiği zaman nerede ile bağlantı kurulurdu. Ne zaman sorusuna şu olay olduğu zaman veya bu olaydan önceki zaman, sonraki zaman ifadesi örnektir. Yani mekân üzerinden zaman tanımlaması yapılmaktadır. Giddens'a göre 18. yüzyılın

sonlarına doğru ortaya çıkan mekanik saat olgusu, zamanı uzamdan ayırmıştır. Zamanı dilimlere bölmüştür. Mesela çalışma günü diye bir zaman ortaya çıkmıştır. Zaman nicelleştirmiş, tek biçimli bir ölçü haline getirilmiştir. Buna bir de zamanın evrenselleşmesi veya dünya çapında standartlaşması da eklendiğinde nicel bir zaman tasavvuru dünyaya hâkim olmuştur. Böyle bir zaman algısının gündelik hayatın tanziminde dikkate alınması gerektiği insanlara dayatılmıştır. (Giddens, 2010, s. 22)

2.3. Mekânsallık: "Son bir kez evini görsün."

2. bölüm 2. dakikada Baki evinden çıkıp sokakta ilerlemektedir. Yaşadığı ortamın şehrin kenar mahallesi veya küçük bir yerleşim yeri diyebileceğimiz bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Günümüz şartlarında mahalle tarzı insani ilişkiler azalmış olsa da burada bir mahalle ortamının olduğu görülmektedir. Modern kentsel mekânlardaki gündelik hayat daha düzenli homojen insani ilişkilerden oluşurken mahalle ortamında ise daha mekanik insani ilişkiler görülmektedir. Mesela sokakta yürürken bir esnafla merhabalaşma veya yaşlı bir çiftte günaydın deme, sokak köpeklerine laf atma vb. bir yaşam kendini göstermektedir. Nitekim Turgut Cansever'e göre mahalleli mahallenin yönetiminden, güvenliğinden, sokakların bakımından, temizliğinden, çocukların gözetiminden, çevre ile ilişkilerde karar verilmesinden vb. sorumludur. (Cansever, 2010, s. 121) Aynı zamanda mahalle bir toplumsal disiplin unsuru olarak görülür. De Certeau'ya göre mahallenin kullanıcısı komşuluk ilişki stokundan yararlanmak için kendisini fark ettirmek istemez. Örneğin giyim kuşamla ilgili mahallenin ahlaki ilkelerinin dışına çıktığında "laf-söz" olur, "komşular ne der?" düşüncesiyle kendisine çeki düzen verir. (Certeau, 2009, s. 190)

2. bölüm 9. dakikada Nazım bayıldığı yerden başka bir yerde ayıldığında "Bayıldığım yerden farklı bir yerde ayıltmaym beni, insan alışamıyor." demektedir. Mekânsal rutinin kesintiye uğramasının verdiği şoktan bahsetmektedir.

2. bölüm 16. dakikada Baki ve Nazım yolda yürürken köpek seslerinin geldiği tarafa bakıp "Anam anam, yavaş yavaş, şuna bak ya." diyerek köpeklere bakmaktadırlar. Mekânsal anlamda bu yerleşim yerindeki gündelik hayat içerisinde doğal unsurların varlığını görebiliriz. Modern kentlerdeki gündelik hayat içerisinde doğal unsurlar mümkün olduğu kadar azaltılmıştır. Aslında modern kentlerde doğal unsurların varlığı kentin ontolojik yapısına aykırıdır. Nitekim modern zamanların kartezyen mekân anlayışı ile zaman gibi mekân da soyut olarak bölünmüş, ölçülebilir mekâna indirgenmiştir. Pre-modern döneme ait ölçülerin her biri doğal bir mekâna referansla bulunmuştur. Mesela insanın avucu veya kol uzunluğu vb. ölçüler gündelik hayat ölçülerini oluşturmuştur. Gündelik yaşamı oluşturan zaman hesabı, daima uzama bağlanmıştır. Kimse o günün tarihini diğer toplumsal ve bölgesel işaretlere bakmadan söyleyemezdi. "Ne zaman," hemen hemen evrensel olarak, ya "nerede" ile ilişkilendirilirdi ya da düzenli doğal olaylarla tanımlanırdı. Ancak modern dönemin soyut, birbirini tamamlayan matematiksel ölçüleri ile zaman ve mekân birbirinden ayrılmıştır. Mekân gibi zaman da nicellenmiş parçalara bölünmüştür. Fragmanlara ayrılmış olan ulaşım ağları, belirlenmiş çeşitli çalışma biçimleri ve yerleri, eğlenme ve dinlenme yerleri vb. mekanlardaki davranış şekilleri kişilere dayatılmıştır. (Lefebvre, 2017, s. 102; Giddens, 2010, s. 23)

3. bölüm 6. dakikada Nazım'ın cenazesi için söylenen "*Son bir kez evini görsün.*" sözünden gündelik hayatın en çok geçtiği yaşam mekânı olan evin buradaki önemini anlayabiliriz. Nitekim evi salt bir fiziksel nesne olarak görmemek gerekmektedir. İçinde doğulan evler gibi mekânlar, sadece anı izleriyle doludur. Ev hayal kurmayı barındırır, ev metaforik bir mekândır. Bedenlerimiz, karşılaştığımız ilk evi unutmazlar. Evin ayırt edici özelliği fiziksel olarak içimizde yazılıdır. Anılar maddi olarak yerleşirler ve bu nedenle anının zamansallığı, mekânsal olarak ev üzerine kayıtlanır. (Urry, 1999, s. 41) Her ev aslında bir evrendir. Evren de bizim en büyük evimizdir. (Bachelard, 1996, s. 68)

10. bölüm 22. dakikada Baki, komşu kadının söylediklerini dikkate alarak evin bahçesini düzenlemektedir. Kadının "*El alem ne der.*" lafını dikkate almaktadır. Böylece mekânın şekil, düzen ve tanziminde sosyal unsurların etkisi bize gösterilmektedir. Mekân kapitalist modern çağda da toplumsal bir üründür. Nitekim toplumsal varlıklar olan insanlar kendi hayatlarını, tarihlerini, bilinçlerini, dünyalarını üretirler. Tarihte ve toplumda üretilmiş olmayan hiçbir şey yoktur. "Doğa" bile, toplumsal hayatta duyu organlarına kendini sunduğu şekliyle, dönüştürülmüş, dolayısıyla üretilmiştir. Kapitalist mantıkla üretilen mekânlar artık bir yapıttan farklı olarak tüketim maddesine dönüşmüştür. (Lefebvre, 2014, s. 95)

Sonuç olarak mekân, sosyal bağlamı düşünülerek tam olarak anlaşılabilir. İnsan, kendi tercihlerine göre mekânı düzenleyebildiği gibi aynı şekilde ondan etkilenmektedir de. Bu mekânsal etkileşim ve mekâna bağlı zaman tasavvuru insanın kendi yaşam dünyasını oluşturmaya katkıda bulunmaktadır. Ancak modernitenin fikri temellerini oluşturan kartezyen mekân anlayışı ile zaman ve mekân tasavvuru paradigmatik bir değişime uğramış, soyut, ölçülebilir zaman ve mekân hâkim paradigma olmuştur. Mekânın fethinin tamamlanması, zamanın mekânı yok etmesi, bir de kapitalist tüketim yaşantısının dünyaya hâkim olmasıyla "zaman-mekân sıkışması" durumu gerçekleşmiştir. Bu sıkışmışlık hali sadece çevre algısında değil gündelik hayat içerisindeki insanları psikolojik, sosyolojik olarak da etkilemektedir.

2.4. Fenomenoloji: "*Hayat nedensiz yapılan şeylerle güzeldir.*"

1. bölüm 6. dakikada Baki ortamdaki bir dağ lalesine bakınca çocukluğundaki gündelik hayata dair sesler, ritimler zihninde yankılanır. Diğer bölümlerde de dağ lalesi hep karşısına çıkmaktadır. 4. bölüm 11. dakikada Baki, dağ lalesine yüklediği anlamları anlatmaktadır. Babasının ona çocukken dağ lalesi topladığını söylemektedir. Aslında dağ lalesi üzerine Baki'nin kodladığı şey kendi çocukluğudur. 6. bölüm 9. dakikada Baki, toprağa bakıp mezar için kazılmış toprakla havuz için kazılmış toprağı karşılaştırır. Toprak aynıdır ancak insanın o toprağa yüklediği anlam kendi yaşam dünyasına göre değişiklik göstermektedir. 5. bölüm 9. dakikada Baki, alışveriş yaparken saç tokasını alıp sepete atmaktadır. Saç tokasına uzun uzun bakarak bu nesneye yüklediği anlamı düşünmektedir. Çocukluğundan itibaren yaşadıkları aklına gelmektedir. Yine birçok sahnede Baki'nin çevresindeki eşyalara bakarak onlara yüklediği anlam ve evlilik ve çocuk sahibi olmaya dönük bakış açısı seyirciye aktarılmaya çalışılmaktadır. Nitekim fenomenolojiye göre nesneler üzerinden kodlanan duygu ve düşünceler aslında zihinde kurulmaktadır. Verili kabul edilen nesnelerden bağımsız bir gerçeklik olan bilinç sayesinde nesnelere yüklenen anlamlar fenomenler olarak kodlanır ve kategorilendirilir. Böylece nesnelerin varlığı anlam kazanır. (Husserl, 2020, s. 35) Tıpkı Baki'nin dağ lalesine yüklediği anlam gibi

nesnelere verilen anlamlar kişiden kişiye farklılık gösterir. Kişilerin nesnelere yüklediği anlamların ne olduğunu tam anlamıyla sadece o kişi bilebilmektedir. Bir sosyal bilimci ancak sağduyu bilgisini bir kenara bırakarak nesnelere yüklenen anlamı anlayabilir. Nesnelere yüklenen anlamların toplumsal olarak kişilere ait yaşam dünyası ve ortak bilgi stokundan gelen bir özelliği vardır. İnsan kendi doğumundan önce de var olan bir gündelik yaşam dünyası içinde hayata gözlerini açar ve bu dünya başından itibaren sadece fiziksel değil aynı zamanda sosyo-kültürel de bir dünyadır. (Shütz, 2018, s. 93)

3. bölüm 10. dakikada Baki, belediyenin cenaze hizmetleri görevlisi Merve ile yaptığı telefon görüşmesinde Merve'ye *"Hatice teyzenin torunu değil misin sen?"* deyince telefondaki Merve resmi konuşma tarzından hemen günlük konuşma diline geçmiştir. Bu sahneden gündelik hayat içerisinde dramaturjik olarak rollerimizin bize yüklediği şekilde davranışta bulunduğumuz ve konuştuğumuz anlaşılmaktadır. Benzer şekilde 4. bölüm 20. dakikada bir mafyanın cenazesinde mafya adamlarının, mafyaya uygun bir rolde davranışlar sergilerken gasilhaneye girince günlük dilde konuşmaya başlamaları dramaturjik olarak toplumsal rollere bir başka örnektir. Nitekim gündelik hayatta herkes bir tiyatro sahnesindeymiş gibi toplumsal statüsüne göre rollerde bulunur. (Goffman, 2009, s. 228)

6. bölüm 1. dakikada Ahmet, havuz için yer kazarken *"Hayat nedensiz yapılan şeylerle güzeldir."* der. Bu sözü bilincin bilimi fenomenoloji çerçevesinde şu şekilde yorumlayabiliriz: Gündelik hayatı oluşturan bilinçli eylemlerimizin yanında farkına varmadan alışkanlık halini almış gündelik hayatın rutinlerinin içerisindeki bilinçsiz davranışlarımız, bizim zihnimizi yormadan güvenle sırtımızı yasladığımız bir dünya oluşturur. Diğer taraftan tüketim yarışına girmiş günümüz toplumsal dünyası bütünüyle faydacı olmaya meyleder. İnsanlar hayatlarının büyük bir kısmını katı, durağan toplumsal roller ve uzmanlaşmış mesleki konumlar tarafından tanımlanmış ve kısıtlanmış olarak geçirir. Bunun sonucu gündelik hayat büyük oranda bilinçdışı eylemler ve performanslara dönüşmüştür. (Gardiner, 2016, s. 114)

6. bölüm 8. dakikada Ahmet, bir gündelik hayat rutini olan dolmuşa binip yolculuk yaptığı sırada dolmuştaki bir kıza yani şimdiki eşine nasıl âşık olduğunu Baki'ye anlatmaktadır. Ahmet'in anlattığı hikâyenin içine Baki kendisini kurgulamıştır. 6. bölüm 15. dakikada Baki, dolmuşta Ahmet'in yaşadıklarını yaşayarak âşık olmayı ummaktadır. Bu senaryoda Baki toplumsal normlara uymak için uğraşmaktadır. Nitekim mutluluğun yolu kişinin içerisinde bulunduğu topluma uyum sağlamasından geçmektedir.

7. bölüm 7-12. dakikalar arasında ağaç altındaki bir divanda oturan kişilerle Baki arasında geçen konuşmalar verilmektedir. Bu sahnede, kişilerin birbirleriyle olan iletişimini ve böylece ortak bir anlamda buluşmalarını sağlayan sembol olarak "dil" ön plana alınmıştır. Konuşan kişiler birbirlerini yanlış anlamakta, bu da iletişimde kopukluğa neden olmaktadır. Hatta divanda oturanların lideri olan kişi bu iletişimsizlikten dolayı silahına davranmaktadır. Bu kişi konuşmanın bağlamına dikkat çekmektedir. Nitekim konuşmanın bağlamı sözcüklerin anlamını tam olarak yansıtmayı için gerekli bir unsurdur. Ayrıca jest, mimik, beden duruşu gibi sembollerin dilin anlamı için önemli olduğunu bu sahnelerden anlamaktayız. Divanda oturan kişi Baki'ye ön yargıda bulunduğunu söyleyerek telefon konuşmalarını irdelemekte, hangi sözden sonra hangisini konuştuğunun analizini yapmaktadır. Nitekim dil, farklı bireylerin deneyimleri sonucu belirli bir içeriğe karşılık gelen bir dizi bolden oluşmaktadır. Bir iletişimin olması için sembolün o ortamdaki tüm bireyler için aynı şeyi ifade etmesi gerekir. Birkaç

birey aynı uyarana farklı şekilde tepki veriyorsa bu uyaran onlara farklı şeyler ifade ediyor demektir. Bunun dildeki karşılığı ise iletişimsizliktir. (Mead, 2021, s. 94)

7. bölüm 21. dakikada Baki, ölen annesinin kefenli halini hatırlamaktadır. Sanki çocukluğunda annesini o halde görmesi onun mesleğini bile etkilemiştir. Babasıyla olan ilişkisi her bölümde yansıtılmaktadır. 7. bölüm 34. dakikada Baki'nin, annesinin mezarına sarılıp uyumasından yaşam dünyası içerisindeki önemli travmasının annesini kaybetmesi olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak fenomenolojiye göre insanı insan yapan bilinçli, farkındalık sahibi bir varlık olmasıdır. Nesneler bilinçte kurulur. Bilinçli yapılan davranışlar eylem halini alır. Gündelik hayatı oluşturan eylemlerimize anlam yükleyen ise her bir kişiye ait "sağduyu bilgisi", "tipleştirme" ve "karşılıklılık" ilkeleriyle oluşturdukları "yaşam dünyası"dır. Böylece insan etrafındaki nesnelere, fiziksel, toplumsal çevresine anlam yüklediği bir referans kaynağına ulaşmış olur. Baki'nin yaşam dünyasında çocukluğundan itibaren yaşadıkları, kendi iç dünyası ve ait olduğu toplumsal gruplar görülmektedir. Ancak görünen sadece bir sosyal bilimcinin kendi "sağduyu bilgisini" bir kenara bırakarak ulaştığı anlamlardır. Zira Baki'nin yaşam dünyasının bilgisine tam olarak ondan başkası ulaşamaz ve bilemez.

2.5. Yapı-Fail: "Ölümü anlamlandıran şey yaşarken ne kadar kalabalık olduğundur."

2. bölüm 9. dakikada Nazım, zamanında kız kaçırmış ancak üstünden çok zaman geçmiş, çoluk çocuğa karışmış olmasına rağmen hâlâ hasımlarının korkusundan dolayı silah taşımaktadır. Gündelik hayat rutini içerisinde bir yerlerde yapısal unsurlar hep vardır. İçinde bulunduğu toplumun normlarına aykırı bir fiil işlemesinden dolayı silah taşıma eyleminde bulunmaktadır. 2. bölüm 28. dakikada ise hasımları tarafından Nazım öldürülmektedir. Bu ani ölüm izleyiciyi sarsmıştır. Burada izleyici iki bakış açısını görmektedir. Birincisi Baki'nin gözünden bu eylemin çok anlamsız olduğu diğeri ise Nazım'ı öldüren kişinin gözünden yeterince anlam yüklü olduğudur. 2. bölüm 17. dakikada mesleğinin gassallık olmasından dolayı Baki'ye kız verilmemektedir. Mesleklere yönelik toplumsal tipoloji ve algı bu tip karar alışlarda etkisini göstermektedir. Diğer taraftan 6. bölüm 22. dakikada Baki'nin konuştuğu kız, Baki'ye "Senin kendi iradenle yaptığın ne var?" diyerek Baki'nin toplumdaki bir fail/aktör olarak gündelik hayatında iradeli davranışlarının bulunmadığını, toplumu gereğinden fazla dikkate aldığını ima etmektedir. Nitekim toplumsal yapılar toplumsal bir aktör/fail olarak birey tarafından bir kez yaratıldıklarında tekrar yaratılana kadar kişilerin davranışlarını kontrol eden bir yapılaşma sürecine girer. Böylece gündelik hayat bir düzen ve öngörülebilirlik sağlayan, gerçekliği sorgulanmayan rutinler, kurallar ve meşrulaştırmalar bütünü haline gelir. İnsanlar iradeli varlıklardır; ancak sadece kendi inşa ettikleri kurallar ve toplumsal yapılar içinde. (Slattery vd., 2010, s. 488,499)

3. bölüm 4. dakikada cenazenin yanındakiler görev istemekte, "boş boş durdu demesinler" şeklinde ifadelerde bulunmaktadır. Bu eylemlerin cenazeye olan hizmetten ziyade toplumun onayını alma motivasyonu ile yapılan eylemler olduğu görülmektedir. 3. bölüm 26. dakikada Nazım'ın karısı "Gelen giden çok olur. Helva yapacağım. Helvası az demesinler" diyerek eylemlerimize yön veren toplumsal etkinin ölüm bile dinlemediğini gözler önüne sermektedir. 3. bölüm 15. dakikada tabut taşınırken Nazım'ın teyze oğlu olduğunu söyleyen karakterin Baki'ye omuz atıp kenara itmesi, cenazeyi taşıırken dahi bir

rekabet ortamının ve toplumsal bir öne çıkış mücadelesinin görüldüğü söylenebilir. 9. bölüm 4. dakikada trafik kazasından dolayı hastanede yatan Baki için ziyaretçi gelmezken yanındaki hastalara çok fazla sayıda ziyaretçi gelmektedir. Baki bu durumdan rahatsız olmaktadır. Sosyal bağların kuvvetli olduğu toplumlarda ya da toplumsal gruplarda mutluluk oranının yüksek olması bu durumu açıklayabilir.

2. bölüm 14. dakikada Baki, kendisi öldüğünde kurallara uygun olarak yıkanmak istemektedir. Ve "Ölünce beni kim yıkayacak." şeklinde ifadede bulunmaktadır. Bir gassal olan Baki toplumsal normların uygulayıcısı olarak kendisi de o toplumsal normlardan faydalanmayı ummaktadır. İnsanın sosyal bir varlık olduğu öldükten sonra dahi devam etmektedir. İnsanların ölünce yakınlarının yanına defnedilme istediği bu duruma örnek olabilir. 2. bölüm 23. ve 24. dakikada Baki ve Nazım arasındaki sohbette Baki "İnsan tanımadığı ölüden korkar." ve "Beni yıkayanın tanıdık olması da bana iyi gelir." ifadeleriyle sosyal ilişkilerin ve tanıdıklığın öldükten sonra bile etkisini sürdürdüğünü göstermektedir. 3. bölüm 17. dakikada Nazım'ın karısı "Nazım, abisiyle küstü. Yanına gömülmesin, burada daralır." şeklindeki ifadesinden insanın sosyal ilişkilerinin öldükten sonra dahi devam ettirilmek istendiğini anlayabiliriz. 4. bölüm 27. ve 28. dakikada cenaze töreninin kalabalık olmasının istenmesi, ölüm yıl dönümünde anılmanın öneminin belirtilmesi, ölüm sonrası sosyolojiye bir başka örnektir. Baki her ne kadar bu konuşmadan hoşnut olmasa da yalnızlığın ıstırabını yaşamaktadır. Toplumsal normlarla mücadele etmeye çalışsa da bu mücadeleyi kaybetmiş gözükmektedir. 5. bölüm 23. dakikada Baki "Ölümü anlamlandıran şey yaşarken ne kadar kalabalık olduğundur." sözüyle gündelik hayatımızı sonlandıran ölümü yaşamdan bir bakışla değerlendirmektedir. Yaşam süresi içerisinde gündelik hayatımızda biriktirdiğimiz sosyal ilişkilerimizin ölüme yüklediğimiz anlamda belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim toplumun ve toplumla ilgili analizlerin temeli bireyler arası etkileşimlere dayanır. Bu etkileşim toplumsal yapılardan mutlaka etkilenmektedir. Yapısal faktörlerle birlikte gündelik hayat içinde herkesin herkesle ilişkisinde örülen ağlar da önemli bir faktördür. İnsanların birbirine bakması ve birbirlerini kıskanması, birbirleriyle iletişim kurması, birlikte yemek yemesi, etrafındaki birilerini sempatik, birilerini antipatik bulması, birbirleri için giyinip kuşanması; bilinçli ya da bilinçsiz, anlık veya sürekli, iç içe geçmiş toplumsal bağların gündelik hayata yansımalarıdır. (Simmel vd., 2009, s. 220)

4. bölüm 26. dakikada gasilhanenin içinde Baki'nin şoförle geçen konuşması şu şekildedir:

Şoför -Kadın yas tutuyor simsiyah da giyinmiş.

Baki -Yas tutmak öyle bir şey değil kardeş.

Şoför-Ya nasıl?

Baki-Üstünde ne varsa o halde çıkar gelirsin. Gerçek yas cenazeye ayıcıklı pijamayla gelmeyi gerektirir.

Sonuç olarak asıl yas gündelik hayat içinde aniden ortaya çıkan bir durumun şaşkınlığı ve şokunu yaşarken, gündelik hayatın telaşı içerisindeyken, en son üstünde ne varsa onunla kalakalmaktır. Aksine, mesela özellikle siyah giyinmek planlanmış bir edim demektir. Ne toplumsal yapıyı dikkate alan ne de toplumdaki bir aktör/fail olarak bilinçli bir eylemde bulunmadan gündelik hayatında o an ne işle meşgulsen o şekilde ortaya çıkmak cenazede gerçek bir yas tutulduğunu göstermektedir.

2.6. Strateji-taktik: “Paramı verdim ürünü de alıp gideyim.”

5. bölüm 6. dakikada gündelik hayatın kapitalist tüketim kültürü oluşturularak nasıl tanzim edildiğini gösteren sahneler başlamaktadır. Baki, hediyelik eşya satan bir dükkâna girdiğinde tüketicileri yönlendiren tüketim stratejileri başlamakta ve hemen eline bir alışveriş sepeti tutuşturulmaktadır. 5. bölüm 10. dakikada kasiyer tüketim stratejilerini müşteri olan Baki üzerinden uygulamaya devam etmektedir. Sürekli bir şeyler satmak için uğraşmaktadır. Baki en sonunda kasiyere “Paramı verdim ürünü de alıp gideyim. Kısa net ve yalın bir ilişki istiyorum. Bu o kadar zor değil.” diyerek tepki göstermektedir. Nitekim egemen ekonomik sistemlerle gündelik hayat dizayn edilmekte, tüketim odaklı bir yaşam stili hâkim kılınmaktadır. Küresel çapta egemen olan erkin tüketim stratejilerine karşılık bireyler, taktiksel tüketim biçimleri üretmektedir. Bu tüketim taktikleri kendini belli etmez, kurnazdır, dağınıktır, her yere sızar. (Certeau, 2009, s. 45) Günümüzde tüketicilerle ilgili kullanılan yazılım programları, algoritmalar, yapay zekâ ile çok biçimli ürünler, tüketicilerin kendi tercihlerine hiç imkân tanımamaktadır. Sömürgeci bir tarzda medya reklamlarıyla karşı karşıya olan tüketici; üründen dışlanmış, ürünle bağı kopmuş bir durumdadır. Dolayısıyla saf, katıksız bir alışveriş ortamı, alıcı ve satıcı mümkün gözükmemekte, alıcının tüm yaratıcılık hakları elinden alınmış durumdadır. (Certeau, 2009, s. 106) Ritzer’e göre küresel tüketim, dünyada artık “McDonald’laştırılmış” “Amerikanlaştırılmış” tek tip bir küresel kültür halini almıştır. Dünyadaki tüm insanlar kuralları, kullanma tarzları belirlenmiş bir “demir kafes” içerisinde gündelik hayatlarını idame etmeye zorlanmaktadır. (Ritzer & Stepnisky, 2013, s. 238) Son yıllarda dünyadaki tüm sosyal medya kuruluşlarının ABD’de toplanmasının Ritzer’in teorisinin bir ileri aşaması olduğu anlaşılmaktadır.

10. bölüm 28. dakikada Ahmet’in yaptığı havuzda kendisi ve karısının elektrik çarpması sonrası ölümü sarsıcı bir final sahnesi olmuştur. Son birkaç bölümdür havuzun yapım süreci gösterilmektedir. Bu sahnelerde Ahmet, kendi yöntemleriyle plansız gündelik hayatın bir parçası olarak havuzu yapmaktadır. Baki, Ahmet’in plansız iş yapmasını eleştirmektedir. Baki’nin eleştirisine karşılık Ahmet, plansız gündelik işlerin mutluluk getirdiğini ifade etmektedir. Son bölümde Baki’nin, “Getir bir elektrikçi yapsın.” sözünden de havuz işinde bir terslik olacağı anlaşılmaktadır. Plansız edimlerle oluşan gündelik hayat modernitenin risksiz toplum modeline uymamaktadır. Nitekim modernite, belirsizliği fethetme vaadi ve kararlılığıyla gelmiş, huzursuzluk veren korkutucu sürprizlerin, talihsizliklerin ortadan kalkması için ahlaksız doğanın -insan doğası da dahil olmak üzere- aklın egemenliği altına alma yoluna gitmiştir. Modernite bu amacını gündelik hayatta farklılaşma ve uzmanlaşma ile gerçekleştirmeyi düşünmüştür. Öngörülebilir, bilinebilir, sürprizlere yer olmayan risksiz bir toplum modeli hedeflenmektedir. (Bauman, 2014, s. 123) Modernlikte güven duygusu kurumlara ve uzmanlara olan güven duygusuna dönüşmüştür. (Giddens, 2010, s. 22) Modernitenin risksiz toplum hedefi; yeni teknolojilerin yeni riskler, yeni risklerin yeni uzmanlar üretmesi döngüsüne dönüşmektedir. Bu sahneden de anlaşılacağı üzere renkli havuz teknolojisi uzmanına yaptırılmamıştır. Modernitenin emredici bir erk eliyle ortaya koyduğu bir strateji olan planlı projeli yapılması gereken havuz işinde Nazım’ın taktik geliştirip kendi başına ortaya koyduğu plansız edimleri bir felaketle sonuçlanmıştır.

Sonuç olarak moderniteyle birlikte ortaya çıkan ulus devletler egemen erkler eliyle gündelik hayatı zamansal, mekânsal ve tüketim gibi birçok yönden düzenlemeyi amaçlamışlardır. Küreselleşmeyle

birlikte gündelik hayat küresel şirketlerin eline geçmiş; tüm dünyaya egemen tek tip tüketim kültürü oluşturulmuştur. "Şirketokrasi" erkinin egemen olduğu bir gündelik hayat ortaya çıkmıştır. Tüm bu stratejilere karşılık bireyler birtakım taktikler geliştirmiş ve yeni taktiklere devam etmektedir. Modern çağın bir diğer projesi olan risksiz toplum hedefi tam olarak gerçekleşmemiştir. Yeni teknolojik cihazlar gündelik hayatımıza konforla birlikte yeni riskler getirmiş, küresel çapta ise modernitenin silahının getirdiği nükleer savaş riski Demokles'in kılıcı gibi tepemizde sallanmaktadır.

Sonuç

Hayat bir anlamda bir film sahnesi, insanlar da bu sahnede rollerini oynayan oyunculardır. Mikro sosyoloji dallarından olan dramaturjik teori genel olarak bu görüşü savunur. Bu çalışmada gerçek bir kişinin gündelik hayatı değil, bir dizi filmdeki (gassal) sahneler, karakterler ve roller gündelik hayat sosyolojisi analizine tabi tutulmuştur. Üstelik gündelik hayatı incelenen baş karakter sürekli ölümü hatırlamak zorunda olan bir gassaldır. Dizinin gündelik hayatı ve ölümü bir gassal üzerinden birleştirmeye çalışması bir paradoks olarak görülmüştür. Ancak bu dizi bir gassalın kendi iç dünyasında yaşadıklarını; zamana, mekâna, nesnelere, toplumsal ve fiziksel çevresine bakışını ortaya koyarak gündelik hayat sosyolojisi analizi yapıp çıkarımlarda bulunmak için bizlere fırsat sunmuştur. Diğer taraftan toplumu yansıtan bu dizi film üzerinden görülmektedir ki gassallık ve cenazeye dair yapılan diğer ritüeller dini kaynaklıdır. Ölüme dair soruların cevaplarını da ancak din verebilmektedir. İnsanları en temel bilinmezlik olan ölümün gizeminden kurtaran gündelik hayat rutinleridir. Literatür tarandığında gündelik hayatın "rutinler, ritimler", "zamansallık", "mekânsallık", "fenomenoloji", "yapı-fail", "strateji-taktik" başlıkları üzerinden incelenebileceği görülmüştür. Gündelik hayatı oluşturan tekrarlar olan rutinler ve bu rutinlerin zaman aralığını gösteren ritimler insanı bilinmezliğin getirdiği güvensizlikten alır; düzenin ve öngörülebilirliğin getirdiği güven ortamına kavuşturur. Ancak hatırlamak istemediğimiz ölüm; rutinlerimizi, hedeflerimizi bitiren gerçek üstü bir gerçeklik olarak durmaktadır. Çalışmaya konu olan dizideki şu ifade bunu özetlemektedir: "*Ölüm bütün planları bozan, bütün randevuları iptal ettirendir.*" Gündelik hayat, zamansallık ve mekânsallık bağlamı ile anlam kazanmaktadır. "*Zaman diriyken kıymetli*"dir. Çünkü gündelik hayatın rutinleri zaman göre ayarlanır. Pre-modern dönemin mekâna bağlı zaman anlayışı moderniteyle birlikte kökten değişmiş; yeni bir zaman ve mekânın etkili olduğu gündelik hayat düzeni ortaya çıkmıştır. Bu düzende zaman-mekân birbirinden ayrılmış soyut, nicel bir özellik kazanmıştır. Özellikle iletişim ve ulaşım teknolojilerinin gelişmesiyle zamanın mekânı yok ettiği, "zaman-mekân sıkışmasının" gerçekleştiği yeni bir evreye girilmiştir. Ancak insanlar için "ev" hâlâ kutsaldır. Dizide geçtiği gibi cenazenin anılarının kazındığı en yakın yaşam mekânı olan ev için "*Evini son bir kez görsün.*" geleneği toplumda devam etmektedir. Egemen erklerin toplumun gündelik hayatını dizayn için geliştirdiği stratejilere karşılık bireyler birtakım taktiklerle bunları aşmaya çalışırlar. Zamansal, mekânsal taktiklerin yanı sıra bu durum özellikle kendisini tüketimde gösterir. Küresel tüketim ağlarıyla birlikte bireyler dünya çapında bir tüketim stratejileriyle baş başa kalmıştır. Küresel ölçekte egemen olan tek tip tüketim anlayışı bireylerin alışverişlerinde "*Paramı verdim, ürünü de alıp gideyim.*" seviyesinde bir tüketici olmasına izin vermemektedir. Dünyaya gelişimizle birlikte bir gündelik hayat düzenine dahil oluruz. Ait olduğumuz toplumun dilini ve sembollerini öğrenir, normlarına uymaya çalışırız. Toplumdaki bir aktör/fail olarak bilinçli eylemlerimizle toplumsal inşa sürecine katılırız. "Sağduyu bilgisi", "tipleştirmeler" ve

“karşılıklılık” ilkesiyle bilincimizde oluşan “yaşam dünyası” artık bizim için eylemlerimize anlam katan bir referans kaynağıdır. Bilinçsiz olarak gördüğümüz edimlerimiz dahi gündelik yaşam dünyasının kapsama alanındadır; hatta ölüm bile. Dizideki ifade ile “*Ölümü anlamlandıran şey yaşarken ne kadar kalabalık olduğundur.*”

Sonuç olarak, farkına varsak da varmasak da akan zamanın ve içinde bulunduğumuz mekânın; planlı plansız, bilinçli bilinçsiz edimlerimizin arasında, insanı sarıp sarmalayan gündelik rutinlerimizin içerisinde kaybolmamızı sağlayan ve ölümü bile anlamlandıran gerçeklik gündelik hayat gerçekliğidir. “Gassal” dizisinin de bu gerçeği farklı bir perspektifle ortaya koyduğu anlaşılmaktadır.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma için etik kurul izni gerektirecek bir içerik bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Adler, P., Adler, P., & Fontana, A. (2012). Sociology of everyday life/Gündelik hayatın sosyolojisi. *Journal of Sociology/ Sosyoloji Dergisi*, 115-139.
- Ağca, B. (2022). *Gündelik Hayat Sosyolojisi Bağlamında Nuri Bilge Ceylan'ın Filmlerinde Antagonizma* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bachelard, G. (1996). *Mekânın poetikası = La Poétique de l'espace*. Kesit.
- Bauman, Z. (2014). *Modernite, kapitalizm, sosyalizm: Küresel çağda sosyal eşitsizlik* (2. baskı). Say.
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (2008). *Gerçekliğin sosyal inşası - Bir bilgi sosyolojisi incelemesi*. Paradigma.
- Berger, P., & Luckmann, T. (2022). *Modernite, çoğulculuk ve anlam krizi* (1. bs). Albaraka Yayınları.
- Bourdieu, P. (2023). *Kültür üretimi sembolik ürünler sembolik sermaye*. İletişim.
- Cansever, T. (2010). *İslam'da şehir ve mimari* (6. baskı). Timaş Yayınları.
- Certeau, M. de. (2009). *Gündelik hayatın keşfi I* (1.baskı). Dost Kitabevi Yayınları.
- Creswell, W. (t.y.). *Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*.
- De Certeau, M. (2009). *Gündelik hayatın keşfi II*. Dost.
- Esgin, A. (2018). Anthony Giddens: Yapılaşma Alanı Olarak Gündelik Hayat. *Gündelik hayat sosyolojisi- Temalar, sorunsallar ve güzergahlar*. Phoenix.
- Esgin, A., & Çeğin, G. (2018). *Gündelik hayat sosyolojisi - Temalar, sorunsallar ve güzergahlar*. Phoenix.
- Foucault, M. (2012). *Seçme yazılar 4 - İktidarın gözü*. Ayrıntı Yayınları.
- Gardiner, M. (2016). *Gündelik hayat eleştirileri*. Heretik.
- Garfinkel, H. (2014). *Etnometodolojide araştırmalar*. Heretik.
- Giddens, A. (2010). *Modernliğin sonuçları* (4. basım). Ayrıntı.
- Goffman, E. (2009). *Günlük yaşamda benliğin sunumu*. Metis.
- Gökmen, E. (2022). Gündelik yaşamın sinemada örgütlenişi: Küçük Şeyler filmi üzerine bir analiz. *Erciyes İletişim Dergisi*, 9(1), 421-447. <https://doi.org/10.17680/erciyesiletisim.989556>
- Harvey, D. (t.y.). *Postmodernliğin durumu*. Metis
- Husserl, E. (2020). *Fenomenoloji üzerine beş ders* (4. baskı). BilgeSu.
- Kuş, E. (2012). *Nicel-nitel araştırma teknikleri: Sosyal bilimlerde araştırma teknikleri: Nicel mi nitel mi? Anı*.
- Lefebvre, H. (2014). *Mekânın üretimi* (I. Ergüden, Çev.). Sel.
- Lefebvre, H. (2017). *Ritimanaliz mekân, zaman ve gündelik hayat*. Sel.

- Lefebvre, H. (with Gürbüz, I.). (2016). *Modern dünyada gündelik hayat* (Dördüncü basım: Nisan 2016). Metis Yayınları.
- Marshall, G., Osman Akınhay, & Derya Kömürcü. (2003). *Sosyoloji sözlüğü*. Bilim ve Sanat Yayınları.
- Mead, H. M. (2021). *Zihin, Benlik ve Toplum*. Heretik.
- Merriam, S. B. (2015). *Nitel araştırma: Desen ve uygulama için bir rehber* (S. Turan, Çev.). Nobel.
- Öztürk, A. (2024). *Gündelik hayat, sinema, gündelik hayat ve sinema, neşeli hayat, sinema sosyolojisi*. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 23. <https://doi.org/10.17755/esosder.1394621>
- Özden, Z. (2004). *Film eleştirisi film eleştirisinde temel yaklaşımlar ve tür filmi eleştirisi*. İmge Kitabevi.
- Yıldırım, A., & Şimşek H. (t.y.). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin
- Ritzer, G., & Stepnisky, J. (2013). *Çağdaş sosyoloji kuramları ve klasik kökleri* (I. E. Howison, Çev.; Birinci Baskı: Ekim 2013). De Ki Basım Yayın.
- Shütz, A. (2018). *Fenomenoloji ve Toplumsal İlişkiler*. Heretik.
- Simmel, G., Birkan, T., & Simmel, G. (2009). *Bireysellik ve kültür* (1. basım). Metis.
- Slattery, M., Tatlıcan, Ü., Demiriz, G., & Balkız, Ö. (2010). *Sosyolojide temel fikirler* (3.baskı). Sentez Yayıncılık.
- Subaşı, N. (2004). *Gündelik hayat ve dinselilik*. İz Yayıncılık.
- TABİİ. (t.y.). <https://www.tabii.com/detail/438813>
- Urry, J. (1999). *Mekanları Tüketmek*. Ayrıntı.
- Uğur Binici, & Tatlıcan, Ü. (2018). *Harold Garfinkel'in etnometodolojisinde gündelik hayat. Gündelik hayat sosyolojisi- Temalar, sorunsallar ve güzergahlar*. Phoenix.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (12.Baskı). Seçkin.

CONCEPTUAL ANALYSIS OF A TECHNOLOGY-BASED TOURISM PERSPECTIVE: HYBRID GAZE*

 Burak ATASOY^a

 Oğuz TÜRKEY^b

Abstract

Despite the proliferation of technology and social media, the impact of digital visuals on tourism behavior is still a matter of debate. Especially for young people who frequently use technology and its extensions, there is limited knowledge about their interaction with digital visual content and the transformation created by this interaction. At this point, this study, which is based on the tourist gaze theory, conceptually evaluates how technology and digital content affect young people's perceptions of tourism through the literature. The research findings show that young tourists are exposed to intense interaction with content in digital environments and that this interaction develops a hybrid gaze shaped by social media. Furthermore, this significant impact of new generation technologies and virtual content on young individuals prompts a reconsideration of the traditional tourist gaze. It is suggested that young people's tourism and travel experiences evolve in conjunction with their dependence on technology, thereby indicating that new gaze studies aimed at enhancing the understanding of young people's experiences will contribute to the cumulative advancement of the field. In this direction, the hybrid gaze that extends beyond classical theoretical frameworks can serve as a new conceptual guide for a deeper understanding of young people's tourism and leisure experiences.

Anahtar Kelimeler: Technology, Tourist gaze, Hybrid gaze, Tourist experience.

TEKNOLOJİ TABANLI TURİZM PERSPEKTİFİNİN KAVRAMSAL ANALİZİ: HİBRİT BAKIŞ

Öz

Teknoloji ve sosyal medyanın yaygınlaşan kullanımına rağmen, dijital görselliğin turist davranışları üzerindeki etkileri halen merak konusudur. Özellikle teknoloji ve sosyal medya kullanımıyla bilinen genç bireylerin görsel içeriklerle olan etkileşimi ve bu dönüşümün turistik seyahat algılamaları üzerindeki rolü yeterince açıklığa kavuşturulmamıştır. Turist bakışı teorisine dayanan bu araştırmanın amacı, teknoloji ve dijital içeriklerin gençlerin turizm algılamaları üzerindeki etkisini kavramsal bir çerçevede incelemektir.

* Bu makale, birinci yazarın, ikinci yazar danışmanlığında yürüttüğü "A Phenomenological Study of The Effect of Visual Media Elements on the Tourism Experience of Young People " adlı doktora tezinden üretilmiştir.

^a Dr. Öğr. Üyesi., **Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Turizm Fakültesi**, Rekreasyon Yönetimi, burakatasoy@subu.edu.tr

^b Prof. Dr., **Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Turizm Fakültesi**, Gastronomi ve Mutfak Sanatları, turkay@subu.edu.tr

Makale Geliş Tarihi: 28.02.2025, Makale Kabul Tarihi: 28.04.2025

Bulgular, gençlerin sanal dünyada yaşadığı görsel tüketimin, yoğun bir etkileşim yarattığı ve bu etkileşimin sosyal medya aracılığıyla hibrit bir bakış açısının gelişimine katkı sağladığını göstermektedir. Ayrıca yeni nesil teknolojiler ve sanal içeriklerin gençler üzerindeki bu güçlü etkisi, turist bakışının yeniden gözden geçirilmesi ihtiyacını doğurmaktadır. Gençlerin turizm ve seyahat deneyimlerinin teknolojiye olan bağımlılıklarıyla evrildiği ve bu nedenle gençlerin deneyimlerini daha iyi anlamaya yönelik yeni bakış çalışmalarının alanın birikimsel ilerleyişine katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu doğrultuda, klasik bakış teorilerinin ötesine geçerek sunulan hibrit bakış, gençlerin turizm ve boş zaman deneyimlerini derinlemesine anlayabilmek için yeni bir kavramsal rehber olabilir.

Keywords: Teknoloji, Turist bakışı, Hibrit bakış, Turist deneyimi.

Introduction

Tourist gaze theory is one of the most frequently used approaches in tourism research to understand and explain the tourist experience (Polus, 2024). This theory basically argues that tourists experience touristic products in line with the expectations they have previously designed in their minds (Urry, 1992; Urry & Larsen, 2011). The tourist gaze focuses on explaining how individuals perceive and construct objects during tourism experiences. It helps to understand how a tourist's perceptions of tourism destinations and businesses guide their tourist trips (Urry & Larsen, 2011). Media sources such as videos, magazines and movies are the elements that develop this perception (Urry, 2002). Nowadays, technological innovations such as social media platforms, mobile applications, virtual maps, websites, blogs and vlogs are sources of influence on tourists' experience perceptions (Cheng, Wei, & Zhang, 2020). Furthermore, tourism items are made physical, and travelers are guided via virtual, augmented, and mixed reality technologies (Chon & Hao, 2025). Young tourists represent the demographic that engages most frequently with these technology-driven tools (Kim et al., 2016). Because digital content (photographs, videos, and comments) reflects the users' original thoughts. Furthermore, individuals gain from the feedback of other travelers who have previously visited the place and organizations. As a result of that, young people are more interested in and trust social media while making trip plans (Martins et al., 2025).

Yousaf et al. (2018) state that the internet and social media are among the leading factors that have changed the lifestyles and habits of global societies. Moreover, the authors emphasize that social media and its content are also involved in the transformation of young tourists' expectations and motivations. In addition, young individuals transfer their tourism experiences to digital content and share them on social media to influence the decisions of other tourists (Dionysopoulou & Mylonakis, 2013). In this respect, it can be said that the impact of user-based content on the expectations and behaviors of young tourists is increasing. Therefore, it becomes an important research area to examine how technological developments and social media content affect tourist gazes.

Despite a noticeable increase in research aimed at analyzing tourist preferences across age demographics in recent years (Dresler, 2024), there remains a significant gap in scholarly investigations that specifically address the perspectives and motivations of young tourists in diverse geographical contexts. A review of research on tourist experiences reveals that knowledge on the behavior of adults is

extensive (Wang et al., 2023; Yan et al., 2024). However, knowledge on the behavioral characteristics of youth tourism is limited. Moreover, despite being widespread users, the role of social media on youth tourism behavior has not been sufficiently clarified (Samarathunga & Cheng, 2021). Thus, this study seeks to examine the influence of technology and social media on the travel perceptions of young individuals and how this interaction effectively reshapes their gaze. So the purpose of social media in all stages of young tourists' travel experiences has been investigated using current academic studies, and its intersections with Urry's theory have been assessed, resulting in a conceptual contribution to the field. To facilitate this exploration, Urry's (1990) concept of the tourist gaze, which pertains to how tourists perceive and assess the regions they visit, serves as an appropriate theoretical framework for gaining deeper insights into the experiences of young tourists.

A. LITERATURE REVIEW

1. Definitions and Components of Experience

The concept of experience, first articulated by marketers in 1982, has attracted a great deal of attention from researchers since then and its true nature has only recently been understood. Marketers have referred to experience as an important component of human life and a fundamental area of research for many disciplines. Similarly, scholars in the social sciences have focused their attention on the concept of experience, contributing significantly to the advancement of the literature (Jain et al., 2017).

Experience is generally conceptualized as an individual's conscious awareness in response to a specific situation. Additionally, it is characterized as the interaction between an object and the consumer, as well as the value generated through this engagement (Poulsson & Kale, 2004). While experience is often viewed as a reflection of personal reactions and emotional responses, it can also be interpreted as a continuous narrative comprising fantasies, emotions, and forms of entertainment from another perspective (Otto & Ritchie, 1996). Table 1 shows the definitions of the concept of experience from some important studies in the literature.

Pekovic and Rolland (2020) conducted a comprehensive re-evaluation of the concept of customer experience, proposing a multidimensional framework that encompasses emotional, cognitive, sensory, social, behavioral, and technological dimensions. Emotional experiences encapsulate the unique feelings that consumers associate with products, while the interaction between cognitive and emotional processes serves to enhance the overall experience (Mortari, 2015). Sensory experiences refer to an individual's feelings such as aesthetics and pleasure. Businesses try to create an emotional bond between the organization and the customer by appealing to their customers' senses of sight, hearing and touch (Gentile et al., 2007). Individuals' sense of belonging to any group is evaluated within social experiences (Taşpınar & Batıbeki, 2020). Factors affecting the lifestyle and habits of consumers indicate behavioral experiences. The use and sharing of products by famous individuals can be shown as an example of behavioral experiences (Wei & Lu, 2013). Finally, the technological dimension of experience focuses on enhancing communication between businesses and consumers, as well as extending customer experiences to broader audiences. Technological enhancements, such as online platforms, digital channels, and organizational social media, facilitate improved purchasing behaviors among consumers.

Moreover, these technologies provide supportive services in the realms of product search and selection (Verhoef et al., 2015). For example, virtual and mixed reality systems provide an experience that embodies tourism products by providing sensations such as sound, smell and touch, and this accelerates the purchasing process of tourists (Beck., Rainoldi & Egger, 2019).

Table 1. Summary of definitions of experience

Thorne (1963)	The experience is considered one of the most exciting, rich and nourishing points of people's lives.
Maslow (1968)	Experiences are feelings in which an individual transcends ordinary reality and perceives existence or reality purely.
Hirschmann and Holbrook (1982)	Experience is the connection between a person and a product. It is the fantasy and emotions that comprise the consumer's behavior.
Mannell (1984)	Experience is an individual and unique situation that shows that quality rather than quantity should be given importance in the free time of life.
Csikszentmihalyi (1990)	Experience is a motivating and focused state of consciousness.
Denzin (1992)	The experience provides an opportunity for a person to define his/her own self by getting away from his/her daily life.
Arnold and Price (1993)	Experiences are situations characterized by high levels of emotional intensity.
Merriam-Webster (1993)	Experience is the way in which one is affected by a situation or information in question, through direct observation or participation.
Carlson (1997)	Experience is a continuous flow of thoughts and feelings that occur in moments of consciousness.
O'Sullivan and Spangler (1998)	Experience is a concept that refers to physical, mental, emotional, social and spiritual engagement that includes participation in consumption.
Pine and Gilmore (1998)	Experience is a process that the customer finds unique, memorable, sustainable over time and wants to repeat and improve.
Gupta and Vajic, (1999)	Experience is a sensation or acquisition of knowledge resulting from the interaction of the consumer with different elements generated through a service provider.
Schmitt (1999)	Experiences are special events that are not spontaneous, that occur in response to some stages, and that the person chooses to be her own.
McLellan (2000)	Experiences are functional, targeted, engaging, impressive and memorable.
Lewis and Chambers (2000)	Experience is the result that the factors of the purchased environment, goods and services create in the individual as a combination.
Berry et al., (2002)	Experience is the organization of the clues obtained by the individual during the purchase in his/her own mind.
Uriely (2005)	Experience is an unclear and diverse phenomenon created by the consumer himself/herself.
Anderson (2007)	Experience has a structure that emerges when the production and consumption sides meet.
Oh et al., (2007)	Experience is enjoyable, interesting and unforgettable encounters from the consumer's perspective.
Mossberg, (2007)	Experience is a combination formed by the coming together of different elements belonging to the individual such as emotional, physical, intellectual and spiritual.
Titz (2007)	Experience is not a single form of consumption, but also includes consumer behavior in the context of experimental consumption and tourism.
Lashley (2008)	Experience is considered from the perspective of creating the relationships that arise between the place that accepts tourists and the guest.

Source: Walls et al., (2011)

2. Definitions of Tourism Experience

The tourist experience encompasses the social and psychological responses that individuals exhibit towards tourism destinations during or subsequent to their vacations. These experiences represent a composite of symbolic elements that significantly influence visitor satisfaction by eliciting emotional

responses from tourists (Godovykh & Tasci, 2020). Today, tourists seek experiences that include excitement and active participation. This preference reveals an experiential perception that includes not only satisfaction but also the integration of various elements in tourism experiences (Campos et al., 2018). Similarly, touristic experience is a multifaceted interaction with tourism destinations and businesses that remain in one's memory for a long time (Aho, 2001). This experiential process is fundamentally shaped by the interactions between tourists and service providers, thereby generating distinct values for each individual (Jorgenson et al., 2019). In the end creating and providing experiences for customers is a hard and time-consuming task in the tourism industry. It demands continual research by service providers to produce products and improve tourist experiences (Larsen, 2007).

Pine and Gilmore (2011) evaluate the phenomenon of experience under two dimensions: customer participation and environmental relations. Accordingly, customer participation is divided into two as active and passive. First of all, in active participation, the individual directly participates in the activity or action. In these activities, the person's participation is at the forefront of the factors that determine the perception of empirical experience. Skiing, playing games or surfing are among the experiences that require direct participation. The person makes a long-term evaluation by taking part in the field of experience. Depending on the nature of the experience, a sensory, emotional or cognitive evaluation may be in question. In passive participation, the person makes an evaluation. The individual takes part in the field of activity, observes the environment but does not actually take part in an application. In clear terms, the person is present in the field of experience but does not take a direct action. In passive participation, the person makes an evaluation on the external environment and atmosphere. The aesthetic values in a sound, light or film show in a concert area are experiences in which passive participation is shown. As another dimension of experience, environmental relations are considered in two extreme dimensions as absorption and immersion. The individual's observation of objects around him without any participation explains the experience of absorption. While watching a football match, the individual perceives the atmosphere but is there as a spectator. In the experience of absorption, the person's sensory perceptions come to the fore rather than taking action. However, immersion experiences are more reactive. In this type of experience, the person is included in the atmosphere and is in close contact with the objects. Someone who is skiing or actively participating in a concert leaves the status of an observer and immerses himself in the experience as an active participant (Frochot, Elliot & Kreziak, 2017).

3. Youth Tourism and Social Media

Youth tourism stands out as one of the fastest growing markets in the tourism industry with its search for interaction-oriented experiences. In the literature, young tourists are considered as people traveling between the ages of 15-29 (Polat, 2017) and 15-24 (Yılmaz, 2018). Young people differ from other demographic market groups with their commitment to technology and their use of social media. This is because social and digital platforms have an impact on young people's travel planning, sharing their experiences and creating interactions (Dionysopoulou & Mylonakis, 2013).

Social media networks are digital platforms that allow people to create and share written, visual and audio content by creating individual accounts (Munar & Jacobsen, 2014). This rich content contributes to the interaction between social media users in terms of information, evaluation and experience. Social media are also virtual marketplaces that allow to fulfill needs faster and at a lower cost (Kumar et al., 2015). In the tourism industry, social media networks enable the sharing of travel experiences as well as communication between businesses and their potential markets (De las Heras-Pedrosa et al., 2020). Especially video content increases the effectiveness of this communication. Young people share all the details of their tourist trips with other tourists through vlogs (Bizirgianni & Dionysopoulou, 2013). YouTube and Instagram are among the social networks that serve the exchange of information among tourists by reaching large masses of these vlog contents (Lozano-Blasco et al., 2023).

Recently, young travelers have shown more interest in new social media applications and content rather than traditional digital content or social networks. In this context, video content comes to the forefront with its role in creating interaction and conveying young people's experiences and thoughts about tourism regions and businesses to large audiences. Since these contents contain instant reactions and emotions of users, they can produce more impact than written sources (Zhou et al., 2023). This also contributes to the fact that user-based visual content is perceived as more trustworthy by young individuals and is more likely to be taken into account in their travel planning. For young tourists today, vlogs are one of the most important sources for planning touristic travel and showcasing experiences (Yamagishi et al., 2024).

4. Theoretical Foundations of Tourist Gaze Theory

Drawing on Michel Foucault's work on the medical gaze, John Urry developed the concept of the "tourist gaze" to explain tourists' experiences and their interactions with the people and places they encounter while traveling (Hollinshead, 1999; Samarathunga & Cheng, 2021). In the theory, Urry (1990) tries to explain how tourists make sense of and interact with the objects around them during their experiences. According to the theory, individuals plan their vacations based on the content of various media elements and their past travel experiences, and a visual comparison is made between the objects and the expectations developed beforehand during tourism experiences. The focus of the theory is on visual consumption, which determines tourists' overall holiday experience perceptions and behaviors. It argues that individuals make holiday comparisons based on the visual content they have been previously exposed to during their travel experiences (Urry, 1992).

Visual elements such as photographs, postcards, and films play a crucial role in helping tourists make sense of the places they visit. Together, these phenomena create unique tourism experiences. Additionally, the tourist gaze is a form of visual consumption occurring during travel, reflected in the services, facilities, and attractions that differentiate a destination from daily life (Xie et al., 2024). Urry and Larsen (2011) emphasize how modern social media has revolutionized this experience. Tourists no longer passively observe visual elements; They actively share these visuals, thereby shaping their experiences. Web 2.0 and social media platforms allow tourists to share their travel encounters, demonstrating how these experiences have evolved into social and cultural productions (Urry & Larsen,

2011). Therefore, these developments have accelerated young people's ability to transform their travel experiences into content and transfer them to social networks (Chatzigeorgiou, 2017; Vitelar, 2013). Young people are independent travelers between the ages of 18-26 and frequently use technology at all stages of their tourism experiences.

Photographs and other visuals have an impact on the construction of the tourist gaze. Photography is an important field in the design, marketing and sharing of touristic experiences (Urry, 2002). In particular, the effectiveness of digital photography allows tourists' perceptions of their experiences to be both shaped and documented, moving the tourist gaze into a more global atmosphere (Larsen & Sandbye, 2014). This visual content is transferred to social networks, leading to social interaction and virtual connection between people (Munar & Jacobsen, 2014). Therefore, technology and social media can be considered as the most fundamental innovations that have transformed the global tourist gaze.

When the literature is examined, it is seen that scholars in different fields have addressed the tourist gaze theory. Research has shown that the tourist gaze approach encompasses not only tourist perceptions but also the elements that enhance and influence the experience. These approaches include animal gaze (Tomassini & Bertella, 2024), liminal gaze (Duffy, 2019), mutual gaze (Stawarska, 2006), male gaze (Pritchard & Morgan, 2000), transitional gaze (Samarathunga et al., 2020), local gaze (Wassler & Kirillova, 2019), second gaze (Grosvenor, 2007), distracted gaze (Ayeh, 2018), love gaze (Bolmont et al., 2014), bifocal gaze (Wilkins, 2021), insta-gaze (Oh, 2022), and intratourist gaze (Schwarz, 2018). Scientists have contributed to the enrichment of gaze literature by approaching the subject from different perspectives. Each gaze approach has sought to explain the experiences of the individual from before his or her identity as a tourist to after the travel experience. How is tourist's experience intrinsically designed? What influenced the realization of the experience in tourism destinations? What memories remain in the tourist's mind after the experience evoke and guide their future behavior? The studies of the gaze has essentially sought answers to these questions.

Lin and Fu (2021) conducted a comprehensive review of gaze studies in the field of tourism. Accordingly, the relationship between tourists and local people was analyzed from three different perspectives. First, the subject of tourist-initiated gaze is the tourist himself/herself. These gaze studies focus on how tourists make sense of other tourists and local people. These studies often examine a tourist's interactions with parties such as local residents and business employees during their vacation. How these parties enrich or influence the tourist's experience (Urry, 1990; Holloway et al., 2011). In this perspective, tourists and local people establish good relationships and a tourism process in which both parties are satisfied. The second host-initiated local gaze is an explanation of visitors and their interactions by local residents in tourism areas. This perspective examines the relationship between locals and tourists by addressing elements such as adaptation, resistance and reaction (Stone & Nyaupane, 2019). The last perspective can be considered as a component of the first two approaches. The relationship between tourists and host residents is mutual. It emphasizes concepts such as cooperation, solidarity, harmony, respect and interaction (Sroyetch, 2016). The reverse gaze, on the other hand, suggests that fake experiences or information shown in tourists' photos can lead to problems (Ilacqua, 2024; Polus,

2024). Each of these gaze has its own implications for the relationship between tourists and other stakeholders.

Samarathunga and Cheng (2021) examined 105 academic research conducted in the field of tourist gaze, including books, book chapters, articles and papers. This literature review aims to provide a portrait of the developments in the field of tourist gaze. Accordingly, it is thought that the studies are mostly carried out by utilizing qualitative methodologies. According to the authors, the studies are mostly sociologically oriented. It is stated that scientists from different disciplines have made significant contributions to the development of the field. It is stated that approaches such as second gaze, third gaze, e-mediated gaze, GoPro gaze, local gaze, host gaze, and reverse gaze, which have been put forward in recent studies, have made significant contributions to the advancement of tourist gaze literature.

B. METHOD

This study explores how new generation technology and social media content shape the tourist perspective, particularly among young people, through an analysis of scientific articles. To achieve this, secondary data was gathered utilizing the literature review technique, which allows researchers to derive insights from existing studies on a particular topic (Yıldırğan & Batman, 2023). In this context, a literature review was conducted on different scientific works such as articles, papers, books and theses in order to develop a comprehensive perspective on the subject. The keyword “tourist gaze” was selected and queries were made in different databases. In cases where some works could not be accessed, cooperation and assistance were provided with different universities. As a result, all the works examined were written in English.

C. OVERALL DISCUSSION and EVALUATION

Despite being a frequently used resource to explain tourism experiences, there are some negative discourses about tourist gaze theory. For example, Perkins and Thorns (2001) see the theory as limited, arguing that visual objects convey the designed experiences of tourism businesses and regions. In other words, the authors criticize the theory on the grounds that individuals follow desired experiences. They argue that promoters and marketers in tourism regions or tourism businesses convey unreal experiences of their touristic products. However, it is thought that developments in any field of human life are reflected in the tourism industry. This argument is supported when the video content of the users is taken into consideration. Vlogs are recognized as reliable and credible sources. Vlogs are considered to be more realistic objects as they directly convey the real experiences of tourists. Moreover, the representations of these contents are considered to directly reflect tourism experiences (Chakravarty et al., 2021; Dewantara et al., 2023; Qeidari et al., 2024). Hence, it can be said that the authors' criticism of visual representations is relatively limited.

Based on the information in the literature, the concept of “hybrid gaze” is developing. This view acknowledges the influence of visual elements in tourist experiences, but argues that the interaction developed in social media is more dominant in tourism experience design. Beyond the classical gaze theory, this approach focuses on the impact of content displayed in digital environments on tourists. However, the hybrid gaze states that not only visual consumption but also social interactions shape

tourists' experience perceptions. Different elements such as ratings, comments and likes on content on social media are thought to guide tourists' experiences (De las Heras-Pedrosa et al., 2020). In this context, tourism goes beyond visual consumption and becomes an experience area shaped by a multifaceted interaction.

Technological advances are transforming expectations and behaviors in the tourism industry (Strain, 1996). In this respect, the hybrid gaze can be an extension of this transformation. For example, the evolving interaction between users and their virtual audiences regarding content is a result of advances in the world of technology. These are not only determining tourism behavior but also becoming a channel for information flows. The content offered on digital platforms such as YouTube, Instagram and Facebook allows for the development of intense interaction in tourist travel planning and evaluation processes (Lozano-Blasco et al., 2023). Digital media resources are becoming a tool that allows the individual to be accepted in the social environment rather than just being.

Bourdieu's (1977) notion of habitus provides a significant theoretical framework for understanding the desires and expectations of young tourists, as shaped by social media dynamics. According to Bourdieu, habitus embodies the cumulative lifestyles of individuals shaped by their social environments and structures. The habitus will continue to grow and take shape as young people integrate unwritten norms and values in social media. Virtual groups in digital environments contribute to the social and cultural development of young people as well as the shaping of their behavioral planes. As a result, social networks become the channels through which tourism phenomena are born and shaped (Burgess et al., 2009).

In conclusion, the hybrid gaze approach can be taken into account to understand and explain the changing nature of tourism behavior. The hybrid gaze advocates the interaction power of content on social networks as opposed to the expectation design of visual objects. It is thought that cooperation and approaches of different disciplines will produce more success in the perception and interpretation processes of touristic experience for young people (Zhou et al., 2023). This requirement implies that more gazes are needed to understand the changing nature of tourism due to technology, social media and other elements. It is important to develop different gazes to answer questions about the phenomenon of tourist experience.

Another area where research needs to clarify is the role of tourists' previous experiences on their visual content. Individuals' personal characteristics and photographic skills can be effective in the formation of the content they submit to social networks (Lindsay & Sawyer, 2025). However, it has not yet been clarified how tourists' experiences construct their subsequent tourism content. It is curious what prior travel knowledge develops these contents. Today, how tourism destinations and products are understood and perceived is an area that needs to be revisited (Qeidari et al., 2024). In this respect, the hybrid gaze can contribute to the advancement of tourism experience literature by revealing the role of technology in this process.

How and to what extent young people use technology in the selection of tourism destinations is also an emerging area of research. Technology and its extensions can enable tourists to develop

meaningful connections with local people and have authentic experiences. It can help them get to know local communities closely and directly transmit their way of life to other tourists (Duffy, 2019). In this respect, technology and communication tools directly affect the quality of experience at many stages of the touristic travel process (Canavan, 2020). Instagram and other user-based content networks have become marketing channels that influence tourism behavior as a result of this situation (Gumpo et al., 2020). In this respect, it is necessary to observe the behavioral and demographic characteristics of young tourists. Based on their use of technology, young people's approaches to tourism can be revealed (Leonard, 2019). Therefore, the reflections of young individuals and their relationships established through tools such as technology and social media on tourism are a hybrid gaze. This gaze can be a guide to explain the experience processes of youth tourism. Also this gap points to the need for tourism academics to work in an integrated manner among each other and with scholars from other disciplines. This approach may not only reveal the global understanding of tourism, but also allow us to predict the future of tourism.

Conclusion

This scientific research focuses on a review of the tourism literature and examines studies in the field of tourist gaze. This provides a conceptual overview of recent developments and advances in gaze theory that have pioneered tourism experience studies (See also Liu et al., 2024). While previous research has been more concerned with the development of tourist gaze theory, this study looks at the issue from the perspective of youth tourism. In this way, the study draws a picture of research on tourist gaze theory and at the same time enriches knowledge on youth tourism.

The unique contribution of this study to the literature is to propose a new gaze to tourism that explains the impact of digitalization. In fact, young tourists are influenced by social media from their travel planning to their perception of the post-vacation experience. This hybrid gaze offers a valuable insight into how technology, social media and visual content play a role in youth tourism behavior. Because technology has made it both easier and more difficult to learn about tourist behavior, choices, and preferences (Sousa et al., 2024). This difference is clearly seen when the tourist behavior of the new generation, especially those with intense social media technology and internet addiction, is examined (Sfodera et al., 2024). Modern young tourists are observed to construct their travel experiences not only within physical spaces but also across digital environments, transcending local contexts through platforms such as virtual reality and social media (Pencarelli et al., 2020). Consequently, the tourist gaze is redefined, influenced not only by the physical attributes of destinations but also by the digital landscapes where visual content is shared. This research helps develop a deeper understanding of how tourists assess their experiences, taking into account both their physical surroundings and the digital tools available to them, thus gently reshaping the dynamics of the tourism sector.

This study also examines the theoretical foundation of tourist gaze studies and identifies future research areas and gaps. It is seen that the tourist (Shang et al., 2022) or host (Moufakkir, 2011) perspective is predominant in tourist gaze studies. However, considering the tourist groups that establish close ties with tourism businesses that integrate with local people, the mutual gaze produces more discourse. Considering the dynamic, adventurous and responsible behavioral characteristics of young tourists, it

can be assumed that research interest in mutual gaze in tourism studies will increase. In particular, the predominance of visual consumption and interactions from the beginning to the end of tourist trips increases the importance of enriching mutual and hybrid gaze studies. These efforts can enrich our explanatory power for tourism experiences by demonstrating the role of technology in changing tourist behavior (Qeidari et al., 2024).

Another point emphasized by the research is the need for quantitative methods in tourism studies. Qualitative studies on tourists' perceptions of their experiences have attracted attention (Samarathunga & Cheng, 2021). However, quantitative research is needed to explain issues such as the diversity of factors that have an impact on tourism experiences and their impact strength. In addition, empirical studies are emerging as a research area to explain how visual interactions prevent tourism experiences by utilizing new generation technologies such as mixed and augmented reality. Addressing the gaps in this field will contribute to the advancement of the tourism literature, and therefore a call for tourism academics is made. The attractiveness of visual content and the increasing interactivity of social media are likely to dominate tourism studies (Fan et al., 2022).

The study has some methodological limitations. It was carried out conceptually. This may limit the ability to follow advances in the field of tourism and draw comprehensive conclusions. In addition, the studies analyzed were written in English. For a clearer picture of the development of tourist gaze studies, it would be valuable to examine works from other languages and fields of science. The ongoing incompleteness of the methodological and theoretical frameworks surrounding gaze studies further indicates an area for improvement within this research. Consequently, a call is made for tourism scholars to amplify their contributions to this emerging discourse. Furthermore, the elucidation of certain issues raised in this study contributes to a deeper comprehension of prevailing trends within the literature.

Future research can empirically examine how the content added by young tourists on social networks influences their followers' tourism planning and perceptions. Academics can reveal how the content shared on different platforms attracts young people and how it results in their behavior. In addition, the impact of visual content, such as mixed reality on tourists' choice of vacation destination can be investigated. Determining whether vlogs or augmented and mixed reality systems produce more impact and directions for young tourists will contribute to filling an important gap in tourism literature. In addition, research groups can be developed to draw comprehensive conclusions about youth tourism. Some predetermined visual content and content developed by influencers can be shown to a group to see which one is effective and what kind of interaction emerges. In addition, the roles of real images of tourism regions and products and content produced by artificial intelligence should also be examined on young people. How the transformation of these contents in social networks contributes to the acceptance of young people in social norms can also be discussed.

Ethics Committee Consent

The authors declare that this study does not contain any studies with human participants and/or animals performed by any authors

Contribution Rate Declaration

The authors declare that they have contributed equally to the article.

Conflict of Interest

The authors of this publication declare they have no conflict of interest.

Kaynakça

- Aho, S. K. (2001). Towards a general theory of touristic experiences: Modelling experience process in tourism. *Tourism Review*, 56(3/4), 33-37.
- Andersson, T. D. (2007). The tourist in the experience economy. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 7(1), 46-58.
- Arnould, E. J., & Price, L. L. (1993). River magic: Extraordinary experience and the extended service encounter. *Journal of Consumer Research*, 20(1), 24-45.
- Ayeh, J. K. (2018). Distracted gaze: Problematic use of mobile technologies in vacation contexts. *Tourism Management Perspectives*, 26, 31-38.
- Beck, J., Rainoldi, M., & Egger, R. (2019). Virtual reality in tourism: a state-of-the-art review. *Tourism review*, 74(3), 586-612.
- Berry, L. L., Carbone, L. P., & Haeckel, S. H. (2002). Managing the total customer experience. *MIT Sloan Management Review*, 43(3), 85-89.
- Bizirgianni, I., & Dionysopoulou, P. (2013). The influence of tourist trends of youth tourism through social media (SM) & information and communication technologies (ICTs). *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 73, 652-660.
- Bolmont, M., Cacioppo, J. T., & Cacioppo, S. (2014). Love is in the gaze: An eye-tracking study of love and sexual desire. *Psychological Science*, 25(9), 1748-1756.
- Bourdieu, P. (1977). The economics of linguistic exchanges. *Social Science Information*, 16(6), 645-668
- Burgess, S., Sellitto, C., Cox, C., & Buultjens, J. (2009). User-generated content (UGC) in tourism: Benefits and concerns of online consumers. In ECIS (pp. 417-429).
- Campos, A. C., Mendes, J., Valle, P. O. D., & Scott, N. (2018). Co-creation of tourist experiences: A literature review. *Current Issues in Tourism*, 21(4), 369-400.
- Canavan, B. (2020). Let's get this show on the road! Introducing the tourist celebrity gaze. *Annals of Tourism Research*, 82, <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.102898>
- Carlson, R. A. (1997). *Experienced cognition*. Psychology Press.
- Chakravarty, U., Chand, G., & Singh, U. N. (2021). Millennial travel vlogs: emergence of a new form of virtual tourism in the post-pandemic era?. *Worldwide Hospitality and Tourism Themes*, 13(5), 666-676.
- Chatzigeorgiou, C. (2017). Modelling the impact of social media influencers on behavioural intentions of millennials: The case of tourism in rural areas in Greece. *Journal of Tourism, Heritage & Services Marketing*, 3(2), 25-29.
- Cheng, Y., Wei, W., & Zhang, L. (2020). Seeing destinations through vlogs: implications for leveraging customer engagement behavior to increase travel intention. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 32(10), 3227-3248.
- Chon, K. K. S., & Hao, F. (2025). Technological evolution in tourism: a Horizon 2050 perspective. *Tourism Review*, 80(1), 313-325.
- Csikszentmihalyi, M., (1990). *Flow – The psychology of optimal experience*. Harper & Row Publisher.

- De las Heras-Pedrosa, C., Millan-Celis, E., Iglesias-Sánchez, P. P., & Jambrino-Maldonado, C. (2020). Importance of social media in the image formation of tourist destinations from the stakeholders' perspective. *Sustainability*, 12(10), 4092.
- Denzin, N. K. (1992). *Symbolic Interactionism and Cultural Studies: The Politics of Interpretation*. Blackwell Publishing.
- Dewantara, M. H., Gardiner, S., & Jin, X. (2023). Travel vlog ecosystem in tourism digital marketing evolution: a narrative literature review. *Current Issues in Tourism*, 26(19), 3125-3139.
- Dionysopoulou, P., & Mylonakis, J. (2013). Youth tourists' profile and their travel choices as influenced by social media networks. *European Journal of Hospitality and Tourism Research*, 1(3), 22-35.
- Dresler, E. (2024). Exploring moral gaze: Children gazing at suffering in dark tourism. *Tourism Management Perspectives*, 53, 101293.
- Duffy, A. (2019). Two-way street: How smartphones and the social web impact the traveller's liminal gaze. *Mobile Media & Communication*, 7(1), 60-75.
- Fan, X., Jiang, X., & Deng, N. (2022). Immersive technology: A meta-analysis of augmented/virtual reality applications and their impact on tourism experience. *Tourism Management*, 91, 104534.
- Frochot, I., Elliot, S., & Kreziak, D. (2017). Digging deep into the experience—flow and immersion patterns in a mountain holiday. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 11(1), 81-91.
- Gentile, C., Spiller, N., & Noci, G. (2007). How to sustain the customer experience: An overview of experience components that co-create value with the customer. *European Management Journal*, 25(5), 395–410.
- Godovykh, M., & Tasci, A. D. (2020). Customer experience in tourism: A review of definitions, components, and measurements. *Tourism Management Perspectives*, 35, <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2020.100694>
- Grosvenor, I. (2007). From the 'eye of history' to 'a second gaze': The visual archive and the marginalized in the history of education. *History of Education*, 36(4-5), 607-622.
- Gumpo, C. I. V., Chuchu, T., Maziriri, E. T., & Madinga, N. W. (2020). Examining the usage of instagram as a source of information for young consumers when determining tourist destinations. *South African Journal of Information Management*, 22(1). <https://doi.org/10.4102/sajim.v22i1.1136>
- Gupta, S., & Vajic, M. (1999). The contextual and dialectical nature of experiences. In Fitzsimmons, J., Fitzsimmons, M. (Eds.), *New Service Development*. (pp. 33-51). Sage Publications.
- Hirschman, E. C., & Holbrook, M. B. (1982). Hedonic consumption: emerging concepts, methods and propositions. *Journal of Marketing*, 48(3), 92–101.
- Hollinshead, K. (1999). Surveillance of the worlds of tourism: Foucault and the eye-of-power. *Tourism Management*, 20(1), 7-23.
- Holloway, D., Green, L., & Holloway, D. (2011). The intratourist gaze: Grey nomads and 'other tourists'. *Tourist Studies*, 11(3), 235-252.

- Ilacqua, T. (2024). Reversing the 'tourist gaze'. In *Inventing the modern region* (pp. 198-223). Manchester University Press.
- Jain, R., Aagja, J., & Bagdare, S. (2017). Customer experience—a review and research agenda. *Journal of Service Theory and Practice*, 27(3), 642-662.
- Jorgenson, J., Nickerson, N., Dalenberg, D., Angle, J., Metcalf, E., & Freimund, W. (2019). Measuring visitor experiences: Creating and testing the tourism autobiographical memory scale. *Journal of Travel Research*, 58(4), 566-578.
- Kim, Y., Wang, Y., & Oh, J. (2016). Digital media use and social engagement: How social media and smartphone use influence social activities of college students. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 19(4), 264-269.
- Kumar, P., Kumar, V., & Mishra, J. M. (2015). Social media: A tool for tourism marketing. *International Research Journal of Business Management*, 8(11), 1–6.
- Larsen, J., & Sandbye, M. (2014). Digital snaps: The new face of photography. *European Journal of Communication*, 29(6), 763–764.
- Larsen, S. (2007). Aspects of a psychology of the tourist experience. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 7(1), 7-18.
- Lashley, C. (2008). Marketing hospitality and tourism experiences. In Oh, H., Pizam, A. (Eds.), *Handbook of Hospitality Marketing Management*. Butterworth- Heinemann, Oxford, UK.
- Leonard, M. (2019). The teenage gaze: Teens and tourism in belfast. *Childhood*, 26(4), 448-461. <https://doi.org/10.1177/0907568219843326>
- Lewis, R. C., & Chambers, R. E. (2000). *Marketing Leadership In Hospitality: Fomen-Ter and Practices*. New York: John Willey & Sons.
- Lin, B., & Fu, X. (2021). Gaze and tourist-host relationship—state of the art. *Tourism Review*, 76(1), 138-149.
- Lindsay, G., & Sawyer, M. (2025). Architecture, tourism and smartphone photography in the Instagram era. *Archnet-IJAR: International Journal of Architectural Research*. <https://doi.org/10.1108/ARCH-05-2024-0229>
- Liu, J., Cao, J., Hsu, F. C., & Mai, H. (2024). An extended view of tourist gaze theory: Proactive gaze in picnics. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 58, 69-75.
- Lozano-Blasco, R., Mira-Aladrén, M., & Gil-Lamata, M. (2023). Social Media Influence on Young People and Children: Analysis on Instagram, Twitter and YouTube. *Comunicar: Media Education Research Journal*, 31(74), 117-128.
- Mannell, R. C. (1984). A psychology for leisure research. *Leisure and Society* 7, 13–21.
- Martins, W. S., Martins, M., & Morais, E. P. (2025). Exploring the influence of social media on tourist decision-making: Insights from Cape Verde. *Tourism and Hospitality*, 6(1), 45. <https://doi.org/10.3390/tourhosp6010045>
- Maslow, A. H. (1968). Music education and peak experience. *Music Educators Journal*, 54(6), 72-171.
- McLellan, H. (2000). Experience design. *Cyberpsychology and Behavior*, 3 (1), 59-69.

- Merriam-Webster (1993). Merriam-Webster's Collegiate Dictionary, Mish, F. C. (Eds), Massachusetts, USA.
- Mortari, L. (2015). Emotion and education: Reflecting on the emotional experience emotion and education. *European Journal of Educational Research*, 4(4), 157-176.
- Mossberg, L. (2007). A marketing approach to the tourist experience. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 7(1), 59-74.
- Moufakkir, O. (2011). The role of cultural distance in mediating the host gaze. *Tourist Studies*, 11(1), 73-89.
- Munar, A. M., & Jacobsen, J. K. S. (2014). Motivations for sharing tourism experiences through social media. *Tourism Management*, 43, 46-54.
- O'Sullivan, E. L., & Spangler, K.J.(1998). *Experience marketing—strategies for the new millennium*. Venture Publishing.
- Oh, H., Fiore, A. M., & Jeoung, M. (2007). Measuring experience economy concepts: Tourism applications. *Journal of Travel Research*, 46(2), 119-132.
- Oh, Y. (2022). Insta-gaze: Aesthetic representation and contested transformation of Woljeong, South Korea. *Tourism Geographies*, 24(6-7), 1040-1060.
- Otto, J. E., & Ritchie, J. B. (1996). The service experience in tourism. *Tourism Management*, 17(3), 165-174.
- Pekovic, S., & Rolland, S. (2020). Recipes for achieving customer loyalty: A qualitative comparative analysis of the dimensions of customer experience. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 56, 102171.
- Pencarelli, T., Gabbianelli, L., & Savelli, E. (2020). The tourist experience in the digital era: The case of Italian millennials. *Sinergie Italian Journal of Management*, 38(3), 165-190.
- Perkins, H. C. & Thorns, D. C. (2001). Gazing or performing? Reflections on Urry's tourist gaze in the context of contemporary experience in the antipodes. *International Sociology*, 16(2), 185-204.
- Pine, B. J., & Gilmore, J. (1998). Welcome to the experience economy. *Harvard Business Review*, 38 (3-4), 97-106.
- Pine, B. J., & Gilmore, J. H. (2011). *The experience economy*. Harvard Business Press.
- Polat, E. (2017). Genç bireylerin turistik tercihlerinin belirlenmesi üzerine Balıkesir kent merkezinde bir araştırma. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 234-250.
- Polus, R. (2024). 'Reverse gaze'in spiritual tourism: fact or myth?. *Tourism Recreation Research*, 1-5.
- Poulsson, S. H., & Kale, S. H. (2004). The experience economy and commercial experiences. *The Marketing Review*, 4(3), 267-277.
- Pritchard, A., & Morgan, N. J. (2000). Privileging the male gaze: Gendered tourism landscapes. *Annals of Tourism Research*, 27(4), 884-905.
- Qeidari, H. S., Seyfi, S., Soleymani, Z., Sthapit, E., & Senbeto, D. L. (2024). Visual narratives and the tourist gaze: Foreign tourists' perceptions of rural Iran. *Tourism and Hospitality Research*, <https://doi.org/10.1177/14673584241284253>

- Samarathunga, W. H. M. S., & Cheng, L. (2021). Tourist gaze and beyond: State of the art. *Tourism Review*, 76(2), 344-357.
- Samarathunga, W. H. M. S., Cheng, L., & Weerathunga, P. R. (2020). Transitional domestic tourist gaze in a post-war destination: A case study of Jaffna, Sri Lanka. *Tourism Management Perspectives*, 35, 100693.
- Schmitt, B. (1999). Experiential Marketing. *Journal of Marketing Management*, 15 (1-3), 53-67.
- Schwarz, K. C. (2018). Volunteer tourism and the intratourist gaze. *Tourism Recreation Research*, 43(2), 186-196.
- Sfodera, F., Cain, L. N., & Di Leo, A. (2024). Is technology everywhere? Exploring Generation Z's perceptions of sustainable tourism in developing countries. *International Hospitality Review*, 38(1), 28-53.
- Shang, Y., Li, F. S., & Ma, J. (2022). Tourist gaze upon a slum tourism destination: A case study of Dharavi, India. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 52, 478-486.
- Sousa, A. E., Cardoso, P., & Dias, F. (2024). The use of artificial intelligence systems in tourism and hospitality: the tourists' perspective. *Administrative Sciences*, 14(8), 165.
- Sroyetch, S. (2016). The mutual gaze: Host and guest perceptions of socio-cultural impacts of backpacker tourism: A case study of the Yasawa Islands, Fiji. *Journal of Marine and Island Cultures*, 5(2), 133-144.
- Stawarska, B. (2006). Mutual gaze and social cognition. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 5, 17-30.
- Stone, L. S., & Nyaupane, G. P. (2019). The tourist gaze: Domestic versus international tourists. *Journal of Travel Research*, 58(5), 877-891.
- Strain, E. L. (1996). Public places, private journeys: Technology and the mobilized gaze of the tourist. University of Southern California.
- Taşpınar, O. & Batibeki, S. E. (2020). *Turizm pazarlamasında deneyim*. In Değişen Dinamikleri Işığında Turizm Pazarlaması 9P-9C-9E (pp. 517-536). Değişim Yayınları.
- Thorne, F. C. (1963). The clinical use of peak and Nadir experience reports. *Journal of Clinical Psychology* 19(2), 248-250.
- Titz, K. (2007). Experiential Consumption: Affect-Emotions-Hedonism. In: Pizam, A., Oh, H. (Eds.), *Handbook of Hospitality Marketing Management* (pp. 324-352). Butterworth- Heinemann, Oxford, UK.
- Tomassini, L., & Bertella, G. (2024). The human gaze at animals and the missing animal gaze in tourism studies. *Current Issues in Tourism*, 27(3), 350-355.
- Uriely, N. (2005). The tourist experience. Conceptual developments. *Annals of Tourism Research*, 32(1), 199-216.
- Urry, J. (1990). *The tourist gaze: leisure and travel in contemporary societies*. Sage Publications.
- Urry, J. (1992). The tourist gaze "revisited". *American Behavioral Scientist*, 36(2), 172-186.
- Urry, J. (2002). *The tourist gaze* (2. Edition). SAGE Publications.
- Urry, J., & Larsen, J. (2011) *The tourist gaze 3.0*. (3. Edition). Sage Publications.

- Verhoef, P. C., Kannan, P. K., & Inman, J. J. (2015). From multi-channel retailing to omni-channel retailing: introduction to the special issue on multi-channel retailing. *Journal of Retailing*, 91(2), 174-181.
- Vitellar, A. (2013). Like Me: Generation Z and the use of social media for personal branding. *Management Dynamics in the Knowledge Economy*, 7(2), 257-268.
- Walls, A. R., Okumus, F., Wang, Y. R., & Kwun, D. J. W. (2011). An epistemological view of consumer experiences. *International Journal of Hospitality Management*, 30(1), 10-21.
- Wang, Q., Hung, K., & Liu, C. (2023). Tourist experience and well-being of Chinese elderly tourists through intergenerational interaction with their adult children. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 57, 18-28.
- Wassler, P., & Kirillova, K. (2019). Hell is other people? An existential-phenomenological analysis of the local gaze in tourism. *Tourism Management*, 71, 116-126.
- Wei, P. S., & Lu, H. P. (2013). An examination of the celebrity endorsements and online customer reviews influence female consumers' shopping behavior. *Computers in Human Behavior*, 29(1), 193-201.
- Wilkins, K. (2021). Babylon Berlin's bifocal gaze. *Screen*, 62(2), 135-155.
- Xie, C., Yu, J., Zhang, J., Wu, M. Y., Lin, Z., & Feng, P. (2024). Concept and evidence of tourist risk gaze. *Journal of Travel Research*, 63(7), 1642-1656.
- Yamagishi, K., Canayong, D., Domingo, M., Maneja, K. N., Montolo, A., & Siton, A. (2024). User-generated content on Gen Z tourist visit intention: a stimulus-organism-response approach. *Journal of Hospitality and Tourism Insights*, 7(4), 1949-1973.
- Yan, H., Liao, Q., & Xiong, H. (2024). The effect of emojis in travel experience sharing. *Annals of Tourism Research*, 107, 103798.
- Yıldırğan, M. S., & Batman, O. (2023). "Müslüman dostu turizm" konulu çalışmaların sistematik derleme ile incelenmesi. *Helal ve Etik Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 50-61.
- Yılmaz, G. (2018). Üniversite gençliğinin turizme bakış açısı: İstanbul Arel üniversitesi örneği. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8(8), 1516-1538.
- Yousaf, A., Amin, I., & Santos, J. A. C (2018). Tourist's motivations to travel: A theoretical perspective on the existing literature. *Tourism and Hospitality Management*, 24(1), 197-211.
- Zhou, Q., Sotiriadis, M., & Shen, S. (2023). Using TikTok in tourism destination choice: A young Chinese tourists' perspective. *Tourism Management Perspectives*, 46, 101101.

16. YÜZYIL TEZKİRELERİNDE ŞİDDET VE ŞİDDET İÇERİKLİ SÖYLEMLER*

 Sebahat ÖZENMİŞ TUZALAN^a

 Sebahattin SAMUR^b

Öz

Şiddet; toplumun ve bireylerin konforunu etkileyen, onlara karşı fiziksel güç ve iktidarın kasıtlı olarak birtakım yaptırımlar için kullanılması, kaba kuvvet kullanılması şeklinde tanımlanabilir. Küresel bir afet haline gelen şiddet eylemleri hayatın her alanında gerçekleşmektedir. Çalışmanın amacı, 16. yüzyıl tezkire metinlerinde, şiddet fiilinin ya da şiddet söylemlerinin nasıl yer aldığını incelemektir. Makalenin içerisinde şairlerin şiddet içerikli söylemleri, başlarına gelen dayak, yağma vb. durumlarla ilgili bilgiler verilmektedir. Tezkire metinlerinden doküman analizi yöntemiyle derlenen örnekler, şairin kendi hayatı, tezkire şairinin mevzu edilen şairle olan bireysel ilişkisi, varsa olayın gerçekleştiği zaman tarihi kaynaklarda geçen şekli, diğer tezkire metinlerde ne şekilde geçtiği gibi konular araştırmada incelenen konular arasındadır. Ayrıca şairlerin birbirlerine sarf ettikleri sözlerin belli bir olaya dayanıp dayanmadığı, böyle bir olay varsa sebebi, Yeniçeriler tarafından gerçekleştirilen birtakım saldırılar da şairlerin karşılaştığı şiddet olayları arasında ele alınıp incelenmiştir. Şiddet eyleminin altında yatan birçok farklı sebep ve buna bağlı olarak da farklı şiddet tasnifleri olabilmekte ise de çalışmaya temel olarak fiziksel ve psikolojik şiddet örnekleri dahil edilmiş, sınıflandırma bu doğrultuda yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: 16. Yüzyıl, Tezkire, Şair, Şiddet, Klasik Türk Edebiyatı.

VIOLENCE AND VIOLENT DISCOURSES IN 16TH CENTURY TAGS

Abstract

Violence can be defined as the deliberate use of physical force and power against them for certain sanctions, the use of brute force, which affects the comfort of society and individuals. Acts of violence, which have become a global disaster, occur in all areas of life. The aim of the study is to examine how violent acts or violent discourses are mentioned in the tazkira texts, which are among the texts of the 16th century. The article includes the poets' violent discourses, the beatings, looting, etc. Relevant information regarding the situations is provided. Examples compiled from the Tezkire texts by text scanning method, the poet's own life, the individual relationship of the Tezkire poet with the poet in question, the way the event was mentioned in historical sources when it happened, if any, and how it was mentioned in other Tezkire texts are among the methods followed in the research. In addition, whether the words the poets said to each other were based on

* Bu makale, birinci yazarın ikinci yazar danışmanlığında yürüttüğü "16. Yüzyıl Tezkirelerinde Şiddet ve Şiddet İçerikli Söylemler" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

^a Doktorant, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, sotuzalan@gmail.com

^b Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, samurs@erciyes.edu.tr

Makale Geliş Tarihi: 23.01.2025, Makale Kabul Tarihi: 02.06.2025

a specific event, if so, the reason, as well as some attacks carried out by the Janissaries, were discussed and examined among the violent events the poets encountered. Although there may be many different dimensions underlying the act of violence, examples of physical and psychological violence were included in the study and the classification was made accordingly. In this context, the types of violence that the 16th century poets were exposed to are explained.

Key Words: 16th Century, Tezkire, Poet, Violence, Classical Turkish Literature.

Giriş

16. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin siyasî anlamda en parlak dönemidir. Edebi eserler ve yetiştirdiği bilim ve sanat adamları da dönemin gösterişli ve üretken ortamından etkilenmiştir. Sultanların pek çoğunun aynı zamanda şair olması, şairlerin bazılarının seferlere sultanlarla birlikte katılması, döneme şahitlik eden eserler meydana getirmeleri, İstanbul'daki olayların nabzını tutmaları, meclislerde sıkça yer alan şairler hakkında kayıtlara yer verilmesi gibi bazı konular bilim insanları tarafından araştırmalara konu olmuştur.

Klasik Türk Edebiyatı' na ait şiirlerin yanında mensur eserler de farklı konularda incelenmiş ve bilim dünyasının istifadesine sunulmuştur. Buna rağmen sosyolojiden psikolojiye, istatistikten siyasete kadar çoğu alandaki araştırmacı tarafından incelenen şiddet konusu ne o dönem temel alınarak incelenmiş ne de metinler bağlamında gün yüzüne çıkarılmıştır.

Çalışmayla, şiddet olgusuyla ilgilenen Türk Edebiyatı' nın farklı dönemlerine ait metinlerinin yanına, 16. yüzyıla ait metinlerde daha önce bilimsel açıdan ele alınmamış olan şiddet unsurlarının eklenmesi planlanmıştır. Tezkireler sosyal hayata hakim olan mensur eserlerdir. Bu özellikleri konu çeşitliliği açısından çalışmada verimliliği sağlamıştır. Şairlerin sadece şiirleri değil başlarından geçen olaylar, aile hayatları, siyasi ilişkileri de metin zenginliğine katkı sağlamıştır.

Araştırmanın evreni 16. yüzyılda şiddet, örnekleme ise tezkirelerdir. Dönemin mihenk taşlarından olan Kınalızâde Hasan Çelebi (ö. 1012/1604) (Tezkiretü's-Su'arâ) nin, Sehi Bey (ö. 955/1548-49) (Heşt-Bihîşt) in, Latîfî (ö. 990/1582) (Latîfî Tezkiresi) nin, Aşık Çelebi (ö. 979/1572) (Meşa'irü's-Şuara) nin tezkire türündeki eserleridir. Bu dönemde yazılmış diğer tezkireler ise ya çok dar kapsamlı ya da bu tezkirelerin kısa özetleri olduğu için çalışmaya dahil edilmemiştir.

Çalışma, nitel bir analizdir. Yöntem olarak da döküman analizi kullanılmıştır. Tezkire metinlerinde şiddet kavramı taranmış, elde edilen veriler psikolojik ve fiziksel şiddet olması açısından fişlenmiş ve bu doğrultuda örnekler oluşturulmuştur.

A. ŞİDDETİN TANIMI VE TÜRLERİ

Sertlik, katı davranış, kabaca güç kullanmak anlamındaki şiddet kelimesi etimolojik olarak Arapça'dan gelmiştir (Şemseddin Sâmî, 2015, s. 881).

Şiddet “hiddet, savt, ünf” kelimeleriyle karşılanmaktadır. Ünf, kaba ve şiddet içeren davranış anlamına gelirken savt, kırbaçlayarak vurmak anlamına gelir. Şiddet kelimesinin kendisi ise sertlik ve sıkıntı anlamına gelir. Hiddet ve kızgınlık anlamlarında gazap kelimesinin de kullanıldığı görülmektedir (Düzgün, 2020). Şiddet kavramı, “Kişilere Karşı Suçlar” başlığıyla 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu’nun, ikinci kısmında “Yaşama Karşı Suçlar, Beden Dokunulmazlığına Karşı Suçlar, Özgürlüğe Karşı suçlar, Cinsel Suçlar” bölümlerinde, suç kapsamında sayılması ve/veya bilhassa suç hâli oluşturması açısından yer almaktadır (Şahin & Özgenç, 2011). Dünya Sağlık Örgütü (“World Health Organizat”, t.y.) ne göre şiddet, “bir kimsenin kendisine, başkasına, bir grup ya da topluluğa karşı fiziksel zarar verme, hayatın kaybı, bazı gelişim düzensizlikleri veya yoksun bırakma ile sonuçlanan, tehdit etme veya fiziksel anlamda” olarak tanımlanmıştır. Bu konuda WHO/DSÖ şiddet tiplerini ise; bireye yönelik, kişiler arasında ve toplu (kollektif) şiddet olmak üzere üçe ayırmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü raporunda şiddet içerikli fiillerin doğasında şu nitelikleri belirlemiştir. (“World Health Organizat”, t.y.) Fiziki, cinsel, psikolojik, yoksun bırakma ya da yok sayma. Şiddet, insanlığın ilk dönemlerine ait, dini metinlerde, efsane ve mitolojide bile yer alan bir kavramdır. Şiddet, doğal yaşamda ve insan haricindeki topluluklarda bile olmuştur (Cohen, 2014).

Levinas ise şiddet fiilini felsefi açıdan ele almıştır. Kişilerin kendi varlıklarını sona erdirmeleri, kendilerini tanıyamaz duruma gelmeleri, bağlı bulunduklarına ve âdetlerine ihanet etmeleri, kendi var oluşlarına son verme biçimini onlara sağlayacak rolleri verme şeklinde ele almaktadır (Tuna vd., 2008).

Şiddet, şekilleri ve sonuçları yönünden incelendiğinde detaylanan bir kavramdır. Şiddet bir ya da birden çok birey tarafından, bir ya da birden çok kurum tarafından uygulanabilir. Hedef maddi ve/veya manevi açıdan fayda sağlamak, hakimiyeti ele geçirmek, beklenen hal ve hareketlerin ortaya çıkmasını sağlamak olabilir. Benzer şekilde, topluma, bir yetişkine ya da çocuğa, kurum ya da kuruluşa, insandan başka canlılara ya da milletlere uygulanabilir. Sonunda ise, şiddet uygulananın özgürlüğünü, haklarını, karar verme yetisini ve isteğini hatta hayatını tehlikeye atabilir.

Şiddetin tek bir tanımı olmadığı gibi tek bir tasnifi de yoktur. Hukukçular, felsefeciler, ruh bilimcileri, sosyologların odağına girdikçe farklı tasnifler gelişmiştir (Cohen, 2014). Özel ve kolektif şiddet (Ünsal, 1996); sosyolojik şiddet, psikolojik şiddet (mobbing, taciz, sonlanmamış intihar, duygusal şiddet, saldırganlık), ekonomik şiddet, ontolojik şiddet, fiziksel şiddet, sözlü şiddet, kadına şiddet, organize şiddet, eğitimde şiddet, dijital şiddet, amaç edilmiş şiddet, araç olarak kullanılan şiddet (Polat, 2016)... olarak pek çok sınıflandırma yapılabilmektedir.

Şiddet gruplandırmalarından biri de şiddete maruz kalan gruplar açısından yapılmış olandır. Bu açıdan değerlendirmek gerekirse kadına, engelliye, yaşlılara, çocuğa, kardeşe, yaşlıya, sevgiliye yönelik şeklinde çeşitlenmiştir (Polat, 2016). Elbette şiddeti daha pek çok açıdan ele almak mümkündür. Bu çalışmada çerçevenin çizilebilmesi için fiziksel ve psikolojik şiddet esas olarak alınmış ve bunların şiddete maruz kalanlar açısından incelenmesi gerçekleştirilmiştir.

B. TEZKİRE

Arap Dili’nde “zıkr” sözcüğünden türetilmiş tezkire, “hatırlamaya vesile olan şey” anlamındadır. Terim olarak ise din ve tasavvuf önderlerinin, şairlerin, hattat, mûsikîşinâs benzeri sanatçıların hayat

hikâyeleri, sanat felsefeleri ve meydana getirdikleri eserlerinden örnekleri içeren eserlerdir. Tezkire, bir tür olarak biyografi türünden ortaya çıkmış ve kaynaklarda “tezkire-i şu'arâ, tezkiretü'ş-şu'arâ” olarak adlandırılmıştır (Pala, 2005, s. 456).

İlk tezkire örnekleri olarak Arap edebiyatına ait Tabakâtu'ş-Şu'arâ adlı eseri ve ardından gelecek olan Fars edebiyatındaki Lübâbü'l-Elbâb' ı sayabiliriz (İsen, 2018,s. 35).

“Tezkiretü'l-Evliyâ” adındaki eser ise Feridüddîn-i Attâr'ın meşhur eseri olup türün bu şekilde adlandırılmasında etkilidir. Tezkirelerdeki bilgilerin bazıları öznel, bazıları da nesnel olabilirler (Kaya vd., 2020, s. 238).

Tezkirecilikte Devletşâh' ın (öl. 1485?) “Tezkiretü'ş-Şu'arâ” adlı eseri, kendinden sonra yazılmış pek çok Farsça tezkireye örnektir. Sonrasında Hint edebiyatında türün yayılmasında etkili olmuştur (Pala, 2005, s. 457). Bunun yanında türlü mesleklerdeki ve şehrin şairlerini anan “Şakayıkun-Numaniyye ve Zeylleri, Hadikatu'l-Vüzerâ ve Zeylleri, Devhatü'l-Meşâyih ve Zeylleri, Sefine-i Rüesâ ve Zeylleri, Riyazu'n-Nükebâ ve Zeylleri” adlı biyografi türündeki eserler; tezkire özellikleri taşıyan “Künhü'l-Ahbâr” gibi kitaplar; ayrıca sahabenin, şeyhlerin, din bilginlerinin hayatlarını ele alan “Süllemü'l-Vüsûl ila Tabakati'l-Fuhul (Arapça), Meşâyih-name-i İslâm, Ayasofya Vaızları, Tuhfetü'z-Züvvâr, Ravzatü'l-Aziziyye, Terâcim-i Ahvâl-i Meşâhir-i İslamiyye” gibi biyografyalar ve kişileri, ölüm tarihlerine göre ele alan “Vefâyât, Hadikatu'l-Cevâmi” gibi biyografyalar da bulunmaktadır (Çavuşoğlu, 2015).

Tezkire türü en gelişmiş örneklerini Türk Edebiyatı'nda vermiştir. Edebiyatımızda ilk olarak tezkire örneğini XV. yüzyılda Çağatay sahasında Ali Şir Nevayî (Mecâlisü'n-Nefâis) kaleme almıştır.(İsen, 2018) 16. yüzyılda “Heşt Bihişt, Latifi Tezkiresi, Meşâirü'ş-Şu'arâ, Kınalızâde Tezkiresi” nin ardından 17. yüzyılda “Riyâzü'ş-Şu'arâ, Teşrifâtü'ş-Şu'arâ, Rıza Tezkiresi, Yümnî Tezkiresi” kaleme alınmıştır. 18.yüzyılda ise “Müciib Tezkiresi, Safâyî Tezkiresi, Sâlim Tezkiresi, Adâb-ı Zürefâ”; 19. yüzyılda “Şefkat Tezkiresi, Hâtimetü'l-Eş'âr, Kâfile-i Şu'arâ”; 20. yüzyılda da “Son Asır Türk Şairleri, Türk Şairleri” tezkirelerden sadece bazıları olarak karşımıza çıkar (Kaya vd., 2020).

Tezkireler, Allah ve Peygamber'e dua ile ve dibace denilen eserin yazılış sebebiyle başlar ve hâtime ile sonlanır. Eserin asıl yapısını biyografi kısmı oluşturur. Tezkirelerde genel olarak hanedan mensupları farklı bölümde ele alınmıştır. Biyografilerde, şairlerin mahlasları ya da anıldıkları başka adlar, doğum yerleri, adı, eğitim durumları, mesleği, ölümü, mezarları, edebî kişilikleri ve katkıları üzerine değerlendirmeler vb. hususlar üzerinde durulmuş ve eserlerinden örnek metinler, şiirler ve başka şairlerle ilgili söyledikleri yazdıkları verilmiştir. Burada eklemek gerekir ki Fatin Tezkiresi'nde diğerlerinden farklı olarak örnekler öne alınmıştır. 16. yüzyıldaki tezkirelerde biyografik bilgiler uzun iken, 17. yüzyılda bu durum azalmış, 18. yüzyılda yine 16. Yüzyıla benzer şekilde olmuştur. Faizî ile ise antoloji tipi tezkire başlamıştır. Şairin adı, öldüğü tarih ve eğer eseri/eserleri varsa adı verilmiştir. | 584 | Tezkireciliğin başladığı dönemlerde şairler tabaka sistemiyle sıralanmıştır. Alfabetik sisteme Latîfî ile geçilmiştir. Aşık Çelebi tezkiresinde tarihlerde kullanılan ebced hesabı harfleri esas alınmıştır (İsen, 2018).

C. TEZKİRELERDE ŞİDDET

1. Psikolojik Şiddet

Bir iletişimin temel esası hakiki dildir. Hakiki dil natürelidir, doğaldır. Yani konuşan, yalnızca sözcüklerle iletişim kurmayan, vücuduyla da iletişim kurandır. El kol hareketlerinin yanında, ses tonu ve sözler de benzer anlamlar ifade eder (May & Dansuk, 2019). İletişimde gerçekleşen bu bütüne bazen şakalar da eklenir. Kullanılan mizahlı dil, gönderici ve alıcı arasındaki samimiyete bağlı olmakla beraber kırıncı ve yıkıcı da olabilmektedir. Bu bazen edebî metinlere de taşınmıştır. İletişimde biriyle alay ederken kullanılan psikolojik şiddete yönelik seçilen örneklerden ilki Latîfî'den alınmıştır:

“İt postı tönuz postı dabâgat ile pâk olur mı olmaz mı cevâb virüp müsâb olasuz dir.” (Canım, 2018, s. 203).

İt postu domuz postu tabaklamakla temiz olur mu olmaz mı cevap verip paylaşınız, şeklinde ele alınan konunun detayları farklı bir kaynakta şu şekilde yer almaktadır.

“Hayatî

Postî adlı bir şairle arkadaşlığı vardır ve onunla sık sık şakalaşırdı. Bu latifeyi bir kâğıda yazıp cevaplandırması dileğiyle Postî'ye gönderdi.

‘İt postu, domuz postu tabaklama ile temiz olur mu olmaz mı cevap verip sevaba girin.’

Posti de Hayatî'ye cevabında şunu yazar:

‘Hayatî da murdar ölüsü de.’ ” (İsen, 1999, s. 227)

Tabaklama, ham derinin ve hayvan postunun epidermisten ayrılmak suretiyle uzaklaştırılması ve derisinin stabilizasyonu yoluyla derinin son haline dönüştürülmesi işlemidir (Gölbaş Elmalı & Karakaş, 2017). Derinin tabaklanması ile paklanması sağlandığı aşamada, domuzun da zaten Müslümanlarca temiz sayılmaması şiirde kullanıldığı haliyle dalga geçerken bir unsur olarak kullanılmıştır. Post kelimesini seçip kullanmakla Hayatî dalga geçerken, Postî de murdar kelimesini kullanarak onunla dalga geçmiştir. Murd kelimesi, “ölmüş, gebermiş” anlamında kullanılır. Şemseddin Sami bu kelimenin aynı zamanda “hayvanat hakkında kullanılır” diyerek anlamını farklı bir boyuta taşımıştır (Şemseddin Sâmî, 2015). Yani Hayatî kapalı da olsa hayvan mesabesine koyduğu Postî ile hayvanlar için kullanılan bir kelimeyle dalga geçmiştir.

Başka bir metinde kahve ve kahveci oğlanı ele alınıp “kahbe” kelimesiyle hakaret edilmiştir. Bu kelime bir kadına yönelik kullanıldığında “namuzsuz, fâhişe” anlamına gelirken bir erkek için kullanıldığında mecazen “hilekar, döneke, kalles” anlamlarını karşılamaktadır (Devellioğlu, 2001, s. 481). İki farklı kullanımda da hakaret olacak bu söz aşağıdaki metinde kahveci oğlanı için kullanılmıştır.

“Belîğî

Asdılar şem’i çü Mansûr dili ucından

Yakdılar âteşe yitmez miydi ber-dârlığı

Nakda mâ'il olup ortada gezer akçalaşır

Bilmezin kahvecinün kahbe midür oğlanı?" (Sungurhan, 2017)

Mumu Mansur'un dilinden ötürü astılar.

Asılmışlığı yetmez miydi ateşe attılar

Paraya meyli olup ortada akçaya benzer şekilde gezer

Kahvecinin oğlanı (hizmetinde bulunan) kahpe mi bilmezdim

"Erkek çocuk, yetişkin erkek, cinsel bakımdan erkeklerin zevkine hizmet eden sapık erkek çocuk" (Parlatır vd., 1988) anlamında kullanılan oğlan kelimesi hiç de hoş olmayacak bir anlama sahip "kahbe" kelimesiyle bir arada kullanılmıştır. Osmanlı Döneminde kahve sunumu gerçekleşirken siparişleri toplayan, tepsiyi taşıyan, üzeri sık örtülerle örtülü kahveleri sunan kimseler başka başka çalışanlardı. Bu çalışanlardan bazıları da oğlanlardı. 1582 şenliği vesilesiyle bir surname telif eden Gelibolulu Mustafa Âlî, kahveyi sunan oğlana belki de ilk kez sâki demiş ve elinde fincan cilveler yapan yakışıklı bir oğlan çocuğu olarak tarif etmiştir:

"Kahvenun sâkîsi bir zîbâ püser

Elde bir fincanı var hoş cilve-ger" (Gürsoy Naskali & Arçın, 2017, s. 60) Hâli, davranışları ne olursa olsun bir kimsenin davranışlarını yakışık almayacak benzetmelerle tarif etmek duygu dünyasında yıkıcı sonuçlar doğurabilmektedir. Başka bir örnekte ise bir kimsenin ismi ve yine kötü anlamları ihtiva edebilecek bir kullanımla "it" kelimesi yan yana getirilmiştir.

"Sücûdî

Mey-hârlığından yârân Sücûdî'yi tahrif idüp sucı iti dirler imiş." (Kılıç, 2018, s. 407) şeklinde geçen ifadede mey-hâr "içkici, ayyaş" (Devellioğlu, 2001, s. 638) demek olup aslında içkiyi seven bir şair olması sebebiyle söylenmiştir. Kendisine sucı iti denmiştir. (Köksal, t.y.) Bu durum gerçek bile olsa şiirde Sücûdî adlı şair ile dalga geçmek için kullanılmıştır. Sücûdî Tâcîzâde Câfer Çelebi'nin öğrencisidir. Burada bahsedilen mısranın devamında ise Sücûdî'nin bu olanlara cevap olarak "Uğurluk ve mürebbimiz (hocamız) Câfer Çelebi'dir. Ona a... biti diyenler bana sucı iti deseler şaşılır mı?" diyerek hocasına bile neler söylendiğini, kendisine de söylendiğinde bunun şaşılmayacak bir durum olduğunu belirtmiştir.

2. Fiziksel şiddet

Kaynakların bazılarında adı Sinan (Canım, 2018; İpekten vd., 2017), bazısında ise Yusuf (Kılıç, 2018) olarak geçen Şeyhî' nin başına gelenler şöyledir:

"Şeyhî

...Tokuzlar nâm bir karyeyi tîmâr virürler. Merhum Tokuzlar'a giderken eski sahibleri bu hâle deh düşerler, yolın urup esbâbını gâret idüp yoldaşlarının onı onda bunu bunda katl itmek için başına

üşerler. Şeyhî bîçâre vü zahm-hurde vü nîm-mürde haste vü nâ-tüvân, üftân u hizân pâdşâh ışigine gelüp Har-nâme risâlesin nazm idüp hâlin içinde derç eyler.” (Kılıç, 2018, s. 613).

Dokuzlar isminde bir yeri tımar verirler. Merhum Tokuzlar’a gittiği sırada eski sahipleri denk gelir ve yolunu kesip soru sorarlar. Bunu öldürmek üzere başına toplanırlar. Şeyhî çaresiz, dağılmış ve bitik bir vaziyette halini de içinde anlattığı Harnâme risalesiyle hasta, düşe kalka sultanın huzuruna gelir.

Şeyhî’ nin bu durumuyla ilgili iki rivayet aktarılır. Biri, buradaki gibi eğitim gördüğü üzere Çelebi Mehmet’ in gözüünü Karaman seferi esnasında tedavi etmesi ve sonrasında kendisine verilen tımar nedeniyle yolda başına gelenlerdir. Bir diğer rivayet ise şu şekildedir:

“Mevlânâ Şeyhî

Rivâyetdür Mevlânâ Şeyhî varup Hamse-i Nizâmî’den Husrev ü Şîrîn kitâbı tercümesine mübâşeret idüp bin mikdârı beyt yazup çâşnîçün Sultân Murâd Han ‘aleyhi’r-rahmeti ve’l-gufrân hazretlerine iledüp ‘arz itdükde gâyet-i mertebede çeşide ve nihâyet-i derecede pesendide düşüp mukâbelede vâfir in’âm u ihsân itmâm bulup dönüp yine vatan-ı ma’rûf ve mesken-i melûfı olan Germiyan memleketine giderken yolda harâmiler basup elinde olancasın alup kendüsi ölmekden halâs buldı. Varup kendü vâkı’asına münâsib Har-nâme-nâm bir hikâye nazm idüp pâdişâha gönderdi ve kendüsi Husrev ü Şîrîn nazmına meşgûl oldu.” (İpekten vd., 2017, s. 68).

Rivayettir Mevlânâ Şeyhî gidip Nizâmî’ nin Hamse adlı eserinden Hüsrev ü Şirin kitabı tercümesine başladığını bin beyit yazdığını görmesi için Sultan Murad Han -bağışlansın ve rahmet edilsin- Hazretleri’ ne iletip sununca çeşitli mertebelerde ve derecesinin sevilmesinin sonunda nimet ve ihsanları tamam bir karşılıkla, yine bildiği vatanına dönüp alışık olduğu memleketi Germiyan’a gider iken yolda haramilerin saldırısına uğradı. Elindekileri alıp kendisi ölmekten kurtuldu. Varıp kendi başından geçenlere uygun Har-nâme adlı bir hikâye yazıp padişaha gönderdi ve kendisi Hüsrev ü Şirin yazmakla meşgul oldu.

Bu metindeki haliyle ve bazı kaynaklarda, 2. Murad Şeyhî’ yi vezirlik makamına getirmek isteyince onu çekemeyen rakipleri de önce hamse yazabildiğini ispatlamasını isterler. Hamseyi yazan Şeyhî’ ye padişahın kerem ettiği hediyeler yolda haramiler tarafından çalınır. Bunun üzerine de Şeyhî Harnâme’ yi kaleme alır (Bülbül, 2020). Her iki rivayette de Şeyhî fiziksel şiddete uğrayan bir mazlum durumundadır. Maddi çıkarlar için bir grubun şiddetine maruz kalmıştır.

Şiddet uygulamak, şiddeti uygulayan tarafından sözde haklı gerekçelerle de olabilir. Uzun süren ve gizli kalmış kin ve nefret de bunu tetikleyebilir. Firâkî’ nin şiddet uygulayıcısı olarak anlattığı durum buna örnektir.

“Firâkî

Bir kayyım rakibi vardı ki her zemânda ondan dil-gir olup hattâ vazında bile münasebetle bir hikâye îrâd eylerdi ve dirdi. Zemân-ı evailde vilâyet-i Bâbil’de Kal’a-i Selâsil’de bir kâfir var imiş, hayli dininde kayyım kâfir imiş. Ahir bununla dahı öykesin anlamayup katı cânına geçüp tonuz kötegiye tutup eldeki asâyı urup başın yardukda dimişdür. Beyt:

Çıkarmadum göz ammâ kaş yardım

Dahı şimdi er oldum baş yardım.” (Kılıç, 2018).

Kayımlık yapan bir rakibi vardı ve her zaman ondan huzursuz olup hatta onunla ilgili bir hikaye anlatırdı. Eski vakitlerde Bâbil memleketinde Selâsil Kal’ası’nda bir kafır varmış. Dindar bir kafır imiş. Sonra bununla bile öfkelerini alamamış, domuz dayağı vurmuş, elindeki sopayla vurmuş, başını yarıncı şöyle demiştir:

Göz çıkarmadım fakat kaş yardım,

Şimdi baş yarıncı erkek oldum (ya da asker oldum).

Şeklindeki metnin alındığı bölümde Firâkî’nin Bâbil memleketi Selâsil kalesinde olup olmadığı bilgisi yoktur; fakat metinde böyle bir durumdan bahsedilmektedir. Neden öfkelenildiği bilinmemekle birlikte, bu öfkeden sora neden kendini erkek gibi hissettiği ve rahatladığı tahmin edilebilir. Çünkü ısınan suyu bir alevin ısıttığını anlamamakla şiddetin birden geliştiği düşünülür. Şiddet, ötelenmiş bir tutkunun patlaması da olabileceği gibi bir insan ya da insan topluluğunun meşru haklarından mahrum bırakılması sonucu, güçsüzlük durumuyla sürekli üzerine yük binmesinin beklenen sonucu da olabilir. Şiddet; kişinin benlik saygısının, deviniminin ve gelişmesinin engellenmişlik şeklinde algılanan olguyu yıkma motivasyonunun patlamasıdır (May & Dansuk, 2019, s.201-202). Son mısradaki gerçekleştirilen şiddetle artık kendini ispat ettiğini, sadece baş yardımını daha göz bile çıkarmadığını ifade ederken önceden beri yapılanların öcünü aldığını da belirtmiştir.

Şehitlik makamı “Allah yolunda öldürülenlere sakın ‘ölüler’ demeyin. Çünkü onlar diridir, fakat siz farkında değilsiniz.” (Bakara, 154) gibi pek çok ayetle müjdelenmiştir. Hâl böyle olsa da insanın şehâdet şerbetini içmesine yine bir zalim sebep olmaktadır. Selîkî de bu zalimlerin zulmüyle şehit olmuş mazlum şairlerden biridir.

Selîkî’ nin Divan’ı çok talep görmüştür. Âşık Çelebi’ye göre Selîkî’ nin divanının talep görmesinde nesih hattının güzel olması etkilidir (Kılıç, 2018). Yine Âşık Çelebi’ nin onun yazısı ile ilgili bazı nükteleri olduğu bilinmektedir. Hâyâlî tarafından çok sevilmediği ve nerede Selîkî mahlaslı bir şiir görse Hayâlî’ nin sin harfinin üzerine üç nokta ekleyerek “Şelîkî” ye (Şıllîkî) dönüştürdüğü kaynaklarda belirtilmiştir (Köksal, 2020). Ailece gittikleri bir seyahatte başlarına gelenler şu şekildedir:

“Selîkî

‘Âkıbet hezâr mihnet ü kürbetle kâdî-i Mankub oldukda menkûb olup kazâ-yı mezbûrdan kazâ-yı vatar idüp gelürken ehl ü ‘ıyâl ve hadem ü etfâl ve cümle mâl ü menâli ile nâ-peydâ vü nâ-bedîd olup harâmîler elinde şehîd olmuş idi. Bu beyt hasbü’l-hâli oldu.

Beyt :

Yolunda cân virem gibi derûnumda ‘alâmet var

Şehîd-i tîg-i ‘ışk olmaga gönlümde şehâdet var

Gel beni öldür hey âfet hançer-i bürrân ile

Kurtlayın günde bin kez ölmeden hicrân ile” (Sungurhan, 2017, s. 445)

Son zamanda pek sıkıntılı bir halde Mankub kadı olunca o talihsiz kazadan abdest bozup gelirken hizmetindekiler ve ailesi ile çocukları malının tümü ve sahip oldukları kaybolup ve haramiler elinde şehit olmuştur.

İçimde yolunda can verecek gibi bir işaret var,

Aşk okuyla şehidi olmaya içimde şahitlik var,

Hançerin keskiniyle gel beni öldür hey,

Ayrılık acısıyla günde bin kez ölmekten kurtulayım.

Şiddet bazen de Yeniçeriler tarafından gerçekleştirilmiştir. Yeniçeri Ocağı kurulmasından kaldırılmasına kadar pek çok evreden geçmiştir. Amacından sapmış ve artık huzur bozan bir misyona bürünmüştür.

1385 tarihli bir belgede iki Yeniçeri adı geçmesine rağmen 1. Murad devrinde 1389-1402 tarihleri arasında kurulduğu kabul edilen Yeniçeri Ocağı Osmanlı'nın artan fetihlerinden ve asker ihtiyacından doğmuştur. Yüzyıllar öncesi model alınarak oluşan Yeniçeri teşkilatı (Uzunçarşılı, 1988) maaşlarını üç ayda bir almaktaydılar. Ara sıra maaşlarına zam talepleri sebepli ayaklanmaları, 2. Bayezid'in ocağı ortadan kaldırmayı düşünmesi, 2. Osman'ın katledilmesi, II. Mustafa'nın katli, Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin ölümü, 1730 isyanı, III. Ahmed'in ölümü, Sadrazam İbrâhim Paşa'nın idamı gibi olaylara karışmaları karışıklıklarda başrolde olmaları iç siyasette karışıklığa sebep olmuştur (Beydilli, 2013).

Önceden hazırlanmış bir kanunnameleri olmazken (Akdağ, 1947) Yeniçerilerin yönetimi, cezalandırılması ağanın elindeydi. Ocağa yabancıların girmesi ve bu yeni girenlerin disiplinsiz birtakım davranışları düzenin bozulmasına zemin hazırlamıştır. Yasak olmasına rağmen ocak mensuplarının evlenip aile kurmaları, ticarete atılmaları, savaşmak istememeleri gibi sebepler de ocak içindeki disiplin boşluğunun zamanla devlet ricâline yansımaya sebep olmuştur.(Beydilli, 2013).

Yeniçeriler zamanla aşırı davranışları çoğaltmışlardır. Bunlar arasında ticaret gemilerine kendi işaretlerini asmalarını, şehirdeki yangınlar, tehdit içerikli yazıların etrafa asılması, hane ve konaklara baskınlar düzenlenmesi sayılabilir (Koçu, 2024). 2. Mahmud döneminde ise “Vaka-i Hayriye” adıyla Yeniçeri Ocağı'nın ilgası gerçekleşir ve yeni bir askeri yapılanmaya gidilmiştir (Beydilli, 2012). Şair hayatlarının anlatıldığı bazı bölümlerde Yeniçeriler tarafından gerçekleştirilen şiddet içerikli ve kanunsuz olaylar anlatılmıştır. Zamanla kendi otoritesini sağlamaya çalışan askerlerin hışmından şairlerden bazıları şu şekilde zarar görmüş:

“Mevlânâ Câfer Çelebi

Bir niçe gün nişancı olduktan sonra kazasker olup kazasker iken Amasiyye'de Yeniçeri gavga idüp paşalar evin basup çok fesâd itdiler. Bu müşâverede Ca'fer Çelebi biledür diyü sût- i zann idüp katl eyledi. Mezârı İstanbul'da Balât cânibinde kendüsi binâ itdüğü mesciddedir.”(İpekten vd., 2017, s. 39).

Bir müddet nişancı olmasının ardından kazasker olup sonra Amasya’da Yeniçeri kavga ettiğinde paşaların evini basarak çok kötülük ettiler. Bu karmaşada Cafer Çelebi de suçludur diyerek kötü niyet besleyerek onu öldürdüler. Kabri İstanbul’da Balat tarafında kendi yaptırdığı mescittedir.

Pîrî Mehmet Paşa’nın vezirliğe getirilmesinin usülsüz olduğunu belirten Yeniçeriler İskender Ağa, Cafer Çelebi ve Halîmî Çelebi’ye başvurdularında onlar, padişahın emrine itaat edilmesini salık vermişler, bunu sindiremeyen Yeniçeriler de onların evlerini yağma etmişlerdir. Padişah sorumluları astırmıştır. Kapı Kethüdası Ahmet Paşa’nın iftirası nedeniyle Cafer Çelebi de cezaya çarptırılmıştır. Sultan Selim bu idamdan dolayı çok üzölmüştür. Bir müddet sonra Çemberlitaş muhitinde çıkan bir yangın hususunda “Bu çıkan yangın Câfer Çelebi’nin günahsız âhının ateşindendir.” demiştir (Şentürk, 2019). Yeniçeri tarafından uygulanan fiziksel şiddet hakkında bir diğçer olayda ise şu şekildedir:

“Karamânî Mehmet Paşa

Gâyet âkil ü dâna ve sâhib-i idrak monla olup sonradan vezaret sadrına geçüp fikr-ü tedbirin ve rey ü takrirün padişaha beğendürüp tek ü tenhâ Tâ vâde-i Hâk yitişüp Sultan Mehemed Allah emrine vardukda Yeniçeri tâyifesi evin basup kendüyi katl itdiler. Mezarı Şeyh Vefâ tekyesindeür.” (İpekten vd., 2017, s. 110).

Çok akıllı sahibi ve anlayışlı bir hoca olup sonradan vezirlik makamına gelmiştir. Görüşlerini ve kararlarını Sultan’a beğendirip sadece ve yalnız...ta Hakk’ın emri gelip Sultan Mehmed Vefât ettiğinde, Yeniçeriler evini basarak onu öldürdüler. Mezarı Şeyh Vefâ tekkesindedir.

Karamani Mehmet Paşa’nın ölümü anlatılmıştır. Fatih’in ölümünden sonra Yeniçerilere verdiği birtakım emirlerin gerçekleştirilmemesi ve paşayı katletmeleri sonucu Mehmed Paşa’nın kesilmiş başı bir mızrağın ucuna takılmış ve günlerce İstanbul sokaklarında gezdirilmiştir (Küçükdağ, 2001, s. 449).

Asıl adı Abdurrahman olan şair Hâtemî, Müeyyet-zâde olarak da bilinir. Sultan Bayezid’in Amasya’daki şehzâdeliği esnasında yanında bulunmuştur. Fatih’in şehzadesini afyona alıştırıldığı şeklinde yalan bir haber Padişah’a iletilmiş, ardından Fatih onun öldürölmesini emretmişse de Bayezid kaçmasını sağlamıştır (İpekten vd., 1988, s. 192). Bu çerçevede yaşanan olaylar ise şöyle aktarılmıştır:

“Hâtemî

Âteş-i gazab-ı sultân fûrûzân olup Sultân Mehemed Hân mezbûrlarun bâde-i hamrâ gibi kanını hâke revân itmege fermân idüp (Hazret)-i Şehzâdeye mezbûrları elbette katl idesin diyü hük-m-i ‘âlî-şân semt-i zuhûr u sudûr bulmuş idi.

Sultân Bâyezîd evâhir-i saltanatında tamâm fetret olup Yeniçeriler hatt-ı hûbân gibi baş kaldurup erkân-ı devletün evlerin mânend-i dil-i ‘uşşâkı nâlân âlân u tâlân idüp nukûd-ı bî-şümârların sabr u karâr-ı ehl-i hevâ gibi târâc idüp merhûmun dahı evin basup Amasiyyada mevcûd olan mâ-mülkin yagma itdüklerinde mansıbdan ferâgat u ‘azl ile ihtiyâr-ı gûşe-i ‘uzlet itmiş idi.

Sen bu mektûbun eger bilmek dilersen kâtibin

Gâfil olma Hüsrevâ Kullâb ile Kezzâbdur

Fi'l-vâki' ol iki kimesnenün evleri basıldukda merkûm olan mektûb-ı kabâhat-üslûb ve vekâhat-mashûbun müsveddeleri bulunup şeb-i târ gibi yüzi karaları rûşen ü âşkâr olmuş idi.” (Sungurhan, 2017)

Hâtemî

Sultân Fîrûzân'ın ateşinin gazabı olup Sultan Mehmet Hân, bahsi geçen kanını kırmızı şarap gibi toprağa vermeye ferman etmiş hazreti şehzâdeye bahsi geçeni öldürsün diye hükmetmişti.

Sultan Bâyezîd saltanatının sonlarında durgunluk yaşamış ve Yeniçeriler güzeller gibi baş kaldırıp devlet üyelerinin evlerini aşıkların gönülleri gibi inletip dağıtıp sayısız paralarını kararlilikla rüzgâr gibi dağıtıp yağma edip merhumun da evini basıp Amasya'da bulunan tüm mallarını yağma ettiklerinde memuriyetten ayrılıp uzlet köşesine çekilmiştir.

Sen kâtibin bu mektubunu bilmek istersen gâfil olma Kullâb ile Kezzâb'dır

O iki kimsenin evleri basıldığında, yazılmış olan kabahat mektubu ve utanmazlıkların müsveddeleri bulunup karanlık gece gibi yüzlerinin karaları ortaya çıkmıştır.

Kullâb, “ucu eğri demir” ve kezzâb da “yalancı” demektir. Hâtemî, hakkında yazılan mektubun yalan olduğunu ifade etmek için bu beyti kaleme almıştır. Kendisi hakkında iftira atanların sözlerinin doğru olmadığını, onların yalancı olduklarını ifade etmek için bu iki tabir kullanılmıştır. Yine aynı olay Aşık Çelebi'de:

“Yeniçeriler başkaldırdıklarında ...merhumun dahi evi basılıp nukûd u ecnâsdan nesnesini komayup olduklarında mansıbdan ferâgat ve azl ile ihtiyâr-ı kuşe-i uzlet itmişdür.” (Kılıç, 2018)

Yeniçeriler başkaldırdıklarında merhumun da evi basılarak para cinsinden bir şey koymayıp devlet makamından vazgeçip, ayrılıp uzlet köşesine çekilmiştir, şeklinde geçmektedir.

Sonuç

16. yüzyıl tezkirelerinde geçen şiddet içeren metinler hakkında yapılan çalışmada görülmüştür ki 16. yüzyıl şairlerinden olan Hayatî, Belîğî gibi şairler farklı söylemler içeren aşağılama, dalga geçme şeklinde tezahür eden psikolojik bir şiddet çeşidine maruz kalmışken; Mevlânâ Şeyhî, Firâkî, Selîkî, Mevlânâ Câfer Çelebi, Karamânî Mehmet Paşa, Hâtemî gibi şairlerin şiddet olaylarında adları geçmiştir. Bu şairlerden bazıları şiirlerinde psikolojik şiddeti uygulayıp kişilerle alay etmiş, bazıları da fiziksel şiddet kullanıp dövmüş ya da bizzat mazlum olarak metinde yer almıştır. Şiddet uygulayıcısı olarak her zaman şairler olmayıp Yeniçeriler, haramiler, iftiracılar gibi çeşitli uygulayıcılar dikkat çekmiştir. İncelenen metin örneklerinde günümüzün aksine kadına, çocuğa şiddet türlerine rastlanmamıştır. Eserlerin tür olarak “şair biyografisi” demek olan tezkire metinleri olması münasebetiyle eserlerde anlatılan şahısların şairler ve çevrelerinin olması incelemenin doğal sonucudur; fakat bu şairlerin temas ettikleri sosyal çevrenin gereği olan diğer öğelerin, kurum ve kuruluşların, esnafın, akraba çevresinin ve aile üyelerinin olduğu da görülmüştür. Bu öğeler bazen şiddetin uygulayıcısı, bazen şiddete uğrayan şairin yanındaki karakterler olarak yakınında bulunmuştur. Çalışmanın sınırlılığı açısından şiddet uygulayıcılarının ruh dünyalarıyla ilgili psikanalitik yorumlar, mağdur durumdakilerin yaşamış

olabilecekleri travmalar gibi bazı unsurlar hakkında detaylandırmalardan kaçınılmıştır. Ayrıca çalışmanın metni ön planda tutan bir araştırma olması da buna etki etmiştir.

Etik Kurul İzni

Bu makale etik kurul izni gerektiren bir çalışma gurubunda yer almamaktadır.

Katkı Oranı Beyanı (Zorunlu)

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan eder.

Çıkar Çatışması Beyanı (Zorunlu)

Makale yazarları aralarında herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Akdağ, M. (1947). Yeniçeri ocak nizamının bozuluşu. *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5(3), Article 3, 291-309.
- Beydilli, K. (2012). Vak'a-ı Hayriyye. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (ss. 454-457).
- Beydilli, K. (2013). Yeniçeri. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (ss. 450-462).
- Bülbül, T. (2020). Şeyhî Yûsuf Sinâneddîn. İçinde *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/seynhi-yusuf-sinaneddin>
- Canım, R. (2018). *Tezkiretü'ş-şu'arâ ve tabsiratü'n-nuzamâ*. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Cohen, Z. P. (2014). *Fiziksel ve sözel şiddet davranışı ile öfke düzeyi ve dürtüsellik arasındaki ilişkinin irdelenmesi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi Adli Tıp Enstitüsü.
- Çavuşoğlu, A. (2015). *Türk İslâm edebiyatı*. Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Devellioğlu, F. (2001). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Aydın Kitabevi.
- Düzgün, O. (2020). *Türkçe -Arapça Arapça-Türkçe Karşılıklar Kılavuzu*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gölbaş Elmalı, H., & Karakaş, S. (2017). Deri imalathanelerinde tabaklama işlemi sırasında kullanılan kimyasalların deri yolu ile temasında karşılaşılan olası risklerin iş sağlığı ve güvenliği açısından belirlenmesi: Uşak İli deri(karma) organize sanayide bir uygulama. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(1), 37-53.
- Gürsoy Naskali, E., & Arçın, S. M. (2017). *Kahve yanında bir lokum* (1. baskı). Dergâh Yayınları.
- İpekten, H., İsen, M., Toparlı, R., Okçu, N., & Karabey, T. (1988). Karamani Mehmet Paşa. İçinde *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü* (s. 192). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- İpekten, H., Kut, G., & İsen, M. (2017). *Sehi Bey tezkiresi heşt-bihişt*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- İsen, M. (1999). *Latîfî tezkiresi*. Akçağ Yayınları.
- İsen, M. (2018). *Eski Türk edebiyatı: El kitabı* (12. baskı). Grafiker Yayınları.
- Kaya, B. A., Yılmaz, O., Coşkun, V. S., & Kaplan, O. (Ed.). (2020). *Klasik Türk edebiyatı temel bilgiler* (3. baskı). Kesit Yayınları.
- Kılıç, F. (2018). *Aşık Çelebi meşâ'irü'ş-şuara*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Koçu, R. E. (2024). *Yeniçeriler*. Doğan Kitap.
- Köksal, M. F. (2020). Sücûdî. İçinde *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/sucudi>
- Köksal, M. F. (2020). Selikî. İçinde *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/seliki>

- Küçükdağ, Y. (2001). Karamânî Mehmed Paşa. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (ss. 449-451). <https://islamansiklopedisi.org.tr/karamani-mehmed-pasa>
- May, R., & Dansuk, C. (2019). *Güç ve masumiyet: Şiddetin kökenlerine dair bir arayış*. Okyanus Yayınları.
- Pala, İ. (2005). Tezkire. İçinde *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü* (ss.456-457). Kapı Yayınları.
- Parlatır, İ., Gözaydın, N., & Zülfikar, H. (1988). Oğlan. İçinde *Türkçe Sözlük* (s. 856). TDK.
- Polat, O. (2016). Şiddet. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 22(1), 17.
- Sungurhan, A. (2017). *Tezkiretü's-şu'arâ Kınalızâde Hasan Çelebi 1* (C. 1). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Şahin, C., & Özgenç, İ. (2011). *Türk ceza hukuku gazi külliyatı* (C.1). Seçkin Yayınları.
- Şemseddin Sâmî. (2015). Murd. İçinde *Kâmus-ı Türkî* (2. baskı). Çağrı Yayınları.
- Şentürk, A. A. (2019). *Osmanlı şiiri antolojisi*. Yapı Kredi Yayınları.
- Tuna, K., İstanbul Ticaret Odası. (2008). İstanbul'da şiddet ve şiddetin sosyolojik arka planı: araştırma raporu. İstanbul Ticaret Odası. <https://doi.org/10.63057/TICARETRAPOR.2024.5>
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı devlet teşkilatından Kapıkulu Ocakları* (C. 1). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ünsal, A. (1996). Genişletilmiş Bir Şiddet Tipolojisi. *Cogito*, 6(7), 29-36.
- World Health Organizat. (2002). World Report on Violence and Health. <https://www.who.int/publications/i/item/9241545615>.

JAPON ÇAĞDAŞ SANATINDA MEKÂN VE YER TEMALARINA “MA” KAVRAMIYLA BİR BAKIŞ

 Mustafa SEVİNÇ^a

Öz

Batı düşüncesinde mekân ve yer kavramları arasındaki ayrım özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra farklı disiplinler aracılığıyla sorgulanmış ve yoğun bir tartışmanın odak noktası haline gelmiştir. Mekân kavramının soyut veya sonsuz geometrik tasavvurunun aksine yer kavramı mekânı yaşamla, insan deneyimiyle ilişkili olarak anlamamıza aracılık etmektedir. Mekânın ve yerin karşılıklı olarak ilişkilendirilerek tartışıldığı bu süreçte, batı sanatında da sanat nesnesinin mekân ve yerle kurduğu diyalog dönüşüme uğramıştır. Batı kültürünün mekân ve yere ait ayrı olarak geliştirdiği tanımların aksine Japon kültürü bu kavramların bütünlük ifadesini veren “Ma” kavramına sahiptir. “Ma” kavramı mekânı, zamanı, olayları, insan deneyimini birbirinden ayrı şeyler olarak değil birleşik olarak tanımlar ve mekânı içsel bir duyum aracılığıyla anlamlandırır. Bu bağlamda “Ma” kavramı yer duygusunu da vurgulayan bir anlama sahiptir. Anlam açısından oldukça geniş, tanımlanması zor bir kavram olan “Ma”, aynı zamanda bir tür görme biçimi olarak antik Japon sanatlarının estetik ilkesinin temelini oluşturur. Ma sanatları olarak bilinen antik Japon sanatlarının yanı sıra çağdaş Japon sanatı da “Ma”ya ait bir duygu taşır. Bu makalede Japon yaşamının tümüne etki eden “Ma” kavramı yer duygusu ile ilişkili olarak ele alınmış ve bu bağlamda Japon çağdaş sanatına etkisi seçilen örnekler aracılığıyla sorgulanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Sanat, Ma, Yer, Mekân, Zaman.

AN OVERVIEW OF THE THEMES OF SPACE AND PLACE IN JAPANESE CONTEMPORARY ART THROUGH THE CONCEPT OF “MA”

Abstract

In Western thought, the distinction between the concepts of space and place has been studied through various disciplines and become a central focus of intense debate particularly since the second half of the 20th century. In contrast to the abstract or infinite geometric conception of space, the concept of place mediates our understanding of space in relation to life and human experience. In this process, where space and place are discussed in relation to one another, the dialogue established between the art object and space and place in Western art has also undergone a transformation. In contrast to the separate definitions of space and place developed in the Western culture, Japanese culture possesses the concept of “Ma,” which offers an integrated expression of these notions. The concept of “Ma” defines space, time, events, and human experience not as separate entities but as interconnected elements, and it attributes meaning to space through an inner sense of

^a Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Heykel, atay.mustafasevinc@gmail.com

Makale Geliş Tarihi: 01.05.2025, Makale Kabul Tarihi: 16.06.2025

perception. In this context, the concept of “Ma” also encompasses a sense of place. Semantically broad and difficult to define, “Ma” constitutes the foundation of the aesthetic principle in ancient Japanese arts, functioning simultaneously as a particular way of seeing. In addition to the ancient Japanese arts known as the “Ma arts”, contemporary Japanese art also embodies a sensibility associated with “Ma.” This article explores the concept of “Ma,” which permeates all aspects of Japanese life, in relation to the sense of place, and within this context, investigates its influence on contemporary Japanese art through selected examples.

Keywords: Art, Ma, Place, Space, Time.

Giriş

Mekân ve yer sözcüklerinin tanımları hem gündelik dildeki değişken anlam yapıları hem de farklı disiplinlerin ayrı amaçlar doğrultusunda kullanımları gerekçesi ile çeşitlenen geniş bir alana yayılır. Türk Dil Kurumu Sözlükleri’nde (TDK, 2024) mekân sözcüğünün dilimizdeki anlamı, “Bulunulan yer, belli bir işe ayrılmış yer, ev, uzay” olarak tanımlanırken yer sözcüğünün anlamı “bir şeyin, bir kimsenin kapladığı veya kaplayabileceği boşluk; mahal, mevzi” olarak tanımlanır (Türk Dil Kurumu Sözlükleri, 2024). Mekân kavramının yer, uzay, uzam, boşluk gibi kavramlarla ilişkilendirilerek açıklanması, bir yandan bu sözcüklerin birbirlerini tamamlayan anlamsal içeriklere sahip olduğunu gösterirken, diğer bir yandan bu kavramların anlamsal özlerinin farklı olarak sorgulanması gerekliliğini göz önüne getirir. Kullanıldığı duruma göre kendi içinde çelişkiler ve farklar barındıran “mekân” ve “yer” kavramları hakkında yapılan her tanımlama girişimi, sözcüklerin kendi ötesine sürekli olarak uzanan anlamsal yapısına işaret ederek, genel veya doğrudan tek bir tanım altında ifade edilmesinin olanaksızlığını ortaya koyar. “Genel bir ifadeyle mekân kavramının soyut olarak algılanabilen bir boşluktan ibaret olabildiği, yer kavramının ise insan deneyimini barındıran mekanlarla” ilişkili olduğu söylenebilir (Usta, 2020, s.25). Bu bağlamda yer kavramının, soyut olarak sorgulanan mekânının kapsamını deneyimsel pratikleri ekleyerek genişlettiğini düşünebiliriz (Gürkaş & Barkul, 2012, s.1). Batı düşüncesinde geniş, kararsız anlamsal içeriğe sahip olan mekân ve yer kavramlarına ait tartışmaların kökeni Yunan düşünürlerine kadar uzasa da özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra bu kavramlar sanat, mimari, felsefe, sosyoloji gibi alanlarda temel bir sorgulama platformuna dönüşmüş ve ayrı perspektiflerde yeniden düşünülmüş anlamlandırılmıştır. Bu süreçte mekân ve yer kavramları; zaman, deneyim, hafıza, aidiyet gibi farklı bağlamlarda tartışılmıştır.

Batı düşüncesinin mekân ve yer kavramlarını ayrı olarak anlamlandırmasına karşı Japon kültürü mekânı, zamanı, deneyimi birbirinden ayırmadan ifade eden oldukça geniş bir anlamı olan “Ma” kavramına sahiptir. Aralık, boşluk gibi tanımları olan “Ma” kavramı, zamanın ve mekânın birleşik olarak anlatımına olanak veren derin bir kavramdır. “Ma” kavramının sahip olduğu bu anlamsal içerik, Japonya’da zamanın ve mekânın birbirinden ayrı şeyler olarak düşünülmemesiyle ilişkilidir. Japonya’da zaman akış halindeki mekân olarak ifade edilir ve mekân/zaman hiçbir zaman birbirinden ayrı şeyler gibi tasavvur edilmez. Dolayısıyla mekân; geçen zamanla, içinde olan olaylarla özdeş olarak anlamlandırılır. Bu bağlamda Japonya’da mekân batı düşüncesindeki gibi soyut olarak kavranmaz. Mekân; zamanla, olaylarla, deneyimle, aidiyetle ilişkili olarak anlam kazanır. Bu ilişkileri bütünleşik olarak düşünmeye aracılık eden “Ma” kavramı, mekânın daha içsel bir şekilde kavrandığı bir süreci

vurgulayarak, bir tür yer duygusunu açığa çıkarır. “Ma” kavramı sahip olduğu geniş anlam aralığıyla Japon yaşamının her alanına nüfuz eden bir kavramdır. Japon kültürünü oluşturan birçok alana temel teşkil eden “Ma”, Japon sanatlarının estetik ilkesinin gelişiminde önemli rol oynamıştır. “Ma” kavramının antik Japon sanatlarına etkisinden dolayı bu sanatlar “Ma” sanatı olarak anılmıştır. “Ma” kavramı antik Japon sanatının temsillerini etkilediği gibi Japon çağdaş sanatının anlatım dilini de etkilemiştir. Bu makalenin ilk kısmında mekân ve yer kavramlarının tanımları, tarihsel süreç içinde gelişen batı düşüncesi bağlamında incelenmiştir. Makalenin devamında “Ma” kavramının, yer kavramıyla ilişkisi sorgulanmış ve bu bağlamda Japon çağdaş sanatına etkisi verilen örnekler üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır.

A. BATI DÜŞÜNCESİNDE GENEL OLARAK MEKÂN VE YER KAVRAMLARI

“Mekân, pratik edilen bir yerdir”

De Certeau¹

Batı düşüncesindeki mekân ve yer algılarına ait tartışmaların kökeni Antik Çağ Yunan düşünürlerine kadar uzanmaktadır. Antik Yunan düşüncesi mekânı (matematiksel olarak sonsuz mekân) yerden keskin sınırlarla ayırmaz. Platon bir şeyin, bir cismin bulunduğu yer anlamına gelen ve cismin devinimiyle yakından ilgili olan “topos” kavramı ve “khorá” kavramını ayırt etse de “khorá” kavramı mekâna benzer ancak yoruma açık bir kavram olarak kalır. Topos kavramı asıl olarak Aristoteles’te “topos oikeion”, yani “uygun yer” ya da bir şeyin “kendi yeri” olarak belirgin tanıma kavuşmuştur (Sözer, 2022, s. 37). Aristoteles’in yer sözcüğüyle ilişkilendirilebilecek topos kavramı; boş bir yeri, içinde hiçbir şeyin bulunmadığı mekân anlayışını ve soyut bir mekân algısını içermez (Nalbantoğlu, 2008, s. 90). Aristoteles’in düşüncesinde yer ve mekânın ayrı ayrı şeyler olmadığını Emre Zeytinoğlu şu şekilde açıklar;

Aristoteles’te “yer” ve “mekân” -ki bu iki sözcük, onun düşüncesinde ayrı ayrı şeyler değillerdi- tek başlarına bir şey ifade etmemekteydiler. “Yer” ya da “mekân” dediğimiz şeyler, ancak “varlık”, “nicelik”, “nitelik”, “görelilik”, “zaman”, “durum” “iyelik”, “etkinlik” ve “edilgenlik” ile birlikte anlam kazanabilen ve kendi başlarına tüm bunlardan bağımsız olarak anılan şeylerdi. Bu kategorilerden hiçbirisi- “yer” ve “mekân” da dahil olmak üzere-, kendi başlarına bir önermeye sahip olamıyorlardı; yalnızca kendi aralarında kurdukları geçici ve mutlaklıktan uzak ilişkilerle bir önerme sunabiliyorlardı (Zeytinoğlu, 2022, s. 22).

Mekân ile yer arasındaki ayrım Rönesans’la birlikte yapılmaya başlasa da sonsuz ve sınırsız olarak algılanan mekânın (uzamın) yer kavramından ayrı olarak tanımını Yeni Çağ’da Descartes ve Newton yapar. Bu dönem yer kavramına karşı matematiksel sonsuz mekâna (uzama) öncelik vermiştir (Sözer, 2022, s. 37). 20. Yüzyıl fenomenolojisi mekânın sonsuz bir geometrik konstrüksiyon içinde kavranışının

¹ (Rendell, 2008, s.31).

yerine mekânı yaşama yönelik tanımlamıştır. Fenomenolojinin kurucusu E. Husserl “yer”i, bedensel algıyı mümkün kılan koşul olarak öne sürmüştür (Akın, 2022, s. 121). Husserl’in fenomenoloji kavrayışından yararlanan ancak fenomenolojiyi oldukça farklı bir perspektifle kullanan Martin Heidegger varlığa yönelik felsefesinde yerin yaşantısal bir niteliğini vurgulamış, yeri insanın varoluşu ve deneyimi ile bütünleşik olarak sorgulamıştır. “Bu anlayışa göre ‘mekanlar’ matematiksel olarak kavranan ‘mekân’la değil, insan deneyimi yoluyla kavranan ‘yer’ ile varlık bulur” (Usta, 2020, s. 27). Mekânın deneyim ilkesi ile sorgulanması Maurice Merleau-Ponty’nin beden, ruh ve mekâna yönelik düşüncelerinde açığa çıkar. Ponty mekân hakkında şunları söyler; “onu, dış zarfına göre görmemekteyimdir, onu içeriden yaşamaktayım, onun içine sarılmış durumdayım. Aslında, dünya çevremdedir, karşımda değil” (Ponty, 2016, s. 59). Ponty, mekânı bedenin bütünleşik algısına dayanarak çözümlerken, Gaston Bachelard mekâna yönelik fenomenolojik yaklaşımında mekânı hayal gücüne dayalı, şiirsel bir imgelem aracılığıyla açıklar. Bachelard “yer-mekân” sevgisinden yola çıkarak mekânı içinde geçen yaşamla, hafızayla ilişkilendirerek duyuşsal bir biçimde yeniden tanımlar.

Fenomenolojik geleneğin mekânı, deneyimleyen öznenin bakış açısıyla tanımlamaya girişmesi, mekâna ve yere yönelik çağdaş yaklaşımları etkilemiştir. 1970’lerin başlarından itibaren birçok araştırmacı yeri insan deneyimiyle ilişkili olarak sorgulamıştır. Fenomenolojik gelenekten etkilen Edward Relph ve Yi-Fu Tuan gibi coğrafyacıların araştırmalarında yer söylemi temel bir odak noktası haline gelmiştir. Relph’e göre yerin en belirgin özelliği insana ait deneyimleri ve eylemleri düzenlemesidir. Relph, yer kavramını insan deneyimi ve bu deneyimin sahip olduğu anlamla birlikte yere duyulan bağlanma hissi üzerinden tanımlar (Seamon&Sowers, 2008, s.44-45). Yi-Fu Tuan ise mekân ve yer kavramlarını karşılıklı olarak açıklamış, soyut mekân kavramının hareket ve özgürlükle, yer kavramının güvenlik ve yuvayla olan ilişkisini vurgulamıştır (Lyytikäinen & Saarikangas, 2013, s. xiii). Yer kavramına duyuşsal bir çerçevede yaklaşan Tuan’a göre, “başlangıçta farklılaşmamış bir mekân olarak başlayan şey, onu daha iyi tanıdıkça ve ona değer kattıkça yer haline gelir” (Tuan, 2001, s. 6). Sosyolog Henri Lefebvre de mekânın yaşam boyutuyla kavranmasının önemini vurgulamış ve mekânın toplumsal bir üretim olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre mekân toplumsal ilişkiler dışında düşünülemez, mekân ve toplumsal ilişkiler karşılıklı olarak birbirlerini üretir. Mekâna toplumsal bir süreç olarak bakan Lefebvre, mekânı üçlü (algılanan, tasarlanan, yaşanan mekân) diyalektik yoluyla çözümlenmiştir (Lyytikäinen & Saarikangas, 2013, s. xii). Coğrafyacı Edward W. Soja, Lefebvre’nin yaşanan mekân boyutunu temel bir kavram olarak ele almış, “mekânsallığın trialektikliği” teorisi ile üçüncü mekân kavramını geliştirmiştir. Üçüncü mekân; pratik edilenin, eylemlerin, deneyimlerin mekânıdır ve bu kavram insan yaşamının mekânsallığını anlamının başka bir yolunu sunar (Gürkaş & Barkul, 2012, s.5). Lefebvre ve Soja, mekân ile yer arasındaki ilişkiyi gündelik pratikler üzerinden kurmuşlardır. Gündelik pratikleri yer ve mekân ilişkisi içinde inceleyen Michel De Certeau, yer ve mekâna yönelik söylemleri tersine çevirir. De Certeau’ya göre, “mekân eylemler tarafından üretilirken, yer, üzerinde eylemlerin meydana geldiği boş bir sistemdir” (Gürkaş & Barkul, 2012, s.5).

Mekân ve yer kavramlarının anlamlarına ait değişen bakış açıları, mekânın soyut geometrik anlamı yerine mekânın deneyimsel boyutunu vurgulamıştır. Bu bağlamda gelişen yer söylemi insanın mekânla etkileşimi kapsamında tanımlanmış ve yaşamsal bir içerikle anlam kazanmıştır. Yer ve mekânın karşılıklı olarak ilişkilendirilerek açıklandığı bu süreç hem mekânın hem de yerin anlamının daha

dinamik bir biçimde anlaşılmasına aracılık etmiştir. Mekân ve yerin; beden, zihin, hafıza, deneyim, aidiyet, gündelik yaşam vb. ilişkiler çerçevesinde geniş bir perspektifte tartışılması, bu kavramlara yönelik yeni yaklaşımların da yolunu açmıştır. Süreç içinde gelişen mekân ve yer kavramlarına ait sorgulamalar, bu kavramların batı düşüncesindeki tarihsel, toplumsal, kültürel bağlamlar çerçevesinde uğradığı dönüşümü anlamamızı sağlarken, Japon kültüründeki “Ma” kavramı, mekân ve yer kavramlarını ayrı bir açıdan düşünmeye imkân verir.

B. JAPON “MA” SÖZCÜĞÜNÜN MEKÂN VE YER KAVRAMLARIYLA İLİŞKİSİ

Japon kültüründeki “Ma” kelimesinin Iwanami Eski Terimler Sözlüğü’ndeki karşılığı olarak şu tanımlar verilir: “Peşpeşe gelen iki ya da daha çok şey arasındaki doğal aralık, mesafe; Direkler veya paravanlarla sınırlandırılmış mekân (oda); Arka arkaya gelen iki ya da daha çok görüngünün arasındaki doğal bir geçici duraklama anı ya da ara” (Arata, 2007, s. 80). “Ma” kavramının Japon kanji sembollerinde görsel temsili iki karakterden oluşur; kapı ve güneş. Bu sembol bir kapıyla birlikte içeri yavaşça sızan ışığı ifade eder. Kapıdaki açıklık yani “Ma”; ışığın parlamasını sağlayan şeyler arasındaki bir aralık haline gelir (Pilgrim, 1986, s. 258). Ma kavramı; uzay, zaman, nesneler veya olaylar arasındaki aralıklarla ilgili çeşitli yönleri kapsadığı için tam olarak tanımlanması zor bir kavramdır. Genellikle ‘negatif alan’, ‘aralık’ ve ‘boşluk’ olarak çevrilen “Ma” kavramı bu basit tanımların ötesinde daha derin ve karmaşık bir anlama sahiptir. “Ma”; aradaki alan, aralıklar, sessizlikle ilgili ve bir uyum duygusu yaratan boş duraklamadır (Dans le Gris, 2023). Batı düşüncesindeki mekân ve zamanın ayrı ifade ediliş biçiminin aksine “Ma” kavramı hem mekânsal hem de zamansal içerime sahiptir. Japonya’da mekân ve zaman algısı bütünüştür, birbirinden hiçbir zaman ayrılmaz. “Bu nedenle ‘zaman’ Japoncada ‘akış halindeki mekân’ olarak ifade edilir, bu da zamanı mekânın bir boyutu yapar. Gerçekten de zaman, insanın mekân deneyimi için olmazsa olamazdır” (Nitschke, 2018). Mekânın deneyimle birlikte ifade ediliş tarzı batı düşüncesindeki mekânı ve zamanı birleştiren çağdaş anlatılara benzerken, yine batı düşüncesindeki mekânın soyut geometrik olarak anlaşıldığı Descartes’ın kartezyen mekân anlayışını hiçbir zaman içermez. Mimar Isozaki Arata şunları söyler;

Batı’da zaman-mekân kavramları, Descartes’ın sunduğu gibi, homojen, her parçasının bir öncekinin aynısı olduğu sonsuz sürekliliğin mutlak olarak değişmeyen imgeleriyle sonuçlanırken, Japonya’da zaman ve mekân birbirleriyle bağlantılı ve birlikte varolan şeyler olarak kavranıp, hiçbir zaman bütünüyle birbirinden ayrılmamışlardır. Kaotik, karışık bir durumda mekânın, zaman ögesinden bağımsız düşünülmesi söz konusu değildi. Aynı şekilde, zamanı düzenlenmiş, homojen bir akış olarak yalıtıp, ayırmak yerine, onun ancak hareketlerle ve mekanlarla bağlantı içinde varolduğuna inanılırdı. (...) Bu şekilde mekân, içinde oluşan olaylarla özdeş olarak algılanıyordu. Yani mekân ancak zamanın akışıyla bağlantılı olarak kavranıyordu (Arata, 2007, s. 80-82).

Mekânın zaman, nesne, olay vb. ilişkiler çerçevesinde bütünüştür olarak tanımı, mekânın yaşamsallıkla kavranan boyutunu ortaya çıkarır. Bu bağlamda Günter Nitschke, ma kelimesini insan deneyimiyle birlikte düşünerek yer kavramıyla ilişkili olarak tanımlar. Nitschke’ye göre yer; “yaşanan mekân ve yaşanan zamanın ürünüdür, zihin ve kalp durumlarımızın bir yansımasıdır” (Nitschke, 2018). Nitschke, “Ma”nın çok yönlü tanımlarını yaptıktan sonra “Ma”yı dünyayı görmenin, deneyimlemenin

veya farkında olmanın belirli bir yönü olarak düşünür (Pilgrim, 1986, s. 266). Nitschke'nin "Ma" kavramına ait tanımı; nesnel mekâna yönelik varoluşsal durumlar, yaşanmış olaylar, bu olayların mekâna yönelik toplumsal ve bireysel anlamları üzerinden açığa çıkan yer duygusu ve mekân kimliğini vurgulayacak şekilde ilerler (Nitschke, 2018). Dolayısıyla Nitschke için "Ma" kavramı yer olarak karşılık bulur.

C. ANTİK JAPON SANATLARINDA ESTETİK BİR İLKE OLARAK "MA"

Richard B. Pilgrim "Ma" sözcüğünün diğer dillerde var olmayan eşsiz bir kavram olduğunu vurgulayarak anlam açısından belirsiz, zengin bir içeriğe sahip olduğunu ve analiz edilip yorumlanmasının oldukça güç olduğunu söyler. Pilgrim, "Ma" kavramını şu şekilde tanımlar:

"Ma" kelimesi temel olarak, iki (veya daha fazla) mekânsal veya zamansal şey ile olay arasındaki "aralık" anlamına gelir. Dolayısıyla sadece ölçümü ifade etmek için bileşik sözcüklerde kullanılmaz, aynı zamanda boşluk, açıklık, aradaki mesafe, aradaki zaman gibi anlamlara da sahiptir (Pilgrim, 1986, s. 255).

Pilgrim ayrıca "Ma"nın Japon sanatında dini estetikle ilişkili bir görme biçimi olduğunu belirtir. Pilgrim'e göre "Ma" kavramı, sanat ve din arasında bir köprü kurar ve içerdiği mekânsal-zamansal yönü ile Japon sanatının tümünü kapsayan bir estetik ilkenin temelini oluşturur (Pilgrim, 1986, s. 257). "Ma" Japon kültüründe sadece bir görme biçimi değil, akış içindeki anlamıyla yaşama ait oldukça geniş kapsayıcı bir kavramdır. Arata şunları söyler; "Günümüzde Ma kelimesinin kullanımı Japon hayatının hemen hemen her alanına yayılmıştır. Hatta Ma tüm bu alanların temeli olarak görülür. Böylece, mimarlık, güzel sanatlar, müzik ve tiyatro hep birlikte 'Ma sanatı' olarak bilinir" (Arata, 2007, 80). Japon yaşamına ve sanatına nüfuz eden Ma kelimesinin batı kültüründe varolmayan oldukça eşsiz bir kavram oluşunu Alan Fletcher şu şekilde açıklar;

Mekân bir maddedir. Cézanne mekânı resmetmiş ve biçimlendirmiştir. Giacometti, 'mekânın fazlalığını alarak' heykel yapmıştır. Mallarmé şiirlerini kelimelerin yanı sıra yokluklarla da tasarlamıştır. Ralph Richardson, oyunculuğun duraklamalarda yattığını savunmuştur. Heinrich Böll, "Sessizlikleri topluyorum" demiştir. [...] Isaac Stern müziği "notalar arasındaki o küçük boşluk – bütüne biçim veren sessizlikler" olarak tarif etmiştir. Franz Kafka "Sirenlerin şarkılarından daha ölümcül bir silahları vardır: sessizlikleri. Belki şarkılarından kaçabilirsiniz, ama sessizliklerinden asla." [...] şeklinde uyarmıştır. Japonların, bütüne şekil veren bu aralığı ifade eden bir kelimesi var: Ma. Batıda ise bunu anlatan ne bir kelime ne de bir terim var. Bu ciddi bir eksiklik (Fletcher, 2001, s. 370).

Japon kültürünün estetik ilkesinde önemli rol oynayan "Ma"nın kökenleri Şintoizm, Budizm, Taoizm gibi dinlere uzanırken, özellikle Şintoizm'de "Ma" benzeri unsurlar bulunur (Pilgrim, 1986, s. 262). Şintoizm'in tanrıları kami her yerededir, doğadaki nesnelerde yaşadığına inanılır ancak kami doğadaki nesnelerin kendisi değildir. Nesneler onların geçici ikametgahları olarak görülür ve onurlandırılır (Koplos, 1991, s. 20). Japon kültüründeki mekânın temelde boş olduğu düşüncesi, tanrısal bir varlık olan kami'nin tüm boşluklarda varolduğu inancıyla ilişkilidir. Mekânın yanı sıra katı nesnelerin bile kami'nin gelip ruhsal enerjisiyle doldurabileceği boşluklar içerdiğine inanılır

(Arata, 2007, s. 80). Japon kültüründeki boşluğa duyulan ilgi Şintoizm’in yanı sıra Taoizm ve Budizm ile bağlantı kurar. Taoist düşüncenin dengeleyici mecazi bir hiçlik anlayışı ile Budizm’in boşluğu sonsuz olasılıklar halindeki meditatif bir bireysel deneyimle ifade ediş biçimi, Japonya’daki boşluk kavramına bakışın ritüelleşen yönünü anlamamız için önemlidir. Japon kültüründe boşluk negatif bir unsur olarak değil, tamamlayıcı temel bir unsur olarak görülür. Boşluk kavramının Japon kültüründe manevi aydınlanmanın bir metaforu haline gelmesi, mekânın bilimsel algılanış yönünün ötesinde, ruhsal bir hakikatle ve yaşamla olan ilişkisini de ortaya koyar. Dolayısıyla Japon kültürüne ait mekânın, zamanın, boşluğun bütünlük bir ifadesini veren “Ma” kavramının anlamı Şintoizm, Taoizm ve Budizm ile ilişkiler kurarak derinleşir.

“Ma” kavramının ilişkilendiği manevi değerlerin sanat alanında önemli bir rol aldığı ve bu bağlamda japon sanatının dini bir estetik ilke taşıdığı söylenebilir. Yerli Japon inancı olan Şintoizm özünde doğaya karşı saygıyı barındıran bir doğa tapınmasıdır. Bu dinsel perspektif doğa ve insan arasında ayırım yaratmaz, hatta doğayı insana ait duyguların taşıyıcısı olarak görür. Doğanın ve insanın bir düşünüldüğü Şintoizm’de doğanın güzelliği ve saflığına saygı duyulur. Şintoizm’in doğaya ve insana yönelik yaklaşımları Japon estetik anlayışına doğrudan etki etmiştir. Bu bağlamda Japon kültüründe doğa hem dini hem de estetik bir içerikle anlam kazanır (Koplos, 1991, s. 20). Lafcadio Hearn, “din, aslında, her yerde ünlü manzaralarla ilişkilendirilir” (Koplos, 1991, s. 20) demiştir. Japonya’da dinin estetikle kurduğu ilişki Şintoizm’in dışında Zen Budizm’in doğaya ve insana yaklaşımıyla da bağlantılıdır. Şintoizm’in doğayla insanı bütünlük tasavvuru ile Zen’in özne nesne ayrımı olmadan doğaya bakışı benzer bir yönelim taşır. Şintoizm ve Zen’in boşluğu, mekânı, zamanı, gerçekliği, insan yaşamını, doğayı sonsuz olasılıkların olanağında yenilenme ve geçicilikle anlamlandırması, Japon geleneksel sanatının ilkelerinde de görülür. Arata, kami’nin zaman ve mekânda ortaya çıkışının nasıl temsil edileceğinin Japon antik sanatlarının temel bir çabası olduğunu vurgulayarak, dini bakışın Japon antik sanatları üzerindeki etkisinin yoğunluğunu açıklar (Arata & Oshima, 2009, s. 158). Japon antik sanatlarında ortak bir dil olarak ortaya çıkan bu temsil çabası, Japonların mekân ve zaman anlayışını ifade eden “Ma” kavramının sanatla olan ilişkisini ayrı açılardan görmemize aracılık eder.

“Ma” kavramının mekân ve zaman ilkesi mimari, resim, tiyatro, ikebana, zen bahçeleri, çay seremonileri, kaligrafi gibi antik Japon sanatının ve kültürel etkinliklerin biçimsel yaklaşımlarının temelini oluşturur. Japon mimarisinin boş alan vurgusu “Ma” kavramının fiziksel bir yansımasını temsil eder. Geleneksel Japon mimarisinin mekân kurgusundaki boş alanın takdiri, kami’nin gelip yerleşeceği kutsal bir alan hazırlanması üzerine temellenir. Mimari mekândaki gereksiz unsurların dışlanmasıyla boşluğun ve sadeliğin öne çıkması, uzay ve zamanın bütünlük ifadesi olan “Ma”ya ait bir duygu yaratır. Geleneksel Japon evlerinin sürgülü kapılar, pencereler, paravanlar gibi geçirgen ve değişken elemanlarla ihtiyaca göre anlık olarak değişime dayalı mekânsal tasarımı, Japonya’daki mekân ve zamanın birleşik olarak yapılandırılmış bir süreç içerisinde ifade edilişiyle anlam kazanır. Dolayısıyla mimarinin, mekâna ve zamana yönelik olasılıkları göz önüne alarak vurguladığı fiziksel boş alan, değişmeye gebe bir duraklama anındaki sessizlikle ilişkili bir anlamı olan “Ma” kavramı bağlamında bir bakış açısı sunar. “Ma”nin mekânsal ifadesinin bir yönünü de Japonya’daki zen kuru peyzaj bahçelerinin mekânsal dizaynında buluruz. Kum alanlarla ve taşlarla

oluşturulan bahçeler seçilmiş doğal manzarayı temsil eder. Doğaya yönelik meditatif mekânsal tasarım olan bahçenin taş, kum gibi fiziksel birleşenleri boş bir alan yanılması yaratır. Hem bakışa hem de fiziksel deneyime yönelik bu boşluk hissinin sunumu, zamanın ve mekânın bütünlük bir süreçte algılanmasına yöneliktir. Gezinti için merkezsiz olarak kurulan bu bahçeler, görsel olarak panoramik bir görüntü oluşturmak yerine deneyim içinde değişken görsel manzaralar sunar. Zen kuru peyzaj bahçeleri hem mekânsal hem de zamansal bir tasarımdır. Tasarımı oluşturan fiziksel etmenler bir yandan manzaraya ait görsel algıya dayalı deneyime aracılık ederken, aynı zamanda bahçeyi gezenin hareketlerini yavaşlatarak, hızlandırarak, durdurarak zamana ve mekâna ait birleşik bir deneyimi tetikler. Mekân ve zamanın birleşiminin temsilini yaratan Japon bahçelerinin tasarım ilkesi “Ma”nın sanata etkisinin bir yönünü gösterir (Görsel 1-2).

“Ma” antik Japon resminin estetik ilkeleri üzerinde de etkilidir. Antik Japon resminde figürlerin bulunduğu boyalı alanlar dışında kalan negatif alanların kurgusu da oldukça önemlidir. Resim yüzeyinde doğrudan bir temsili içermeyen boş alanlar, izleyicinin görsel imgeyi hayal gücüyle doldurmasına olanak tanır. Manzara resimleri, zen bahçeleri gibi imgenin kavranmasında bir tür aralığı, duraklama halini, boşluğu imleyerek doğanın kavranışına yönelik metafizik bir aydınlanmayı tasvir eder. Dolayısıyla bu resimler “Ma” ile ilişkili dinsel estetik bir duyarlılığın yansımasını içerir (Görsel 3).

Görsel 1. Daisen-in Tapınağı. Erişim: 13.11.2024, <https://rb.gy/0slzyd>

Görsel 2. Ryoan-ji Tapınağı. Erişim: 13.11.2024, <https://rb.gy/7utiin>

Görsel 3. Hasegawa Tohaku, Pine Trees, c. 1595. Erişim: 14.11.2024, <https://rb.gy/2u39xh>

“Ma” Japon sahne sanatlarında da temel bir estetik ilke olarak karşımıza çıkar. Geleneksel Japon performans sanatı olan Noh Tiyatrosunda diyaloglar oldukça seyrek ve performans sessizlik, durgunluk anlarını içerir. Bu boş anlar akıştaki hareket ve söylemler arasında olasılıklara gebe bir eylem alanı yaratmak için bilinçli olarak kullanılır. Oyun yazarı ve teorisyen olan Zeami “Aktörün yapmadığı şey ilgi çekicidir” der (Nitschke, 2018). “Ma” Japon çiçek düzenleme sanatı olan İkebana’nın biçimsel kurgusunda da önemlidir. İkebana, çiçeklerin düzenlenmesi ile ilgili olmasının yanı sıra çiçeklerin aralarındaki boşluğun düzenlenmesiyle de ilişkilidir. Nesne ile boşluk arasında dengeyi yaratmak için oluşturulan düzenlemede kasıtlı olarak yaratılan belirgin boşluklar, doğadaki güzelliğin geçici, değişen, dönüşen, kırılğan varolma evresini simgeler. Boşluğa ve geçiciliğe ait estetik ilke, Japon çay seremonilerinde de ortaya çıkar. Yeşil çayın hazırlanması ve tüketilmesine yönelik bir ritüel olan Japon çay seremonisinde, durgunluk ve sessizlik halleri geçiciliğin ifadesi için önemlidir. Bu eylemsiz boşluklar ve aralıklar, bir daha aynı şekilde mekânda/zamanda deneyimlenemeyecek olayların katılımcılar tarafından düşünülmesine ve anlamlandırılmasına olanak tanır. Japon toplumunda mekâna ve zamana yönelik derin bakış açısının ifadesi olan “Ma”nın etkisi, fiziksel unsurlardan estetik yaklaşımlara, toplumsal iletişim biçimi olan dilsel yapıdan doğa ve insan etkileşimini içeren felsefi ve dini öğretilere kadar Japon hayatının her alanına yayılmıştır.

D. JAPON ÇAĞDAŞ SANATINDA YER OLARAK “MA”

“Ma” sözcüğünün mekân/zamanda boş bir duraklama anına, aralığa işaret ederek boşluğa ait deneyim vurgusu; Japon kültüründe özne/nesne, nesne/mekân, eylem/eylemsizlik, ses/sessizlik vb. ilişkilerin dinamik bir biçimde algılanmasına aracılık etmiştir. “Ma” kavramıyla açığa çıkan mekân ve zamana yönelik deneyimin temsili, Japon antik sanatlarında temel bir kaygı haline geldiği gibi Japon çağdaş sanatını da etkilemiştir. Japon çağdaş sanatı tek bir tanım altında toplayamayacağımız oldukça

geniş, çoklu, melezleşen bir görünüm ortaya koysa da kendi geleneklerinden gelen birikimleri takip ederek batı dışı bir sanatsal bağlam oluşturmuştur. Japon çağdaş sanatı; ikebana, geleneksel mimari, kuru peyzaj bahçeleri, noh tiyatrosu, çay ritüelleri, manzara resimleri gibi Ma sanatları olarak tanımlanan geleneksel Japon sanatlarının mekânı ve zamanı akış içinde ifade ediş biçimlerinden, sabit algılama modeli yerine geçiciliğe yaptıkları vurgulardan, özne/nesne arasında ayırım yapmaksızın geliştirdikleri bütüncül anlatımlardan, doğaya/nesneye/boşluğa yükledikleri manevi yönlerden etkilenecek geleneksel bir duyarlılığın sanat bağlamında yeni bir ifadesini yaratmıştır. Japon çağdaş sanatının sembolizme başvurmuyarak nesnelerin doğallıklarına saygı duymasının, taş ve ahşap gibi doğal malzemelere yönelmesinin kökeni kami'nin şeylerde geçici olarak ortaya çıkması inancıyla ilişki kurar. Bunun yanı sıra çağdaş sanat bağlamında ortaya çıkan çalışmaların genellikle enstalasyon olarak gerçekleştirilmesi ve geçici olarak düzenlenmesi, kami inancındaki geçicilik unsuruyla bağlantılıdır. Zen'in ve geleneksel mimarinin indirgemeci ve sadeleştirici yaklaşımı Japon çağdaş sanatının ifade biçimlerine de nüfuz etmiştir. Bu etki doğrudan temsillerin ötesinde, çok az müdahaleye dayalı, malzemenin doğallığını korumaya yönelik bir tutumun gelişmesine neden olmuştur. Zen'in şeylerin kendiliklerine, oldukları hallere verdiği değer Japon çağdaş sanatının sanat nesnesine yönelik yaklaşımında öznel ifadeleri geriletirken, nesnelerin somut varlıklarına ait bir deneyimi öne çıkarmıştır. Bu yönelimi Isamu Noguchi; "doğaya doğanın gözünden bakmak istiyorum ve insanı özel bir saygı nesnesi olarak görmezden gelmek istiyorum" (Koplos, 1991, s. 29) diyerek belirtmiştir. Noguchi'nin vurguladığı sanat bağlamında kişisel aza indirgeyerek nesnelerin somut varlığına yönelik anlatım, her ne kadar nesnenin kendiliğini ön plana çıkarsa da nesnelerin geçmişten gelen manevi değerleri nedeniyle sanat nesnesine içsel ve duysal bir içerim de kazandırmıştır. Japon çağdaş sanatı geleneksel Ma sanatlarının ifade biçimlerini, güncel anlatım biçimleriyle sentezleyerek manevi değerler taşıyan yeni bir sanatsal yaklaşım geliştirmiştir.

Japon çağdaş sanatının oldukça çeşitlenen konularından biri "Ma" sözcüğünün kapsadığı yer temasıdır. "Ma" kavramı mekânı ve zamanı bütünleşik bir akış içinde tanımlarken, bu akıştaki boşlukları, duraklamaları, aralıkları, nesnel ve öznel yönleri kapsayan bir deneyimle ilişkili olarak anlamlandırmaktadır. "Ma" sözcüğünün sahip olduğu geniş tanım, nesnel mekâna öznel bir farkındalıkla bakabilmenin olanağını yaratarak, yaşamsallıkla kaplanan mekâna ait bir tür yer duygusunu da vurgular. Yer duygusu, öznel ve nesnel yönlerin etkileşimleriyle mekânın yaşanmış, deneyimsel boyutunu içerir. Dolayısıyla yer duygusu, mekândaki eylemlerle, mekâna yönelik anlamlarla, hislerle ve mekânın kimliğiyle bağlantılıdır. Rene Dubos, mekânın yaşanmış bir yer olarak kavranmasını şu şekilde vurgular; "Yerlerin ruh halini, kesin özelliklerinden daha iyi hatırlıyorum çünkü yerler bana coğrafi yerlerden ziyade yaşam durumlarını çağırıyor (Nitschke, 2018).

Japon çağdaş sanatında sanat eserlerinin yer teması ile kurduğu bağ, sanatçıların mekâna yönelik duysal yaklaşımlarından, sanat nesnesinin çevresiyle veya bulunduğu mimari mekânla olan ilişkisine kadar yayılan oldukça geniş bir alanda gözlemlenebilir. Sanat nesnesinin "Ma" kavramıyla ilişkili olan yer duygusuyla özdeşleşmesi Shigeo Toya'nın "Woods" adlı eserinde ayrı bir perspektifte açığa çıkar (Görsel 4). Toya'nın "Woods" adlı eseri, manzaranın ve mekânın doğrudan bir temsili yerine duysal olarak kavranan, hayal gücü ve hafızayla ilişkili olan bir yere gönderme yapmaktadır. Sanatçının eseri kendi öz yaşam hikayesinde var olan bir yeri sanat bağlamına taşır. Çalışma, elektrikli testere ile

yüzeylerine çapraz açılarda kesikler açılmış yaklaşık 220 cm yüksekliğinde 28 adet ağacın mekâna yerleştirilmesinden oluşur. Çalışmanın ismi bir taraftan doğa ile ilgili çağrışım yaratırken diğer taraftan heykel nesnesi, insan ve çevre ilişkisine ait metaforik bir anlatımı içerir. Bu bağlamda “woods” ismi hem ormanı hem insanı ve toplumu hem de heykel nesnesinin algılanmasına dair çevresel süreçleri düşünmemiz için çağrışımlar yaratır.

Merkezsiz bir düzenlemeyle yerleştirme olarak gerçekleştirilen çalışma, geleneksel heykelin tek merkezli nesneye yönelik anlatımından ziyade çok merkezli görüş alanı yaratır. Ahşap sütunlarla oluşturulmuş bu çalışmada ortaya çıkan görüş alanlarının izleyenler tarafından kat edilerek keşfedilme süreci, şimdi ve burada olmaya yönelik mekânın ve zamanın akış içindeki deneyimini vurgular. Sütunların belirli aralıklarla düzenlenmiş olması, çalışmanın bütününe algılamamızda duraklamalara, kesintilere neden olarak, zamanda ve mekânda kasıtlı olarak oluşturulmuş boşlukları çalışmanın anlamına dâhil eder. Çalışmada ortaya çıkan bu durum Ma sanatlarındaki negatif alanın temsil edilme süreciyle ilişkili olarak düşünülebilir. Çalışmada ahşap yüzeylere elektrikli testereyle açılmış iç bükey biçimler, boşluklar, derinlikler heykel nesnesinin geleneksel formel meseleleriyle ilişkili olarak sorgulanabileceği gibi, aynı zamanda “Ma” kavramının ortaya koyduğu negatif alanın duysal olarak deneyimlenmesi fikriyle de bağıntılı olarak görülebilir. Testerenin ahşap nesnesi üzerinde açtığı kesiklerin nesnede iç bükey formların veya fiziksel boşlukların oluşmasına neden olmasının yanı sıra, bu kesikler aynı zamanda insan eylemine ait zamansal bir izin nesne ve mekân üzerinden görünmesine aracılık eder. Ahşap nesnenin iç yapısını görmemize neden olan bu boşluklar, nesnenin zaman içindeki gelişimini gösteren halkaları ortaya çıkarır ve nesnenin zamansallığı ile insanın eylemine dayalı zamansal izi aynı görünüm içinde toplar. Bu bağlamda çalışma, doğal zamanı ve insanın zamansallığını kesiştirerek belleği ve hafızayı anlamına dâhil eder. Hafızamızla mekânda/zamanda bir yer tutmayı imleyen çalışma, nesnesinin ötesine uzanarak yer duygusuna ait bir deneyimi ortaya çıkarır. Toya çalışmasına yönelik şunları söyler;

Her zaman bir ormanda kaybolabilirim... tarihin ağaç halkalarına işlemiş katmanlarında... ışık ve gölgenin ağır döngülerinde. Bir ormanın tarih kokan havası, yalnızca nesiller boyu insanın ona yaptıklarından değil, medeniyetin tamamından daha eskiye uzanır gibidir. Orman, 'geride bıraktığımızı' sandığımız doğadır; ormanda her zaman bir 'geri dönüş' hissi vardır. Ormanlar uzun süreli bir hafızanın ve dayanıklılığın mekânlarıdır (Newton, 2019, s.70).

Görsel 4. Shigeo Toya, “Woods”, 1987

Erişim: 27.11.2024, <https://rb.gy/fhmt8l>

İnsanlık tarihine ait süreçleri, öznel deneyimleri, nesnel koşulları birbirinden ayırmadan bütüncül olarak ifade etmeye aracılık eden manzaraya ilişkin bu çalışma, Japon kültüründeki manzaraya yüklenen manevi değerlerin bir yansımasını içerir. Kullanılan ahşap malzemenin az işlenmesi zen’in şeylerin oldukları hallere verdiği değerlerin etkisinin izleri olarak yorumlanabileceği gibi, çalışmanın ahşap sütunlarla oluşturduğu mimari düzen manevi ve dinsel bir alanla etkileşimli olarak anlamlandırılabilir. Japon mimarisinin mekânsal tanımını geliştirmesine temel teşkil eden kami inancı, çalışmada yaratılan boş alanlar aracılığıyla sezinlenebilir. Kami’nin gelip belireceği yeri oluşturmak için merkezinde bir direk ve dört köşesinde birbirine bağlı direklerden oluşan kutsal mekân tasavvurunu, “Woods” adlı çalışmanın mekânsal özellikleri aracılığıyla da hissedebiliriz. Toya’nın “Woods” adlı çalışması doğanın, insanın, mekânın ve zamanın birleşik bir süreçteki ifadesine yönelerek yere ilişkin içsel bir duygu sezmemize aracılık eder. Dolayısıyla “Woods” adlı çalışma mekâna ve zamana yönelik derin bir bakış açısı sunarak “Ma”ya ait bir duygu taşır.

“Ma” kavramının kapsadığı yer temasıyla ilişkili olan eserlerin birçoğu mekânsal ve mimari karakter taşır. Bu kapsamda örnek olarak verebileceğimiz Bukichi Inoue’nin “My Sky Hole” adlı seri çalışması da modern mimarinin izlerini taşır (Görsel 5). Inoue’nin 1978 yılından itibaren “Benim Gökyüzü Deliğim” temasıyla ürettiği çalışmalarının ilki Hokene Açık Hava Müzesi’nde yer alır. Alana özgü yapılmış bu çalışma, yer altından birbirlerine bağlı olarak tasarlanan ve kısa bir mesafeyle yerleştirilen yaklaşık 2 metrekare cam ve çelik kutulardan oluşur. İzleyiciler çelik kutudan yer altındaki

geçide ilerler, yer altında bulunan küçük odadaki delikten gökyüzünü görürler ve cam kutudan yeniden yer üstüne çıkarlar. İzleyici ile etkileşimli olarak düşünülen bu süreç, çalışmayı sadece görsel olarak algılanabilir olma durumunun ötesine taşır ve çalışmaya deneyimsel bir boyut kazandırır. Dolayısıyla çalışma sadece mekâna yerleştirilen nesnelerle değil ona katılanların deneyimleriyle tamamlanır.

Görsel 5. Bukichi Inoue, “My Sky Hole 79: Peephole on the Sky”, 1979

Erişim: 28.11.2024, <https://rb.gy/dc44ny>

Sanatçının plastik, cam, çelik gibi endüstriyel malzemeyi kullanması Japon sanatlarındaki malzemenin doğallığını korumaya yönelik tutumuyla uyumsuz görünür. Ancak endüstriyel malzemenin soğukluğuna karşı sanatçının işlediği temanın ilkel bir barınma hissine, yuvaya, evrende bir yer edinmeye atıfta bulunması, çalışmanın anlamlandırılmasında zıt bir ilişkiyi ortaya çıkararak bir tür gerilime neden olur. Bu bağlamda sanatçının ifadesiz olan endüstriyel malzemeye, insana ait bir his kazandırdığını söyleyebiliriz. Sanatçının cam ve yansıtıcı yüzeylere sahip malzemelerle oluşturduğu bu seri, kullanılan malzemenin özelliklerinden dolayı çevresiyle bütünleşir ve çevresini içine alır. Yapıtın çevreyle kurduğu bu ilişki ona geçici, dönüşen bir özellik katar ve zaman içinde farklı algılanmasına aracılık eder. Çalışmadaki bu özelliğin geleneksel Japon mimarisinin “Ma” kavramına dayalı gelişen karakteristiğinden kaynaklandığı düşünülebilir. Japon evlerinin geçirgen ve modüler malzemelerle gelişen tasarım ilkesi, mekânın sabit bir şekilde algılanmasından öte, kullanıma veya değişen doğa koşullarına göre devingen bir biçimde yorumlanmasının bir yansımasıdır. Geleneksel Japon mimarisinde mekânın kullanımına yönelik bu tutum, iç mekân ve dış mekân arasındaki ayrımları silikleştirerek müphem bir mekân etkisi yaratır. Bu bağlamda Inoue’nin çevreden veya manzaradan ayrılmayan, izleyicilerin deneyimlerini hedef alarak geliştirdiği bu yapıtın mekânsal özellikleri, Japon geleneklerindeki mekâna bakış açısıyla sıkı bağlar kurar. Dolayısıyla Inoue’nin yapıtının, Japon

kültüründeki mekânın boş olduğu veya mekânın içinde olan olaylarla özdeş olarak tasavvur edilmesi fikrini bir nevi sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Kişisel bir deneyim aracılığıyla zamanı ve mekânı birleştiren bir süreci içeren çalışma, mekânın soyut olarak kavranabilir yönünün aksine deneyime bağlı olarak anlam kazanan yeri vurgular.

Inoue'nin çalışmasında yerin altına girme ve üstüne çıkma süreçleri, ölüme ve doğuma ait kullanılan metaforlar olarak görünür. Yer, gök ve insan söylemleriyle sonsuz doğum-ölüm döngüsünü imleyen çalışma; insan, çevre, doğa, evren ilişkilerini insana ait gizlenme, yer edinme gibi ilkel duygular üzerinden sorgular. Bu bağlamda çalışma, insanın bu ilişkileri anlamlandırabileceği bir mikrokozmos veya bir meditasyon yeri oluşturur. Sanatçı "My Sky Hole" çalışması için şunları söyler. "Yeryüzünün nabzını kendi başıma dinleyebileceğim, evren üzerinde tek başıma meditasyon yapabileceğim yer" (The Hakone Open-Air Museum, t.y.).

Inoue'nin "My Sky Hole" çalışmasının mekânı içsel bir duyguyla kaplayarak ona meditatif bir işlev yüklemesi ve mikrokozmosu temsil etmesi, Japon çağdaş sanatında var olan genel bir yönelimin yansımasıdır. Bu genel yönelim, sanatçıların sanat eserini daha büyük bir doğanın parçası olarak görmeleriyle, sanat aracılığıyla doğanın ve insanın bütünsel ilişkisini, insanın doğadaki yerini ortaya koymak istemeleriyle bağlantılıdır. Japon sanatına derinlemesine etki eden bu genel tutum, yerel Japon inancı olan Şintoizm'den ve Budist kavramlardan temel alır. Sanatçıların eserlerini doğaya uyumlu ve süreç içinde değişen malzemelerle gerçekleştirmeleri, malzemenin içsel durumunu vurgulamaları, geçmişten gelen kültürel yansımanın izlerini taşır.

Koichi Ebizuka'nın "Related Effect" adlı serisi yaygın olan bu yaklaşımı açıklamak için örnek gösterilebilir. Sanatçının "Related Effect S-86GT" adlı çalışması ahşap ve kömür kullanarak gerçekleştirdiği bir enstalasyondur (Görsel 6). Ebizuka bu enstalasyonunda kullandığı ahşap malzemeyi, malzemenin içsel gücünü ortaya çıkaracak çeşitli yollarla sınar. Ahşabın çürüme, yanma gibi doğal süreçlerini vurgulayan sanatçı, zamana dayalı doğal malzemenin dönüşümü üzerine odaklanır. Sanatçının "bir eserin sadece bir an sürmesi yeterlidir" (Fox, 1990) söylemi; geçicilik, doğallık, dönüşüm gibi ilkeler üzerinden malzemeyle kurduğu diyalogu özetler. Ebizuka, bu ilkelerle kendi kontrolünü sanat nesnesini yaratma sürecinde gerileterek, kullandığı malzemeye duyduğu saygı ile onun içsel niteliklerini, potansiyelini, nesnellliğini ön plana çıkarır. Dolayısıyla sanatçı kullandığı malzemeye doğrudan bir anlam yüklemekten, doğallığının ötesinde bir şekle zorlamaktan kaçınır. Bu bağlamda malzemenin sanat nesnesine dönüşümü için şunları söyler;

...bu süreç, nesneleri 'öteki' olarak kabul ederek varlık kazanır... bir kişi malzemeye nasıl yaklaşacağına karar vermeden önce malzeme ile karşılaştığında başlar... Hem sade malzeme hali hem de uygulanmış eser hali arasında kalan sanatçının malzemesi, inşa sürecine tabi tutuldukça hayat bulur (Quas, 2021, s. 27).

Ebizuka'nın "Related Effect S-86GT" adlı çalışması, sanatçının malzemeyle kurduğu bu süreci anlamamıza aracılık eder. Doğal özellikleri korunarak kullanılan ahşap malzemeyle oluşturulan mekânsal düzenleme hem geleneksel Japon evine hem de Noh sahnelerine ait mimari referanslar taşır. Eserin biçimsel düzenlemesi bir verandayı, gölete giden bir yolu çağrıştırarak geleneksel Japon evlerini

anımsatır. Bunun yanı sıra köprüye benzer yapısıyla, Noh sahnesinin şimdiki zamanı tanrılar alemiyle birleştiren sembolik anlatımından referanslar taşır (Koplos, 1991, s. 113). Eser insan, doğa, kültür etkileşimi arasında gerilim yaratarak, insan varlığını bütünsel ilişkiler üzerinden düşünmemizi tetikler ve varlığı, varoluşu sorgulamamız için meditatif bir mekâna dönüşür. Sanatçının “Related Effect S-86GT” adlı yerleştirmesi, öznel ve nesnel yönlerden hareketle mekânı, mekândaki nesneleri, olayları, süreçleri deneyimlerimiz aracılığıyla anlamlandırmamıza olanak tanır. Ebizuka’nın mekânı içsel bir duyum üzerinden sorgulaması “Ma” kavramının işaret ettiği yere ait bir söylemi barındırır.

Görsel 6. Koichi Ebizuka, “Related Effect S-86GT”, 1979

Kaynak: Koplos, 1991.

Japon Çağdaş sanatçıların özne, nesne, mekân, zaman gibi olguları birbirlerinden kesin çizgilerle ayırmadan, bu olguların arasındaki etkileşimleri akış içindeki bir süreçle ifade etme çabaları, “Ma” kavramının çağdaş Japon sanatındaki etkisini gösterir. Şeylerin kendisini değil, şeyler arasındaki olası ilişkileri bir tür duraklama anında ya da bir aralıkta içsel olarak kavramanın çabasını içeren bu tutum Chieo Senzaki’nin yapıtlarıyla da ilişkilendirilebilir. Senzaki insan/doğa, iç/dış, organik/inorganik, kapalı/açık gibi olguların etkileşimleri üzerine odaklanır. Bu bağlamda sanatçı şunları söyler;

Yağmurdan sonra asfalt yolda bir su birikintisi belirir. Su birikintisi etrafındaki manzarayı yansıtır. Ayaklarım neredeyse içine basacak. Benim dışımda olan doğa gayet normal nefes alıyor gibi görünüyor, ama tam o anda, içimde olan doğam, bu sahneyi olağanüstü olarak kavramam için bütün duyularımı harekete geçiriyor. Bu tür bir his, sanatımın yaratımı sırasında her zaman mevcut olmalı. Gerçekten istediğim bir şey bu (Koplos, 1991, s.130).

Senzaki'nin "Drawing/Branches" adlı çalışması; düğümler ve vidalarla birleştirilen dallardan oluşturulmuş bir enstalasyondur (Görsel 7). Yerleştirme bir ağ dokusu gibi iç mekândan dış mekâna doğru yayılır. Sanatçının doğal ahşap dallarından oluşturduğu bu zayıf ve kırılğan görünümlü yapı, Japon Ma sanatı olarak nitelendirilen Japon geleneksel sanatlarıyla benzer özellikler taşır. Yerleştirmenin zayıf ve çizgisel malzemeyeyle gerçekleştirilmesi, mekândaki boşlukları da çalışmanın kurgusu içine yoğun bir biçimde dâhil eder. Boşluğun çalışmanın algılanması için dengeleyici bir unsura dönüşümü, İkebana'nın çiçek dalları arasındaki boşluğu kullanma biçimini anımsatır. Bir çiçek düzenleme sanatı olan İkebana'nın uyumu ve dengeyi yakalamak için çiçek dallarının arasındaki boşlukları kullanması, doğadaki güzelliğin değişim içindeki kırılğan yapısını imler. Dolayısıyla Senzaki'nin yerleştirmesi, değişim ve dönüşüm içinde olan doğanın ifadesini mekânsal bir süreç içinde yakalamaya çalışır.

Görsel 7. Chieo Senzaki, "Drawing/Branches", 1983

Kaynak: Koplos, 1991.

Çalışmanın çizgisel yapısı iki boyutlu ve üç boyutlu uzam arasında bir geçişi düşünmemize aracılık eder. Uzaya atılan bir çizgi gibi görünen dallarla oluşturulmuş yapı, devam eden veya henüz sonuçlanmamış bir eylemin izleri gibidir. Eylemin kendisini çalışmayla birlikte düşünmemize sebep olan bu süreç, zaman boyutunu da sorgulamaya dâhil eder. Bu bağlamda çalışma Japonya'da zamanın akış halindeki mekân olarak düşünülmesinin yansımaları verir. Çalışmanın sahip olduğu çizgisel veya kaligrafik görünüm, zamanın akışını ve ritmini mekâna işaretler. Yerleştirmenin yarattığı zaman/mekân

diyaloğu, Japon kaligrafi sanatlarının zamandaki duraklamaları, ritimleri dikkate alan yönüyle benzerlikler taşır. Boşluğu veya negatif alanı anlamlandırma sürecine katan Senzaki’nin eseri; mekândaki mesafeleri ve aralıkları zamana ilişkin bir süreçle kavramamıza olanak sağlayan güçlü bir “Ma” duygusuna sahiptir. Çalışma çoklu ilişkiler üzerinden, çevre ve doğadan oluşan daha büyük bir bütünün parçası olarak insanı yorumlamamıza aracılık eder. Bu minvalde insan/doğa/çevre ilişkisini yer duygusuyla bağlantılı olarak düşünmenin bir yolunu sunar.

Sonuç

Batıda, mekân ve yer kavramlarının anlamları arasındaki ayrım özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra yoğun bir tartışmanın odak noktasına dönüşmüştür. Mekânın yeniçağ düşünürlerine dayanan soyut anlamına karşı bu dönemde mekânın insan eylemiyle, deneyimiyle ilişkili olan yönü vurgulanmıştır. Yaşamsal veriler dâhil edilerek yapılan mekâna ait yeni okumalar, yer söylemini ön plana çıkarmıştır. Yer söylemi yaşanmışlıkla, hafızayla, bir tür kök salma veya aidiyet duygusuyla etkileşimli olan mekâna işaret etmiş ve mekâna yönelik tanımların kapsamını genişletmiştir. Birbirleriyle etkileşimli olarak anlam bulan mekân ve yer kavramlarına dair tartışmalar, farklı disiplinlerin çoklu bakış açılarıyla geniş bir alana yayılmıştır. Batı düşüncesinde mekâna ve yere yönelik genişleyen bu tartışma platformu, batı sanatında sanat nesnesin algılanmasını ve yorumlanmasını da dönüşüme uğratmıştır.

Japon Kültürünün mekân algısı insanın çevresiyle olan ilişkisini farklı bir yoldan kavramamıza olanak sağlar. Batıda mekânın soyut olarak anlamlandırılmasının aksine Japonya’da mekân; geçen zamanla, içinde yaşanan olaylarla bütünleşik olarak algılanır. Japonya’da zamanın akış halindeki mekân olarak ifade edilişi, zamanın ve mekânın birbirlerinden ayrı şeyler olarak düşünülmediğini ortaya koyar. Japon kültürünün sahip olduğu, zamandaki ve mekândaki aralıklara, boşluklara işaret eden “Ma” sözcüğü, bu kültürdeki mekâna yönelik gelişen farklı ifade biçimini anlamamıza aracılık eder. Hem zamansal hem de mekânsal içeriğe sahip olan “Ma” kavramı; negatif alan, boşluk, aralık gibi tanımlarının ötesinde çok daha derin ve geniş bir anlama sahiptir. Mekân, zaman, nesne ve olaylar arasındaki çeşitli yönleri kapsayan “Ma” kavramı, bu ilişkilerin bütünleşik bir süreçteki tanımını verir. “Ma” mekânı deneyimle ve yaşamla ilişkili olarak anlamlandırarak bir tür yer duygusunu vurgular. Geniş anlamsal içeriği sebebiyle tanımlanması oldukça güç olan “Ma”, bu anlamlarının ötesinde Japon kültürünü oluşturan her alana etki eden bir kavramdır. Bir tür görme biçimiyle veya dini bir estetikle ilişkili olan “Ma”, Japon sanatlarının estetik ilkelerinin gelişiminde önemli bir rol üstlenir. “Ma”nın anlamındaki boşluk, negatif alan, aralık gibi söylemlerin temsili Japon antik sanatlarının temel bir çabasıdır ve bu sanatlar “Ma” sanatı olarak anılır. Bu bağlamda gelişen sanatın temsil sistemleri, boşluğu negatif bir durum olarak değil tamamlayıcı bir unsur olarak kullanmışlardır.

“Ma”nın Japon sanatına etkisi sadece antik Japon sanatlarıyla sınırlı değildir. Japon çağdaş sanatı da “Ma”ya ait bir duygu taşır. Japon çağdaş sanatı oldukça geniş, melezleşen yönelimlerine rağmen Japon geleneklerinin mirasından tamamıyla kopmamış ve kendine has bir sanatsal bağlam oluşturmuştur. Batı dışı kültürel bir birikim üzerine temellenen çağdaş Japon sanatının oldukça geniş temalarından birisi “Ma” ile ilişkili olan yer temasıdır. Bu kapsamda üretilen çalışmalar mekânı bir tür mikrokozmosa veya meditatif bir alana dönüştürerek, mekânı içinde geçen olaylarla birlikte içsel olarak

yorumlamanın yolunu sunar ve yere ait bir hissi ortaya çıkarır. Sanat aracılığıyla insanın çevresiyle kurduğu diyalogu farklı bir açıdan görmemizi sağlayan bu yaklaşımlar, mekânı ve yeri sanat bağlamında yeniden düşünmemize, yorumlamamıza aracılık eder.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma için etik kurul izni gerektirecek bir içerik bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Akın, G. (2022). Mekân: Eski(miş) bir poetika. İçinde G. Özaydın & M. Akı (Eds.), *Mekân ve yer*, 118-142. Yeni İnsan Yayınevi.
- Arata, I. (2007). Ma: Japonya'da zaman-mekân, *Doxa*, (5), 80-87. Norgunk Yayıncılık.
- Arata, I. & Oshima, K. T. (2009). *Arata Isozaki*, Phaidon Press.
- Dans le Gris (23.09.2023). Ma: The Japanese aesthetic of negative space and time. https://danslegris.com/blogs/journal/ma?srsId=AfmBOopXgj6GVMR98er1TOTTAjIgsuyIfid4Xp0v0gGnIWvNA7mIIdcF#google_vignette
- Fletcher, A. (2001). *The art of looking sideways*, Phaidon Press.
- Fox, H. N. (1990). A primal spirit ten contemporary Japanese sculpture [Exhibition catalogue]. <https://archive.org/details/PrimalSpirit/page/n7/mode/2up>
- Koplos, J. (1991). *Contemporary Japanese sculpture*, Abbeville Press.
- Lyytikäinen, P. & Saarikangas, K. (2013). Introduction: Imagining spaces and places. İçinde S. Isomaa, P. Lyytikäinen, K. Saarikangas & R. Suominen-Kokkonen (Eds.), *Imagining spaces and places*, IX-XX, Cambridge Scholars Publishing.
- Merleau-Ponty, M. (2006). *Göz ve tin* (Çev. A. Soysal), Metis Yayınları.
- Nalbantoğlu, H. Ü. (2008). Nedir mekân dedikleri? İçinde A. Şentürer, Ş. Ural, Ö. Berber & F. Uz Sönmez (Eds.), *Zaman-mekân*, 88-105. Yem Yayınları.
- Newton, S. J. (2019). The shape of time: A practice-led inquiry into affective weathering and material mutability [Unpublished doctoral dissertation]. Australian National University https://www.academia.edu/75940062/PhD_The_Shape_of_Time_Affective_Weathering_and_Material_Mutability
- Nitschke, G. (2018). Ma: Place, space, void, *Kyoto Journal*. https://kyotojournal.org/culture-arts/ma-place-space-void/#_ftn2
- Pilgrim, R. B. (1986). Intervals ("ma") in space and time: Foundations for a religio-aesthetic paradigm in Japan, *History of Religions*, 25(3), 255-277. The University of Chicago Press. <https://doi.org/10.1086/463043>
- Quas, S. (2021, Mayıs 4) *Strand drawings, entanglement and the interim ecology*, Academia. https://www.academia.edu/48260192/STRAND_DRAWINGS_ENTANGLEMENT_AND_THE_INTERIM_ECOLOGY_A_new_materialism_approach_to_ethical_quandaries_in_the_expanded_field_of_drawing_investigating_material_agency_in_studio_practice_that_may_yet_save_the_planet
- Rendell, J. (2008). Space, place, site: Critical spatial practice. İçinde C. Cartiere & S. Willis (Eds.) *The practice of public art*, 28-59. Routledge.
- Seamon, D. & Sowers, J. (2008). Place and placelessness. İçinde P. Hubbard, R. Kitchin & G. Valentine (Eds.), *Key texts in human geography*, 43-51. Sage Publication.

Sözer, Ö. (2022). Piri Reis'in kartografik düşüncesinde yer, uzam ve u-topi. İçinde G.Özaydın & M. Akı (Eds.), *Mekân ve yer*, 33-50. Yeni İnsan Yayınevi.

The Hakone Open-Air Museum. (t.y.). *Bukichi Inoue my sky hole 79 peephole on the sky*. <https://www.hakone-oam.or.jp/en/audioguide/play/myskyhole79peepholeonthesky>

Tuan, Y. (2001). *Space and place the perspective of experience*, University of Minnesota Press.

Tuncer Gürkaş, E. & Barkul, Ö. (2012). Yer üzerine kavramsal bir okuma denemesi, *Sigma*, 4, 1-11, <https://sigma.yildiz.edu.tr/storage/upload/pdfs/1636116962-tr.pdf>

Türk Dil Kurumu Sözlükleri (28.12.2024). *Mekân*. <https://sozluk.gov.tr/>

Usta, G. (2020). Mekân ve yer kavramlarının anlamsal açıdan irdelenmesi, *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication – TOJDAC*, 10(1), 25-30, <https://doi.org/10.7456/11001100/003>

Zeytinoğlu, E. (2022). “Yer”lerin sınırı olarak deniz limandan ayrılmak karşı limanda olmaktır. İçinde G. Özaydın & M. Akı (Eds.), *Mekân ve yer*, 20-32. Yeni İnsan Yayınevi.

Görsel 1. Daisen-in Tapınağı. Erişim: <https://en.wikipedia.org/wiki/Daisen-in#/media/File:Daisen-in2.jpg>

Görsel 2. Ryoan-ji Tapınağı. Erişim: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kyoto-Ryoan-ji_MG_4512.jpg

Görsel 3. Hasegawa Tohaku, Pine Trees, c. 1595. Erişim: <https://japanobjects.com/features/japanese-landscape-painting>

Görsel 4. Shigeo Toya, “Woods”, 1987. Erişim: <https://shugoarts.com/wpdir/wp-content/uploads/2021/12/6.jpg>

Görsel 5. Bukichi Inoue, “My Sky Hole 79: Peephole on the Sky”, 1979. Erişim: <https://www.hakone-oam.or.jp/en/permanentexhibits/outdoor?id=&entry=11280179>

Görsel 6. Koichi Ebizuka, “Related EffectS-86GT”, 1979. Kaynak: Koplos, 1991.

Görsel 7. Chieo Senzaki, “Drawing/Branches”, 1983. Kaynak: Koplos, 1991.

HAFIZANIN DIŞINA ÇIKMAK: HOLOKOSTUN İDEOLOJİKLEŞMESİ VE ARAÇSALLAŞTIRILMASI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

 İsa ABİDOĞLU^a

Öz

Holokost, Yahudi toplumu üzerinde derin ve kalıcı etkileri olan son derece önemli bir travmadır ve bu konu üzerindeki araştırmaların önemi oldukça büyüktür. Bu çalışma, Holokost'un Yahudi toplumu tarafından nasıl ideolojikleştirildiği ve bu travmanın nelerle araçsallaştırıldığı konusunu ele almaktadır. Bu konunun titizlikle incelenmesi, Yahudi toplumunun geçmişte yaşadıkları acı olayı kurdukları devletin meşruiyetini sağlama adına yeri geldiğinde araçsallaştırabildikleri ve Filistin toplumu ile kurulması beklenen empatinin geliştirip geliştiremediklerini ortaya koymaya yardımcı olacaktır. Ayrıca, bu tür bir araştırma, insanlık tarihinin karanlık sayfalarında yer alan olayların toplumların kolektif hafızasında nasıl yer bulduğunu gözler önüne serer. Bu araştırmanın amacı, Holokostun Yahudi toplumu tarafından nasıl ideolojikleştirildiğini ve araçsallaştırıldığını doküman analizi, söylem analizi ve kolektif hafıza ile ilgili teorilere başvurularak detaylı bir şekilde ve derinlemesine incelemektir. Bu konunun önemi, Holokostun etkilerinin ve travmatik sonuçlarının daha iyi anlaşılmasını sağlayarak, benzer olayların tekrarlanmasının önüne geçmeye yardımcı olabilecek bir temel oluşturmaktır. Ayrıca, bu çalışma, Holokostun yalnızca tarihi bir olay olmakla kalmayıp, aynı zamanda bugünün toplumsal ve siyasi yapısını derinden etkileyen bir ideoloji ve araçsallaştırma süreci olduğunu açıkça ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu bağlamda, Holokostun gelecekteki toplumsal muameleler üzerindeki olası etkileri üzerine de düşünceler geliştirilmesi gereklidir.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası ilişkiler, Din sosyolojisi, Holokost, Kolektif hafıza, Siyonizm.

STEPPING OUT OF MEMORY: AN EVALUATION ON THE IDEOLOGIZATION AND INSTRUMENTALIZATION OF THE HOLOCAUST

Abstract

The Holocaust is an extremely important trauma that has had profound and lasting effects on the Jewish community, and research on this topic is of great importance. This study examines how the Holocaust has been ideologized by the Jewish community and how this trauma has been instrumentalized. A rigorous examination of this issue will help to reveal whether the Jewish community has been able to instrumentalize the painful event of the past in order to legitimize the state they have established, and whether they have been able to develop the empathy with the Palestinian community that was expected. Moreover, such a study reveals how events from the dark pages of human history find a place in the collective memory of societies. The aim of this research is to examine in detail and in depth how the holocaust has been ideologized and instrumentalized by the Jewish community. The importance of this topic is that it provides a basis for a better

^a Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji, isaabidoglu@anadolu.edu.tr

Makale Geliş Tarihi: 04.01.2025, Makale Kabul Tarihi: 24.06.2025

understanding of the effects and traumatic consequences of the holocaust, which can help to prevent the recurrence of similar events. Furthermore, this study aims to make clear that the holocaust is not only a historical event, but also a process of ideology and instrumentalization that profoundly affects the social and political structure of today. In this context, it is also necessary to reflect on the possible effects of the holocaust on future social treatment.

Keywords: International relations, Sociology of religion, Holocaust, Collective memory, Zionism.

Giriş

Holokost, II. Dünya Savaşı sırasında Nazi Almanyası tarafından gerçekleştirilen soykırımın adı olarak dikkat çekmektedir. Bu acımasız süreçte, altı milyon Yahudi'nin yanı sıra çeşitli diğer etnik kimliklerden ve farklı dini gruplardan gelen insanların da sistematik bir şekilde öldürüldüğü var sayılır. Yahudi toplumu, Holokost'u tarihte yaşadıkları en büyük ve en acı felaket olarak tanımlamakta ve bu olayın ruhsal, kültürel ve toplumsal etkilerini çok derin bir şekilde hissetmektedir. Bu felaket, Yahudi toplumunu birçok farklı ve zorlayıcı biçimde derinden etkilemiş ve Hristiyan Batı dünyasında Yahudi kimliği hakkında kalıcı ve silinmez izler bırakmıştır. Tahammül sınırlarını zorlayan bir tarihsel trajedi olarak Holokost, dünya genelinde insan hakları ve soykırımlarla ilgili önemli bir farkındalık yaratmış ve benzer olayların bir daha yaşanmaması için kararlılıkla mücadele etme gerekliliğini açıkça ortaya koymuştur. Bu nedenle Holokost, sadece bir tarihsel olay değil, aynı zamanda insanlığın hafızasında ve toplumsal bilinçte sürekli olarak yankılanan bir trajedi olarak insanlık tarihindeki karanlık dönemlerden birini temsil etmekte ve insanları soykırımların önlenmesi yönünde düşünmeye teşvik etmektedir.

Holokost'un ideolojikleştirilmesi ise soykırımın politik, ideolojik ve toplumsal boyutlarıyla derinlemesine ele alınarak bu olayın yalnızca tarihsel bir gerçeklik olarak değil, aynı zamanda sembolik ve anlam yüklü bir kavram olarak kullanılması gerektiğini ifade eder. Holokost'un ideolojikleştirilmesinde, olayın soykırım olarak tanınması, Yahudi soykırımının özgün ve benzersiz bir karaktere sahip olduğunun vurgulanması gibi çok sayıda etkili faktör bulunmaktadır. Dahası, Holokost'un ideolojikleştirilmesi ile ilgili olarak bu tür ideolojilerin toplumsal bellek üzerindeki etkileri, tarihsel travma ile yüzleşme yolları ve bu travmanın günümüzde hala nasıl hissedildiği gibi konular da ele alınmalıdır. Ayrıca, Holokost'un ideolojik temelleri ve bu temellerin nasıl inşa edildiği üzerinde durulması dikkat çekici bir önem taşımaktadır (Levy, & Sznajder, 2006, s. 88-90)

İdeolojikleştirme kavramı, belirli bir olayın veya kavramın ideolojik bir bakış açısıyla detaylı bir şekilde değerlendirilmesi ve kullanılması anlamına gelir (Eagleton, 2015, s. 288). Bu süreç içerisinde, olayın toplumsal hafızada özel ve belirgin bir şekilde yer etmesi ve toplumun kolektif belleğinde belirli anlamlarla sıkı bir ilişki içinde olması oldukça önemlidir. Süreç, olayın politik, sosyal ve kültürel boyutlarının vurgulanması, bu boyutların bir bütün olarak anlatılma biçiminin dikkatlice belirlenmesi gibi karmaşık aşamalardan oluşur. Aynı zamanda, bu aşamalar arasındaki etkileşim ve geçişkenlik de oldukça dikkate değerdir. Zira ideolojikleştirme, sadece bir olayın basit bir değerlendirmesi değil, aynı zamanda onun çeşitli yönlerinin derinlemesine incelenmesini gerektiren bir süreçtir (Cevizci, 2000, s. 489).

İdeolojik tarafıyla ilişkili olarak Holokost'un araçsallaştırılması, bu trajik olayı bir araç olarak kullanarak çeşitli toplumsal ve politik amaçlara hizmet etmesi anlamına gelmektedir. Bu süreçte Holokost, yalnızca bir tarihsel olay olarak değil, aynı zamanda sembolik ve politik bir araç olarak da etkili bir şekilde değerlendirilmekte ve bu şekilde kullanılmaktadır. Holokost'un araçsallaştırılmasında benimsenen yöntemler, bu trajik olayın ideolojik ve sembolik olarak nasıl manipüle edildiğini açığa çıkarmaktadır ve bu durum, toplumlarda yeni anlamların inşa edilmesine olanak tanımaktadır. Bu süreç, genellikle toplumsal ve politik hesaplaşmalarda, bellek çalışmalarında ve ideolojik tartışmalarda önemli bir rol üstlenmektedir. Ayrıca, Günümüz modern toplumunda süregelen adalet arayışları, hafıza politikaları ve kimlik mücadelesi gibi birçok alanda Holokost'un izleri görülmektedir. Nitekim bu trajik olayın toplumsal bellekteki yeri, aktivist ve politik söylem içinde de sürekli olarak yeniden biçimlendirilmektedir (Risse vd., 1999, s. 157).

Bir ideolojinin siyasi olarak araçsallaştırılması, o ideolojinin belirli bir siyasi hedef veya çıkar için kullanılmasını ifade eder. Yani, ideoloji yalnızca bir düşünsel veya teorik çerçeve olmaktan çıkarak, siyasi güç elde etmek veya sürdürmek için bir araç haline gelir. Bu süreçte, ideolojinin temel prensipleri ve değerleri, genellikle o ideolojiyi sahiplenen kişi veya grupların, toplumsal veya siyasi şartlara göre stratejik olarak yorumlanır ve yönlendirilir. Örneğin, bir siyasi hareket veya parti, popüler bir ideolojiyi benimseyebilir ve bunun üzerinden toplumda geniş bir destek kitlesi oluşturmayı amaçlayabilir. İdeoloji, bu durumda, seçimlerde oy toplamak, toplumsal onay almak ya da belirli bir politikayı dayatmak için bir "araç" olarak kullanılabilir. Bu durum, ideolojinin, özgün ve evrimsel anlamından saparak, çoğunlukla iktidar kazanma veya güç elde etme amacına hizmet eder (Bkz. Gramsci, 1971).

Bir ideolojinin araçsallaştırılması, genellikle o ideolojinin özgün anlamını ve amacını saptırabileceği gibi, ideolojik temellerin çeşitli çıkarlar doğrultusunda manipüle edilmesine de yol açabilir. Araçsallaştırma, Holokost'un yalnızca bir tarihi olay olarak kabul edilmemesi gerektiğini, aynı zamanda belirli ideolojik ve politik hedeflere ulaşmak için bir araç olarak nasıl kullanıldığı sürecini ifade eder. Bu kavram, Holokost'un sadece bir gerçekliğin temsili olmanın ötesine geçerek, farklı sosyal ve siyasal amaçlar için nasıl manipüle edildiğini ve tahrifata uğratıldığını daha açık bir şekilde vurgulamaktadır. Holokost'un araçsallaştırılması, bireylerin ve toplumların kolektif hafızalarını şekillendirdikleri gibi, bu olayın tarihsel analizlerini yapan tarihçi ve akademisyenlerin çalışmalarını da derinden etkileyebilir. Ayrıca, bu durum, toplumsal bellek çalışmaları ve bu konudaki tartışmalar üzerinde önemli bir etki yaratarak, toplumsal politikalara ve kamuoyuna yön verebilir. Dahası Holokost'un araçsallaştırılması, tarihsel bir kavram olmanın ötesine geçerek, günümüzde bile hala etkisini sürdüren karmaşık bir fenomendir.

Yahudi-İsrail Kolektif Belleğinde Holokost'un İsrail Devletinde Kimlik Oluşturma Siyasetine Etkisi

Tarihinin erken dönemlerinde ortaya çıkan Yahudi halkının düşman bir dünyanın kurbanı olduğu algısı, Yahudi-İsrail ethosunun ve kimliğinin merkezi bir parçası haline gelmiştir. Siyonist kolektifin söz konusu algıyı pekiştiren bir unsur olarak Holokost'u seçici bir şekilde kendine mal etme süreci, Yahudi toplumunun devletleşme öncesi dönemine kadar uzanmaktadır. Daha açık ifade ile Holokost hafızasının Yahudi toplumu üzerinde oluşturduğu çok yönlü etki İsrail'in kurulduğu günden bu yana varlığını

sürdürmüştür. (Bar-Tal & Antebi, 1992; Hareven, 1983; Liebman, 1983; Stein, 2005). Dolayısıyla Holokost hafızasının Yahudi toplumunun devletleşme süreci ile yakın ilişkisini görmezden gelmek mümkün değildir

İkinci Dünya Savaşı'nda Holokost'tan geriye kalan çok sayıda Yahudi mülteci, bir anavatana duyulan acil ihtiyacı pekiştirmiştir (Zertal, 2005). Holokost aynı zamanda Siyonistlerin, bir devlet ve kendilerini savunma gücü olmadan sürgündeki Yahudilerin her zaman savunmasız kalacağı yönündeki görüşü de kurulan İsrail siyasetinin yönünü şekillendirmiştir (Young, 1993, s. 211). Zertal'e (2005) göre, İsrailli liderler, özellikle devletin ilk on yılında, Holokost'un hafızasını 'ritüelleştirilmiş, didaktik bir hafızaya uygun bir ulusal ders' şeklinde düzenleyerek ulusallaştırmıştır. Daha açık ifade ile İsrail'in Holokost'un travmatik olaylarına ilişkin kolektif hafızası 'yaratılmış, üretilmiş, işlenmiş, kodlanmış ve İsrail'in kamusal alanında kullanıma sokulmuştur'. Nitekim acı ve mağduriyet hatırası Yahudi/İsrail ulusal topluluğunun oluşumu ve şekillenmesinde çok önemliydi. Zira bu hafızanın yeni kurulan devletin vatandaşlarına ortak bir misyon ve kader duygusu aşilayarak onları birbirine bağlama adına işlevsel açıdan önemli sayılan bir boyutu vardı.

Holokost yıllar boyunca İsrail gerçekliğinde farklı siyasi, sosyal ve askeri (güvenlik) bağlamlarda araçsallaştırıldı ve kullanıldı. Örneğin Adolf Eichmann'ın yargılanması (1960-1962), Holokost'un ve kurbanlarının siyasi gücünü harekete geçirerek hafıza yoluyla İsrail ulusal birliğini güçlendirme şansı veren bir ulusal bilinç oluşturma projesiydi. Dava, İsrail devletinin varlığının haklılığını (Yahudi İsraillilere ve dünyanın geri kalanına) telkin etmiş ve İsrail topraklarının Yahudi yerleşimi için kutsallaştırıldığını ifade etmiştir. Dava aynı zamanda güçlü bir savunma gücüne duyulan ihtiyacı sadece gerçekliğin bir fonksiyonu olarak değil, aynı zamanda tekrarlanan bir felaketi önleyecek bir değer olarak meşrulaştırmıştır (Simhoni, 1961; Zertal, 2005). Son olarak, davayı takip eden kamuoyu söylemi, İsrail'in karşılaştığı güvenlik risklerinin özünde Nazi olduğu mesajını vermiştir. Sonuç olarak, askeri tehditler yeni bir Holokost potansiyeli taşımaktadır. Söz konusu söylem, anti-Semitik bir dünya tarafından kuşatılmış yalnız bir ulusun eski algısına işaret etmektedir (Liebman & Don-Yihya, 1983, s. 142).

Öte taraftan Holokost hafızasının, başlangıçta Yahudi-Nazi karşıtlığına dayanan bir anlatıdan, Yahudi-Filistin çatışmasının meşruiyet kodlarını üreten bir siyasi aparata evrilmesi, İsrail devletinin kuruluş programındaki, kimlik inşası ve meşruiyet stratejileri açısından geçirdiği önemli bir dönüşüme işaret eder. Nitekim Holokost hafızasının İsrail'in ulusal kimlik anlatısındaki rolünü ve bu anlatının Arap ve Filistin kamuoyunda nasıl reddedildiğini tartışan Musolff, (2015) Holokost hafızasının, tarihsel kökenlerinden büyük ölçüde koparak, kimlik meşrulaştırıcı bir metafor haline geldiğini ve bu durumun İsrail-Filistin ilişkilerinde umulan çatışmasızlığın önündeki engellerden biri olduğunu öne sürmektedir. Bu açıdan bakıldığında İsrail'in kolektif travma olarak Holokost'u, Filistin karşısında yıllardır süregelen çatışmayı meşrulaştırma ve mobilizasyon aracı olarak kullandığını görmek mümkündür. Dahası Filistin halkının yaşanan süreçte İsrail tarafından acılarının göz ardı edilmesinde izlenen etkin siyasetin arka planına hükmeden "hafıza"nın karşı tarafa yönelik empati niteliğinden arındırılarak çatışmanın ve savaşmanın dinamiği haline getirildiğine dikkat etmek gerekir (Hesse, 2017; Werbendol, 2018).

Holokost'un İsrail toplumu üzerindeki yıkıcı etkisi çatışmanın her iki tarafının da gözünden kaçmamıştır. Yazar ve Holokost'tan kurtulan Primo Levi, 'suçun bulaşıcı bir hastalık gibi yayılan tedavi

edilemez doğası' (Levi, 1986, s. 182-183) hakkında ünlü bir yazı kaleme alırken, İsraili-Filistinli yazar Habibi, Holokost'un korkunç deneyimlerinden kaynaklanan mağduriyet sendromunun yıkıcı etkisini şiirsel bir dille ifade etmiştir: Nazi canavarının Yahudilere yaşattığı dehşet verici acı, yalnızca toplama kamplarında ve diğer toplu katliam yöntemleriyle yok edilen altı milyonla ölçülmez. Bu aynı zamanda Yahudi halkının görkemli Yahudi geleneğini kaybederek ödediği korkunç bedel ve 'Yahudi kalbi' olarak adlandırılan şeye verdiği zararlar da ölçülebilir. (Habibi, 1986)

Holokost hafızasının kurulan devlette kitlesel olarak güvenlik anksiyetesi oluşturarak ulus inşası ve askeri gücün düşmana dönük orantısız kullanımını meşrulaştırma işlevi gördüğünü söylemek gerekir. Daha somut ifadeyle İsrail'in kurulduğu ilk yıllarda, Avrupa Yahudilerinin İkinci Dünya Savaşı'ndaki çaresizliğini İsrail'in uluslararası siyasette askeri gücünü meşrulaştırmaya dönük istismar ettiği bilinmektedir (Bkz. Mubarak, & Meidina, 2024; Musolff, 2015; Hesse, 2017; Werwendol, 2018). Nihayetinde 1948, 1956, 1967, 1973 ve 1982'deki Arap-İsrail savaşları da Holokost açısından İsrail'in gücünü ve bilincini inşa etmenin bir aracı olarak tanımlamış ve kavramsallaştırmıştır (Zertal, 2005). Öte taraftan İsrail'in gücü ile topyekûn güçsüzlük tarihi arasındaki bağlantı, İsrail'in egemen elitleri tarafından sürekli bir ulus inşası çabasının parçası olagelmıştır. Dahası, Arapların Siyonist girişimi topyekûn yok etme arzusu bir varsayım olarak İsrail'in ilk on yıllarında Ben-Gurion'un siyasi destesinde yinelenen bir kart haline geldiği görülür. İsrail'in 1948'deki ilk askeri mücadelesinin arka planında Holokost'a atıfta bulunmak anlaşılabilir olsa da İsraili liderlerin o zamandan günümüze gelen süreçte neredeyse tüm fiili çatışma ve savaş durumlarını sistematik olarak siyasi kazanımlara çevirmek için bu tür benzetmelere atıfta bulunmaktan kaçınmamışlardır (Özdemir, 2021, s. 18-20).

İsrail'in Gazze, Batı Şeria, Doğu Kudüs, Sina Yarımadası ve Golan Tepeleri'ni işgal ederek Arap dünyasında büyük bir şok etkisi yarattığı 1967'deki Altı Gün Savaşı'nın arifesinde yakın kitlesel imha tehlikesi algısı olan 'Holokost endişesi', Eichmann davasından (1961-1963) oldukça etkilenmiş ve şüphesiz 'önleyici saldırı' başlatma kararına katkıda bulunmuştur. Savaştan önce İsrail'deki iklim, Mısır Cumhurbaşkanı Nasır'ın İsrail'i yok etme tehditlerinin ardından kolektif bir endişeye izin verdi. Holokost daha sonra, İsrail'in başbakanı olarak ılımlı Eshkol'un yerini almak amacıyla Nasır'ın tehditlerini güçlendiren ve yayan İsraili çıkar grupları tarafından Ortadoğu'nun siyasi gerçekliğine nakledildi. Bu, günümüzde hala yaygın olan sahte bir kitlesel imha tehlikesi duygusu yarattı. Söz konusu tehlike duygusu ise İsrail'in dünya kamuoyunda Arapları ve liderlerini tamamen şeytanlaştırmasına olanak tanıdı (Zertal, 2005). İsrail'in sınırları konusunda siyasi ve toplumsal gündeme taşınan Holokost söylemine eklenen söz konusu şeytanlaştırma politikası 1967 savaşı bağlamında sağcı Büyük İsrail söyleminin meşruiyetini sağlamıştır. Yahudi Holokost'u ve İsrail gücü, böylece İsrail kimliğinin pekiştirilmesinde ve İsrail içindeki sosyal uyum ve dayanışmanın güçlendirilmesinde merkezi bir faktör haline gelmiştir (Zertal, 2005). (Paragraf hakemlerin istediği şekilde yeniden düzenlenmiştir)

İsrail'de Siyonizm etkisi ile siyaset mekanizmasını işleten kurucu düzen Holokost'un tarihte yaşanıp biten bir olay olmaktan çok Yahudiler üstünde her zaman kendini tekrar etme riski taşıyan lanetli bir tehlike olarak görmüş ve bu görüş üzerinden Holokost'u ideolojikleştirme eğilimine gitmiştir. Dahası bu ideolojikleştirme eğilimi, kurulan İsrail devletinde gerekliliği aşikâr olan modern İsraili kimliğini inşa etmenin sermayesi olarak görülüyordu. Daha açık ifade ile Siyonizm'in modern İsrail

halkına yakıştırdığı toplumsal kimlik şüphesiz mağduriyet esasına dayandırılmakta ve bu mağduriyetin uluslararası arenada sağladığı sorgulanamazlık ve dokunulmazlık gibi nitelikler modern İsrail Devleti'nin çatışmacı siyasetinin meşruiyetini oluşturmaktaydı. Literatüre bakıldığında İsrail halkının yüklendiği mağduriyet duygusunun çeşitli çatışma türleri ve terörizm bağlamında incelendiğini görmek mümkündür (Bar-Tal, 2007; Bar-Tal vd., 2009; Hadjipavlou, 2007; Hunter, Stringer & Watson, 1991; Kelman, 1997; Khalili, 2007; Ramanathapillai, 2006; Rouhana & Bar-Tal, 1998; Vollhardt, 2009) Bar Tal ve diğerlerine göre (2009, s. 230). Bu çalışmalarda kolektif mağduriyet duygusunun, belirli bir toplumun üyeleri arasında paylaşılan çatışma anlatısının, kolektif hafızanın ve ethos'un bir parçasını oluşturduğu görülür. (Paragraf hakemlerin istediği şekilde yeniden düzenlenmiştir)

Bir çatışma senaryosu, belirli bir toplumda hayatta kalmak için gerekli olan birlik ve dayanışma ihtiyacını artırır. Kolektif mağduriyete benzer şekilde, kolektifin üyeleri geçmiş travmalar ve mevcut tehditler temelinde birleşir (Volkan, 1997). Kolektif mağduriyet duygusunun toplumun kolektif hafızasına yerleştirilmesiyle (örneğin sosyal kurumlar aracılığıyla ve kültürel düzeyde mağduriyete ilişkin inançların sürekli olarak güçlendirilmesiyle), inatçı çatışmalara dahil olan toplumlar zaman içinde mağduriyet duygusunu sürdürür (Bar-Tal vd., 2009). İnatçı çatışmalarda her savaşan taraf, 'rekabetçi mağduriyet' olarak adlandırılan bir olguda uluslararası destek kazanmak için mağdur statüsüne ulaşmaya çalışır (Noor, M., James Brown & Prentice, 2008; Nadler & Shnabel, 2006). İsrail-Filistin çatışması bağlamında, her iki grubun da 'kendi gruplarının trajedilerini diğerininkilere tercih ederek' ahlaki sosyal kimlik için mücadele ettiği ileri sürülmüştür (Oren & Bar-Tal, 2007, Bar-Tal, 2007; Bar-Tal vd., 2009, s. 249).

İsrail-Arap çatışması, Holokost'un ve Yahudi mağduriyet duygusunun büyük bir etkiye sahip olduğu bir başka alanı oluşturmuştur. İkincisi, İsrailli Yahudilerin çatışmayı görme ve yönetme biçimlerinin yanı sıra çatışmayı sona erdirmeyi amaçlayan müzakerelere yaklaşımlarını da önemli ölçüde etkilemiştir (Bar-Tal, 2007; Bar-Tal ve diğerleri, 2009; Zertal, 2005). Zertal'e (2005) göre "Holokost anısı yerel çatışmaya önem atfederek onu siyasi ve tarihi boyutlarından soyutlarken, çatışma söylemi Holokost'un Siyonist-İsrail üst anlatısının kurucu miti olarak rolünü pekiştirmiş ve güçlendirmiştir". Yahudilerin mağduriyet duygusunun ve Holokost temsiliinin İsrail savaşları ve İsrail-Filistin çatışması bağlamında siyasallaştırılmasının bir örneği de düşmanın Nazileştirilmesi retoriğidir. İsrailli siyasi ve kültürel elitlerin İsrail kurulmadan önce de Arapları alenen Nazilere benzettikleri bilinmektedir. Ben-Gurion, siyasi ve kişisel kriz zamanlarında nihai bir silah olarak Arap liderleri Hitler'e benzetirdi (örneğin, Alman fonlarına duyulan ihtiyacı haklı çıkarmak için).

İsrail-Filistin çatışması, biriken muharebe, savaş ve terörizm deneyiminin yanı sıra devletlerin kurumları tarafından da rutinleştirilmiştir. Bu nedenle, 'çatışma İsrail'deki sosyal yapıyı ve kolektif kimliği önemli ölçüde şekillendiren belirleyici bir faktör haline gelmiştir' (Kimmerling, 1993, s. 2010). Özetle söylemek gerekir ki Holokost'tan günümüze gelen süreçte mağdur kimliğini benimseyen İsrail toplumu, sadece mağduriyet söylemini kullanmakla kalmadı, aynı zamanda 'mağduriyet adaleti' adına konuştuğunu iddia etti. Bu iddianın özü, mağdurun kaderinin bir parçası olan çok sert deneyimlerin onu her koşulda eleştirinin üzerinde tutmasıydı. Geçmişte yaşananlar, mağdurun eylemlerine meşruiyet kazandırmada merkezi bir rol oynuyordu ve eylemlerinin doğruluğu ancak geçmişte çektiği acıların

derecesiyle ölçülebilirdi. 'Mağduriyet adaleti', mağdurun konum ve eylemlerine, mağdur olmayanlara göre göreceli bir avantaj sağlar ve böylece İsrail Devleti, sadece Holokost mağdurları ve onların soyundan gelenler için bir sığınak olması nedeniyle kendisini haklı görür. Bu motif son elli yılın İsrail söyleminde yeniden ortaya çıkmış, Shoah mağduriyeti İsrail hükümeti tarafından benimsenen güvenlik politikası, dış politika ve hatta sosyal politikalar için temel bir argüman olarak kullanılmıştır. Sefardi toplumu üyelerinin, iktidardaki İşçi Partisi tarafından benimsenen ve söyleminin bir parçası haline gelen Şoa mirası ile ilgili zorluklar yaşadığını belirtmek gerekir. Holokost bir anlamda Aşkenazim ve Sefardim arasında sosyal, etnik ve siyasi bir ayrım çizgisi olarak hizmet etmiştir (Segev, 2000).

Hafızanın Dışından Bakmak: Holokost ve İsrail Toplumu

Uzun yıllar boyunca İsrail'e gelen her yabancı ziyaretçi, ülkeye varır varmaz Kudüs'te bulunan ve Naziler tarafından öldürülen altı milyon Yahudi'nin anısına dikilen Yad Vashem'e götürülmüştür. 1995 yılının başlarında bu politikanın değiştirildiği görülür. O tarihten bu yana İsrail, resmi ziyaretlerde bulunanlara Nazi barbarlığının ve Yahudilerin çektiği acıların sergilendiği bu müzeyi gezmelerini önermekle yetinmeye karar vermiştir. Ancak bu karara rağmen sadece cumhurbaşkanları, başbakanlar ve dışişleri bakanlarından bu müzeyi ziyaret etmeye devam etmeleri İsrail hükümetleri tarafından istenmiş ve bu istek yine İsrail hükümetlerince diplomatik nezaketin gereği olarak görülmüştür. Bu yeni politikanın mimarı Yossi Beilin, dışişleri bakan yardımcısı olduğu dönemde, insanları belirli bir yeri ziyaret etmeye zorlamanın "Bolşevik" bir davranış olduğunu ve İsraillilerin "ne yapmanız gerektiğini biz sizden daha iyi biliriz" düşüncesinden vazgeçmeleri gerektiğini söylemişti. New York Times muhabiri Clyde Haberman'ın haberine göre, "Anıta yapılan, gönüllülük esasına dayalıymış görüntüsüne sahip zorunlu ziyaretler, bazı İsraillileri başka nedenlerden dolayı rahatsız ediyor. Bu İsrailliler ister turistik ister resmi turların yerel rehberlerinin Yahudileri tarihin her döneminde başka milletlerce kurban edilmiş olarak gören anlatıların Yahudilerin ulusal kimliklerini var eden öz olarak tanımlamalarına karşı çıkarak çöl çiftlikleri ya da bilim merkezleri gibi modern İsrail'in başarılarını gösteren alternatif yerler önermektedirler. Bu açıdan değerlendirildiğinde İsrail'in Holokost ile ilişkisi ve bu olayın günümüz siyasi amaçları için nasıl kullanıldığı ve istismar edildiği pek çok tartışmaya konu olmuştur (Akt. Brownfeld, 1998, s. 48)

Yahudi tarihi açısından bakıldığında, Yahudi devleti ile Holokost arasındaki ilişki konusunda farklı bir bakış açısı olduğu açıktır. Üzerinde düşünülmesi gereken faktörlerden biri, Holokost sonrası Yahudilerin Holokost'a ilişkin öznel tutumlarıdır. İmha ile başlayan ve o zamandan beri devam eden Holokost bilgisini Yahudi tarih bilincinin dokusuna dokuma sürecinin kendine has bir anlamı vardır. İsrail'de veya Diaspora'da Yahudi halkının farklı kesimlerinin, İkinci Dünya Savaşı sırasında Yahudi halkının başına gelen trajedinin farklı yönlerini vurgulama eğiliminde olduğu devam eden bir gerçektir. Holokost ile İsrail'in doğuşu arasındaki zaman yakınlığı, sadece kendini teselli etmek amacıyla da olsa, olaylar arasında bağlantı kurulmasını teşvik etmektedir. Ancak Holokost'un tarihsel önemi, Yahudi halkının tarihindeki yerini anlamak için keskin ve acımasız bir berraklık gerektirmektedir. Bu tarihsel sorunun karmaşık mantığı, görünüşte çelişkili sonuçlar ortaya koymaktadır: Holokost ile İsrail'in ortaya çıkışı arasında bir ilişki olduğu ya da olmadığı (Zerubavel, 2003).

Her iki durumda da hem Holokost'un hem de Yahudi devletinin bazı ortak tarihsel temelleri olduğu açıktır. Her biri kendi tarzında, Yahudi ve Yahudi olmayan toplum arasındaki ilişkinin, Orta Çağ'dan beri Avrupa'da gelişen bir arada yaşama modellerine dayanan bir ilişkinin nihai krizini ifade ediyordu. Bu anlamda her ikisi de radikal tepkileri temsil ediyordu. Ancak her iki tepki de birbirine yaklaşmak yerine paralel ve zıt yönlerde ilerledi. Yahudi devletinin kurulmasıyla birlikte düşünüldüğünde Holokost, Yahudi varoluşunun sitra ahra'sını, yani diğer yüzünü (yaratılış ve süreklilik tarafına karşı karanlık ve yıkım tarafı) temsil ediyordu (Savelsberg & King, 2011).

Holokost'a verilen tepki Yahudi yaşamında tuhaf bir gerilime, Birinci ve İkinci Tapınakların yıkılması ya da Orta Çağ'ın sonlarında Yahudilerin İspanya'dan sürülmesi gibi Yahudi tarihindeki daha önceki felaketlere verilen tepkiyi anımsatan bir "günlerin sonu" duygusuna yol açtı. Bu bilinç, Yahudilerin Filistin'de galip gelmek ve her şeye rağmen tüm engelleri aşmak için verdikleri siyasi mücadeleye nüfuz eden umutsuzluk ve acımasız umudu harmanlayan bir içsel güç uyanışını beraberinde getirdi. Bir halkın yaşamının normal seyrinde devam ettiği zamanlarda alışılmadık ve belki de istenmeyen bu ruh, Siyonistlerin ve Yahudilerin Filistin'de devletlerini kurma çabalarının temel bir bileşeniydi. 1940'ların sonlarında Filistin'de ve Birleşmiş Milletler'de yaşananlar incelendiğinde, Yahudilerin bu uluslararası dramın siyasi katılımcıları arasında en güçlüsü olmadığı görülecektir. Ancak, Filistin meselesinin diğer doğrudan ya da dolaylı katılımcılarının çoğunda İsrail devletinin kurulması doğrultusunda görülmeyen bir amaç birliği ve yapıcı bir hedefe adanmışlık duygusuna sahip oldukları görülür (Friesel, 2013, s. 121-141).

İsrail Devleti'nin kuruluşu, Holokost'tan kurtulanlar için bir yuva olacağı ve hayatta kalanlara hayatları ve hikayeleri için bir ses verileceği bir alan yaratarak bu konuda konuşamama durumunu kıracağı fikrine dayanıyordu. Devlet aynı zamanda hayatta kalanlara iddia ve suçlamaları için yasal ve sözel çerçeve sağlayacak bir kurum olarak görülüyordu. Ancak devletin dayandığı bu mantık, devletin kuruluşunu takip eden yıllarda pek takip edilmedi. Devletin kuruluşundan sonra, Idith Zertal'in iddia ettiği gibi, "yeni doğan devleti tarihten çıkarma ve ona aşkın ve meta-tarihsel bir karakter kazandırma çabasıyla" birlikte "yarı-resmi bir sessizlik" ortaya çıktı (Zertal, 2005, s. 57,93). Holokost'un İsrail siyasetine dahil edilmesi yalnızca belirli durumlarda, özellikle de kriz zamanlarında gerçekleştirildi ve hiçbir zaman gerçekleştiği bağlama göre anılmadı, daha ziyade yeniden bağlamsallaştırıldı ve Orta Doğu'da meydana gelen çatışmaya ithal edildi. Dolayısıyla, James Young'ın Holokost'un hafızası üzerine yazdığı kitapta belirttiği gibi, İsrail Devleti'nin Holokost'u "aynı anda hem hatırlama hem de unutma ihtiyacı" hissettiğine dair resmi bir yaklaşım mevcuttu. Young bu yaklaşımı şöyle özetler:

"Bir yandan David Ben-Gurion gibi ilk devletçiler Holokost'u sürgündeki Yahudi yaşamının nihai meyvesi olarak görüyorlardı; bu nedenle Holokost sadece yok edilmeyi değil aynı zamanda unutulmayı da hak eden bir diasporayı temsil ediyordu. Öte yandan devlet de Holokost'a olan ters borcunun farkındaydı: Ne de olsa Holokost, bir devlet ve kendilerini savunma gücü olmadan sürgündeki Yahudilerin her zaman bu tür bir yıkıma karşı savunmasız olacağı yönündeki Siyonist düsturu kanıtlar gibiydi. Sonuç olarak, ilk liderler Holokost'u yeni devletle doğrudan bağlantısının ötesinde hatırlamak için çok az neden buldular" (Young, 2008, s. 211).

Bundan böyle, Holokost anısı dile getirildiğinde, sadece devletin meşrulaştırılmasına hizmet etti ve Nazilerin uyguladığı zulüm açısından asla tartışılmadı. Sonuç olarak, İsrail devleti kurulduktan sonra

Holokost'un hatırası büyük ölçüde bastırıldı. Holokost'tan kurtulan 300.000 kişi artık devletin vatandaşı olmasına ve toplumun dokusunu büyük ölçüde etkilemelerine rağmen, ülkedeki varlıkları “gaip mevcutlar” şeklindeydi (Zertal, 2005, s. 94). 23 Mayıs 1960 tarihinde Holokost İsrail için yeni bir anlam kazanmış ve İsrail halkının kolektif hafızasına yeniden girmiştir O gün, zaman zaman Holokost'un mimarı olarak anılan Nazi savaş suçlusu Adolf Eichmann'ın Ben-Gurion tarafından Arjantin'de yakalandığının duyurulduğu gündü. Eichmann Kudüs'e getirildi, bir İsrail mahkemesi tarafından yargılandı ve idama mahkûm edildi. Bu İsrail için büyük bir olaydı. Yıllarca süren cehaletin ardından Holokost'la nihayet yüzleşilebildi. İsrailliler artık bunun karşısında tamamen çaresiz bir durumda değillerdi. Daha ziyade güç, egemenlik ve kontrol edebilen konumundaydılar. Eichmann'ın yakalanması ve yargılanması İsrailli gençler için de değerli bir ders olarak görülüyordu, çünkü bu şekilde geçmişleriyle bağlantı kuracaklardı ve Ben-Gurion'un ifadesiyle “Yahudilerin katledilecek koyunlar değil, karşılık verebilecek bir halk” olduğunu öğreneceklerdi (Zertal, 2005, s. 108).

Dolayısıyla, Holokost'u İsrail halkının hafızasına geri getiren ve bu kez kendilerini daha güçlü bir taraf haline getiren Eichmann'ın Kudüs'te yargılanması olmuştur. Dahası, Holokost bu andan itibaren İsrail-Arap çatışması bağlamına ithal edildi ve İsraillilerin etraflarındaki dünyayı tanımladıkları referans taşı olarak belirlendi. Holokost artık sadece nihayet yüzleşilen geçmiş bir olay değil, sürekli bir tehdit haline geldi. İsrail Devleti, Yahudi karşıtı bir dünya tarafından çevrelenmiş yalnız bir ülke olarak görülüyor ve ülkenin kapılarının Nazi benzeri düşmanlarla dolu olduğu düşünülüyordu (Bach, 2011, s. 315).

Holokost deneyiminin Araplarla olan ilişkilere etkisi iki şekilde gerçekleşmiştir. Birincisi, Ben-Gurion tarafından Arap ülkelerinde saklanan Naziler olduğu ve Arap ülkelerinin İsrail Devleti hakkındaki açıklamalarına tanık olmanın bir Nazi'nin konuşmasını dinlemek gibi olduğu sürekli dile getiriliyordu. İkinci olarak, Kudüs Müftüsü Hacı Emin El-Hüseyni, büyük bir Nazi suçlusu ve “Nihai Çözüm”ün başlıca mimarlarından biri olarak tasvir edilmiştir. Müftü ile Naziler arasında, özellikle de Eichmann'ın ofisi ile bir bağlantı olduğu, Eichmann'ın yargılanması ve Nazilerin yenilgisinden sonra Avrupa arşivlerinde bulunan belgelerle açıkça ilan edilmiştir (Zertal, 2005, s. 100-101).

Bundan böyle, Eichmann'ın yargılanması ve Holokost'la yeniden yüzleşilmesi, bir düşmanın diğeriyle birleşmesi ya da daha doğru bir ifadeyle, bir düşmanın ortadan kaybolması ve bir diğeri bedende yeniden vücut bulmasıyla sonuçlandı. Davadan sonra, Naziler ve Araplar arasında bir eşitlik kurmak çok yaygındı. Araplar, İsraillileri yok etmeyi amaçlayan yeni Eichmannlar olarak görüldüğünden, dava İsrail'e yok edilme korkusu için yeterli kanıt sağladı. Çok geç ortaya çıkmış olmasına rağmen, Holokost anısı İsrailliler için ulusal bir birleştirici olarak hizmet etmiştir (Bach, 2011, s. 315).

İsrail Devleti, 29 Kasım 1947'de BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen ve yakın geçmişte yaşananlara göre bölünmeye karar veren 181 sayılı kararın bir sonucu olarak kuruldu. Daha ziyade, mağduriyet hissinin bir deneyimden diğeri aktarıldığı hayal edildi ve sadece İsrail-Arap çatışmasına atıfta bulunularak Holokost'a dair bir hafıza ve Eichmann'ın yargılanmasına dair bir anlamlandırma inşa edildi. İsrail Devleti bu hafızayı, kendisini anti-semitik bir dünya tarafından kuşatılmış “ebedi kurban” olarak konumlandırmak için kullandı. Böyle bir algı, İsrail “in kendisini her türlü sorumluluk ve

eleştiriden sıyrmasına ve işlediği kabahatleri meşrulaştırmasına yol açmıştır. Dahası, kendisini “ebedi mağdur” olarak konumlandırması, Hannah Arendt “in de belirttiği gibi, (1945, s. 137) Yahudi mağduriyetinin tarihsizleştirilmesi ve özelleştirilmesi sonucunu doğurmuş ve bundan böyle mümkün olan her koşulda mağduriyet duygusunun öne çıkarılmasına olanak sağlamıştır (Staudenmaier, 2012, s. 2-4).

İsrail’in Holokost hafızası üzerine inşa edilip edilmediği birçok çalışmada ele alınmış olsa da bu çalışmalarda gözden kaçan ve sorgulanması gereken önemli konu Holokost bilincinin 1990’larda Batı siyasetinde zirveye çıktığı gerçeğidir. Şüphesi Holokost bilincindeki bu artış, çift kutuplu dünyada küresel gücü elinde tutan Amerikan siyasetinin Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte karşı kutup ideolojisi olarak İslamı ve Ortadoğu Müslüman ülkelerini seçmiş olması ile yakın ilişkilidir. Samuel Huntington ve Bernard Lewis gibi birçok teorisyenin vurgu yaptığı temel tez siyasal İslamcılığın küresel bir tehdit olma yolundaki iddiasına dayanmaktadır. Aslında bu iddialar Ortadoğu’da İsrail devletinin güvenliğini sağlama refleksiyle ilgili olma ihtimalini düşündürmektedir. Batı siyasetindeki holokost bilincine dayalı geliştirilen semitik hassasiyet ve duyguların dramatik yükselişinin Soğuk Savaş’ın sona erdiği döneme denk gelmesi bu açıdan tesadüf değildir (Huntington, 1993, s. 22-49).

90’ların başından bu yana, Holokost’a dair bu bakış açısı küresel düzeyde giderek daha fazla yerleşik hale gelmiştir. Holokost bugün yaygın olarak "kozmpolit" terimlerle, tarihin derslerine benzersiz bir şekilde açık, doğrudan ve evrensel erişim sağlayan küresel bir "ahlaki forum" olarak anlaşılmaktadır. Holokost anısının ve kurbanlarla empatinin, küresel retoriklerin ve ahlaki gelişim pedagojilerinin merkezinde konumlandırılması, Uluslararası Holokost Anma İttifakı (IHRA) tarafından uluslararası düzeyde koordine edilmektedir. Bu hükümetler arası kuruluş, 1998'deki kuruluşundan bu yana istikrarlı bir şekilde büyümüştür ve şu anda 35 üye devlete sahiptir (Levy & Sznajder, 2006, s. 188-200).

Holokost hafızası, günümüze gelen süreçte Enzo Traverso'nun iddia ettiği gibi, Batılı demokrasilerin kendi erdemleriyle övündüğü ve diğer rejimlerin ahlaki standartlarını ölçtüğü bir "küresel sivil din" haline gelmiştir. Uluslararası Holokost hafızasının tarihsel referans noktaları ve anma öncelikleri tartışmasız bir şekilde Avrupa merkezidir. Buna rağmen ve Avrupa tarihi perspektiflerinin evrenselleştirilmesine yönelik genel olarak artan şüphenin aksine, Holokost hafızası çok geniş bir şekilde eşsiz ve evrensel bir ahlaki ahlak ölçütü olarak yüceltilmiştir (Traverso, 2016, s. 113).

Holokost'un kurtarıcı antisemitizm anlatıları aracılığıyla sunumu, 1990'lardan bu yana, özellikle ahlaki açıdan iyileştirici pedagojik bağlamlarda küresel olarak baskın hale gelmiştir. Dünyanın dört bir yanındaki Holokost "anma müzeleri" soykırımın tarihsel sunumuna yarı-dinsel bir anlam katmaktadır. Avril Alba'nın USHMM, Yad Vashem ve Sydney Yahudi Müzesi üzerine yaptığı karşılaştırmalı çalışmasında ileri sürdüğü gibi, bu mekânlar Yahudi acılarının "dünyaya kurtarıcı bir mesaj olarak sunulduğu" yeni bir "kutsal seküler mekân" biçimi olarak ortaya çıkmıştır (Alba, 2015, s. 192). Çağdaş küratöryel yaklaşımlar kesinlikle her yerde kurbanlarla empati kurmaya odaklanmıyor: özellikle Berlin'deki Topographie des Terrors sergisi gibi Nazi rejiminin vahşetiyle ilişkilendirilen Almanya'daki mekanlarda, dikkatler öncelikle suçun işlenişi ve bunun mümkün kılınması üzerinde yoğunlaşıyor. Yine de bazı akademisyenler, Auschwitz ve diğer imha kamplarını ziyaret etme deneyiminin, özellikle de

eğitim amaçlı gençlik gezilerinde, yaygın olarak bir hac ziyaretinin kurtarıcı dini havasına büründüğünü belirtmiştir. Bu geziler, Holokost kurbanlarıyla hayali empatiyi güçlü bir şekilde vurgulamakta ve ziyaret edilen yerlerin bir anlamda orada yaşanan acılara "tanıklık ettiği" inancıyla dolaylı olarak desteklenmektedir. Yahudi lise öğrencilerini "Auschwitz'e" götüren önde gelen uluslararası program olan "March of the Living", misyonunu katılımcılarında güçlü bir Yahudi kimliği ve antisemitizm karşıtlığının yanı sıra ırkçılık ve adaletsizlikle mücadeleye yönelik güçlendirilmiş bir evrenselci bağlılık geliştirmek olarak sunmaktadır. İngiliz hükümeti tarafından desteklenen Auschwitz'den Dersler programı da benzer şekilde kurtarıcı bir perspektif sunarak Holokost hafızası ve antisemitizm karşıtlığından her türlü önyargı ve nefrete karşı muhalefetin güçlendirilmesine uzanan bir köprü kurmaktadır (Tollerton, 2020, s. 156-170).

Holokost'tan ders çıkarmaya odaklanan yeni kamuoyunun, günümüzde kitlesel katliamlara karşı uluslararası duyarlılığı artırmadığı, hatta muhtemelen tam tersi bir etki yarattığı 1990'larda açıkça görülüyordu. Holokost, Amerika Birleşik Devletleri'nde Balkan çatışmasına müdahale edilip edilmeyeceğine ilişkin tartışmalarda bazen bir teşvik unsuru olarak, ancak çoğu zaman harekete geçmek için bir fren mekanizması olarak tekrar tekrar dile getirildi. Bazılarına göre Sırpların Bosnalılara yönelik "etnik temizliği" dehşet vericiydi. Ancak bu, Holokost'la kıyaslanabilecek düzeyde değildi ve bu nedenle uluslararası siyaset tarafından verilmesi beklenen kesin bir tepkiyi gerektirmiyordu (Power, 2013, s. 247). Bosnalıların Sırplar tarafından maruz kaldığı "etnik temizlik"e eşlik eden süreçte yani 1994 baharında Schindler'in Listesi filminin gösterimini kimi zaman "Bir Daha Asla!" haykırışları ve coşkulu alkışlar izledi. Bu coşkulu alkışlar aslında uluslararası siyasetin yön verdiği dünya kamuoyunun Holokost dışında kalan savaş suçlarını görmezden gelmesine iyi bir örnektir. Öyle ki Ruanda'da Holokost'ta Yahudilerin öldürülmesinden çok daha hızlı bir şekilde gerçekleşen toplu katliamlar nispeten daha az uluslararası tepki uyandırmıştır. Buna rağmen bu ironiler, Batı bilincinde bir tür "ahlaki dönüş"ün yaşanmakta olduğuna dair yaygın inancı zayıflatmamıştır (Rawnsley, 2001, s. 167).

Bin yıllık "tarihin sonu"¹ iyimserliği 11 Eylül 2001 terör saldırılarıyla birlikte aniden durdu. İslam ve Müslüman korkusu tüm Batı'yı sardı. Ortadoğu' da 1990'lar boyunca Oslo Süreci ile sürdürülen barış umutları, Eylül 2000'de İkinci İntifada'nın² patlak vermesi ve 2001 başında George W. Bush ve Ariel

¹Francis Fukuyama'nın "Tarihin Sonu" tezi (1989), Soğuk Savaş'ın bitimi ve liberal demokrasinin zaferiyle insanlığın ideolojik evriminin nihai aşamasına ulaştığını savunur. Fukuyama, Hegelci diyalektiği temel alarak, liberal demokrasi ve serbest piyasa ekonomisinin artık rakipsiz olduğunu, bu sistemlerin insanlığın siyasi ve ekonomik özlemlerini karşılayan "nihai form" haline geldiğini iddia eder. Ancak bu, olayların sona erdiği değil, ideolojik mücadelelerin bittiği anlamına gelir. Kritik Vurgu: Tez, komünizmin çöküşünü liberal demokrasinin evrensel zaferi olarak yorumlar. Eleştirmenler (örneğin Samuel Huntington), kültürel ve dini çatışmaların devam edeceğini savunarak teze karşı çıkmıştır. Özetle Fukuyama, "tarihin sonu" derken, ideolojik alternatiflerin tükendiği bir dünya düzeninden bahseder. (Bkz. **Fukuyama, F.** (1989). "The End of History?" **The National Interest**, No. 16 (Summer 1989), pp. 3-18.)

² İntifada, Filistin halkının İsrail işgaline karşı kitlesel direnişini ifade eden bir kavramdır. İsrail-Filistin çatışması bağlamında iki büyük intifada yaşanmıştır, her biri farklı strateji ve siyasi dinamikler taşıyor:

Birinci İntifada (1987-1993)

Özellikleri: Temelde **sivil direniş** (taş atma, grevler, boykotlar) ve kitlesel protestolarla şekillendi. **Filistinli gençler** ve yerel örgütler (Hamas bu dönemde ortaya çıktı) ön plandaydı. Şiddet içermesine rağmen, silahlı mücadeleden çok **halk ayaklanması** karakterindeydi.

Sonuçları: Oslo Anlaşmaları'na (1993) zemin hazırladı, ancak bağımsız devlet vaadi gerçekleşmedi.

Sharon'un iktidara gelmesiyle zaten sona ermişti. 11 Eylül'den sonra İsrail ve Filistin'deki şiddet ve ölüm, birçoklarının gözünde yeni "teröre karşı savaş"ın en canlı sahnesi haline geldi. Bu da Filistin-İsrail çatışmasının bu dünya görüşünün geçerliliği üzerine bir cephe savaşı olarak yorumlanmasını sağladı. Orta Doğu'daki şiddete ilişkin küresel algıların kutuplaşması, 1990'larda Holokost hafızasının antisemitizm karşıtlığını telafi etmek için oluşturduğu konsensüs desteği için potansiyel bir kriz oluşturdu. Mağduriyetle empati kurmaktan ve Orta Doğu'da Yahudilere yönelik antisemitik zulümden evrenselci bir ders çıkarmak artık o kadar kolay değildi (Stein, 2005, s. 317).

Giderek daha da tizleşen medya ortamı, Filistinlilerle ya da İsraillilerle duygusal özdeşleşmenin kutuplaşmasını arttırdı. Amerika Birleşik Devletleri'nde Fox News'in izleyici rakamları 2002'nin başlarında CNN'i geride bıraktı: tam da dikkatlerin bu çatışmaya en çok odaklandığı dönemde. Birleşik Krallık'ta The Guardian'ın yayınları yoğun bir incelemeye tabi tutuldu ve İsrail destekçileri gazeteyi (ve ayrıca BBC'yi) İsrailli Yahudilerin çektiği acılardan ziyade Filistinlilerin çektiği acılara orantısız bir şekilde vurgu yaptığı iddiasıyla antisemitik önyargılı olmakla suçladı (Baram, 2004, s. 187). Duygusal tartışmaların yoğunlaştığı bu yeni ortamda, tarihsel empatinin ve özellikle de Holokost kurbanlarıyla empatinin bazı savunucularını bir endişe dalgası sardı. Carolyn Dean'in 2004'te öne sürdüğü gibi, mağduriyetle uygunsuz bir şekilde kurgulanmış aşırı özdeşleşme, empatinin tükenmesine ve hissizleşerek kısmen tutulmasına yol açmıştı (Moyn, 2006, s. 397-399).

Bu endişe ve tartışmalara rağmen, antisemitizm konusundaki kamuoyu endişesi bu dönemde Batı'nın büyük bölümünde açıkça pekişmiştir. Öyle ki yeni milenyumun ilk beş yılında, "yeni bir antisemitizm" olduğu iddiası giderek daha geniş bir kabul gördü. İsrail'in "kolektif Yahudi" olduğu ve bu nedenle İsrail'e yönelik saldırıların farklı bir kılığa bürünmüş antisemitizm olduğu fikri, "yeni antisemitizm" argümanlarının temel iddialarından biriydi. 2000 yılından itibaren İsrail hükümeti, Mossad da dahil olmak üzere çeşitli kurumlar aracılığıyla antisemitizm konusundaki küresel tartışmalarda daha proaktif bir rol üstlendi (2006 yılında kurulan İsrail Stratejik İşler Bakanlığı'nın daha sonraki, daha müdahaleci faaliyetlerine zemin hazırladı) (Sutcliffe, 2022, s. 224-226). Dahası 11 Eylül'ün etkisi, Batı'da "antisyonist" özellikleri de kendinde barındıran "yeni antisemitizm" in özellikle Müslümanlar arasında yaygın olduğu iddialarına yönelik duyarlılığı büyük ölçüde arttırdı.

İkinci İntifada (2000-2005)

Özellikleri:

Silahlı eylemler (intihar saldırıları, askeri çatışmalar) ağırlıktaydı.

İsrail'in **şiddetli askeri müdahalesi** (duvar inşası, operasyonlar) ve Filistin yönetiminin zayıflamasıyla sonuçlandı.

Hamas ve El-Fetih arasında iç gerilimler arttı.

Sonuçları:

İsrail'in **Gazze'den çekilmesine** (2005) yol açtı, ancak işgal ve ambargolar devam etti.

Kavramın Siyasi ve Sembolik Anlamı

| 626 | Meydan okuma: İşgale karşı Filistinlilerin toplu kimlik mücadelesi.

Uluslararası dikkat: İntifadalar, Filistin meselesini küresel gündeme taşıdı.

İki yönlü miras: Olumlu: Direniş kültürünü pekiştirdi.

Olumsuz: Şiddet sarmalı ve İsrail'in baskıcı politikalarını artırdı. (Bkz. Kimmerling, B., & Migdal, J. S. (2003). *The Palestinian People: A History*. Harvard University Press., Khalidi, R. (2006). *The Iron Cage: The Story of the Palestinian Struggle for Statehood*. Beacon Press).

Müslümanlardan duyulan korkunun Yahudilerin korunmasına kanalize edilmesi, Batı'nın 11 Eylül sonrasının henüz gelişmemiş siyasi duygularını yüce bir ahlaki amaç duygusuyla cilaladı. Christopher Hitchens'in şok, öfke ve intikam duygularıyla iç içe olan İslami barbarlığın kavramsal karşılığı olan "İslamofaşizm"i, İsrail'in mücadelesini kendi mücadelesi olarak gören Batı'nın "medeniyet değerlerinin" görünüşte daha mantıklı bir şekilde savunulmasını sağladı. Hitchens, terör saldırılarından sonra bu pozisyona geçen daha önce sol kimliğe sahip birkaç yorumcu arasında en öne çıkanıydı (Hitchens, 2001, Akt. Sutcliffe, 2022, s. 234).

İsrail'in Ocak 2009'da Gazze'ye düzenlediği askeri saldırı, bu retoriğin evrenselci iddiaları ile bu çatışmanın sahadaki politikaları ve insani sonuçları arasındaki gerilimi daha da keskinleştirdi. Yüksek sayıdaki Filistinli sivil kayıpların İsrail'e yönelik yoğun uluslararası eleştirilere yol açması, Siyonizm'i yüce "uluslara ışık" idealleriyle ilişkilendirenler için bir kriz anıydı. Filistinlilerin çektiği acılarda İsrail'in sorumluluğuna dair yaygın algı, Holokost'u anma ve Yahudi tarihini mağduriyetten ahlaki açıdan yüceltici dersler çıkarmakla ilişkilendiren kurtarıcı antisemitizm paradigmasıyla sarsıcı bir şekilde çatıştı. Bu durum Batı'da 2009 saldırısının temsili konusunda son derece duygusal tartışmalara yol açtı ve bu tartışmalar Gazze'deki doğrudan etkisine olan ilgiyi önemli ölçüde gölgede bıraktı. İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki en şiddetli tartışmalar, Gazze ile ilişkilendirilen Holokost'un yankılarıyla alevlendi. Birleşmiş Milletler "Goldstone Raporu"nda İsrail'in (Hamis ile birlikte) savaş suçları ve olası insanlığa karşı suçlar nedeniyle kınanması gibi, Gazze ve Varşova Gettosu arasındaki karşılaştırmalara da şiddetle itiraz edildi. İsrail'in pek çok destekçisi, Holokost hafızasının artık sorgusuz sualsiz antisemitizm ve anti-Siyonizm karşıtlığı ile aynı hizaya getirilmediği, ancak bazıları tarafından İsrail'in eylemlerine yönelik eleştirilerle bağlantılı olarak çağrıştırıldığı bir söylemin ortaya çıkmasıyla şok oldu ve mağdur oldu. Bir düzeyde bu tartışmalar, belirli karşılaştırmaların veya iddiaların gerçeklere uygunluğu üzerineydi. Ancak daha derinde, Holokost hafızası, küresel kamuoyu empatisi için daha geniş bir siyasi ve kültürel savaş içinde sert bir şekilde tartışılan bir cephe haline gelmişti (Rothberg, 2019, s. 119).

Ancak 11 Eylül sonrası Avrupalı aşırı sağcı partiler düşmanlıklarını Müslümanlara odakladılar ve kendilerini giderek daha fazla İsrail hayranı ve İslamcılık tehlikesine karşı Yahudilerin ateşli savunucuları olarak konumlandırıdılar. İsrail hükümetleri onların bu kurlarına direnmedi: Silvio Berlusconi yönetimindeki İtalya'nın Başbakan Yardımcısı olan "post-faşist" lider Gianfranco Fini'nin 2003 yılındaki Kudüs ziyareti bu yeniden hizalanmayı başlattı. İsrail'e destek ve Müslüman antisemitizmi iddialarına muhalefet, aşırı sağ partilerin siyasi imajlarını temizlemelerini ve seçim cazibelerini arttırmalarını sağladı. (Müller, 2002, s. 396-410). (Paragraf hakemin düzeltme isteği üzerine düzenlenmiştir.)

1990'ların başından bu yana, Modern dünyanın antisemitizme karşı durmasının ahlaki açıdan kusursuzluğu, liberal Batı'nın Avrupa'nın geçmişinden ders çıkarma olasılığına olan inancının temel bir ilkesi olmuştur. Bu davanın kötü niyetle, hatta ırkçılığın diğer biçimleriyle lekelenmiş olabileceği düşüncesi, Batı siyasetinin işletim sisteminde bir hata mesajı üretir: bu fikir zar zor formüle edilebilir ya da tasavvur edilebilir. Sistemik çöküş tehlikesi, antisemitizme karşı durmanın kusursuz erdemine olan inancın duygusal gücü sayesinde önlenmiştir. Bu inanç maddesinin otoritesi olan Batı siyaseti,

antisemitizme karşı durma üzerine ortaya çıkması beklenen kamusal tartışmanın analitik devrelerini sular altında bırakarak, bu konuya yönelik eleştirel düşünmeyi engellemiştir. Dini mesihçiliğin ve siyasi umudun derin Yahudi-Hristiyan temelleri üzerine inşa edilen ideoloji sonrası Avro-Amerikan ahlaki uzlaşısının bir dayanağı olarak, antisemitizme karşı durma saflığına olan inanç, pek çok kişiye vazgeçilemeyecek kadar değerli gelmektedir. Buna rağmen antisemitizm karşıtlığı ile kölelik ve sömürgeciliğin küresel mirasıyla hesaplaşılması arasında varsayılan uyumlu ilişkiyi, ana akım Batı siyasetinin uzlaşmacı ahlaki mantığı içinde ifade etme imkânı rasyonel düzlemde değerlendirildiğinde çok ta mümkün görünmemektedir (Rawnsley, 2001, s. 263). (Paragraf hakemin düzeltme isteği üzerine düzenlenmiştir.)

Holokost Hafızasına Filistinli Ana Akım Tepkiler

1948'de İsrail Devleti'nin kurulmasıyla birlikte, Filistinli Arapların yaşadığı büyük toprak kayıpları, zorla göç ettirilme, evlerinden edilme ve büyük bir insani krizle karşı karşıya kalma durumu, Filistinliler için Nakba olarak adlandırılır. Nakba, Filistinliler için tarihi bir travma olarak kabul edilir ve bu olay, Filistinlilerin kültürel hafızasında derin izler bırakmıştır. 1948'deki bu olay, Filistin halkının diaspora haline gelmesine, pek çok ailenin mülteci durumuna düşmesine ve uzun süren bir toprak mücadelesine yol açmıştır. (Hadawi, & Robert, 1960, s. 145) Bu yüzden Nakba, sadece bir tarihi olay değil, aynı zamanda Filistin halkının kimlik ve mücadelesinin bir sembolü haline gelmiştir. (Siyonizm sistematik olarak Holokost'u gizemli hale getirirken Filistin halkının Nakba'sını görmezden gelerek kontrol biçimleri yapılandırmaya çalışmıştır. Daha açık ifade ile Siyonizm Nakba'ı inkarda ısrar etmekte ve İsrail'in Filistinlilerin çektiği acılardaki mağdur rolünü kabul etmeyi reddetmektedir. Nitekim Nakba Siyonist üst akla göre Holokost hafızasını anlam ve değer olarak yıpratmakta ve İsrail devletinin meşruiyetini sorgular hale getirmektedir. Bundan dolayıdır ki 1953 Knesset'i Holokost hafızasının kontrolünü bir yasa meselesi haline getirmiş ve galut'un (diasporadaki yaşam) kaçınılmaz olarak geula'ya (kurtuluş) ve shoah'ın (Holokost) tekuma'ya (diriliş) götürdüğü Siyonist anlatının bir parçası olarak ölümlerin resmi hafızasını korumak, temsil etmek ve denetlemek için Mosad Yad Vashem adında özel bir devlet kurumu oluşturulmuştur (Gur-Ze'ev, 1998, s. 161-177).

Öte yandan Filistin tarafında, bir yanda Nazi rejimi ve işlediği suçlar, diğer yanda İsrail devleti ve Filistinlilere davranış biçimi arasındaki denklem birçok çalışmada yeniden ortaya çıkmaktadır. İsrail sıklıkla "Nazi Siyonist varlığı" olarak görülmekte ve uygulamaları "Nazi Siyonist suçları" olarak nitelendirilmektedir (Rabin & Horowitz, 1993). İsrail tarafı ise Hitler ile el sıkışmasıyla meşhur olmuş Müftü Hacı Emin el-Hüseyni'nin kişiliğinde somutlaşan Filistin milliyetçiliğini Nazizm ile eşleştirerek, Filistinlileri, Holokost hafızasıyla başa çıkma konusunda suçlu pozisyonuna itmektedir. Müftü savaş yıllarının bir bölümünü Nazi Almanyası'nda geçirmiş ve bir süre Arap dünyasının ana propagandist sesi olarak görev yapmıştır. (Paragraf hakemin düzeltme isteği üzerine düzenlenmiştir.)

Filistinlilerin tarihlerindeki bu bölüme atıfta bulunma biçimleri, İsrailli ve Filistinli entelektüeller arasında Öteki'nin ötekiliğinin tamamen yadsınması ve tarihsel bilgiye yönelik araçsal bir tutumun kolektif kimliğin mevcut oluşumuna nasıl hizmet ettiğinin farkına varılması bağlamında Öteki'ne yönelik genel tutumu yansıtmaktadır: Bazı Filistinli tarihçiler, Müftü'nün Nazilerle bu kadar yakın çalışmasının bir hata olduğunu kabul ederken, Holokost'un Filistin tarihinin kendilerinin de giderek

artan bir yenilgi ve umutsuzluk yaşadıkları bir döneminde meydana gelmesi nedeniyle Hacı Emin'in bu kadar ağır bir şekilde yargılanmaması gerektiğini de ekliyorlardı (Alush, 1967, s. 151). Dahası, Müftü kendi zamanının bir ürünüydü. Naji Alush'un belirttiği gibi, Arap dünyasındaki kitlelerin sempatisi Fransız ve İngiliz sömürgeciliğinin düşmanlarıydı. Bazı Filistinli tarihçiler ise faşist ideolojinin Arap dünyasındaki bazı genç radikalleri de cezbedtiğini kabul etmektedir (Alush, 1967, s. 151- 153), ancak genel olarak Arap dünyasının geniş kesimleri Müftü'nün Nazi yanlısı tutumu söz konusu olduğunda, Müftü'nün Nazi rejimine duyulan sevgiden ziyade İngiltere'ye duyulan nefret üzerinden "pragmatist" bir tavır sergilediğini iddia etmektedir (Mattar, 1992, s. 99-107). Kuşkusuz, Müftü'nün Yahudilerin yok edilmesinde hiçbir dahli olmadığı için burada ahlaki bir ikilem öne sürmeye ya da yanlısı yapıldığına hükmetmeye yer olmadığını savunan bir başka eğilim daha vardır. Filistinli tarihçilerin çoğunun değerlendirmesine göre, Nazi Almanları Hacı Emin'i kendi amaçları için kullanmıştır (Muhafaza, 1981, s. 268-270).

Müftü'nün Nazilerle iş birliği sorunu, Müftü'nün Almanya'da kaldığı döneme ilişkin Filistin bakış açısını kabul eden ve faaliyetlerine aynı pragmatik niteliği atfeden İsrail biyografilerinin aynı dönemde ortaya çıkmaya başlaması ve kısmen de Filistin tarih çevrelerinde Müftü'ye yönelik eleştirilerin artması nedeniyle bir kenara itildi (Al-Ghuri, 1973, s. II, 181-189). İsrail tarafı ise Müftü'nün olayını hiçbir zaman unutmadı ve bu olayı Nakba'ı unutturma ve Holokost'a karşı anlatıyı ortadan kaldırma siyasetinin bir parçası olarak ele almaktan vazgeçmedi. Nihayetinde Holokost ve Nakba her iki taraf için egemen ulusal varlığın meşrulaştırılması mücadelesi ve kimin kurban kimin mağdur olduğu kavgası bağlamında iki kolektif arasındaki genel sembolik ve askeri çatışmanın ayrılmaz parçaları haline gelmiştir. Aynı şekilde, her iki tarafın da Öteki'ni ya da Öteki'nin meşruiyetini ortadan kaldırma becerisinde hayati bir unsur olarak görüldüğü için, kolektif hafızanın kontrolü ve Öteki'nin hafızasının yok edilmesi, rakip eğitim sistemlerinin her birinde merkezi unsurlar haline gelmiştir.

Holokost'a karşı Nakba'nın görmezden gelinmesi, Filistin tarafında Holokost'un boyutunun ve ahlaki öneminin kabul edilmesinin sürekli olarak reddedilmesini gerektirmiştir (Nevo, 1989). Öte taraftan Nakba'nın inkârı Filistinlileri nihai kurbanlar olarak sunan eğilimi işlevsiz hale getirmenin başka bir versiyonudur. Bu aslında Yahudilerin çektikleri acılar sayesinde oluşan hafızanın yapılan savaşı meşrulaştırmada elde edilmesi gereken ahlaki sermayeye dayanarak Filistin topraklarına el koymanın yolunu açma çabaları olarak görülebilir. Filistinli yazarların genel sekreteri ve kendisi de tanınmış bir Filistinli şair olan Taha Almatukal bu fikri şu şekilde aktarmıştır: Yıllar önce Dachau'daki katillerin altında eziliyordunuz/ Babanız Varşova Gettosu'nda katledildi/ Auschwitz'de kız kardeşinizin tecavüze uğramasının acısını çektiniz/ Unuttunuz mu? Nasıl olur da çölün ortasında yeni bir Auschwitz kurarsınız/ Nasıl olur da bir halkı topraklarından sürmeye cüret edersiniz? Çocukları yakmaya nasıl cüret ettiniz/ Unuttunuz mu? (Almatukal, 1989, s. 63).

Benzer bir şekilde Mahmoud Darwish de İsrail'deki Yahudilerin Holokost hafızasını kullanmaları ile Filistinlilerin toprak ve kimlikleri üzerinde yürüttükleri tavizsiz mücadele arasındaki aynı bağlantıya değinmektedir. Darwish'e göre Holokost hafızasını diri tutarak Nakba'ı inkarda şekillenen kendini tanımlama biçimi, İsrail'in Filistin kimliği üzerindeki işgalinin bir başka yönüdür. Başka ifade ile İsrail tarafı Filistinlilerin hafızasını Filistin'in Arap tarihi ve mekânıyla olan bağlarından boşaltmalı ve onu

zamanın yeni gelişen Yahudi bilinciyle donatmalıdır. Zira İsrail bu hafıza boşaltımına imkân bulduğu takdirde otantik Filistinli olduğunu iddia edecektir (Darwish, 1987, s. 46-47).

Hem Holokost hem de Nakba'da görülen acıları görmek İsrail'de siyasete yön veren Siyonist bilincinden kopmayı gerektirir ki bu kopuş her iki taraf açısından sağlıklı bir empatiyi mümkün kılabilmenin yolu olarak gözükmetedir. Nitekim "Herkese yetecek kadar acı ve adaletsizlik var" diyen Said'e katılmamak mümkün değil. Said'e göre, her iki tarafın birbirleriyle kuracağı diyalog birbirlerinin acılarıyla yüzleşen, Öteki'ne karşı sorumlulukta birleşen, her iki tarafın acılarına yanıt veren eşit ortaklar olmaya davet ediyor. Fakat bu diyalog davetinde dikkat edilmesi gereken açık bir hiyerarşi ve keskin bir asimetrinin olma ihtimalidir: Yahudiler Naziler tarafından kendilerine yapılan haksızlıklardan dolayı acı çekmişlerdir, Filistinlilerin yaptığı herhangi bir haksızlıktan dolayı değil. Öte yandan Filistinliler Nazilerden değil, İsraillilerden acı çekmiştir. "Yahudi trajedisinin doğrudan Filistin felaketine yol açtığını gösteren bir bağlantı kurulmadıkça, buna saf iradedden ziyade zorunluluk diyelim, birbirinden kopuk ve iletişimsiz iki ayrı acı topluluğu olarak bir arada var olamayız" (Said, 1997, s. 3). Said haklı olarak diyalogu, Filistinlilerin Naziler tarafından kendilerine çektilen Yahudi acısını kabul etmelerini ve Yahudilerin de Filistinlilere çektilerikileri trajediyi kabul etmelerini gerektiren "ahlaki bir zorunluluk" olarak görmektedir. Bu, Filistinliler olarak onlardan dikkate alınma ve tazminat talep ettiğimiz anlamına gelir" (Said, 1997, s. 4).

Gur-Ze'ev'e göre "eksik olan" şey, Yahudilerin Diaspora'daki tarihleri boyunca maruz kaldıkları adaletsizliğin Filistinliler tarafından tanınması ve mevcut trajedilerinde Filistinlilerin payının olmasıdır. Holokost'un bir ölüm hikayesi olduğunu, Nakba'nın ise acıların mirası olduğunu savunmaktadır. İlki tam bir kötülüğün tezahürüdür ve hiçbir haklı ılımlılığı ya da diyalektik boyutu yoktur. İkincisi ise adaletsizliğin tezahürüdür ve dolayısıyla tamamen farklıdır. Ontolojik düzeyde buluşurlar ve Holokost ve Nakba anılarının diyalektiğini mümkün kılan da budur. Gur-Ze'ev Filistinlilerin sadece kurban olarak temsil edilmesini kabul etmediği gibi, Siyonistlerin sömürgeci ve Siyonist projenin de Batı sömürgeciliğinin yerel bir versiyonu olduğu görüşünü benimsemiyor. Gur-Ze'ev yargıda eşitlik talep etmekte ve gerçekliğin asimetrik algılanışının ve bunun "diyalog"a yansımalarının her iki tarafı da insanlıktan çıkaran bir ölüm kalım mücadelesi vaat ettiğini savunmaktadır. Gur-Ze'ev'e göre etnosentrist retorik içinde Siyonist ideolojiyi ve onun Yahudilerin İsrail üzerindeki hak iddiasını meşrulaştırmasını kabul etmemek için hiçbir neden yoktur. Aynı manipülasyon Filistinliler için de Nazizmin ve Batı sömürgeciliğinin nihai kurbanları oldukları iddialarını haklı çıkarmak için milliyetçilik çerçevesinde başarıyla gerçekleştirilebilir. Karşı eğitimin amacı, her iki kolektifi de kendilerini inşa etmelerinin bir parçası olarak mağdur eden ve Öteki'ni -kurbanı olarak- yok etmeyi ahlaki bir zorunluluk haline getiren bu diyalektiğin üstesinden gelmektir (Gur-Ze'ev & Pappé, 2003).

Üçüncü bir seçenek ise Pappé tarafından önerilen ve yalnızca Gur-Ze'ev tarafından ısrarla vurgulanan kötülük ve adaletsizlik arasındaki ayrıma değil, aynı zamanda mağduriyet zincirine de atıfta bulunan seçenektir. Her iki yazar da İsraillilerin kurbanları olarak Filistinliler ile Filistinlilerin geçmişteki ve şimdiki kurbanları olarak İsrailliler arasındaki doğrudan ilişkinin diyalog koşullarının belirlenmesinde önemli bir rol oynadığı konusunda hemfikirdir. Pappé için bu sonuç, güç ve suçlama dengesizliğinin "göreceli" bir kötülükten kaynaklandığı anlamına geliyor: yerin sömürgeci ve sömürge

sonrası tarihi. Tarihyazımsal değerlendirme onu, çağdaş mağdurlar olan İsraililer ve şimdiki mağdurlar olan Filistinliler karşısında farklı yapıbozum düzeylerini kabul etmeye götürmektedir. Gur-Ze'ev ile Siyonizmin saf bir sömürgecilik vakası olmadığı konusunda hemfikir olan Pappé, yine de Siyonizmin sömürgeci bir hareket olarak temel tanımını desteklemekte ve dolayısıyla Filistinlilerin şiddet ve karşı-şiddetinin Siyonist şiddet ve karşı-şiddet ile aynı şekilde değerlendirilemeyeceğini kabul etmektedir. Hem Pappé hem de Gur-Ze'ev şiddetin incelenmesi için daha karmaşık, hatta sömürgecilik karşıtı bir bağlam bulmaktadır. Bishara, bir noktaya kadar, kendisini hem Nasırcı hem de Aydınlanma ve Frankfurt Okulu'nun bir öğrencisi olarak sunduğu için bu tür bir incelemeden kaçınmaktadır. (Gur-Ze'ev & Pappé, 2003; Pappé, 1995; Bishara, 1997, s. 7-25)

Sonuç

Holokost'un Siyonistlerce ideolojikleştirilmesi, genellikle Yahudi soykırımının tarihsel trajedisinin İsrail Devleti'nin meşruiyetini güçlendirmek ve uluslararası siyasette belirli hedeflere ulaşmak için araçsallaştırılmasıyla ilgili tartışmalara işaret eder. İsrail'in, 1948'deki kuruluşundan günümüze gelen süreçte, Holokost'u, Yahudilerin tarihi acılarına vurgu yaparak özellikle Filistin'i işgal politikalarını gerekçelendirmek için kullandığını söylemek gerekir. Dahası Siyonist liderler, dünya kamuoyunda Holokost'u İsrail devletinin gerekliliğini savunmada etkili bir araç olarak kullanmışlardır. Özellikle bu makalede ele alındığı kadarıyla İsrail'in Holokost'u ulusal kimliğinin bir parçası haline getirdiğini ve bunu dış politika aracı olarak kullandığını ileri sürmek mümkündür. Yine sonuç olarak bu makalede İsrail-Filistin çatışması bağlamında, Holokost hafızasının, İsrail'in güvenlik politikalarını haklı çıkarmak için kullanıldığı savunulur. Örneğin, Holokost'taki mağduriyet anlatısı, İsrail'in uluslararası arenada eleştirilerden kaçınmak için bir kalkan olarak işlev gördüğü iddiası bu makalenin sonucu olarak ele alınmaktadır. Öte taraftan eleştirmenler, Holokost'un tarihsel gerçekliğinin tek bir siyasi amaca indirgenmesinin, kurbanların anısına saygısızlık olduğunu ve diğer soykırımlara karşı duyarsızlık yarattığını öne sürer. Ayrıca, bu ideolojikleştirmenin, İsrail'in Filistinlilere yönelik politikalarını eleştirenlerin antisemitizmle suçlanmasına neden olabileceği belirtilir. Buna karşılık, Siyonist perspektiften, Holokost'un Yahudi halkı için bir travma olduğu ve Yahudilerin kendilerini savunma hakkını tartışılmaz kıldığı önemli bir gerçektir. Daha açık ifade ile Holokost, antisemitizme karşı küresel mücadelede sembolik bir yere sahiptir. Ancak bazı eleştiriler, Batı dünyasının Holokost hafızasını sadece Yahudilere yönelik bir ayrıcalık olarak sunduğunu ve diğer mağduriyetleri gölgede bıraktığını iddia eder. Nitekim İsrail'in uluslararası kurduğu güçlü ilişkilerde, Holokost'un hatırlatılması, bu ülkelerin İsrail'e yönelik özel bir sorumluluk hissetmelerine yol açmıştır.

Holokost'un ideolojikleştirilmesi meselesi, tarihçilerin, siyaset bilimcilerin ve sosyologların üzerinde tartıştığı bir konudur. Tarihi olayların politik kullanımı, hafızanın adil bir şekilde korunması ve tarihten ders çıkarılması gerekliliğiyle çelişebilir. Bu tartışmalar, Holokost'un tarihsel önemini azaltmaksızın, onun farklı bağlamlarda nasıl araçsallaştırıldığını anlamayı hedefler. Önemli olan, tarihsel trajedilerin evrensel adalet ve insan hakları mücadelesi için bir dayanak haline getirilmesidir. Holokost hafızasının İsrail devletinde kimlik oluşturma bağlamında araçsallaştırılması, Yahudi Soykırımı'nın ulusal kimlik inşasında temel bir unsur haline getirilmesi sürecine işaret eder. İsrail'de Holokost'un hafızası, tarihsel bir trajedi olmasının ötesine geçerek hem ulusal hem de bireysel kimlikleri şekillendiren

bir faktör haline gelmiştir. Öyle ki, İsrail’de Holokost, Yahudilerin dünya tarihindeki mağduriyetinin bir sembolü olarak görülür. Devletin ulusal hafıza politikası, Holokost’un, Yahudi halkının hayatta kalma ve yeniden doğuş hikayesiyle bağlantılı olarak sunulmasını içerir. Nitekim Holokost, İsrail eğitim sisteminde merkezi bir yere sahiptir. Öğrencilere Holokost’un tarihsel gerçekleri, kurbanların hikayeleri ve Yahudi halkının direnme iradesi öğretilir. Bu, Yahudi kimliğini güçlendirmeyi ve Yahudi halkının birlik ihtiyacını vurgulamayı amaçlar. Bu açıdan değerlendirildiğinde Holokost, İsrail’in bir Yahudi devleti olarak varlığını haklı çıkarmada önemli bir rol oynar. Dahası Yahudi halkının tarih boyunca maruz kaldığı zulümler, İsrail devletinin varoluşsal gerekçesi olarak sunulmaktadır. Neticede İsrail, Holokost hafızasını, Yahudi halkını koruma sorumluluğunun bir parçası olarak ulusal güvenlik politikalarını haklı çıkarmada da kullanır. Bu, "bir daha asla" (Never Again) anlayışını güçlendirir. Öte taraftan İsrail, Holokost hafızasını uluslararası kamuoyunda sempati yaratmak ve Batı ülkeleriyle ilişkilerde bir araç olarak kullanır. Bu hafıza, Batı’nın İsrail’e karşı özel bir ahlaki sorumluluk hissetmesine katkı sağlar. Zira İsrail, Holokost’u Yahudi halkının kolektif hafızasının bir parçası olarak sunmaktan hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Bu, Yahudiler arasında dayanışma ve birlik duygusunu pekiştirme işlevine dayanır. Örneğin her yıl Yom HaShoah (Holokost Anma Günü) gibi özel günlerde düzenlenen törenler, Holokost’un anısını canlı tutmakta ve onun ulusal kimlikteki rolünü güçlendirmektedir. Bunun yanında İsrail, Holokost hafızasını küresel Yahudi topluluklarıyla bağlarını güçlendirmek için de kullanır. Bu, diaspora Yahudilerinin İsrail’e olan bağlılıklarını artırmayı hedefler.

Holokost’un İsrail devleti ve Siyonist siyasetince ele alınış biçimine yönelik eleştiriler şüphesiz entelektüelce dile getirilmiştir. Eleştirmenler, Holokost hafızasının İsrail’deki ulusal kimlik inşasında tek yönlü bir anlatıya dönüştüğünü ve diğer kimlik öğelerini gölgede bıraktığını savunur. İsrail devletinin hem iç hem dış siyasette, diğer halkların mağduriyetlerini (örneğin, Filistinlilerin yaşadığı travmalar) genellikle ihmal edilebilir ya da yeterince dikkate almadığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Özellikle Filistinli yazarlar, İsrail’in Holokost’u, kendi politikalarının meşruiyetini savunmak için kullandığını ve bu durumun tarihsel bir trajedinin anlamını daraltarak siyasi bir araca dönüştürdüğünü savunurlar. Özellikle, Filistinlilere yönelik baskıcı politikaların Holokost’tan çıkarılan derslerle meşrulaştırılmaya çalışıldığına dikkat çekerler. "Bir daha asla" (Never Again) söyleminin yalnızca Yahudi halkının güvenliği için değil, tüm insanlık adına geçerli olması gerektiği ifade edilir. Filistinli yazarlar, İsrail’in Holokost’u Yahudilere özgü bir mağduriyet anlatısına dönüştürdüğünü ve bu anlatının, Filistin halkının yaşadığı acıları görünmez kıldığını eleştirir. Holokost’un, Filistinlilerin Nakba (1948’de İsrail’in kuruluşu sırasında yaşadıkları zorunlu göç ve toplu travma) deneyimini gölgede bırakan bir araç olarak kullanıldığı vurgulanır. Filistinlilere göre, İsrail, Holokost’un hafızasını yalnızca kendi varlığını ve politikalarını haklılaştırmak için değil, aynı zamanda Filistinlilerin hak taleplerini bastırmak için de kullanmaktadır. Filistinli yazarlar, Holokost’un İsrail’in Filistinlilere yönelik işgal, yerleşim politikaları ve askeri operasyonlarını haklılaştırmak için uluslararası arenada bir "savunma kalkanı" olarak kullanıldığını belirtirler. Bu eleştiriler, özellikle İsrail’in Filistinlilere yönelik şiddetini eleştirenlerin, antisemitizmle suçlanmasını içeren bir "sessizleştirme stratejisi" uyguladığına odaklanır. Holokost hafızasının bu şekilde araçsallaştırılmasının, Filistinlilerin insan hakları mücadelesini bastırdığı ileri sürülür.

Holokost'un yalnızca Yahudi halkının trajedisi olarak görülmesi yerine, evrensel bir insanlık suçu olarak ele alınması gerektiği savunulur. Filistinli yazarlar, İsrail'in Holokost'u bu evrensel bağlamdan kopararak kendi çıkarları için kullanmasının, tarihsel adaleti zedelediğini ve diğer mağduriyetleri göz ardı ettiğini ifade ederler. Holokost'un derslerinin, Filistinlilere yönelik baskı ve ayrımcılığı haklı çıkarmak yerine, bu tür eylemlerin tekrarlanmasını önlemek için kullanılmasını talep ederler. Bir diğer eleştiri, İsrail'in Holokost'un tanınması ve anılması konusunda uluslararası toplumdan hassasiyet beklerken, Filistinlilerin Nakba gibi travmatik deneyimlerini tanımayı reddetmesiyle ilgilidir. Filistinli yazarlar, bu durumun çifte standart oluşturduğunu ve İsrail'in mağduriyet anlatısını tek taraflı bir şekilde dayattığını savunurlar. İsrail'in, kendi tarihsel travmalarını ön planda tutarken Filistinlilere yönelik sorumluluklarını göz ardı ettiği dile getirilir.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma için etik kurul izni gerektirecek bir içerik bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Alba, A. (2015). *The holocaust memorial museum: Sacred secular space*. Springer.
- Al-Ghuri, E. (1973). Palestine through sixty years. *Volume*, 2, 181-189.
- Almatukal, T. (1989). Poetry space: Poetry from Ansar 3. *Ramallah (Arabic)*.
- Alush, N. (1967). Arab resistance in Palestine, 1917-1948. *Beirut: no publisher (Arabic)*.
- Arendth, H. (1945). The stateless people, *Contemporary Jewish Record* 8 (April): 137-153.
- Bach, G. (2011). The eichmann trial. *Loy. LA Int'l & Comp. L. Rev.*, 34, 315.
- Bar-Tal, D., & Antebi, D. (1992). Siege mentality in Israel. *International Journal of Intercultural Relations*, 16, 251-275.
- Bar-Tal, D. (2007). *Living with the conflict: Socio-psychological analysis of the Jewish society in Israel*. Jerusalem: Carmel.
- Bar-Tal, D., Raviv, A., Raviv, A., & Dgani-Hirsh, A. (2009). The influence of the ethos of conflict on Israeli Jews' interpretation of Jewish-Palestinian encounters. *Journal of Conflict Resolution*, 53, 94-118
- Baram, D. (2004). *Disenchantment: The Guardian and Israel*. Guardian Books.
- Bishara, A. (ed.) (1997) 'Introduction', in *The enlightenment: an unfinished project?*, pp. 7-25. Tel-Aviv: Hakibbutz Ha-Meuchad, Hebrew.
- Brownfeld, Allan, C. The politicization of the holocaust: examining the uses and abuse of its legacy, *Washington Report on Middle East Affairs*, October/November 1998, pages 47-49, 100
- Cevizci, A. (2000), *Felsefe sözlüğü*, 4. Baskı, Paradigma Yayınları, İstanbul
- Darwish, M. (1987). The identity of a space. *Mifgash*, 7(autumn), 46-47.
- Eagleton, T. (2015), *İdeoloji*, 1. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Friesel, E. (2013). On the myth of the connection between the holocaust and the creation of israel. In *Israel at Sixty* (pp. 121-141). Routledge.
- Gramsci, A. (1971). *Selections from the Prison Notebooks* (Q. Hoare & G. N. Smith, Eds.). International Publishers.
- Gur-Ze'ev, I. (1998). The morality of acknowledging/not-acknowledging the other's Holocaust/genocide. *Journal of Moral Education*, 27(2), 161-177.
- Gur-Ze'ev, I., & Pappé, I. (2003). Beyond the destruction of the other's collective memory: Blueprints for a Palestinian/Israeli dialogue. *Theory, Culture & Society*, 20(1), 93-108.
- Habibi, E. (1986). Your Holocaust is our disaster. *Politica*, 8, 26-27.
- Hadawi, S. & Robert, J. (1960) *The palestinian diary*, Part 1. Beirut: Institute of Palestine Studies.4, 145-155.
- Hadjipavlou, M. (2007). The Cyprus conflict: Root causes and implications for peacebuilding. *Journal of Peace Research*, 44(3), 349-365.
- Hareven, A. (1983). Victimization: Some comments by an Israeli. *Political Psychology*, 145-155.

- Hesse, I. (2017). Competitive memories: The Holocaust and the Israeli-Palestinian conflict in contemporary British culture. *New Formations*, 93, 3–20. <https://doi.org/10.3898/NEWF:93.03.2017>
- Hitchens, C. (2001). Of sin, the left and islamic fascism. *The Nation*, 24.261–266.
- Hunter, J. A., Stringer, M., & Watson, R. P. (1991). Intergroup violence and intergroup attributions. *British Journal of Social Psychology*, 30(3), 261–266.
- Huntington, S. P. (1993). If not civilizations, what? Paradigms of the post-cold war world. *Foreign affairs*, 186–194.
- Mubarak, F., & Meidina, A. R. (2024). The Palestinian-Israeli conflict in the memory of the past the Jewish nation: From Holocaust to Holocaust. *International Journal of Social Science and Religion*, 5(2), 231–250. <https://doi.org/10.53639/ijssr.v5i2.246>
- Noor, M., James Brown, R., & Prentice, G. (2008). Precursors and mediators of intergroup reconciliation in Northern Ireland: A new model. *British Journal of Social Psychology*, 47(3), 481–495.
- Kelman, H. C. (1997). Group processes in the resolution of international conflicts: Experiences from the Israeli–Palestinian case. *American Psychologist*, 52(3), 212.
- Khalili, L. (2007). Heroic and tragic pasts: Mnemonic narratives in the Palestinian refugee camps 1. *Critical Sociology*, 33(4), 731–759.
- Kimmerling B. (1993). Militarism in Israeli society. *Theory and Criticism*, 4, 123–140.
- Levi P. (1986). *The reawakening* (Hall S., Trans.). New York, NY: Simon and Schuster.
- Levy, D., & Sznajder, N. (2006). Misremembering the Holocaust: Universal symbol, nationalist icon or moral kitsch? In *The Holocaust and memory in the global age* (pp. 88–118). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230292338_3
- Levy, D., & Sznajder, N. (2006). *The Holocaust and memory in the global age*. Temple University Press.
- Liebman, C. S. (1983). Extremism as a religious norm. *Journal for the scientific study of religion*, 75–86.
- Liebman, C. S., Libman, Y., & Don-Yihya, E. (1983). *Civil religion in Israel: Traditional Judaism and political culture in the Jewish state*. Univ of California Press.
- Mattar, P. (1992). *The Mufti of Jerusalem: Al-Hajj Amin al-Husayni and the Palestinian National Movement*. Columbia University Press.
- Moyn, S. (2006). Empathy in history, empathizing with humanity [Review of *The Fragility of Empathy after the Holocaust; History in Transit: Experience, Identity, and Critical Theory*, by C. J. Dean & D. LaCapra]. *History and Theory*, 45(3), 397–415.
- Muhafaza, A. (1981). German–palestinian relations 1841–1945. *Beirut: PLO Publication*.
- Musolff, A. (2015). *The role of Holocaust memory in the Israeli–Palestinian conflict*. In H. Starr & S. Dubinsky (Eds.), *The Israeli Conflict System: Analytic Approaches* (pp. 168–180). Routledge.
- Müller, J. W. (Ed.). (2002). *Memory and power in post-war Europe: Studies in the presence of the past*. Cambridge University Press.

- Nadler A., Shnabel N. (2006). Instrumental and socioemotional paths to intergroup reconciliation and the needs-based model of socioemotional reconciliation. In Nadler A., Malloy T., Fisher T. (Eds.), *Social psychology of intergroup reconciliation* (pp. 37–56). New York, NY: Oxford University Press.
- Nevo, J. (1989). The attitude of arab palestinian historiography toward the Germans and the Holocaust. *Remembering for the Future: Working Papers and Addenda*, 2, 2241-2250.31(1), 111–126.
- Oren N., & Bar-Tal D. (2007). The detrimental dynamics of delegitimization in intractable conflicts: The Israeli–Palestinian case. *International Journal of Intercultural Relations*, 31(1), 111–126.
- Özdemir, M. (2021). Ben Gurion’s Dichotomy: The Creation of the Israel National Ethos. *İsrailiyat*(7), 18-36.
- Pappe, I. (1995). Critique and agenda: The post-Zionist scholars in Israel. *History and Memory*, 7(1), 66-90.
- Power, S. (2013). "A problem from hell": *America and the age of genocide*. Basic Books.
- Rabin, E., & Horovitz, M. (1993). The five expelled were returned. *Ha'aretz*, 8. (1), 1
- Ramanathapillai, R. (2006). The politicizing of trauma: A case study of Sri Lanka. *Peace and Conflict*, 12(1), 1-18.
- Rawnsley, A. (2001). *Servants of the people: The inside story of new labour*. Penguin UK.
- Risse, T., vd. 1999 "To Euro or not to Euro? The EMU and identity politics in the European Union", *European Journal of International Relations*, C: 5, No: 2, s. 147-187.
- Rouhana, N. N., & Bar-Tal, D. (1998). Psychological dynamics of intractable ethnonational conflicts: The Israeli–Palestinian case. *American psychologist*, 53(7), 761.
- Rothberg, M. (2019). *The implicated subject: Beyond victims and perpetrators*. Stanford University Press.64–74.
- Said, E. (1997). Bases for coexistence. *Al-Ahram Weekly*, 15.
- Savelsberg, J. J., & King, R. D. (2011). *American memories: Atrocities and the law*. Russell Sage Foundation., 33-58.
- Segev, T. (2000). *One Palestine, complete: Jews and Arabs under the British mandate*. Macmillan.
- Simhoni Y. (1961, May 11). The Eichmann trial’s conclusions: Security is the key to our existence. *Davar*.
- Staudenmaier, P. (2012). Hannah Arendt’s analysis of antisemitism in *The Origins of Totalitarianism*: a critical appraisal. *Patterns of Prejudice*, 46(2), 154–179.
- Stein, R. L. (2005). The ballad of the sad café: Israeli leisure, Palestinian terror, and the post/colonial question. *Postcolonial Studies and Beyond*, 317-36.
- Sutcliffe, A. (2022). Whose feelings matter? Holocaust memory, empathy, and redemptive anti-antisemitism. *Journal of Genocide Research*, 26(2), 222–242.
- Tollerton, D. (2020). *Holocaust memory and Britain’s religious-secular landscape: politics, sacrality, and diversity*. Routledge.
- Traverso, E. (2016). *The end of Jewish modernity* (D. Fernbach, Tran.). Pluto Press.159.
- Volkan V. (1997). *Blood lines: From ethnic pride to ethnic terrorism*. Boulder, CO: Westview Press.

- Vollhardt, J. R. (2009). The role of victim beliefs in the Israeli–Palestinian conflict: Risk or potential for peace?. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 15(2), 135-159.
- Wermenbol, G. (2018). *A tale of two narratives: Holocaust and Nakba in Israeli-Palestinian memory practices*. Cambridge University Press.
- Young, J. E. (1993). The veneration of ruins. *The Yale Journal of Criticism*, 6(2), 275.
- Young, J. E. (2008). The texture of memory: Holocaust memorials in history. *Media and Cultural Memory/Medien und kulturelle Erinnerung*, 357.
- Zertal, I. (2005). *Israel's Holocaust and the politics of nationhood* (Vol. 21). Cambridge University Press.
- Zerubavel, E. (2003). *Time maps: Collective memory and the social shape of the past*. University of Chicago Press.

DİZME VE GEÇİRME KATEGORİSİ OYUNCAKLARI İÇİN KATEGORİK DETAYLANDIRMALAR

 İlker USTA^a

Öz

Oyuncaklar, yaşamı anlamlandırma ve kendini fark etmede, okul öncesi dönem çocukları için en belirgin öğreticidir ve öngörülen gelişimsel süreçleri sağlayan etkili pekiştiricilerdendir. Bu çalışmada, eğitici ahşap oyuncaklar bünyesinde “ipe ahşap boncukları dizme” ve “telden ahşap objeleri geçirme” ana temasıyla yer alan dizme ve geçirme kategorisi oyuncakları, okul öncesi dönem çocuklarının oyun ve oyuncaklar bütüncülüğünde ilerleyen deneyimleyerek öğrenme ve gözlemleyerek keşfetme süreçleri üzerindeki etkisi bakımından açıklanmıştır. Özü itibarıyla, ahşap oyuncak kategorizasyonu çerçevesinde; ipe boncuk dizme, telden obje geçirme, burgulu ve sarmal geçirme, çentikli parçalarla geçirme ve delikli ahşap tablaya ip geçirme alt kategorilerinden oluşan dizme ve geçirme kategorisi oyuncakları, psikoseksüel gelişim evreleriyle bağdaşık halde bulunan gelişim alanlarının tümüne doğrudan veya dolaylı olarak katkı sağlamaktadır. Genel olarak bakıldığında, yaşamı anlamlandırma ve kendini tanıma süreci içinde olan 0-6 yaş (0-72 ay) arası okul öncesi çocuklarında bir görevin öngörüleme yapılarak yürütülmesinde yapılandırıcı ve mevcut görevle bütünleşik eylemsel edinimleri pekiştirici bir muhtevaya sahip olan dizme ve geçirme düzenlemeleri, kendine özgü tasarımsal kurgusu itibarıyla, çocuklarda el-göz koordinasyonu eşliğinde ince motor becerilerini geliştirirken, öz düzenleme ve problem çözme becerilerinin gelişimini destekleyerek çocukların kendini fark etmesine yardımcı olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Okul öncesi çocukluk, Dizme ve geçirme kategorisi, Eğitici ahşap oyuncaklar.

CATEGORICAL DETAILS FOR THE STRINGING AND THREADING CATEGORY TOYS

Abstract

Toys are the most obvious instructors for preschool children in making sense of life and realizing themselves, and they are effective reinforcers that provide the anticipated developmental processes. In this study, toys in the stringing and threading category, which have the main theme of "stringing wooden beads on a string" and "threading wooden objects on a wire" within the educational wooden toys, are explained in terms of its effect on the processes of learning by experiencing and discovering by observing, which progress in the holistic context of preschool children's games and toys. Essentially, within the framework of wooden toy categorization; toys in the stringing and threading category, which consists of the subcategories of stringing beads, threading objects through wire, twisted and spiral threading, threading with notched pieces, and threading a string onto a perforated wooden table directly or indirectly contribute to all developmental areas that are associated with psychosexual development stages. Generally, stringing and threading arrangements, which have a structuring content in the anticipatory execution of a task by preschool children aged 0-6 (0-72

^a Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Ağaçşeri Endüstri Mühendisliği, iusta@hacettepe.edu.tr

Makale Geliş Tarihi: 15.01.2025, Makale Kabul Tarihi: 25.06.2025

months) who are in the process of making sense of life and getting to know themselves, and reinforce operational acquisitions integrated with the current task, help children develop fine motor skills accompanied by hand-eye coordination, and help children become aware of themselves by supporting the development of self-regulation and problem-solving skills, due to their unique design structure.

Keywords: Preschool childhood, Stringing and threading category, Educational wooden toys.

Giriş

Onsekiz yaşa kadar olan psikoseksüel gelişim evreleri zemininde [*Oral Dönem (0-2 yaş)*, *Anal Dönem (2-3 yaş)*, *Fallik Dönem (3-5 yaş)*, *Latent Dönem (5-12 yaş)* ve *Genital Dönem (12-18 yaş)* ekseninde ayrımsanmış bir süreç olarak *Bilişsel Gelişim*, *Psikomotor Gelişim*, *Dil Gelişimi*, *Sosyal ve Duygusal Gelişim* ve *Özbakım Becerisi* ile bütünleşik halde] gerçekleşen çocuk gelişimi, çocukların bir birey olarak kendilerini fark etmesi ve hayatı anlamlandırması açısından çok önemlidir (Usta, 2019). Bu bağlamda, oyun ve oyuncak birlikteliğiyle ilerleyen öğrenme ve keşfetme sürecini ihtiva eden 0-6 yaş (0-72 ay) okul öncesi dönem, çocukların tüm gelişim alanları uyarınca öngörülen kazanımları edinmesi bakımından üzerinde önemle durulması gereken çok hassas bir konudur.

Kendine özgü tabiatıyla süreklilik ve değişkenlik içeren gelişim ve davranış, karmaşık ve oldukça etkileşimli bir süreç olarak biyolojik düzenleme (veya biyolojik alt yapı) ile deneyimsel etkilerin mihmandarlığında ortaya çıkan bir durum olup (özü ve mahiyeti itibarıyla okul öncesi dönemi ihtiva eden) erken çocukluk için gerçekleştirilen çocuk gelişimine ilişkin değerlendirmeler çoğunlukla deneyimin rolüne odaklanmıştır (Shonkoff ve Marshall, 2000). Bu noktada, [0-6 yaş (0-72 ay) arası] okul öncesi dönemle bütünleşik bir süreç olan erken çocukluk aşaması, haddizatında gelişimi destekleyen deneyimlerin özel bir duyarlılıkla betimlenmek suretiyle bireyin kapasitesinin ardışık bir gelişim sırasını izleyerek gerçekleştiği biçimlendirici yıllardır, öyle ki fırsat penceresi veya kırılğanlık olarak da adlandırılan hayatın bu aşamasındaki gelişim, birey ile çevre arasındaki ara yüzün bir sonucu şeklinde kendini gösterir (Britto ve Pérez-Escamilla, 2013). Buna göre, çocuk gelişimi için temel teşkil eden (bir deneyimin anlamlandırılarak hayata aksettirilmesine imkan tanıyan) nedensellik bağdaştırması, gözlem yoluyla da öğrenebilen bir olgu olup okul öncesi dönem çocukları neden-sonuç ilişkilendirmesini uygulamalı deneyimlerle öğrenirler (Waismeyer ve Meltzoff, 2017). Bu minvalde; (olumlu katkılarıyla gelişim alanlarına yön veren oyuncaklar eşliğinde) hayal kurma, öz düzenleme, problem çözme, yaratıcı düşünce ve sosyal etkileşim içeren oyun aktiviteleri, okul öncesi çocuklarının sosyalleşmesi ve entelektüel gelişimi için kritik öneme sahiptir (Trawick-Smith vd., 2015). Öyle ki, değişik formasyonlarda kendini gösteren stres yüklü çeşitli olaylara ve durumlara karşı koyabilmek ve sosyal çevreyle başarılı bir şekilde başa çıkabilmek için, çocukların bilişsel çerçevede gerçekçi bir yaklaşımla iyimserlik içinde bulunarak sınamalı deneyimler yordamıyla öz yeterlik kazanması, istikrarlı bir kişilik edinimi açısından çok önemlidir (Horoková-Hoskovcová, 2006). Böyle bakıldığında, (belli bir konu hakkında düşünerek bilinçli farkındalıkla davranabilmeyi temin eden içselliğiyle) itidalli bir tavır sergilemek suretiyle öngörülen hedefe ulaşmak için ortaya koyulan tutum ve davranışlar ile duygu ve düşünceleri kontrol etme yeteneği olarak tanımlanan öz düzenleme, çocukların bilişsel becerilerini ve problem çözme yetilerini geliştirirken, zorluklar karşısında yılgınlığa düşmeden mücadeleye devam ederek karşılaşılan

zorlukların üstesinden gelme becerisini kazanmalarına imkan sağlar (Korucu vd., 2022). Son tahlilde, okul öncesi çocuklukta fiziksel olarak aktif olmak, temel hareket becerilerinin geliştirilmesine büyük katkıda bulunurken, öz düzenleme becerisi ve bilişsel gelişim ile fiziksel ve ruhsal sağlık göstergeleri üzerinde de olumlu etkilere sahiptir (Aadland vd., 2024).

Bu perspektifte, fiziksel aktivite eşliğinde kendini fark etme çabası içerisinde olan okul öncesi dönem çocukları için amaca uygun davranış gösterme bağlamında düzeltme ve/veya pekiştirme sağlayan oyuncakların gelişim alanlarına etkileri bakımından takdim edilmesi önemlidir. Ahşap Oyuncak Kategorizasyonu bünyesinde yer alan Dizme ve Geçirme Kategorisi oyuncakları bunlardan biri olup çocuk gelişimi üzerindeki olası yansımaları bu çalışmada tanıtılmaya çalışılmıştır.

A. DİZME VE GEÇİRME KATEGORİSİ OYUNCAKLARI

Bologna süreci uyarınca 2013 yılında Hacettepe Üniversitesi'nde açılan Eğitici Ahşap Oyuncaklar seçmeli dersi nezdinde Prof. Dr. İlker Usta tarafından oluşturulan Ahşap Oyuncak Kategorizasyonu; 2022 yılında 27 kategori ve 118 alt kategori ile güncellenerek çeşitlendirilmiş olup mevcut kategoriler alfabetik sıraya göre şöyledir (Usta, 2022): Bloklar, Bulyap, Çalgı Aleti, Çivi Çakma, Çöğüncek, Dizme ve Geçirme, Düzenekli, Elbise Giydirmeye, Ev, Fırıldak, Figürler, Harf Öğretme, İç İç Geçmeli, Kaydırma, Kukla, Kule Yapma, Mekan Örneklemesi, Model Eşyalar, Paytak, Pedalsız Bisiklet, Sallanan At, Sayı Öğretme, Scooter (Tekerlekli Kızak), Tertipler, Vasıta, Yapboz, Yeknesak.

Bu çalışmada, eğitici ahşap oyuncaklar ile okul öncesi dönem çocuk gelişimi ilişkilendirmesine bir örnek teşkil etmek üzere, dizme ve geçirme kategorisi oyuncakları (Usta'nın 2022 yılında güncellediği ahşap oyuncak kategorizasyonu bünyesindeki kategorik muhteva çerçevesinde) tanıtılmıştır. Kategorik olarak dizme ve geçirme oyuncakları; İpe Boncuk Dizme, Telden Obje Geçirme, Burgulu ve Sarmal Geçirme, Çentikli Parçalarla Geçirme, Delikli Ahşap Tablaya İp Geçirme alt kategorilerden oluşmaktadır ve dikkati yönetme becerisi eşliğinde ahenkli bir bütünlük oluşturmanın yanı sıra, uygun el-parmak pozisyonlaması yaparak eş nesnelerin öngörüldüğü gibi bir araya getirilmesine temellenir. Buna göre, dizme ve geçirme eylemlerine göre iki farklı şekilde düzenlenen dizme ve geçirme kategorisi oyuncaklarının 0-6 yaş (0-72 ay) okul öncesi çocuk gelişimi zemininde çocuklar üzerindeki işlevi ve etkisi, gelişim alanları mahiyetinde bakılarak, aşağıdaki gibi açıklanabilir.

1. İpe Boncuk Dizme

İpe boncuk dizme düzenlemesi, farklı kalınlıklarda ve uzunluklarda olabilen ip(ler)e çeşitli boyutlarda ve renklerde hazırlanmış değişik şekillerdeki ahşap boncukların/objelerin dizilmesine yönelik eylemselliği içeren oyuncaklar olup işlevsel olarak aşağıda listelenen özellikleri ihtiva eder;

- aynı veya farklı şekillerde/boyutlarda hazırlanmış ahşap boncukların/objelerin bir elle ipin tutulup diğer elin parmaklarıyla kısaç yapılarak çocuk tarafından bir örüntüye göre ipe dizilmesini amaçlar,
- ipe boncuk/obje dizme eyleminin sağ el ve sol el bütüncülüğünde yapılması gerekliliği, çocuğun iki elini bir eşgüdüm ile kullanması suretiyle amaca uygun işlem yapmasını destekler,

- renk-şekil-boyut odağında çocuğun dikkatini çekerek, çocukta objeler arasında öngörüye dayalı bir bakış açısıyla ayırtılma yapmak suretiyle algıda seçiciliğe yönelik tutum almaya yardımcı olur,
- çocuğun bireysel eylemlilikle bütünleşik bir tavırla hareket ederek, aynı şeklin farklı biçimlerdeki veya farklı şekillerin aynı biçimdeki görsellerini içeren objeleri ip üzerinde uyumlu bir bütünlükle oluşturarak öz yeterlik algısını ortaya koymasını sağlar.

2. Telden Obje Geçirme

Telden obje geçirme düzenlemesi, değişik kurgularda hazırlanmış tel dizgesi üzerinde farklı görsellerdeki objelerin/boncukların süreçsel durumun gerekliliğine göre el değiştirmek suretiyle hareket ettirilmesini merkeze alan oyuncaklar olup işlevsel olarak aşağıda belirtilen özellikleri bünyesinde barındırır;

- tekil halde veya çoğul olarak birbiriyle bütünleşik vaziyette U veya S formları ile spiral veya kavisli zigzag ya da başka formlarda biçimlendirilmiş tel dizgesinden sağ veya sol elin parmaklarının kısaç yapılarak aynı veya farklı şekillerde/boyutlarda hazırlanmış ahşap objelerin/boncukların sürüklenerek bir uçtan diğer uca taşınmasını amaçlar,
- mevcut dizgede yer alan objeler/boncuklar için hareketlendirmeyi yapmak üzere, çocuğun işlemsel süreçte başlayarak bunun etkili biçimde sürdürülmesi için kendisinin en etkin bulunduğu elini seçmesine ve hangi parmaklarını kullanacağına karar vermesine yardımcı olur,
- çocuğun, halihazırdaki dizge üzerindeki kör noktaya varıldığında, aktif olarak kullandığı elini değiştirerek diğer eliyle objenin/boncuğun hedefe doğru sürüklenmesinin sürdürülebileceğini fark etmesine imkan tanır ve çocukta mevcut koşullara göre sorumluluk bilinciyle inisiyatif alma becerisinin gelişimine katkı sağlar.

3. Burgulu ve Sarmal Geçirme

Burgulu ve sarmal geçirme düzenlemesi, etrafında vida yolu tarzında açılmış yivler bulunan dikey eksenli silindirik bir uzantıya ortası oyulmuş parçaların vidalama işlemine benzer şekilde yerleştirilmesini öngören oyuncaklar olup işlevsel olarak aşağıdaki temel özelliklere sahiptir;

- çevresine açılan vida yolu ile ahşap tabla üzerinde dikey konumda duran belli bir uzunluğa sahip silindirik çubuğa (ortası oyularak içerisine vidalamaya yönelik bir izlek oluşturulmuş) daire kesitli görünüm önceliğinde olmak üzere çokgen şekilli ahşap parçaların saat yönünde çevrilerek burgulu ve sarmal biçimde geçirilerek yukarıdan aşağıya indirilmesini ve sonrasında mevcut örneklerin tersi istikamette döndürülerek aşağıdan yukarıya çıkarılmasını amaçlar,
- çocuğun vidalama işlemiyle benzeşik bir mantaliteye sahip olan kapak sıkma/kapatma ile kapak gevşetme/açma işlemlerinin saat yönüne göre yapılan çevirme-döndürme hareketiyle gerçekleştiğini anlamasına yardımcı olur,
- bir şeyin sıkılması ya da gevşetilmesi sürecinde çocukta avuçlayarak tutmanın bütüncüllüğünde gerekli kavramanın sağlanabilmesi için tüm parmakların (veya baş parmakla işaret parmağının yanı sıra orta parmak eşliğinde bir tutuş sağlamak üzere bazı parmakların) kısaç pozisyonuna getirilmesine yönelik belli bir tavır ortaya koyma becerisini destekler.

4. Çentikli Parçalarla Geçirme

Çentikli parçalarla geçirme düzenlemesi, etrafında yatay olarak zıt yönlü konuşlandırılmış iki veya üç çıkıntının bulunduğu dikey eksenli silindirik bir uzantıya ortasında çentikler açılmış parçaların kademeli çevirme yapılarak yerleştirilmesini amaçlayan oyuncaklar olup işlevsel olarak aşağıda sıralanan özelliklerden müteşekkildir;

- etrafında yatay olarak karşılıklı yerleştirilmiş ikili veya üçlü çıkıntılar bulunan dikey vaziyetteki silindirik çubuğa (ortasına eşdeğer oyuklar açılmış) farklı geometrideki çentikli ahşap parçaların çentik ve çıkıntı ilişkilendirmesi yapılmak suretiyle geçirilerek yukarıdan aşağıya doğru indirilmesini ve bunun ardından tersinir işlemle aşağıdan yukarıya çıkarılmasını amaçlar,
- çocuğun tümsekli güzergah boyunca ortasında oyuntu bulunan parçaları parmaklarıyla uygun şekilde pozisyonlayarak dikey düzlemde hareket ettirmesine yönelik kararlı bir tutum geliştirmesine katkı sağlar,
- mevcut çıkıntılardan ötürü doğrusal akışın engellendiği güzergah boyunca hareketlendirmenin fasılalı yapılması, çocukta mahiyeti itibarıyla zorlu bir sürecin sabırla/azimle üstesinden gelinebileceği fikrinin gelişimine yardımcı olur.

5. Delikli Ahşap Tablaya İp Geçirme

Delikli ahşap tablaya ip geçirme düzenlemesi, üzerinde değişik konumlarda açılmış aynı çaptaki deliklerin olduğu ahşap tablaya ardışık biçimde dikiş işlemi yapar gibi ip geçirilmesini gaye edinen oyuncaklar olup işlevsel olarak aşağıda bahsedilen özellikleri içerir;

- kenar tarafına yakın olmak üzere, yüzeyine birbirini takip edecek şekilde peş peşe delikler açılmış olan ahşap tablanın (iple dikme faaliyeti uyarınca) bir delikten başlayarak sırayla tüm deliklerden ipin geçirilerek çerçevelenmesini amaçlar,
- bir eline ipi alıp diğerinde delikli tablayı tutan çocuğun ip-delik ilişkilendirmesi yaparak parmaklarını olması gerektiği gibi kullanmak suretiyle (mevcut deliklerden biri başlangıç alınarak tablanın arka tarafından ön tarafına getirilen ipin önden arkaya götürülmesinin ardından tekrar aynı örüntüyle) dikiş sürecinin gerçekleşeceğini fark etmesini sağlar,
- bir delikten geçirilip yüzeye aktarılan ipin devamında diğer delikten geçirilerek öbür yüzeye ulaştırılması suretiyle gerçekleşen döngüsel bir sürece yaslanan zemin-şekil bütünleştirmesine atfen soyut içerikli dikiş işleminin çocuk tarafından somutlaştırılmasına yardımcı olur.

B. DİZME VE GEÇİRME OYUNCAKLARININ ÖNEMİ

Genel olarak, dizme ve geçirme kategorisi oyuncakları, farklı renklerde renklendirilmiş ve farklı geometrik şekillerde hazırlanmış irili ufaklı ahşap parçalarla gerçekleştirilen dizme ve geçirme davranışı uyarınca öngörülemez ve planlama odaklı eleştirel düşünceye dayalı bir yaklaşımdan müteşekkil nadide bir düzenlemedir ve oynayarak öğrenme zemininde tematik açıdan müstesna bir kurguya sahiptir. Buna göre, dikkatin bir noktaya yönlendirilmesinden sonra hasıl olan yoğunlaşmanın devam ettirilmesi suretiyle görevin gerçekleştirilmesine imkan tanıyan eylemsel bütünlüğü ihtiva eden dizme ve geçirme kategorisi oyuncaklarının temel gayesi ana hatlarıyla şöyledir;

- *İpe boncuk dizme düzenlemesi*; farklı renklerdeki ahşap boncukları arka arkaya ipe dizmek,
- *Telden obje geçirme düzenlemesi*; farklı geometrik şekillerdeki renkli ahşap objeleri bükülmüş haldeki tel(ler)den taşıyarak bir uçtan diğer uca geçirmek,
- *Burgulu ve Sarmal geçirme düzenlemesi*; etrafında vida yolu açılmış dikey konumdaki silindirik bir uzantının merkezlenerek oyuk kısmında buna uygun şekilde izlek oluşturulmuş ahşap parçaları mevcut uzantının uç tarafından başlayarak saat yönünde çevirmek suretiyle dibe kadar burgulu ve sarmal olarak geçirmek,
- *Çentikli parçalarla geçirme düzenlemesi*; çevresinde yatay çıkıntıların olduğu dikey bir uzantıdan iç kısmında eşlenik oyuntular bulunan değişik geometrideki çentikli ahşap parçaları gerekli pozisyonlamayı yaparak yukarıdan aşağıya doğru geçirmek,
- *Delikli ahşap tablaya ip geçirme düzenlemesi*; yüzeyinde (kenarlara yakın yerde) birbiriyle aynı mesafede konuşlanmış belli sayıda delikler açılmış olan delikli ahşap tablaya sanki dikiş diker gibi ardışık olarak ip geçirmek.

Bu perspektifte, a) dizme ve geçirme faaliyeti, çocukta ince motor becerilerini geliştirirken, parmakların daha iyi kullanılmasını sağlar, b) dizme ve geçirme eylemi, çocuğun iki elini birbirini ardınca sıralı şekilde kullanmasını gerektirdiği için, tümleşik bir işin sağ el ve sol el birlikteliğiyle yapılmasını pekiştirir, c) el-göz koordinasyonu ile odaklanma yetkinliği bakımından çocukta zihin gelişimini destekler. Bütün çeşitleriyle bakıldığında, dizme ve geçirme kategorisi oyuncaklarının eylemsel muhteva bağlamında okul öncesi dönemdeki çocuk gelişimine yaptıkları katkı ve oynanırken ortaya koydukları eğitsel performans durumu şöyle izah edilebilir; 1) çocuğun mevcut kurguya göre dikkatini ayrıntılara vererek üstlendiği göreve odaklanmasına katkı sağlayan dizme ve geçirme süreçleri, çocukta el-göz koordinasyonu bağlamında ince motor becerilerinin gelişmesini destekler, 2) çocuğu sorumluluk bilinciyle hareket etmeye yönlendiren dizme ve geçirme etkinliği, çocukta büyük bir sabırla görevi yerine getirmek üzere yılmadan ve kararlılıkla göreve yoğunlaşmasına yardımcı olur, 3) öngörülen dizme ve geçirme faaliyetiyle görevi başarıyla tamamlayan çocukta kendilik algısı ile problem çözme becerisi gelişir, 4) olumlayıcı etkisiyle çocukta özgüven gelişimine yardımcı olan dizme ve geçirme eylemi, hedefe ulaşma çabası içindeki çocuğun benlik oluşumunu güçlendirerek özbakım becerisini destekler, 5) amaca uygun davranış sergilemeyi merkeze alan dizme ve geçirme düzenlemeleri, çocukta inisiyatif almaya bağlı sorumluluk duygusunun gelişmesini sağlar.

Yukarıdaki açıklamalar ışığında, 0-6 yaş (0-72 ay) okul öncesi dönemde doğrudan veya dolaylıca gelişim alanlarının tümüne yansıyan etkileri bulunan dizme ve geçirme kategorisi oyuncakları, özü itibarıyla çocuğun üstlendiği görevi başarıyla yerine getirme yeteneği çerçevesinde kendini fark ederek özyeterliliğini geliştirmesine yardımcı olur ve amaçla uyumlu davranış sergileme becerisini pekiştirir.

Sonuç

Katıksız bir gerçeklik olarak kişilerin içinde bulundukları çevrenin donanımsallığı, bilgisel alanın yapılandırıcı niteliğiyle örtüşük edinimler sebebiyle, yaşam boyunca bireysel davranışlar üzerinde güçlü bir etki yaratmaya devam ettiği için, gündelik hayatın olağanlığında elde edilen gelişimsel deneyimlerin çocukları nasıl etkilediğini anlamak çocuk gelişimi açısından çok önemlidir. Psikoseksüel gelişim evreleriyle ve gelişim alanlarıyla kendine has bir dokusu olan 0-6 yaş (0-72 ay) arası okul öncesi dönem,

her çocuğun oyun ve oyuncaklar eşliğinde dünyayı anlamlandırıp idrak etmesi ve toplumun bir bireyi olarak kendini tanıyıp fark etmesi bakımından kritik öneme sahiptir. Okul öncesi dönem çocuklarının oyun-oyuncak bütüncüllüğünde öğrenme ve keşfetme süreci içinde olduğu göz önünde bulundurulduğunda, eğitici ahşap oyuncaklar yordamıyla beceriye dayalı kazanımlarla birlikte etkili ve kalıcı öğrenim kazanımlarının bu dönemde elde edileceği aşîkardır.

Özü itibariyle, karmaşık ve soyut içsellikteki bir şeyi somutlaştırmak suretiyle zihnen kavramaya imkan tanıyan oyuncakların varlığı, çocuklarda olumlu bir kendilik algısı geliştirmeye yardımcı olurken, çocukların tüm gelişim alanları göstergelerinde istenilen/öngörülen gelişimi gerçekleştirebilmelerine büyük katkıda bulunurlar. Bu noktada, her oyuncağın okul öncesi dönemdeki öğrenme süreçleri üzerindeki etkileri değişkenlik gösterebildiği için, kategorik değerlendirmelerle oyuncakların içerik analizlerinin yapılması optimum çocuk gelişimi açısından faydalıdır. Buna göre, ahşap oyuncak kategorizasyonu bünyesinde yer alan dizme ve geçirme kategorisi oyuncakları, tasarım kurgusu çerçevesinde ele alınması gereken konulardan biri olup bu çalışmada içeriksel yönden açıklanmıştır.

Genel hatlarıyla bakılacak olursa, (kendini fark etmeye dayalı bireysel başarı içselleştirmesi ile sosyal ve duygusal beceriler dahil olmak üzere gelişim alanlarındaki çeşitli özelliklerin önemli bir göstergesi ve belirleyicisi olarak “ipe boncuk dizme, telden obje geçirme, burgulu ve sarmal geçirme, çentikli parçalarla geçirme ve delikli ahşap tablaya ip geçirme” adlandırmalarıyla) kendine has bir karaktere ve naifliğe sahip dizme ve geçirme kategorisi oyuncakları; a) çocukların benlik saygısıyla bütünleşik bir hissiyatla bir işe/göreve odaklanmasına ve biricik bir birey olarak kendi yetkinliklerini fark etmesine yardımcı olur, b) çocukların görev yapma ve sorumluluk alma duygusuyla öne çıkan başarıma hedefi zemininde bir koordinasyon yaparak düşünme ve süreci yönlendirme yeteneklerini geliştirir, c) çocuklarda el-göz koordinasyonu ile ince motor becerilerini ve dikkati bir yere toplamaya imkan veren konsantrasyon sağlama kabiliyetlerini geliştirir, ç) çocuklarda öz düzenleme ve özyeterlik becerileri ile öngörülen öğrenme ve keşfetme edinimleri için gerekli olan bilişsel becerileri ve manipülatif önermelerle bezenmiş problem çözme yetilerini pekiştirir.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma, etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Kaynakça

- Aadland, K.N., Lervag, A., Andersen, J.R., Howard, S.J., Ommundsen, Y., & Aadland, E. (2024). Effects of a staff physical activity professional development intervention on preschoolers' mental health and self-regulation: The active learning Norwegian Preschool(er)s (ACTNOW) cluster randomised controlled trial. *Psychology of Sport & Exercise*, 75, 102705. <https://doi.org/10.1016/j.psychsport.2024.102705>
- Britto, P.R., & Pérez-Escamilla, R. (2013). No second chances? Early critical periods in human development. *Social Science & Medicine*, 97, 238-240. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2013.09.001>
- Horoková-Hoskovcová, S. (2006). Self efficacy in preschool children. *Studia Psychologica*, 48(2), 175-182.
- Korucu, I., Ayturk, E., Finders, J.K., Schnur, G., Bailey, C.S., Tominey, S.L., & Schmitt, S.A. (2022). Self-regulation in preschool: Examining its factor structure and associations with pre-academic skills and social-emotional competence. *Frontiers in Psychology*, 12, 717317. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.717317>
- Shonkoff, J.P., & Marshall, P.C. (2000). The biology of developmental vulnerability. Samuel J. Meisels & Jack P. Shonkoff (Eds.). In *Handbook of early childhood intervention* (pp. 35-53). Cambridge University Press.
- Trawick-Smith, J., Wolff, J., Koschel, M., & Vallarelli, J. (2015). Effects of toys on the play quality of preschool children: Influence of gender, ethnicity, and socioeconomic status. *Early Childhood Education Journal*, 43, 249-256. <https://doi.org/10.1007/s10643-014-0644-7>
- Usta, İ. (2019). Okul öncesi çocukluk dönemi ve eğitici ahşap oyuncaklar. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(4), 211-238.
- Usta, İ. (2022). Ahşap Oyuncak Kategorizasyonu. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 9(4), 97-126.
- Waismeyer, A., & Meltzoff, A.N. (2017). Learning to make things happen: Infants' observational learning of social and physical causal events. *Journal of Experimental Child Psychology*, 162, 58-71. <https://doi.org/10.1016/j.jecp.2017.04.018>

